

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Anı

ARŞİVDEKİ CASUS

Sheila Fitzpatrick

**Soğuk Savaş
Rusyası'ndan
anılar**

Sheila Fitzpatrick modern Rusya tarihi alanında önde gelen isimlerden biri. Stalin döneminin, toplumsal ve kültürel tarihi, gündelik pratikler ve toplumsal kimlik üzerinde çalışan Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, *The Russian Revolution*, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* gibi, alanında başvuru niteliği taşıyan kitaplarıyla tanınıyor.

Sheila Fitzpatrick modern Rusya tarihi alanında önde gelen isimlerden biri. Stalin döneminin, toplumsal ve kültürel tarihi, gündelik pratikler ve toplumsal kimlik üzerinde çalışan Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, *The Russian Revolution*, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s* gibi, alanında başvuru niteliği taşıyan kitaplarıyla tanınıyor.

Arşivdeki Casus

Soğuk Savaş Rusyası'ndan Anılar

ARŞİVDEKİ CASUS

Soğuk Savaş Rusyası'ndan Anılar

Orijinal adı: A Spy in the Archives

© 2013, 2017 Sheila Fitzpatrick

I.B. Tauris & Co Ltd işbirliğiyle yayımlanmıştır.

Yazan: Sheila Fitzpatrick

Çeviren: İrem Yüce Almaç

Editör: Aslı Güneş

Türkçe yayın hakları: © Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

1. baskı / Ocak 2017 / ISBN 978-605-09-3963-7

Sertifika no: 11940

Kapak tasarımı: Geray Gençer

Baskı: Ana Basın Yayın Gıda İnş. San. Tic. A.Ş.

B.O.S.B Mermerciler Sanayi Sitesi 10. cad. No. 15 Beylikdüzü - İSTANBUL

Tel. (212) 422 79 29

Sertifika No: 20699

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL

Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16

www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Arşivdeki Casus

Soğuk Savaş Rusyası'ndan Anılar

Sheila Fitzpatrick

Çeviren: İrem Yüce Almaç

•

İgor ve İrina'nın anısına

İçindekiler

1. bölüm / Casus Akademisi'nde.....	13
2. bölüm / 1966'da Moskova	41
3. bölüm / Yabancı öğrenci	73
4. bölüm / İrina ve Igor.....	103
5. bölüm / Arşivlerde	135
6. bölüm / <i>Novy Mir</i>	167
7. bölüm / İki dünya arasında.....	195
8. bölüm / Moskova için son çağrı.....	227
Sonsöz.....	253
Teşekkür	265

Casus Akademisi'nde

Bir Sovyet gazetesi tarafından casus olarak ilan edildiğimde, Oxford'da Sovyet tarihi üzerine doktora tezi yazan bir öğrenciydim. Ya da en azından casusa yakın bir şey diyelim. Gazeteye göre, akademik çalışma yapar görünüp de, casuslar gibi dezenformasyon yayan akademisyenlerden biriydim. İşim, gerçeği karartmayı hedefleyen “basit bir provokasyon, gayrimeşru bir oyun”du. Faaliyetlerimse, “burjuva ajan hilelerinden biraz farklıydı,” ben bir “ideolojik sabotajcı”ydım.

Bu her ne demekse, ideolojik sabotajcı olmayı amaçlamamıştım. Haziran 1968'de Moskova'daydım, İngiliz değişim öğrencisi olarak buraya ikinci ziyaretimin son demleriydi; tek istediğim arşiv araştırmalarımın yolunda gitmesi ve daha fazla araştırma yapabilmek üzere ileride Sovyetler Birliği'ne tekrar gelebilmektir. Araştırmam konusunda tutkuluydum ve hayran olmamıştım belki ama Sovyetler Birliği beni etkilemişti. Ne var ki Soğuk Savaş dönemindeydik, Sovyetler Birliği ve Batı arasındaki ilişkiler gergin ve karşılıklı suçlamalarla doluydu. Sovyetler Birliği'nde çalışan herhangi biri, Sovyetler tarafından casus olarak görülme riskini taşıyordu. Ama seni gerçekten suçladıkları zaman, bunun sonuçları genellikle ciddi oluyordu.

Suçlamanın sebebi, ciddi akademik yayınlardan olan *Soviet Studies*'de, bir yıl önce yayımlanan ilk bilimsel makalemdi. Makalem bu şekilde yargılamak sağlam bir hayal gücü gerektiriyordu. “A.V. Lunaçarski: Son dönem Sovyet çevirileri ve yeniden basımlar” gibi sıkıcı bir başlığı olan bir bibliyografiydi. Tezimin konusu, 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nin ilk Eğitim Komiseri Lunaçarski'ydı. Makalem dönemin standartlarına göre Sovyet karşıtı bile değildi. Sovyetler'i kızdıran şeyin ma-

kalenin içeriği olmadığı neredeyse kesindi; sorun yazarın adını takip eden akademik adrestir: St. Antony's College, Oxford. St. Antony's Sovyetler Birliği'nde olduğu kadar, Batı'da da "Casus Akademisi" olarak biliniyordu. Bu şu manaya geliyordu: Geçmişte pek çok kolejli, İngiliz istihbaratında çalışmıştı ve gelecekte de bu bağların süreceleceği varsayılıyordu. Üniversitenin Rusya Merkezi, özellikle de süpervizörüm, *Dr. Jivago*'nun da çevirmeni olan Max Hayvard hem rejimle başı dertte olan yazarların kitaplarını bastırıldığı için hem de Londra'daki Kültürel Özgürlük Kongresi ve sözüm ona burayı destekleyen CIA'lilerle kurduğu yakın ilişkiler nedeniyle, Sovyetler'in kara listesinde yer alıyorlardı.

Haberdar olsaydım, casus olarak afişe edilmek neşemi enikonu kaçırabilirdi. Tahminimce, KGB sınır dışı edildiğimi bildirmek üzere Moskova'daki kapıma dayanır, İngiliz Büyükelçiliği de bir an önce ülke dışına çıktığımdan emin olmak için etrafımda fır dönerdi. Neyse ki, ne ben muhafazakârlığıyla bilinen bu gazeteyi okumuştum ne de Rus arkadaşlarım ya da büyükelçilikten birileri... Farkına varmadan gelip geçti. Beni evlendikten sonraki isimle, Sheila Bruce olarak tanıyan Rus arkadaşlarım bunu zaten fark edemezlerdi. Bir de, tabii ki benim kadın olduğumu biliyorlardı ve gazete S. Fitzpatrick'in erkek olduğu kanaatine varmıştı. Gazetede ki makaleye ilham veren KGB'nin, İngiliz değişim öğrencisi Sh. Bruce (Rusçada Sh harfleri tek bir harf olarak yazılıyordu) ile St. Antony's öğrencisi S. Fitzpatrick'in aynı kişi olduğundan haberi var mıydı, bu hâlâ belirsiz. Eğer yoktu ise bu profesyonel sakarlığın günahı boyunlarına. Profesyonellikten konuşacaksak, bu Soğuk Savaş hikâyesinde St. Antony's KGB'den daha başarılıydı. En azından haberi görüp o yaz Oxford'a döndüğümde bana haber verecek kadar Sovyet basınını dikkatle takip ediyorlardı. Haberi bana kim vermişti anımsamıyorum, sadece tepki olarak dehşete düştüğümü hatırlıyorum.

St. Antony's perspektifinden bakıldığında, Sovyetler'in okula casusluk suçlamaları savurması büyük bir şey değildi; bu çok sık oluyordu. Ama olay benim için, Max Hayward ve diğer Rusya Merkezi akademisyenleriyle kıyaslayınca daha farklıydı. Zaten pek çoğu Sovyetler tarafından istenmeyen adam ilan edilmişti ve Soğuk Savaş döneminde Demir Perde'nin berisine yabancıları almama konusunda hassasiyetle hareket eden Sovyetler Birliği'ne gitmemişlerdi. Ben henüz kariyerimin başında bir tarihçiydim; yapmak istediğim işlere devam edebilmek için Sovyet arşiv ve kütüphanelerine ihtiyacım vardı. Üstelik Moskova'da yakın ar-

kadaşlar edinmiştim ve onlarla irtibatımın kopmasını istemiyordum. Bu ilişkiler şüphesiz politik çerçeve içinde gelişmiş ama daha sonra bunun ötesine geçerek, hayat bağları halini almışlardı.

Moskova benim kanıma girmişti, aynı dönem öğrenci değişimiyle oraya gidenlerden birkaçına olduğu gibi. Sovyetler hayal edebileceğiniz en konforsuz, elverişsizce düzenlenmiş, yabancı düşmanı, engelleyici ve şüpheli bürokrasisiyle sizi delirten, zaman zaman da tehlikeli bir yer olabilirdi. Ama biz bir şekilde bu egzotik ülkeye girmeyi başarmış, yabancılar için kurtarılmış bölgeler yerine Rusların arasında benzersiz bir statüyle yaşayan yabancı sakinler olmuştuk. Ay'a inen kozmonotlar gibi hissediyorduk kendimizi: Ortamdan hoşlanıp hoşlanmadığımız sorusu anlamını yitirmişti. Moskova'nın kanına girdiği diğer öğrenciler de bir senelik değişim programıyla yetinmiyor, benim iki yıl üst üste yaptığım gibi buraya dönebilmek için ellerinden geleni artlarına koymuyorlardı. Bu durumu anneme yazdığım bir mektupta, savaş zamanı cepheye geri dönmeyi iple çeken askerlere benzeterrek anlatmıştım.

* * *

1964 yılında Sovyet tarihi ve politikası okumak üzere İngiltere'ye gittiğimde, casusluk konusundaki bilgi dağarcığım büyük ihtimalle Sovyet tarihinden daha iyi durumdaydı. O günlerde Melbourne Üniversitesi'nde Rus tarihi öğretmiyorlardı. Fakat annemin veya babamın arkadaşı Nina Christesen'in başında olduğu bölümde Rusça öğretiyorlardı. İki yıl, çok iyi olmasa da dili okumaya yetecek kadar aldım bu dersi. Amerika'da Sovyet tarihi hocası olunca, fark ettim ki şimdiki aklım olsa bu üniversiteye girmezdim, ama 1960'larda Oxford'lu olmanın pişmanlık duyulacak bir tarafı yoktu. Çağdaş Rus tarihi konusunda ders verilmeyen ve sadece eski Slav Kilisesi dilinin öğretildiği Oxford, lisansüstü öğrencilerine bir şeyler öğretme işiyle ilgilenmiyordu. Şakayla karışık, burada tüm meselenin okulun atmosferini solu-mak için etrafta takılıp CV'nizde marka olmuş bir isme yer vermek olduğunu söylemek mümkündü. Oxford'dan tanıdığım (düşük statülü) bir casusun dediği gibi, "Oxford, bulunmak için iyi bir yer, çünkü senden hoşlanmasalar da buraya her zaman geri dönebiliyorsun."

Casusluğa dair bildiklerim, Soğuk Savaş döneminde Melbourne'de sol eğilimli bir ailede büyümüş olmamdan geliyordu.

Atom bombasıyla ilgili sırları Sovyetler'e sızdıran Julius ve Ethel Rosenberg, casusluktan hüküm giydiğinde dokuz yaşındaydım. Şubat 1953'te tüm dünyaya yayılan protestolara rağmen idam edildiklerinde on birindeydim. Babam Brian Fitzpatrick, sivil haklar aktivistiydi, onları idamdan kurtarmak için düzenlenen yerel kampanyada aktifti; tüm dünyanın önde gelen isimleri tarafından desteklenen bu haklı talebin zaferle sonuçlanacağından benim de hiç şüphem yoktu. İnfaz tarihi yaklaştıkça, düzenli olarak radyo haberlerini dinliyorduk; her iyi radyo tiyatrosunda olduğu gibi, cezanın son dakikada erteleneceğine emindim. Bu tecilin gelmemesi büyük bir şoktu; dünya işlerinin nasıl yürüdüğüne dair bazı varsayımlarımı gözden geçirmek zorunda kaldım. Babamın Rosenberglar'ın masum olduklarına dair inancı kafamda soru işaretleri bırakmıştı. Komünistlerdi ve bu babama göre bir sorun değildi, ama okuldakiler tam tersini düşünüyorlardı. Komünistler Sovyetler Birliği'nin Amerika'dan daha iyi bir ülke olduğunu düşünüyorlar ve –buna babam da dahildi– bomba-ya her iki süper gücün de sahip olması durumunda dünyanın daha güvenli bir yer olacağına inanıyorlardı. Bu nedenle neden atomik sırları sızdırmasınları ki? Bunu yapmak casusluksa, casusluğun nesi kötüydü?

Casuslukla ilgili ikinci dersimi Petrov vakasından aldım. Vladimir Petrov Canberra'daki Sovyet Büyükelçiliği'nde kültürel ataşe idi, 1954'te taraf değiştirerek Batılı istihbarat servislerinin çok ilgisini çeken Sovyet casusluk usulleriyle ilgili bilgi taşımaya başladı. İngiliz istihbaratı, İngiliz Sovyet uzmanı Leonard Schapiro'yu (benim de gelecekte danışmanım olacaktı), Petrov'un sorgusunda görev almak üzere gizlice Avustralya'ya uçurdu. Sovyetler, Petrov'un kendisi de büyükelçilik görevlisi olan eşi Yevgenia'yı zorla memleketine geri göndermek istediğinde, Darwin Havalimanı'nda itiş kakış yaşandı ve olay tüm dünyada manşetlere yansıdı. Avustralya siyaseti için en önemli nokta Petrov istihbaratının milli yanıydı. Petrov'un, temasa geçtiği kişilere Sovyet casusu olarak verdiği bilgiler ışığında, Başbakan Robert Menzies, başında Justin Owen'ın bulunduğu Kraliyet Casusluk Komisyonu'nu atadı. Petrov'un irtibat kurduğu kişilerden biri, muhalefet lideri Dr. Evatt'ın ekibi arasında olduğundan, Petrov vakası politik bir lütuftu. Bu, Menzies'e Avustralya İşçi Partisi'ni (ALP) ve komünizmi devirme ve bunu kolaylıkla kazanacağı seçimlerin ana meselesi haline getirme fırsatı doğurdu. *Meanjin* gazetesi için birlikte çalıştığı Clem Christesen ve Clem'in eşi Melbourne Üniversitesi Rusya Merkezi'nden

Nina da dahil, babamın pek çok arkadaşı tanık olarak çağırıldı, bu çağrılar sol cenahta karalama olarak değerlendiriliyordu. Babam da çağrılrsa eminim mutlu olurdu, Viktoryen Kraliyet Komisyonu'ndaki görevlilerle komünizm üzerine konuşmanın tadını çıkarırdı. Ne yazık ki, Petrovları tanımıyordu, Canberra'daki büyükelçilikle bu tanışmaya vesile olacak bir mesaisi bulunmuyordu, bu nedenle Petrov onun ismini vermedi. Ama babam kraliyet komisyonundaki tüm oturumlara katıldı, her bir oturumu büyük zevk ve alayla rapor etti. Sol düşüncedeki pek çok kişi, Petrov vakasını Sovyetler Birliği ve ALP'yi karalamak için kurulmuş bir komplo gibi görüyor, Petrovların casus olduklarını reddediyorlardı. Babamın tavrı böyle değildi sanırım. Petrovların diplomat süsü verilmiş ajanlar olabileceği ihtimalini göz ardı etmiyor ama bu durumu şaşırtıcı ya da Sovyetler'in diplomatik misyonlarına özel bir şeymiş gibi de bulmuyordu. Her durumda, olayın kendisinden çok, sonrasında sola yöneltilen karalama kampanyasıyla ilgileniyordu. Petrov vakası yaşandığında 13 yaşındaydım, eskisine göre babamın ideallerine daha az inanıyordum. Onun Kraliyet Komisyonu'yla dalga geçerek eğlenmesi ve muhalif lider Dr. H.V. Evatt'ın her ihtiyaç duyduğunda destek almak için düzenli olarak babama (görevleri arasında ALP liderleri ile komünistler arasında resmi olmayan bir aracılık durumu da vardı) danışması, tümüyle tasvip etmesem de beni etkiliyordu. Ne var ki, bu gerçek casus hikâyesine şahit olmanın babamda yarattığı coşkuyu görmeden edemiyordum. Babamın, (bildiğim kadarıyla) casus olmak gibi bir isteği yoktu; bu işi çok ciddiye almıyordu, ama hayatına tuz biber ekiyordu işte. Avustralya Güvenlik İstihbarat Örgütü (ASIO) tarafından takip ediliyor olma düşüncesi babamın her zaman hoşuna giderdi; oradaki dosyasının inceliği (ulusal arşivlerden biz zat okuduğum için biliyorum) onu belki de biraz hayal kırıklığına uğrattıyordu. ASIO'nun başındaki Albay Spry ile sokakta karşılaştığında onu resmi bir ciddiyetle selamlamaktan keyif alırdı. Belki de, St. Antony's'de Rus tarihi okumaya gidişimin altında benzer bir ruh hali yaşıyordu.

Sovyet tarihçisi olmak, solcu bir babaya ve biraz Rusça bilgisine sahip olsam da, önceden belirlenmiş bir sonuç değildi. Raflarımızda okunmamış halde, Lenin'in 12 turuncu cilde sığan *Yazılar*'ı, birkaç Left Book Club¹ edisyonu ve vatanperver halk şarkıları söyleyen Kızıl Ordu'nun 78 plağı bulunmasına kar-

1. 1936-1948 yılları arasında, İngiltere'de etkili olan sosyalist eğilimli yayın grubu. (ç.n.)

şın, çocukken Rus olan şeylere karşı çekim hissetmiyordum. Ürkütücü Baba Yaga ve Petruşka öykülerinin anlatıldığı, büyük ihtimalle Nina'nın hediyesi olan resimli hikâye kitaplarından kesinlikle hoşlanmıyordum. Christesenler'in evindeki lake kaşıklar ve paskalya yumurtalarından, Rusça konuşan mülteci komşumuzun salonuna hükmeden, Napoléon'un Moskova kapılarında resmedildiği dev yağlıboya tablodan, adını ittifak yıllarındaki Sovyet generalinden alan Avustralyalı yan komşumuzun köpeği Timoşenko'dan da öyle. Keman öğretmenim Boris Stupel dışında –ki Rus olarak bilinmesine karşın Kaunas toplama kampından sağ çıkan Litvanyalı bir Yahudi'ydi– çocukluk yıllarımda Ruslara dair hoşlandığım tek şey Marjorie Fischer'in *Palaces on Monday* [Pazartesi Sarayları/ kitabıydı. Penguin Yayınevi tarafından 1940-50'lerde, ilerici bir çocuk nesli oluşturmak için basılmaya başlanan Puffin kitaplarından biriydi. 1930'ların Sovyetler Birliği'nde geçen hikâye iki Amerikalı çocuğun gözünden anlatılıyordu; ekonomik kriz nedeniyle işten çıkarılan mühendis babaları, onları SSCB'ye götürüyordu. Seyahat beraberinde onlara hayal bile edemeyecekleri bir özgürlük getiriyordu: Aile kontrolü yoktu ve görünen oydu ki Sovyetler Birliği'nin özelliklerinden biri de buydu. Burada çocuklar kendilerinin inşa edip işlettikleri bir demiryolundaki trene binmişler (Belgrave'deki Puffing Billy² de neymiş diye düşündüğümü anımsıyorum), Ayzenştayn benzeri biri tarafından çekilen filmin çekimlerine katılmışlar, Artek Çocuk Kampı'nda muhteşem bir yaz geçirmişlerdi. Bu harika şeylere karşın, Marjorie Fischer'in çocukları, Sovyetler Birliği'nin kalabalık tramvayları, kısıtlı olanakları ve yıkılmaya yüz tutmuş binalarıyla pek çok açıdan tam bir keşmekeş halinde olduğunu da fark ediyorlardı. Ama etrafındakileri gelecek odaklı Sovyet bakışıyla görmeyi öğrenmişlerdi: Burası şu an inşaat alanı ve karma-karışık, ama birkaç yıl içinde Halkın Kültür Sarayı olacak. Yıllar sonra, “Pazartesi Sarayları” adını *Everyday Stalinism* [Gündelik Stalinizm] kitabımda bir bölümün başlığı olarak aldım.

Melbourne Üniversitesi'ndeki Rus Merkezi, çoğu dersin duygusal-milliyetçi tonuna karşı olduğumdan, beni daha da kötü bir Rus sever yaptı (Burada Kraliyet Komisyonu'nun endişelerinin aksine, fark ettiğim herhangi bir komünist etki yoktu). Beni Sovyet tarihine bağlayan şey, dördüncü yılımda “SSCB'de müzik ve halk” başlıklı bitirme tezimi araştırma ve yazma sürecimdi. Bı-

2. Melbourne'da ailelerin buharlı bir lokomotifle gezintiye çıkabildikleri eğlence parkı. (ç.n.)

yık altından gülümsetecek başlığına rağmen, bu tez ne 1930'ların gezgin ruhuna ne de onun yerini almakta olan Soğuk Savaş eleştirisi türüne aitti. Benim meselem, Şostakoviç ve Prokofyev gibi Sovyet bestecilerin basit, herkesçe anlaşılabilir müzik yapımları için maruz kaldıkları devlet baskısının, yalnızca entelektüellerin değil, tüm Sovyet dinleyicisinin duymak istediği bestelerle sonuçlanıp sonuçlanmadığıydı. Vardığım sonuç da, görünüşe bakılırsa Sovyet konser izleyicilerinin, hâlâ Çaykovski ve on dokuzuncu yüzyıl klasiklerini tercih ettikleri, dolayısıyla amaçlanan hedefe ulaşılamadığıydı. 50 yıl sonra, dünyanın dört bir yanındaki konserlerde Şostakoviç ve Prokofyev bestelerine ayrılan yeri göz önünde bulundurduğumuzda tezin vardıgı sonucun bir nebze karamsar kaldığı açık. Ama tezimle gurur duyuyordum, bulabildiğim her bir Rusça kaynağı araştırırken harika vakit geçiriyordum. Sanatçılar için her ne kadar rahatsız edici olsa da, sansür muhtemeldir ki pozitif sonuçlar doğurabiliyor diyerek, aynı zamanda okul bursumu da tehlikeye atıyordum. İlk bağımsız tarih araştırmamı tamamladıktan sonra, dünyada yapmak isteyeceğim başka bir şeyi hayal edemez hale gelmiştim. Özellikle Sovyetler Birliği ile ilgili çalışmalar yapmaktan hoşlanıyordum, çünkü bu alanda güvenilir bilgi çok azdı.

O zamanlar, Melbourne Üniversitesi'ni onur derecesiyle tamamlayanlar için gelenek, lisansüstü derece almak için İngiltere'ye, Oxford ya da Cambridge'e gitmekti. Edebiyatçı akademisyen Max Hayward'ın Sovyet edebiyatı konusunda uzmanlaştığı St. Antony's'in bağlı bulunduğu Oxford'da Sovyet tarihi ve politikası okumak ya da Sovyet bilimci Leonard Schapiro'nun politik bilimler öğrettiği London School of Economics'te (LSE) eğitim almak için devlet bursuna başvurmuştum. Neden ondan eğitim almayı düşünmedim bilmem ama çalışmalarına hayran olduğum Cambridge'deki E.H. Carr dışında etrafta çok az Sovyet tarihçisi vardı, çünkü Sovyet tarihi araştırmalar için uygun bir konu olarak kabul görmüyordu. Hem St. Antony's ve hem de LSE'den kabul ediliğimde ben St. Antony's'i seçtim. Sebebim her zaman söylediğim gibi şuydu: Avustralya'nın dışına hiç çıkmamış genç bir hanım için Londra ürkütücüydü, Oxford ise daha idare edilir görünüyordu. Tamam olabilir, ama neden daha da idare edilebilir olan Cambridge değil? Öyle hissediyorum ki, bir noktada kafamı aslanların inine sokmak istiyordum.

Dışarıdan gelen saf bir yabancınn kendini casus okulunda buluvermesi; işte yıllarca anlattığım hikâye buydu. Ama bu tam an-

lamıyla doğru olamazdı. Ülkeden ayrılmadan önce St. Antony's ve İngilizlerin Soğuk Savaş Sovyet bilimi hakkında pek çok şey biliyordum. Melbourne'de geçirdiğim son aylarda *Dissent*³ için bir makale kaleme almış, Sovyetler'deki yazınsal politika ve bu alandaki Soğuk Savaş parametrelerini analiz etmiştim. Analizde temel metinlerimden biri de Max Hayward ve Leo Labeledz'in yayına hazırladığı *Literature and Revolution in Soviet Russia* [Sovyet Rusya'sında Edebiyat ve Devrim-] başlıklı konferans kitabı olmuştu. St. Antony's himayesinde gerçekleşen konferansın ve Londra'da çıkan Sovyet merkezli dergi *Survey*'in, CIA tarafından finanse edildiğini tam olarak bilemezdim, ama tabii ki bunun olasılık dahilinde olduğunu biliyordum. Editörlüğünü Leo Labeledz'in yaptığı *Survey*, Londra'daki Kültürel Özgürlük Meclisi'nin bir organıydı ve dergiyi CIA'nın finanse ettiği düşünülüyordu. Kültürel Özgürlük Meclisi'nin diğer yayını olan *Encounter*'ı da öyle... St. Antony's'e vardığımda Max Hayward'a sorduğum ilk sorulardan biri, *Survey* ile üniversitenin Rusya Merkezi arasında resmi bir ilişki olup olmadığıydı. (Bunu mahcubiyetle anımsıyorum, çünkü Hayward, Labeledz'i üniversitedeki konuşmasında tanıtırken sorumu kaynak göstermeden alıntılanmıştı ve cevabı "hayır"dı.)

Melbourne'ün tüm solcuları Kültürel Özgürlük Meclisi ve CIA ile ilgili iddialardan haberdardı. Bu ithamlar üniversitede kendisi için bir yaz çalıştığım Clem Christesen'in özel ilgi alanına giriyordu. Clem'in şüpheleri özellikle *Meanjin*'in antikomünist rakibi *Quadrant*'a⁴ yöneliyordu. Gerçekte, daha sonra ortaya çıktığı gibi sadece *Encounter*, *Survey* ve *Quadrant* değil, makalemin yayımlandığı (editörlerinden birinin arkadaşım olduğu) *Dissent* de bu meclis aracılığıyla CIA parasını almış bulunuyordu. Aradan 50 yıl geçmişken o günkü tavrımı net olarak yeniden hatırlamak imkânsız, ama görünen o ki komünizm karşıtı yayınların CIA tarafından finanse edilmesine Clem ve babama kıyasla daha az içerliyordum.

Özellikle ilgimi çeken *Edebiyat ve Devrim*,⁵ Sovyet bilimin kültürel alanda ulaştığı en üst noktaydı ve bu kitabın Sovyetler Birliği'nin güncel yazınsal politikasına dair analizi, doğrudan doğruya hayatımda çok büyük bir öneme sahip olan *Novy Mir* dergisine odaklanıyordu. Kendini daha da açık olmaya ve Yumuşak-

3. Avustralya'da yayımlanan politika, ekonomi ve toplum üzerine yazılar içeren ulusal bir dergi. (ç.n.)

4. Avustralya'da yayımlanan içeriği edebiyat, şiir, tarih ve politika tartışmalarından oluşan dergi. (ç.n.)

5. Troçki'nin 1924'te yayımlanan edebiyat eleştirisi kitabı. (ç.n.)

ma⁶ ruhuna yaraşır şekilde daha az baskıcı bir sansüre vakfeden *Novy Mir* (Yeni Dünya), Sovyet edebiyatında liberal kanadın taşıyıcısı rolündeydi. Stalinist dogmatistler ve tutucuları temsil eden *Oktyabr* baş düşmanlarıydı. Hayward ve konu üzerine yazan tüm Batılı Sovyet bilimciler *Novy Mir*'e yakınlık duyuyordu. Bahsi geçen yayınlar arasındaki ideolojik kökenli çatışmayı fark etmekte zorluk çekmedim, çünkü bunun Avustralya'da bir eşi vardı; rakipleri tarafından yumuşak komünizm olarak işaret edilen *Meanjin*'le *Quadrant* arasındaki savaş. Babam için *Meanjin*, *Novy Mir*'e denk geliyordu –ki bu ilerici ve meleklerin tarafında demekti–, sağcı *Quadrant* ise kötü adamı oynuyordu. Takvimler 1964'ü gösterirken, bu babamın varsayımlarından biriydi ve ben de bunu sorgulamanın yanından bile geçmiyordum. Ancak şimdi anlıyorum ki, Hayward ve içine girmekte olduğum Sovyet bilim dünyası için bu benzetmeler tam tersi işliyordu.

1964'te Oxford'da gittiğimde hayal kırıklığına uğramaya hazırdım. Bu benim hayata karşı genel duruşumdu, ayrıca efsane haline gelmiş yerlerin de beklentinin altında kalmaya mahkûm olduğuna dair inancım yüksekti. Oxford beni bu inancıma rağmen hayal kırıklığına uğrattı: Entelektüel olarak ortalamanın altındaydı (en azından benim alanımda), kendini fazlasıyla önemseme ve züppelik doluydu. Buraya karşı bir sevgi ya da en azından derin bir alaka bile geliştiremedim. Hayal kırıklığının özel sebeplerinden biri de, St. Antony's'dekilerin makul bir kaynak çalışması olmadan, Sovyet tarihinin diplomatik ve istihbarat dedikoduları esas alınarak yazılabileceğini düşünüyor olmalarıydı. Daha anlayışlı bir gözlemci duruma “ahlaki muhakeme” diyebilir, ama bana göre politik tarafgirliklerini sergileme konusunda arsızdılar. Anneme gönderdiğim mektuplarda görülüyor ki, Max Hayward danışman olarak çok da isabetli bir seçim değildi; ben de onda karar kılmadan önce etrafa biraz daha bakınmıştım. Eğitim almayı planladığım alandaki deneyimi düşünüldüğünde, bu durum oldukça garip. Alkolikliğine, doktorunun kısa zaman önce kendisini tedavi olması için iknaya çalıştığına, normalden daha da depresif ve asosyal olduğuna dair dönen dedikodular beni soğutmuştu belki; ya da belki de sorun tarihçi değil de, edebiyat hocası ve çevirmen oluşuydu sadece. Onu tanıdığımda kırklı yaşlarının ortalarında, Church Walk'taki St. Antony's Rusya Merkezi Kütüphanesi'nin hemen üstünde yaşayan bir bekârdı. Max, sa-

6. Rusya'da Krusçev'in başa geçmesiyle 1950-60'lı yıllarda yaşanan baskı ve sansürün azaldığı “Yumuşama” dönemi olarak bilinen dönem. (ç.n.)

vaş sonrası yıllarda Moskova'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne atanmış genç Rusya uzmanlarından biriydi; burada Rus edebiyatına olduğu kadar barlara da dadanmış durumdaydı. 1955'te ikinci atanmasından sonra, sınır dışı edildi, ardından vize başvuruları hep reddedilen ve Sovyet basınında komünizm karşıtı aktiviteleri nedeniyle düzenli saldırıya uğrayan bir *persona non grata*⁷ oldu. Hayward, 1950'lerde tanıdığı Rusya'yı anlatırken, tüm komünizm karşıtlığına rağmen, kayıp bir cennetten bahsettiği izlenimine kapılıyordum. İhraç edildikten sonra ayak bastığı Oxford, ona elemli bir ıstırap gibi görünüyor, aynı zamanda da toplumsal güvensizliğini tetikliyordu (büyük dil yeteneği sayesinde alt sınıftan sıyrılmış burslu bir öğrenciydi).

Ona bazen "Max" diyorum, geldiğimiz noktada böyle oldu benim için, ama Oxford döneminde ona hep "Bay Hayward" diye hitap ederdim ve bu o zaman Oxford'da standart bir uygulamaydı, beni bir randevu ayarlamak için aradığında kendini böyle tanıttı. Bu aramaları yapmasının nedeni, okuldaki dedikoduların aksine, iyi bir danışman olduğunu göstermekti, ama onun için ıstıraplı bir süreçti. Normalde buluşma saatimiz sabah on birdi ve her seferinde bana kendimi içmek zorunda hissettiğim bir kadeh tatlı beyaz şarap ısmarlar, ama o, tabii ki, hiçbir şey içmezdi. Bana ne soracağını ya da diyeceğini bilmeden, kendi başına konuşmaya dalar. Hevesli ve takıntılı şekilde; Rus aydınlarının trajedisine ve Sovyetler Birliği'ne inanan enternasyonal solcuların aldatılmışlığına dair keskin ve takıntılı bir düşüncesi vardı. Anneme de yazdığım gibi, *Dissent* dergisi için makalemi yazarken nerdeyse onu keşfettiğimi hissetmiş ve onu tam da böyle anımsamıştım. 1965 sonbaharında Amerika'nın aldatılmış solcularından Joe Freeman'in cenazesinden sonra (neden katıldığını bilmiyorum), Max olayın kendisinde yarattığı duygusal tepkilerle dolu halde geldi; ben de onu ağlamamak için katı bir sessizlik içinde dinledim. Ona bir başka aldanmış solcunun, babamın, Freeman'dan birkaç hafta sonra öldüğünü ve cenazeye gitmediğimi anlatmadım.

St. Antony's'deki öğrenci ve (izlenimime göre) hocalardan hiçbirisi Hayward'a yakın değildi. Bildiğim tek yakın arkadaşı, Sovyetler'le ilgili, göz kamaştırıcı gazeteci Patricia Blake'ti; New York'ta yaşıyor ama işleri nedeniyle sık sık ziyarete geliyordu. Hayward, Patricia etraftayken ya da Andrey Voznesenski gibi sözüm ona muhalif Rus şairler ziyaretine geldiğinde biraz daha ha-

7. İstenmeyen kişi. (ç.n.)

yat dolu oluyordu. Bunun dışında doğal ortamından uzak düşmüş bir ayı gibi ayaklarını sürte sürte yürür, yüzünde hep bir ısırtıp ifadesi taşırdı. İstirabı hem kişisel hem de Sovyet postası altında ezilen Rus edebiyatı içindi. Cenazesinde Leonard Shapiro, Patricia'nın sözlerini alıntılararak şöyle demişti: "Max, Rusya'da ortalık yatışana dek, Rus edebiyatının Batı'daki muhafızı gibiydi." Muhteşem Rusçası vardı, yavaş konuşur –ki İngilizcesi de öyleydi–, kulağa anadilini konuşuyormuş gibi gelirdi ve hiçbir gerçek Rus'un diline de benzemezdi.

Onunla ilgili kuşkularım bulunsa da, onu St. Antony's'deki herkesten daha ilginç buluyordum. Sebebini tam bilmesem de, St. Antony's'in müdürü Bill Deakin'den hiç hoşlanmıyordum. Tito'nun partizanlarıyla iletişim kurmak için paraşütle Yugoslavya'ya atlanmış, savaş kahramanlığıyla ünlü olmuştu. Belki de okulda kadınların varlığından hoşlanmıyor oluşuydu sorun (girdiğim yıl kadınların okula kabul edildiği ilk seneydi ve yalnızca altı kadındık), ya da onun burslu öğrenci olarak buraya getirdiği savaş zamanı disiplininin hoşlanmıyordum (bunun kölelere uygun olduğunu düşünüyordum). İstihbarat bağlantılarıyla ilgili sonu gelmeyen dedikodular –1967'de *Saturday Evening Post* gazetesi F.W. Deakin'in Oxford'da, St. Antony's adı altında gizlenmiş bir casus okulu yönettiğini yazmıştı– gözümdeki kıymetini artırıyordu.

Hakkında istihbarat dedikoduları dolaşan herkesten hoşlanmıyor değildim. Doğrusu, okulda kanımın kaynadığı tek hoca Sergey Uteçkin'in, Sovyetler Birliği'nde yalnızca ideolojik değil, her tür sabotaj eylemini gerçekleştiren NTS'nin (Rusçada Halkın İşçi Partisi'nin kısaltması) göçmen organizasyonlarında aktif olduğu söyleniyordu. Uteçkin (ona hiçbir zaman Sergey diye hitap etmedim), belki de tek genç o olduğundan hocalar arasında en dost canlısı olandı ve bana hayatı hakkında pek çok şey anlatırdı. Savaşa kadar iyi bir Sovyet komünistiydi, kendini Alman işgali altındaki topraklarda ve sonrasında da Berlin'de bulmuştu; arada bir yerlerde İngiliz bir kadınla evlenerek Oxford'a gelmişti. Burada Rusya'daki yeni elitler üzerine bir doktora tezi yazmış, bu tez özellikle Sovyet karşıtı çalışmalar konusunda sertliğiyle nam salan E.H. Carr tarafından başarısızlığa uğratılmak istenmişti. NTS bağlantısına rağmen, Uteçkin'in St. Antony's'deki diğer Sovyet bilimcilere nazaran daha az keskin bir Sovyet karşıtı olduğunu düşünüyordum. Onu Nabokov'un öykülerindeki Profesör Pnin karakteri gibi görüyor ve anneme yazdığım gibi "kel kafasına, saka-

lına, eşit uzunlukta olmayan kollarına ve spor ayakkabılarına bakarak, ona büyük bir sempati duymaya başlıyordum.” Kesinlikle kendisini “Nabokov”vari bir kazayla imkânsız bir vaziyette bulmuştu. Komünist, faşist ya da ortodoks inançlı (ki bunlardan Oxford camiasında bir hayli vardı) olmayan Marksist bir göçmen ve bunların ötesinde İngiliz olmayan bir centilmendi.”

Doktora tezim üzerine çalışırken babam hâlâ sağdı ve ona aneme yazamayacağım şeyler yazıyordum. “Muazzam bir araştırma” hazırlamak istiyorum demiştim ona; zor, yaratıcı ve daha önce kimsenin yapmadığı... Bana göre, babamın Avustralya’nın erken dönem iktisat tarihi üzerine akademi dışından yazılar yazması ve bilinçli meydan okuyuşu da öyleydi. Aynı şeyi, (babamın desteğiyle) akademinin en geleneksel yöntemlerinden geçerek ve Oxford’a giderek başarmaya çalışmam da hayatın ilginç bir cilvesiydi.

Babama, tezim konusunda aklımdaki diğer plandan bahsetmemiştim, dürüst olmak gerekirse bunun nedeni konuyu formüle ettiğim zaman babamın zaten ölmüş olmasıydı. Hayward ve diğer Sovyet bilimcilerin rejim kurbanlarına odaklanmaları ve onları bu ahlak oyununda kahraman gibi gösterme seçimlerine bir eleştiri olarak, ben Sovyet tarihindeki uzlaşmacı bir anti-kahraman hakkında yazmak istediğime karar vermiştim. Amerikalı Robert Lowell zalimi öldürmeye çalışırken hayatını feda edenler için yazdığı bir şiirde “Ah o denli çok Davut’la ve Judith’le/tanışmak, onları sevmek!”⁸ demişti; verdiği mesaj olaylara artık zalim canavarların gözünden bakma vaktinin geldiğiydi. Babamın ölümünden bir sene sonra (ki bu olay şiiri okumam için bana açıkça zemin sunmuştu), Lowell’i keşfetmiş ve saplantıyla okumaya başlamıştım. Hükümeti durmaksızın eleştiren babam tabiatıyla bir David ya da Judith’ti ve tabii ki ben de onu çok fazla sevmiş olabileceğimi anlıyordum. Aynı zamanda, politik oyunları öyle bir gusto ile oynuyordu ki, onu bir idealistten çok bir realist ve uzlaşmacı (potansiyel bir canavar?) olarak görüyordum. Her durumda, saklı duyguların çalkantısı kadar saygıdeğer akademik gerekçelerle, tez konusu olarak en önemli Sovyet uzlaşmacılardan birini seçmiştim: Anatoli Lunaçarski, Bolşevik hükümetin ilk Sanat ve Eğitim Komiseri.

Entelektüeller arasında Bolşevik, Bolşevikler arasında da entelektüel olarak bilinen Lunaçarski, her iki taraftan da derin bir

8. Robert Lowell. “Floransa”, *Birlik Uğruna Ölenlere*, çev: Ali Cengizkan, Ankara: İmge Kitabevi, 2000.

saygı görmüyordu. Buna karşın özellikle sanatçı ve entelektüelleri politik sıkıntılardan kurtarmak başta olmak üzere, elinden gelenin en iyisini yapan biri olarak addediliyordu, ama bunu yaparken de etrafında olup biten diğer kötü şeyleri görmezden geliyordu. Devrimden önce, Avrupa’da göçmen olarak yaşayan, aydın bir gazeteciydi. Rus Marksist felsefe tartışmalarında aktifti ve sonuç olarak, bazen Lenin’le ters düşüyordu. Haziran 1965’te, Oxford’a doktora adayı olarak başvurduğumda tez konum onaylandı, başlığı “Filozof ve Sanat Yönetmeni olarak Lunaçarski” idi. “Filozof” kısmını Lunaçarski’nin devrim öncesi yayınlarının bulunduğu Oxford ve British Museum’da çalışabilirdim. “Yönetmen” kısmı ise, eğitim ve sanat alanında Halk Komiseri (bakanın devrimci ismi) olduğu Ekim 1917’den 1929’daki istifasına kadarki faaliyetlerini kapsıyordu ve bunun tercihen arşiv çalışmasıyla, Sovyetler Birliği’nde yapılması gerekiyordu. Bir yıldan fazla süre Lunaçarski’nin devrim öncesi felsefi yazılarına daldıktan sonra, onun hoş, iyi kalpli bir adam, ama ikinci sınıftan bile sayılmayacak bir düşünür olduğu sezgisi oluştu kafamda. Bu, St. Antony’s’de hazırlayıp daha sonra LSE’de Shapiro’nun seminerinde sunulan ilk bilimsel makalemin altında yatan yaklaşımdı. Bir arkadaşımın da dediği gibi “Oxfordçuluk oynuyordum” bu çalışmamda. Başka sözlerle ifade etmek gerekirse, akılcıca üste çıkmak becerisi, doğru tonlamayla Sovyet olan her şeyi tepeden tırnağa alaya alma, köklü Oxbridge⁹ geleneğinde vardı. Her ne kadar çok takdir ettiğim bir özelliğim olmasa da, bu tür şeylerde iyiydim. Anneme bunu “paradoks tarzına güzelce dönüştürülmüş incelikli yazma” olarak tarif etmiş, ben de “tehlikelerin farkındayım, ama konuyla başa çıkmak için tek yol bu gibi görünüyordu” diye eklemiştim. Sanırım “konuyla başa çıkmak”, sadece David’leri ve Judith’leri seven bir seyirciye seslenirken, (tek başına) canavarlara ya da her halükârda uzlaşmacı tanıdıklara acımadan işin içinden sıyrılmaktı. Ancak beni acıma gibi bir şeyi ele alacak kadar iyi tanımak zorundaydınız.

“Belki çağdaş tarih yazımında yalnızca suçlar için değil, insan soyunun ahmaklıkları için de yer vardır” diyerek başlamıştım yazıma. “Kendini bir zamanlar devrimin şairi ilan eden Lunaçarski’nin Bayan Münasebetsiz, onun anıtsal binasının ise bir tapınak yerine ahmaklık olduğu ortaya çıkıyor.” Onu tanımlamaya şöyle devam ediyordum: “Kendi ülkesinde politik gücü

9. Ortak bir geleneği tarif için, Oxford ve Cambridge kelimelerinden türetilmiş yeni bir sözcük. (ç.n.)

çok az ama ‘sempatizanların koruyucu azizi.’” İlk kuşak Bolşevik liderlerin (cüretkâr şekilde) kendilerini kültür adamı saymaları zannını ortaya koyuyor, negatif tepkileri durup dururken yaptığım insafsız yorumla etkisiz hale getiriyordum: “Eğer şahsi kültür, Bolşevik imajının muteber ögesi ise, o halde her zaman *reductio ad absurdum*¹⁰ olasılığı vardır. Bu, devrim öncesinde bile, Lunaçarski’nin rolüydü.”

Bundan birkaç yıl sonra Lunaçarski hakkındaki makalem yüzünden Sovyet basını tarafından itham edileceğim göz önüne alırsa bir Sovyet ikonuna fazlasıyla saygısızlık etmiş olduğuma ve makalemden yapılan alıntılara bakarak başıma gelenleri öngördüğümü düşünebilirsiniz.

Bu nedenle hemen açıklık getirmek isterim ki, ilk çalışmam, ilk basılan makalem *değildi*. Olabilirdi, ama bunu ancak Moskova’da değişim öğrencisi olarak yaşarken son anda kotarabilmişim. O üstünlük noktasından her şey farklı görünüyordu: Nükteli ya da incelikli değil, sadece şirret Sovyet karşıtı. Makalem St. Antony’s ve LSE’de büyük bir başarı kazandı. Hayward, Schapiro, Walter Laqueur (*Encounter* ve Kültürel Özgürlük Meclisi’nden) ve diğer hocalar takdir hisleriyle dolmuştu. Laqueur çalışmanın orijinal halini *Journal of Contemporary History* için, Uteçkin’se LSE versiyonunu (biraz farklı bir içerik ve aynı tonla) *Soviet Studies* dergisi için istiyordu. İngiltere’de Sovyet biliminin yükselen yıldızı olarak lanse edilme yolundaydım.

Her hafta yazdığım mektuplarla başarılarım konusunda bilgilendirdiğim anneme göre, düşman safına katılmış gibi görünüyordum. Bu anıları yazmak için yaptığım araştırmalar sırasında yazışmalarımızı tekrar okuduğumda annemin göstermiş olduğu tepki beni hayrete düşürdü. Gerçekten Soğuk Savaşçı olarak, sol ce-nahtan, hem de *annem* tarafından saldırıya mı uğruyordum? Çocukluğumda çok daha aleni şekilde sol kanatta olan babamdı, ilk gençliğimde ve 20’lerimin başında onunla politika üzerinden küslükler yaşırdım. Bu tartışmalarda annemin, babamın tarafını tuttuğuna dair hiçbir anım yoktu. Tersine annemin de babamın içki içmesinin, az kazanmasının ve buna benzer birçok şeyin yanı sıra politik faaliyetlerini eleştirdiğini düşünürdüm. Biliyordum ki, annem 1930’larda babamla ilk tanıştığında, kendi çapında aktif bir solcuymuş. Ama hayatının son dönemlerine doğru göçmenle-

10. *Reductio ad absurdum*, saçma olana indirgeme. (ç.n.)

re ve yeniliklere duyduğu nefretle sağa savrulduğundan, bu, tarih-höncesinde kalmış gibiydi. Diğer yandan, en azından 1965'te babamın ölümünü takip eden yıllarda en az onun kadar solcu olduğunun kanıtıydı bu mektup.

Annemle aramızdaki çatışma, "Sovyetler'deki liberalleşme devam ederse, tez basılmaya hazır hale geldiğinde öne sürdüğüm 'ideolojik tarih' argümanının demode hale gelip gelmeyeceğini" düşünürken başladı. "İdeolojik tarih" hem ideolojinin tarihi olarak hem de ideolojik tarafgirlikle anlatılmış tarih olarak anlaşılabilirdi. Ben açıkçası ikinciye almıştım; doğrusu (her ne kadar bunu, mektubu 50 sene sonra tekrar okurken fark etmiş olsam da) annemin elyazısını yanlış okumuştum ve beni "ideolojik savaş"la suçladığını düşünmüştüm. Bu yeni, böylesine büyük bir hata yapmaya yatkın, St. Antony's'e uygun kişiliğimden de huzursuzdum. Her neyse, tümüyle yanlış anladığını ve sadece "aptal" değil, "rahatsız edici" olduğunu yazmıştım; aşırı reaksiyonum onu çok şaşırtmıştı. Bu yanlış anlamayı hiçbir zaman telafi edemedik. İletişimin yerine ulaşması için en az beş günün gerektiği, minicik yazılarla dolu telgrafların değiş tokuşuyla gerçekleştiği, ucuz uluslararası telefon görüşmelerinin henüz mümkün olmadığı zamanlarda vuku bulan bir olaydı bu

Tuhaf bir şekilde, muhafazakârların hoşlanacağı şeyler yazıyor olmama rağmen, kendimi İngiliz Sovyetoloji'sindeki Jön Türk olarak görüyordum. "İdeolojik Savaş" hadisesinden kısa bir süre sonra anneme, St. Antony's'den başka bir öğrenci ile birlikte, Sovyet tarihi üzerine Hayward'ın kahraman muhaliflere ve Schapiro'nun politik muhalefete yaptıkları vurgunun tersine, agnostik ve politikadan uzak bir yaklaşım sergileyeceğimiz revizyonist bir kitap tasarladığımızı açıklamıştım. Kitabı bastırmak için Hayward'ın onayına ihtiyaç duyduğumuzu da ihtiyatla not etmiştim, dahası Hayward bu türden bir kitabı bastırmak için ideal mecra olan *St. Antony's Papers*'ın da editörlerinden biriydi. Apolitik duruşumuz totaliter devletin yükselişi, (gizli politik polis teşkilatı) Çeka ve Bolşevik Parti'deki hizipleşme gibi Shapiro'vari başlıklardan da kaçınmamız anlamına geliyordu. Bu tür şeyler olmuştu, ama "bunlar için yeterince gözyaşı dökülmüştü." "Bu konular üzerine ne kadar çok yazılırsa, senin gibi daha pek çok insan, benim gibi masum insanları ideolojik savaş yapmakla suçlayacak" diyerek kızgınlıkla sonuca bağlamıştım anneme yazdığım mektubu.

Kendimi bu yıllarda tümüyle apolitik olarak görüyordum, ya-

ni uluslararası politikaya neredeyse hiç ilgi göstermezken, o günlerde baskın olan, benimse karışık sol olarak gördüğüm fikirlerle karşı şüpheliydim. Kayıtsızlığım Vietnam Savaşı'na, Amerikan ve Avustralya ordularının müdahalesine kadar uzanıyordu. Pek hevesli olmasam da, Avustralya'nın işin içine girmesine karşı bir protesto imzası vermişim, (ama anneme yazdığım gibi) tartışmanın Amerikan müdahalesinden "çok daha basit" olduğunu varsayıyordum. Bu, muhtemelen ulusal çıkar hesabı olmadan Avustralya'nın, Amerika'nın ayak izlerini takip etmesine gerek olmadığını düşünmemdendi. "Vietnam'daki Avustralya ve Amerikan faaliyetlerine Avustralyalıların güçlü şekilde destek verdiği" inanıyordum; işte aşağı yukarı böyle söylemişim 1966 baharında Radyo Kiev'e ve "tahmin ediyorum ki, Avustralya'nın gerekçesi, korku ve Amerika'yı mutlu etme ihtiyacıydı" demişim. En azından dış politika için gerçekçi bir temel gibi görünüyordu, buna rağmen Avustralya hükümetinin "Amerika'nın savunması için ödenmesi gereken bedeli abarttığını" düşünüyordum. Bu "anti-Vietnam karşıtı" formülün şekillenmesinde hiç şüphesiz, Radyo Kiev'in, Avustralya ve Amerika'nın savaşa dahilini kayıtsız şart-sız lanetlemek üzere ava çıkmış olmasının ve bu misyonun beni kızdırmasının rolü vardı. Yine de, Avustralya'nın da Amerika gibi işin içine burnunu sokmasına karşı tartışmalar, birçok insana oldukça basit ve anlaşılır geliyordu (geçmişe dönüp baktığımda bana göre de öyle). Şimdi Melbourne Monash Üniversitesi'nde tarih öğreten annem ve onun çevresindeki genç Vietnam karşıtı aktivistler de o zaman karşı çıkanlar arasındaydı.

Kendimden bir hayli memnun kaldığım yorumlarımı Radyo Kiev'de dile getirmem, annemi o kadar rahatsız etmişti ki, her zamanki kararsızlığını, kendine güvensizliğini, uygunsuz açıklama yapma korkusunu bir kenara koyup açtı ağzını yumdu gözünü. Melbourne'de, evdeki politik ortama isyanını şiddetle sürdüren Trinity College öğrencisi erkek kardeşimle de benzer tartışmalar yaşıyor olmalıydılar. Kardeşimin ve benim Vietnam görüşlerimizi "tikindirici" diye niteleyip, Avustralya'nın savaşa destek vermesi konusunda Kiev'e yaptığım yorumlar yüzünden beni sıkıştırıyordu.

Bu konuda Avustralya basınına takip ediyor musun? Başlangıçta askerlerin Vietnam'a gönderileceği açıklandığında, bu konuya gösterilen hassasiyet dikkat çekecek derecede azdı ama en azından askerle alımlar başladığından beri duyarlılık yayılarak arttı. Amerika'nın müdahalesinin ne denli yetersiz bir taarruz çağrısı olduğunu görebili-

yor musun? Açıkça inanmamızın beklendiği gibi, oradaki saldırganın Çin olduğunu gerçekten kabul edebiliyor musun? Savaşmaya gönüllü olmayan insanların oradaki iğrenç savaşa gönderilmesinin mantığını gerçekten kabul edebiliyor musun?

Annem “Vietnam politikasına karşı sağlam bir nefret” duyuyordu, bu genel Amerikan karşıtlığının bir parçasıydı; Avusturya solunda ortak payda olmasına rağmen, bunu annemle daha önce hiç bağdaştırmamıştım. “Amerikan barışının bitip tükenmeyen, önlenemez bir hezimet olduğunu hissediyorum, aynı zamanda bu sahte propagandanın birileri tarafından kabul edileceğini ummanın akla karşı yapılmış büyük bir hakaret olduğunu düşünüyorum” diye yazmıştı hiddetle. Sahte propaganda ve akla karşı yapılan hakaretler “Komünistlerde çok daha hoş görülebilir; sadece yüzeysel bir çekicilikten yoksun olduğu için senin böyle bulmadığını biliyorum gerçi” diye eklemişti. Bunu şimdi tekrar okumak beni gülümsetiyor; son dakikada taşı gediğine koymak anneme özgüydü. İlk okuduğumda, beni etkilemesine izin vermemiştim muhtemelen.

Bir sonraki mektubunda, “Sovyetler Birliği’nin bir zamanlar aydınların dışlanmadığı bir toplum ihtimalini sunduğunu” da özelemlerle yazmıştı. Geçmişe yaptığım bu nostaljik geziye muhlanmışken, onun Sovyet politikaları üzerine derslerini de okudum, ya da daha doğrusu Batılı solcular arasında oldukça yaygın olan, Sovyet politikasına dair hatalı okumalarını... İlk metin, Sovyet sığınmacı Viktor Kravçenko’nun (solcuların kâbusu, çok satan Hürriyeti Seçtim kitabının yazarı) kendisini Amerikalılara satılmış olmakla suçlayan ve Sovyetlere dair tüm dehşet hikâyelerinin onun tarafından uydurulmuş olduğunu söyleyen Fransız eleştirmenlere karşı savaş sonrası açtığı hakaret davası üzerineydi. Yazıyı okurken, Fransız solunun mahkemedeki dalavereciliği beni dehşete düşürmüştü. “Tamam, belki de sol cenah, Amerikan parası konusunda haklıydı” diye yazmıştım anneme, “ama savunmaları tamamıyla vicdandan yoksundu. Sovyetler Birliği’nden gönderilmiş (peki ya Sovyet parası?), aralarında Kravçenko’nun karısının da bulunduğu tanıkları vardı ve doğal olarak geri dönecekleri için hemen her konuda yalan söylediler; ama daha da kötüsü Rusya için şahitlik eden solcu tiplerin safiyane cahilliği, savunmanın pek çok noktada bilinçli şekilde yalan söylemesi ve en ufak bir zorlanmada çamur atmalarıydı.”

Kravçenko duruşmasını okumak, solda nefret duyulan bir

başka bestseller'ı, Arthur Koestler'in yazdığı, Nikolay Buharin ve diğer Stalin karşıtlarının 1930'ların sonundaki göstermelik yargılanmalarını anlatan *Gün Ortasında Karanlık* kitabını tekrar okumanın iyi bir fikir olduğunu düşündürdü bana. Koestler'i o ana dek, ortodoks solcu bakışıyla "sevimsiz paranoyak" olarak değerlendirdiğimi yazmışım anneme.

Tekrar okuduğumda bunu savunmak imkânsız gözüküyor. Komintern'de bu kadar uzun kaldığına göre kesinlikle biraz budala olmalı... Kendini aldatma ve neredeyse dengesiz, yapmacık coşkulara kapılma konusunda büyük bir kapasitesi var. Ama yine de *Gün Ortasında Karanlık* kötü bir kitap değil, biraz romantik ama romantikleştirme çabası yok; Alex Weissberg'in Sovyet hapishaneleri raporuna (ki türünün iyi bir örneğidir) ve özellikle de 1937-38 tarihli göstermelik davanın kaydından oluşan Moskova kaynaklı raporlara dayanıyor. Ana karakter, Buharin ve (Karl) Radek'in o mahkemelerdeki konuşmalarının gerçeğe uygun bir biçimde yansıtılmasından ortaya çıkıyor; elbette ki bu kayıtlarla oynanmıştır, ama bunun sorumlusu Koestler değil.

Bunları tekrar okurken, tarafsız eleştirel değerlendirme kapasitem konusunda kendimi takdir etmekle, anneme bu kadar kötü davrandığım için ayıplamak arasında ikiye bölünüyorum. Tuftadır ki, aynı mektupta kendimi Soğuk Savaş tarihçisinden çok "komünizme yakın duran" bir Sovyet tarihçisi olarak tarif ediyorum ama annemin bundan neden kuşku duyduğunu ve neden St. Antony's'in beni fena halde etkilediğini düşündüğünü görmek zor değil. Sonunda belki de güven verici bir sonuç olarak, Kravçenko ve Koestler'i komünizm yanlısı gözle okuma konusundaki eleştirim, politik bir kavgaya girmemek için yayımlatmayacağımı not düşmüştüm. İki ateş arasında kalmış gibi hissettiğim şüphesizdi, şikâyet ediyordum: "Sen Amerika ya da Nazi Almanyası, ya da İngiliz sistemi, ya da hatta General de Gaulle ve Vichy hakkında ne istiyorsan söyleyebilirsin, ama Rusya ya da Çin, ya da Avrupa komünizmi hakkında yazacaksan kendin de dahil herkes amacından kuşku duyar." *Kendin de dahil* sözleri kesinlikle kalpten geliyordu ve öyle de olmalıydı. Geçmişe dönüp baktığımda, kendi amaçlarım bana bir hayli bulanık görünüyor.

Anneme Noel hediyem *Encounter* dergisi aboneliği idi. Leonardo Schapiro'nun Sovyet Başbakanı Kosigin'e (onu kanuna saygılı olmaya ve KGB'nin dizginlerini ele almaya çağıran) yazdığı açık mektup öfkesini kabartana kadar dergiyi ilginç buluyordu: "Scha-

piro senin Rus sponsorlarından biriye bunun acınacak bir durum olduğunu düşündüm; ben Bay Kosigin olsaydım, Schapiro'nun iddialarının makul olduğunu düşünsem bile çok kızardım ve kendimi hakarete uğramış hissederdim.” Schapiro'nun mektubundan ben de hazzetmemiştim (adamdan hoşlanmam ve bana karşı nazik olmak için kendini aşmış olması hafiften çelişkili bir durum olsa da) ve mektubun “enikonu felaket” olduğu konusunda hemfikir dim ama sonradan bu etkiyi küçümseyici bir ton ekleyerek darma dağın ediyor ve dünyadaki tüm halkların kardeşliği yaklaşımı “san ki bir an için Brian'inkine (babam) benziyordu.” Bu doğru ama affedilmezdi, sadece babam ölmüş olduğu için değil, aynı zamanda tüm bu yazışmaların alt metninde annemin (ve aynı zamanda kendimin), benim Oxford'vari anti-komünist Sovyetoloğa dönüşüyor olduğum şüphesi yer aldığı için. Babama ihanet ediyordum.

O sırada bir casusluk söylentileri enflasyonu ortaya çıktı, bunların arasında ana akım medyaya yansıyan, CIA'in Kültürel Özgürlük Kongresi'ne ve buna bağlı *Encounter* ve *Survey* gibi yayınlara para aktardığı iddiaları da vardı. 1966 Temmuz'unda an neme şöyle yazdım:

Encounter'ın son sayısı oldukça savunmacı, *New York Times* CIA'den para aldıklarını yazdığı için (Amerikan kuruluşları hakkında her zaman konuşulduğu üzere, İngiliz kaynaklardan doğrulayabilirler se St. Antony's'in aldığı söylenen 1 milyon pound gibi; doğru olabilir, ne olmuş yani?)... Brian'ın da Rockefeller'ın para yardımına başvurduğunu anımsıyorum. Eğer denersen herkese leke sürülebilir. Neden hiddetini Vietnam ve *Encounter* yerine Uluslararası Mahkeme'nin Güney Afrika'yla ilgili kararına yöneltmiyorsun? Ya da (Sovyetler'in resmi yazarı) Mihail Şolohov'a verilen Nobel'e ve Şolohov'un (yurtdışında edebi işler yayımlattıktan sonra Sovyet karşıtı hareket yürütme suçuyla mahkûm olan) Andrei Sinyavsky hakkında yazdıkları na? Söylemeliyim ki, (Avustralya Başbakanı) Harold Holt'un (LBJ¹¹ ile birlikte) Vietnam fikirleri mide bulandırıcıydı, ama bu sen ve *New Statesman*'ciler¹² başta olsaydınız savaş sona erdirilebilirdi demek değil. Eğer Amerikan parası çekilirse, “durgun Avustralya ekonomisinin” hali ne olur?.. Bu arada, biliyor muydun, Demirperde'ye giden mektuplar her iki tarafta da okunuyor...

11. Dönemin ABD başkanı Lyndon B. Johnson. (ç.n.)

12. 1913'ten günümüze İngiltere'de basılan sol tandanslı kültür ve politika dergisi. Avustralya ile de bağlantıları bulunuyor. (ç.n.)

Önceki yazışmalarımız dikkate alındığında bile tonu sertti ve politik görüşüm, en azından aile içi tartışmalar ve *Encounter*'a yazı yazmam sebebiyle sağ bir yörüngeye girmişti.

* * *

Oxford'da geçirdiğim süre boyunca, tez araştırmam için bir yılığına Sovyetler Birliğı'ne gitmeye can atıyordum. British Council'ın yürüttüğü İngiliz değışim programına dahil olmaya çalıştım, ama İngiliz pasaportu olmayan bir Avustralyalı oluşum problemli. British Council bu konuda anlayışlıydı; dosyayı karar verilmesi için Dışişleri Bakanlığı'na gönderdi, ama aleyhimde karar verdiler. Sonra Nina Christesen'in yardımıyla bu işin üstesinden geldiğimi düşündüm; Avustralya'daki yeni bir değışim programıyla Sovyetler'e gidebilecektim ama son dakikada plan suya düştü ve St. Antony's'te bir ikinci sene daha geçirmem gerekti. Beni Leningrad'a götürecek SS Baltika gemisi 3 Eylül 1965'te bensez demir aldı. Bu, babamın Avustralya'da öldüğü gündü, birdenbire olmuştu. Birkaç ay evvelinde küsmüş ve barışmamıştık. Ölümünü haber veren telgraf cenazeye katılmamı imkânsız kılacak kadar geç ulaştı bana. Annem de, ben de onun vefatından sonra depresyonda ve kendimizi suçlar haldeydik; bunu annemle yazışmalarımızdan biliyordum, o da benim halimi biliyordu. Birbirimize teselli veremiyor, genel olarak bunun farkında değılmiş gibi davranıyorduk. Hayatımın bağlarından çözüldüğünü hissediyordum. İngiltere'den nefret ediyor, ama mantıklı bir sebep olmasa da, babamın ölümünün Avustralya'ya dönüşümü imkânsız kıldığına inanıyordum.

O berbat kışın bir noktasında, Melbourne'deki erkek arkadaşım Alex Bruce ile yeniden irtibata geçtim, ben oradan ayrıldıktan sonra Japon dili uzmanı olmuştu ve halen Tokyo'da yaşıyordu. Ben Avustralya'yı terk etmeden önce ayrılmıştık ama mektubum ilişkimizi yeniden değıerlendirmeye açık oluşumun temkinli bir habercisi gibiydi ve Alex yanıt verdi. Durum sonradan berraklaşarak bir sene sonra Japonya'da evlenme planına dönüştü, ama bunu anneme ya da başkasına birkaç ay boyunca söylemedim. Daha sonra şöyle açıklamıştım: "Alex'i kullanıyor gibi görünmekten utanıyor, bu konuda aşırı ağız sıkı davranıyordum. Onu kullanıyor olabileceğim fikri kısmen Alex'in hayatımda kalan tek erkek olmasından (Melbourne günlerimdeki bir başka erkek arkadaşım babamdan birkaç ay evvel ölmüştü) ve kısmen de, İngilte-

re doğumlu, hem İngiliz hem de Avustralya vatandaşı olduğundan kaynaklanıyordu. İngiliz pasaportum olsaydı –ki evlenerek buna hak kazanıyordum– Sovyetler Birliği’ne İngiliz öğrenci değişimi programıyla gidebilirdim. Alex’le evlenmeyi düşünürken kendimi bu fikirden uzak tutmaya çalıştım, ama durum umutsuzdu: Bu fikir gözden çıkarılamazdı. Tabii ki, onunla evlenmek için mantık dışında başka sebeplerim de vardı, ama bu sebepler birbirlerini nasıl dengeliyordu, hâlâ çözebilmiş değilim. Benim tarafımda, bunun İngiliz pasaportu almam için atılmış bir mantık adımı oluşu her ikimizi de rahatsız ediyordu ve hiç şüphe yok ki evliliğimizin fena halde çöküşünün sebeplerinden biri oldu bu. Oysaki o zaman, evlenmemizin hemen ardından bir seneliğine Sovyetler Birliği’ne gitme Alex’in hiç itirazı olmamıştı, çünkü kendisi de Japonya’da kimseye bağlı kalmadan bir yıl daha geçirmek istiyordu. Planımız şöyleydi: Yazın Tokyo’da evlenecektik; British Council onay verirse ben bir yıllığına Sovyetler Birliği’ne gidecektim, Alex de St. Antony’s’de Japon tarihi üzerine doktora başvuracaktı ve sonra her şey yolunda giderse Oxford’da buluşacak ve 1967 yazında evlilik hayatımıza başlayacaktık.

1966-1967 yılı öğrenci değişiminin ocak ayındaki başvurusunu atlardım, ama evlilik planı şekillendiğinde, hemen harekete geçtim. British Council’deki insanlar benim kahramanca çabalarımı, bir yıl önce son dakikada nasıl hayal kırıklığına uğradığımı anımsayarak, beni haziran başında görüşmeye almaya karar verdiler, sonuçta bir İngiliz vatandaşıyla evlenmeyi planlıyordum ve İngiliz pasaportu sahibi olmaya adaydım. “Tüm bu evlilik sürecinin beni mahcup edeceğini düşünmüştüm” diye yazdım anneme, “ama öyle olmadı, bunun yerine fikre anlayışla yaklaşip benim seviniyor olmama sevindiler.” (Bunu tekrar okumak beni biraz ürpertti; öyle bir kafadaydım ki, İngiltere ya da herhangi bir yerde birilerinin mutluluğumla ilgilenmesi fikri beni şaşırtıyordu.) Sorun British Council’in halihazırda gelecek on ay için bursluları seçmiş olmasıydı, ama seçilen yirmi kişiden birinin iptal etme ihtimalini düşünerek beni yedek listeye aldılar.

Sonunda anneme evlilik planlarımdan ve gelecek sene Sovyetler Birliği’ne gitme olasılığından bahsettiğimde, doğrudan ve keskin bir itirazla yanıt verdi. Belki de her koşulda evlenmeme karşı olurdu, çünkü hemen sonrasında Melbourne Üniversitesi’ndeki Siyaset Bilimi derslerini bıraktığı evliliğini (bana göre bir yıl kadar sonra hayata gelişim duruma tuz biber ekmişti), kendini felakete sürükleyen yanlış bir adım olarak görüyordu. (Bu görüşe

içerliyordum ve geçmişte onu sorgulamıştım: O zamanlar üniversiteler evli kadınlara iş vermiyor muydu, yoksa annem o zamanların yaygın uygulamalarını böylesine ürkekçe mi yorumlamıştı? Her iki durumda da mücadeleye devam etmiş olması gerektiğini ve harap olmuş hayatının yükünü bana yüklememesi gerektiğini düşünüyordum.) Evliliğime karşı çıkışının Alex’le alakası yoktu, o Monash’tan¹³ sevdiği eski bir meslektaşındı, ama koşulların muğlaklığından ötürü kaygılıydı. Onu kim suçlayabilirdi ki! Bana teklif edilmiş “pasaport evliliği” ile ilgili konuştuğunda, kıvrıyor ama yine de direniyordum. “Beni planlarımdan soğutmaya çalışma” diye yazdım kendimden emin bir edayla (onun peşin itirazları ve karamsarlığı kadar, sürekli dargınlıkları da ailede dalga konusuydu). “Benim için en iyisinin bir yıl daha Oxford’da kalmam olduğunu düşünebilirsin ama ben aynı fikirde değilim.” Bu konuda kesinlikle haklıydım.

Belki Sovyetler Birliği’ne gidişimin ufukta görünmesiydi, belki de Oxford’culuk oynamaktan sıkılmamdı sebep, ama Lunaçarski hakkındaki çalışmam yeni bir yola girmişti. Sovyetler Birliği’nde, kısa süre zarfında Lunaçarski’nin yazdığı ve onun hakkında yazılmış pek çok kitabın basıldığını fark ettim, *Soviet Studies* dergisine editörlük yapan Uteçkin’e bu olağanüstü durum hakkında makale önerisi yazacak kadar baştan çıkardı beni bu içerikler. Bir yıl önce, Uteçkin’e söz vermiş olduğum ve LSE’de yaptığım konuşmanın yazılı hali yerine bunu yazacaktım, belli ki konuşmamı basılı hale getirme konusunda tereddütlerim vardı. (St. Antony’s’de yazdığım, *Journal of Contemporary History*’de yayımlanacak makalemi yüzüstü bırakmış mıydım, ya da hâlâ arkasında mıydım, anımsamıyorum.) 1966 baharında, İngiliz değişim programıyla Sovyetler Birliği’ne gidebileceğimden hâlâ kuşkulu ama umutlu halde, Moskova’ya beş günlük (sonradan bunu aşacaktı) turistik bir öğrenci gezisine katıldım. Beklenmedik şekilde, gezi Lunaçarski çalışmam için bir altın madenine dönüştü. Entelektüel ve özgür düşünceli genç tur rehberimiz Alyoşa, tez konumu duyunca Lunaçarski’nin erken felsefi çalışmalarının özgürleştirici etkileri üzerine heyecanlı bir konuşma yaptı ve böylece başladı her şey; o ve onun yarı yabancılaşmış genç entelektüel arkadaşlarının Lunaçarski’ye epey ilgi duyduklarını söyledi. Sovyetler’in yazın politikalarının nüanslarına hâkim şekilde, bana Lunaçarski hakkında basılan, entelektüeller tarafından me-

13. Melbourne’de bir üniversite. (ç.n.)

rakla okunan tüm ilginç kaynakları ve akademisyenler, editörler ve sansürcüler arasında neyin ne kadarının basılabileceği üzerine koparılan tartışmaları anlattı.

Sonra tamamen tesadüf eseri, Moskova'da bir başka Lunaçarski hayranıyla daha tanıştım. (Her ne kadar komplo teorilerine yatkın Ruslar aksini iddia etseler de, bunun gerçekten tesadüf olduğunu düşünüyorum; diğer yandan eğer KGB, *Soviet Studies*'den çift taraflı bir ajan tarafından uyarılıp bana onu ve Alyoşa'yı gönderdiyse, onlara sadece teşekkür edebilirim.) Sahafta Lunaçarski kitapları bakılırken, bir adam bana Sovyetler'in yeni Lunaçarski burbundan bahsetmeye başladı. Sohbetimizi sürdürmek üzere biraz yürüdük. Moskova'daki Gorki Edebiyat Enstitüsü'nden mezun olduğunu ve Lunaçarski üzerine biyografi yazan Anatoly Elkin isimli bir öğretim üyesinin arkadaşı olduğunu söyledi. (Bu dediği doğrudu ve biyografinin çok da iyi olmadığı yönündeki hükmü de öyle.) Lakin, Elkin bir başka biyografi üzerinde çalışıyor, demişti arkadaşı, bu "Olağanüstü Adamların Yaşamları" dizisinde yayınlanacaktı (bunun tam da zamanıydı) ve diğerinden daha ilginç olacaktı, çünkü Lunaçarski'nin son dönemlerinde Stalin'le yaşadığı politik çatışmalar hakkında Parti Arşivleri'nden bilgiler koymuştu yazıya. İsmi veremeyen yeni tanışım, beni ayrıca Lunaçarski'nin, yakında çıkacak *Toplu Eserler* kitabında nelerin yer alıp nelerin almayacağı konusunda da bilgilendirdi. "Onun haklı olup olmadığını görmek ilginç olacak" diye söylemiştim anneme, ama tam olarak ne dediğini anımsamadığımdan, bunu asla bilemeyeceğim. Ayrıldıktan önce, bana Lunaçarski'nin son çalışmalarından ilginç bir tanesine ulaşmaya çalışacağı ve eğer başarılı olursa bunu kitapçıya getireceği konusunda söz verdi; kitapçıya tekrar gittim ama o gelmedi. Yine de, şüphelerim konusunda bundan daha etkileyici bir onaylama zor bulurdum. Alyoşa'nın iddia ettiği gibi Lunaçarski, Sovyetler Birliği'nde çekici ve tartışmalı bir konu haline gelmişti. Uteçkin önerimi kabul etti ve böylece daha sonra *Sovetskaya Rossiya* gazetesinin ifşa ettiği makaleyi Moskova'daki ilk senemden önceki yaz mevsiminde yazmış oldum. Daha evvel yazdıklarıma göre gözle görülür şekilde farklı bir tondaydı, öznesine karşı daha anlayışlı, daha az alaycı ve küçük düşürücüydü. Neden Sovyet aydınları, birdenbire, ölümünün üzerinden 30 yıldan fazla geçmişken, Lunaçarski ile ilgilenmeye başlamışlardı, merak ediyordum. Son dönemde onu yorumlayanlar, liberal olarak tanımlıyor ve sanatta "tarafsız" bir tutumu savunduğu için övüyorlardı. Bunun, 1950'lerin ortasında Yumuşama Dönemi ile birlikte başlayan,

aydınların rejimi sırtlarından atma mücadelesi ile açıkça güncel bir bağlantısı vardı. Oysa işin ilginç şuydu: 1920'ler üzerine okuduğum kaynaklarda Lunaçarski farklı sanatsal akımlara karşı toleranslı ve karakteri gereği baskıya meyilsiz olmasına rağmen bir liberal *değildi*. Sanatta hükümet ya da parti tarafsızlığına dair bir duruşu yoktu, sadece zorlamacı tavırlardan hoşlanmıyordu. Diğer bir grup editör ve çevirmen, özellikle henüz basım aşamasında olan sekiz ciltlik *Toplu Eserler*'in editörleri, liberal olduğu tartışmasını reddediyor, Lunaçarski'nin duruşundaki hemen hemen tüm çelişkileri örtüyor, benim görüşüme göre onu gerçekte olduğundan çok daha az karmaşık ve daha az ilgi çekici bir hale getiriyorlardı. Makalemde onları pek dikkate almamıştım, bu da hiç şüphesiz daha sonra hayatımda önemli bir yer tutacak olan Aleksandr Ovçarenko'nun isminin aklımda yer etmemesindeki sebebi; *Works* dergisinin genel yayın yönetmeni Moskova'da benim resmi danışmanım olacaktı. Akademik tarafsızlık ve tutarlılık söz konusu olduğunda, İ.A. Sats'ın başını çektiği, beni etkileyen üçüncü bir grup eleştirmen vardı. Sats'ın tartışmalarında, beni cezbeden, az rastlanır bir kalite söz konusuydu. Sats –Lunaçarski editörleri arasında en iyisiydi, demiştim makalemde– devrim öncesi Lunaçarski'nin Lenin'le sorun yaşamasına neden olan felsefi incelemeleri üzerine ilginç içerikleri yayına hazırlamış ve basmıştı. Bunun yanı sıra, Lunaçarski'nin, Lev Troçki ve Grigori Zinoviyeve gibi ağza alınmayacak muhalifler hariç, 1920'lerin Sovyet liderlerini resmettiği samimi portreleri, renkli bir devrim güncesiyle birlikte yayımlamayı her nasılsa başardı. Sats, Lunaçarski'yi liberal olarak resmetmeye çalışmadığından, yapmak istediği şeyin, gündemi, Stalinist ve liberal olanlar da dahil olmak üzere her türlü mittenden arındırmak olduğunu düşünüyordum. Anılarından bildiğim kadarıyla, kendisinden çok daha genç olan kayınbiraderi Igor Sats hayatının son on yılında edebi konularda Lunaçarski'nin sekreterliğini yapmıştı ve Max Hayward'ın bana işaret ettiği üzere saygı uyandıran liberal dergi *Novy Mir*'in yazı kurulunda yer alıyordu: Bu aynı kişi olabilir miydi? Sats'ın editör olarak adı gündeme sık sık İ.A. Lunaçarskaya ismiyle geliyordu; soyadının formuna bakılırsa bu bir kadındı, belki de Lunaçarski'nin kızıydı. Eğer Moskova'ya gidebilirsem, tanışmama değecek kişilerdi. Bu fikir bende iyice şekillenmişti ki, Alyoşa'nın Moskova'da gazeteci olan babası onlarla ilişki kurmamda yardımcı olabilir mi diye düşünmeye başladım.

* * *

Haziran sonunda, British Council'in Sovyetler Birliği'ne on aylık bursu çıkageldi. Burs koşulsuzdu, ülkeden ayrılmadan önce İngiliz pasaportuna sahip olma koşulu yoktu ama eminim İngilizler, Avustralya pasaportumu Sovyetler'e sunmak zorunda kalsalar sonsuz vize karmaşıklığı yaşıyorlardı. "British Council'in koruması altında olmanın yarattığı rahatlamayı tahayyül edebilirsin" diye yazmıştım anneme, haber geldikten sonra. "Şimdi yapmam gereken şey Ruslar tarafından kabul görmek, Japonya'ya gidip evlenmek, becerebilirim bir İngiliz pasaportu edinmek ve sonunda Sovyetler Birliği'ne vizemi almak." Bunlar "nispeten problemsiz" diye yazmıştım, gerçekçilikten ve doğruluktan uzak bir biçimde; bunun nedeni baharda yaptığım Rusya gezisiydi, her şey "tanıdık ve hoş görünüyor, bunlar beni hiç endişelendirmiyor" di-yordum.

İşin doğrusu, bu son dakika hazırlıkları tam bir kâbustu. 30 Temmuz'da, bir yıl Rusya'da kalmak üzere bavulumla birlikte Oxford'dan ayrılma planım vardı. Sovyetler Birliği'ne götüreceğim bavulları Melbourne'den tanıdığım Suttonlar'a bırakacaktım, diğer eşyalarım ise Oxford'daki bir depoya gidecekti. Burada St. Antony's'den arkadaşım Avustralyalı Ross McKibbin'in, banka hesaplarıma erişimi vardı ve genelde buradaki işlerimi halleden kişi o olurdu. Alex ve benim aynı yerde bulunmamızı gerektiren nikâhın üstesinden gelmek için, 1 Ağustos'ta İngiltere'den çıkıp 14 Ağustos'ta Sovyetler Birliği üzerinden Japonya'ya varacak olan bir grup öğrenciye katılacaktım. Alex ve benim, sanırım Japonya'da, evleneceğimiz ve birlikte geçireceğimiz iki haftanın ardından, Tokyo'dan ayrılarak 4 Eylül'de Londra'ya varacaktım. British Council'in bizim için yer rezerve ettiği Leningrad'a giden gemi 9 Eylül'de kalkıyordu. O beş gün içerisinde, İngiliz pasaportumu alacaktım, bu arada da Sovyetler'in başvurumu kabul ettiğini ve vize verdiklerini varsayıyordum (bunun pasaportum olmadan nasıl gerçekleşeceği muğlaktı, ama anneme yazdığım gibi, Tanrı'ya şükürler olsun, benim değil, British Council'in problemiydi bu). "Uygulamada" diye not düşmüştüm, "vize ve pasaportta çıkacak sorunlar nedeniyle gemiyi kaçırmam mümkün" ama bu her halükârda çok da önemli değildi, çünkü bir hafta bekleyip bir sonrakine binerdim. Sanırım bunların çoğu kendi açım-dan kabadayılıktı, çünkü aklı başında her insan bu durumda ölü-müne endişe duyardı.

"Herkes seni soruyor ve hepsi evliliğinin romantikliğine takılmış halde" diye yazmıştı St. Antony's'den Ross. "Bu kadar çok

kişinin, evlenmek için tüm Asya'yı aşır Japonya'ya gitme olayına gizli bir imrenme duymalarının nedeni hakkında hiçbir fikrim yoktu... Ama okulda folklorik bir mite dönüşmüş durumdasın." Ama gerçek romantik değildi. Seyahati anneme uzun bir mektupla anlatmak için zamanım olmamıştı hiç.

Sonrasında yaşanan korkunç aksilikler için hafızama güvenmek zorundayım. Öğrenci grubumuz Moskova'ya ulaştığında, Sovyetler daha fazla ilerlememizi engellemeye çalıştı, çünkü Sovyetler'in sona erdirmeye çalıştığı, Çeklerin de işin içinde olduğu bir indirim anlaşmasına dahildik. Tek Rusça bilen kişi olarak, günlerce hem Sovyetler'le hem de British Council'la pazarlık etmek zorunda kaldım, bu sırada ekip Moskova'nın varoşlarında, çalışan tek bir telefonun bulunduğu, konfordan uzak bir yatılı okulda tutulmaktaydı. Sonunda seyahate devam etmek için izin aldık, Uzak Doğu Cumhuriyeti'ndeki Habarovsk'a gitmek üzere uçağa bindikten hemen sonra ekibimizden biri zatürreeye yakalandığı için planlanmayan bir inişle onu Omsk'ta bıraktık. Habarovsk ve Nahodka zihnimde bulanık, ama Habarovsk'ta bir sinemada *Bazıları Sıcak Sever* filmini Rusça izlediğimizi anımsıyorum (Filmin Rusça adı *Cazda Sadece Kızlar Var'dı*). Habarovsk'tan Nahodka'ya camları güvenlik gerekçesiyle kapatılmış bir trenle gittik ve sonunda gemiyle Yokohoma'ya ulaştık.

Üzerine yemin edecek kadar emin olmasam da sanırım Alex beni Yokohoma'da bekliyordu; her durumda bir şekilde buluştuk ve Tokyo'ya kadar gittik. Hava boğucu şekilde sıcak ve nemliydi, astımum için berbat bir havaydı. Alex ve ben birbirimizi ihtiyatla süzüyorduk. Birbirimizi görmeyeli iki yıl kadar, ayrıralı ise üç yıldan fazla olmuştu. Geçen berbat seneler içinde kilo almıştım, şişman ve çirkin hissediyordum kendimi, aynı zamanda da astımlı. Üzerine oynayabildiğim tek avantajım, yeni kazandığım kurumsal yeteneklerimdi, ama Alex'in açıkça, onun açısından tanıdık olmayan, iş hayatına uyumlu ve kariyer odaklı yeni kişiliğimle ilgili itirazları vardı. Ama yine de evlendik, sonuçta ziyaretin sebebi buydu. Nikâh, Japonya'da bir evlenme dairesinde, Avustralya ve İngiliz büyükelçiliklerinden gelen pek çok doküman ve damga eşliğinde gerçekleşti. İşin komiği, verili koşullar altında Alex bir İngiliz değil, Avustralya vatandaşı olarak evleniyordu, çünkü Japonya'ya böyle kayıtlıydı. Evlendirme dairesinden terli ve örselenmiş bir şekilde yalpalayarak çıktığımızda, değerli kâğıt elimizden kayıp gitti, neredeyse bir yağmur ızgarasından aşağı düşüyordu, ama son anda kurtarmayı başardık. Seyahate çıktığım grupla tekrar buluş-

tuktan sonra İngiltere'ye dönüşümle ilgili hiçbir anım yok, yalnızca ekiptekilerin, bir araya gelip bana düğün hediyesi olarak hâlâ evimin bir köşesinde duran Hiroshige gravürünü aldıklarını hatırlıyorum. Omsk'ta arkamızda bıraktığımız o kişi yeniden bulunmuş muydu, memlekete geri dönmüş müydü, bir fikrim yok.

Londra'ya döndüğümde, yorgunluktan hasta düştüm ve hayatımın en kötü astım atağını yaşadım. Londra'nın dışında birlikte kaldığım arkadaşlarım Suttonlar, bir gecede iki kez adrenalin iğne yapması için eve doktor çağırarak zorunda kaldılar (ve evet doktor geldi! Neden bunun yerine, hastanenin acil servisine gelmemi istemedi, hiç bilemiyorum). Ben, tabii ki, evlilik dokümanının çevirisi, Alex'in İngiliz vatandaşlığının teyidi, İngiliz pasaportu ve Sovyet vizesinin alınması ve bunların British Council ile koordine edilmesi gibi konularda çok gergindim. Doğrusu, eğer Gill Sutton, bürokratları inine kadar takip etmeyi becerebilen bir telefon virtüözü olmasa, tüm bu şeyler yapılamazdı. Bin bir zorlukla bana Rusya'da geçireceğim bir yıl boyunca yetecek büyüklükte bir astım ilacı şişesi edindikten sonra bunu Oxford'da bırakmayı başardım; bu yüzden Ross da özel kuryem olarak aceleyle Londra'ya gelmek zorunda kaldı. İngiliz pasaport bürosuna başvurumla gidip, pek çok dokümanı ve Avustralya pasaportumu teslim ettim. Bir süre sonra beni tekrar çağırıp bankoya yeni İngiliz pasaportumu koydular. Hissettiğim rahatlama, yerini bankoda gördüğüm tek pasaportla birlikte gerginliğe bıraktı, bu hâlâ hafızamda sakladığım görsel bir imajdır. "Avustralya pasaportum nerede?" diye sordum hoşnutsuzlukla. "Onu bir daha görmeyeceksiniz" dedi (bana göre) haz alarak. "Bunları Avustralyalılara geri göndermek zorundayız." İngiliz vatandaşlığı aldığım da, Avustralya vatandaşlığımı kaybedeceğim aklıma gelmemişti, sonuçta Alex Avustralya pasaportunu aldığı da İngiliz vatandaşlığı devam etmişti, ama görünen oydu ki erkeğe verilen hak, kadına verilmemişti. Hayal kırıklığı ve benliğimin çözülüp gitmesi hissinden dolayı ağlayabilirdim. Sheila Mary Bruce, İngiliz vatandaşı, diyordu yeni pasaportumda ama onun kim olduğuna dair en ufak fikrim yoktu. Ezelden beri olduğum kişi, Avustralyalı Sheila Fitzpatrick, görünüşe bakılırsa artık yoktu.

1966'da Moskova

Gençken, dünya sahnesine çıktığım zamanda müthiş dönemlerin sona ermiş olduğunu hissederdim. Bunun kaynağı belirsiz olmakla beraber, çocuk muhayyilemde savaş, hatta Büyük Çöküş harika, en azından tarih kitaplarında anılan zamanlardı. Sovyetler Birliği'ndeki Yumuşama Dönemi'ni, 1968'lerin Londra ve Paris'ini ve ABD'nin tüm "altmışları"nı kaçırmayı başardığım doğrudu, bunların sadece yankılarını duyabileceğim bir dönemde dünyaya gelmiştim.

Yumuşama Dönemi Stalin sonrası Sovyet tarihinin ütöpik anıydı, Stalinizmin korku ve şiddeti mutlu bir sona bağlanacaktı. Ama tabii, toplumdaki herkes ütöpik zamanları iplemez. Bu vakada da, ütopya özellikle aydınlara ve kentli gençlere olduğu kadar ülkenin lideri Nikita Kruşçev ve danışmanlarına aitti. Yumuşama'nın kabul edilen başlangıç noktası 1956'ydı; Kruşçev'in Stalinizmin bütününe değil ama döneminin kötülerini lanetlediği Gizli Söylev'iyle start almıştı. Bazıları için herhangi bir şeyi lanetlemek korkunç bir şoktu; diğerleri içinse bu lanetlemeler yeterli değildi ama insanlar heyecanlanmış, on yıllardır yapmadıkları şekilde konuşmaya ve tartışmaya başlamışlardı. Her ne kadar kültür alanında Kruşçev'in modern sanatı sevmemesi bir bocalama yarattıysa da, Yumuşama 1960'ların ilk yıllarına kadar sürdü ve Kruşçev'in 1964 yılında kovularak yerine daha gri ve ihtiyatlı Leonid Brejnev'in gelmesiyle kesinlikle son buldu. Yumuşama Dönemi'nde genç ve reform yanlısı, "altmışların insanı" (*shestidesiatnik*) diye bilinen kişilerden iseniz, bu, unutabileceğiniz bir şey değildi. Çeyrek yüzyıl sonra Gorbaçov'un *Perestroyka*'sının ilginç yönlerinden biri de bu yeni ütöpik hareketin, bir önceki hareketten sağ kalan yaşlılar tarafından sahiplenilmesi olmuştur.

Altmışların insanları için ütopya hâlâ sosyalistti, yalnızca Sta-

lin döneminin çarpıklıklarından ve “sosyalist yapılanma”nın ölümcül şiddetinden arındırılmıştı. Kruşçev 1961’de, tam komünizme –sosyalizmden bir sonraki en üst aşamaya– yirmi yıl içinde ulaşılacağını söylemişti ve anketlere göre insanlar ona inanıyorlardı. Tam komünizmin ne olduğunu kim bilebilirdi, ama anlaşılan bir şey varsa o da tüketim mallarındaki ve konut piyasasındaki kıtlığın son bulduğu bir bolluk dönemi olduğuydu. Sovyetler Birliği yakın zamanda Batı’nın yaşam standartlarını ve kalitesini yakalayacak, diyordu Kruşçev. Hayatın çocuklar dışındaki herkes için geçmişe göre daha iyi ama hâlâ zor olduğu düşünülüyordu, iddialı bir beyandı bu. Ama kısa bir süre için de olsa her şey mümkün görünüyordu. Tabii ki, hikâyeyi olayların bir tanığı olarak anlatmıyorum, ben çok geç kalmıştım. Bu, bana insanların aktardığı ve Rus söylencesinde korunduğu haliydi.

Ütopya her ne kadar sosyalist olsa da, Stalin döneminde sıkı sıkı kapalı olan sınırların ötesine geçmeyi, dünyanın geri kalanıyla kucaklaşmayı ve küresel barış döneminde yol gösterici olmayı da içeriyordu. Değişim 1957’de Moskova’daki Dünya Gençlik Festivali ile başladı, bu sevgi etkinliği büyük bir grup Sovyet gencini yurtdışından gelen akranlarıyla tanıştırmış, KGB’nin olayı kontrol etme girişimleri sonuçsuz kalmıştı.

Daha sonra, önceleri bir kısım elit kesim ve ardından da başkaları için efsanevi Batı’yı ilk elden görme fırsatı doğdu. Şanslı azınlığın seyahatleri hakkında yazdıkları raporlar diğerleri tarafından tutkulu bir dikkatle okundu. Batı’ya açılma karşı koyulan bir durum değildi, resmi olarak destekleniyordu. Kültürel değişim bunun ürünlerinden biriydi. Kruşçev de, kendi ABD ve Avrupa seyahatlerinden çok zevk almıştı ve bunu kendinden saklayacak bir adam değildi.

1966 sonbaharında, beni Sovyetler Birliği’ne sürükleyen İngiliz öğrenci değişimi Yumuşama Dönemi’nin bir sonucuydu. Aynı zamanda eleştirel yaklaşımli *Novy Mir* gibi dergilerin ve eğitimli Sovyet halkının ortaya çıkışı da öyle. Yumuşama olmadan, kemancı David Oistrakh’ı Melbourne’de göremezdik (babam beni genç halimle, konser programını imzalatmak üzere kulise sürüklemişti). Karizmatik şair Andrey Voznesenski, (casus yuvası olduğu varsayılan) St. Antony’s’e ben oradan ayrılmadan birkaç ay önce uğrayamazdı ya da en az onun kadar karizmatik Yevgeni Yevtuşenko, Moskova Lujniki Stadyumu’nda dev kitlelere şiirlerini okuyamaz, Avustralya’da Frank Hardy ve Geoffrey Dutton’la arkadaşlık kuramazdı. Baharda Moskova Üniversitesi’nin yurt

pencereleri açıldığında, dışarıya Beatles kasetlerinden nağmeler süzülemezdi.

Yumuşama Dönemi uluslararası arenada az ya da çok bir yatışma zamanıydı, ama bu düşünceyi çok da ileri götürmemek gerekir, çünkü yatışma her zaman istikrarsızlık içerir. 1956, Kruşçev'in Stalin karşıtı konuşmasını yaptığı, ama aynı zamanda komünist bloktan kayıp gidecekmiş gibi görünen Macaristan'ın Sovyet işgaline uğradığı yıldır. Berlin Duvarı 1961'de Sovyet girişiyle Doğu'dan Batı'ya göçmen selini durdurmak için yükseldi. 1963'te dünya, Küba füze kriziyle Üçüncü Dünya Savaşı'na teğet geçti. 1965'ten itibaren ABD ve Avustralya, Güney Vietnam'a verdiği desteği artırırken, Sovyetler Birliği de Kuzey Vietnam'a askeri yardımlarını çoğaltıyordu. Başkaları üzerinden yürütülen bu sıcak savaş 1970'lere kadar devam etti. "Kapitalist" ülkelerle kültürel alışveriş, Sovyetler'in Batı tarafından baştan çıkarılma ve bu alışverişin kötü kapitalist alışkanlıkları beraberinde getirebileceği korkusuyla birlikte varlığını sürdürdü.

1960'larda, özellikle İngiltere'de, gazeteler casus skandallarıyla doluydu. Oleg Penkovsky ve George Blake isimleri 60'ların başlarında hem Batı hem Sovyet tarafında yakayı ele vermiş casuslar olarak ünlüydü. Şimdi unutulmuş olabilirler, ama İngiliz istihbaratının soylu İngiliz çalışanlarından oluşan bir grup Cambridge'li için kesinlikle unutulabilir değillerdi, sadece duydukları ideolojik sempati nedeniyle, açığa çıkana kadar Sovyetler için çift taraflı ajanlık yapmışlardı. Guy Burgess ve Donald Maclean Sovyetler Birliği'ne daha önce tıymışlardı, ama sanat tarihçisi olan Antony Blunt, tüm ısrarcı dedikodulara rağmen Kraliçe'nin fotoğrafçısı olarak yıllarca çalışmaya devam etmişti. Ocak 1963'te, İngiliz istihbaratının üst düzey yetkililerinden biri olan Kim Philby, Beyrut'ta ortadan kaybolmuş, sonra Moskova'da ortaya çıkmıştı.

Diplomatlar, gazeteciler ve işadamları casus çıkabiliyor ya da olmakla suçlanabiliyor, görevlerinden ihraç ediliyor, nadir de olsa tutuklanıyorlardı. Söz konusu olan akademisyenler ve öğrenciler ise, değişim programları her iki taraf için de, içeri sızan casusları örtbas etmede baştan çıkarıcı bir maske gibi kullanılabiliyordu. Sovyet basınında, sık sık bu tür insanların maskelerinin düşürüldüğü heyecanlı hikâyeler yer alıyordu, ama okuduğunuzda bu kişiler gerçekten casusluk mu yapmış, yoksa Sovyet otoritelerine şüpheli mi görünmüş, tam emin olamıyordunuz. Bu, magazin gazeteciliğinin Sovyet versiyonuydu, okuyucuya kanca atmak için seks yerine casusluk kullanılıyordu. Belki Amerikan müzikolog

ve kontrbasçı Stanley Krebs, değişim öğrencisi iken gerçekten de CIA için ajanlık yapmıştı ama CIA Moskova Konservatuarı'nı neden merak etsindi ki? Diğer yandan, Sovyet sendikalarına doktora tezi yazma bahanesiyle sızmakla suçlanan değişim öğrencisinin, aslında sadece tezini yazıp yazmadığı konusunda da tereddüde düşüyordunuz.

Yale'de Sovyetolog ve siyasal bilgiler profesörü olan Amerikalı Frederick Barghoorn'un vakası, 1963'te uluslararası bir skandalı sebep oldu. Metropole Otel'in önünde bir yabancı yanına yaklaşıp eline bazı kâğıtlar tutuşturduktan hemen sonra tutuklanmıştı. Biz öğrenciler böyle bir durumda kâğıtları almamanın daha iyi olacağını biliyorduk, ama bu, ancak böyle olaylar yaşandıktan sonra kazanılan bir bilgelikti. Görünen o ki, Barghoorn şaşkına dönmüş, KGB'lilerin kendisini kelepçeleyip Lubyanka'ya götürmelerine imkân vermişti. Ancak Başkan Kennedy olayı protesto edip casus olmadığını söyledikten sonra serbest bırakıldı Barghoorn. Bu tür hükümet yalanlamaları rutine binmişti, vakanın ne olduğunun pek bir önemi yoktu ama genellikle başkanlık düzeyinde yapıldı. O dönemde, Başkan Kennedy suçlamayı Barghoorn casus olmadığı için mi, yoksa çok önemli bir casus olduğu için mi tezip etti, diye merak ettiğimi anımsıyorum. (Aklima gelmeyen bir diğer olasılık vardı, Ivy League¹⁴ üniversitelerinin Washington'la iyi bağlantıları vardı ve bu sayede kendilerini koruyabiliyorlardı.) David Engerman'ın Soğuk Savaş Sovyet bilimi çalışması, ortaya çıkarmıştı ki, Barghoorn, diğer meslektaşları gibi uzun süre CIA'e olduğu kadar Dışişleri Bakanlığı'na da danışmanlık yapmıştı, ama o seyahati sırasında herhangi bir Amerikan devlet kurumu için danışman olarak bile çalışıyor değildi. Diğer bir deyişle casusluk görevi yoktu, bu yüzden KGB onu kelepçeleyerek açıkça haddini aşmıştı. Öte yandan, normal Sovyet standartlarına göre CIA'le yalnızca temas kurmuş olmak bile, ne sıklıkta olursa olsun, sizi bir casus yapmaya yetiyordu.

Amerikan başkanı, 1961'de Edward Keenan vakasına müdahale etmemişti, ama bu, değişim öğrencileri için özel bir ilgi konusuydu, çünkü o bizden biriydi. Amerikan değişimiyle geldiği Leningrad'da ikinci yılının sonlarındaydı; Orta Asya ve Kafkasya'da kapalı bölgelerde gezinirken yakalanmıştı. "Kapalı" şehir ve bölgeler, yasal olarak yalnızca yabancılar için değil,

14. ABD'nin meşhur Yale, Harvard, Columbia, Princeton, Dartmouth, Cornell, Pennsylvania ve Brown üniversitelerinden oluşan gruba, her birinin duvarlarını tamamen kaplayan sarmaşıklara öykünerek verilen isim. (ç.n.)

özel izinleri olmadıkça orada ikamet etmeyen Sovyet vatandaşları için bile girilmesi yasak yerlerdi. Sovyetler Birliği'nden kovulmasının ardından, *New York Times* gazetesine verdiği röportajda ne CIA için çalıştığını ne de onlar tarafından sorguya çekildiğini kabul etmişti; bir Sovyet yorumcu "Evet doğru, reddediyor. Başka ne söyleyebilirdi ki?" tepkisini vermişti. Bir açıdan, Keenan vakası geri kalan değişim öğrencileri için cesaretlendirici olmuştu; her ne kadar Sovyetler tarafından istenmeyen adam ilan edilmiş ve daha fazla araştırma yapmak için ülkeye giremeyeceğinden, çalışma alanını Orta Asya'dan, on yedinci yüzyıl eski Rusya'sına kaydırmış olsa da sonuçta Harvard'da işe alınmıştı. Diğer yandan, Leningrad'daki KGB tarafından Keenan'ın adını karalamak için yapılan yayınların amacı kalplerimize korku salmaktı. Rus arkadaşları KGB sorgusu altındayken, onun için "tüm gücüyle Amerikan hayat tarzı ve kapitalist sistemin üstünlüğünü göstermeye çalışıp sosyalizmi kötülüüyordu" diye iddia etmişlerdi. Onu yıl boyunca Leningrad'da takip eden casuslar, kütüphaneye ya da arşivlerde fazla vakit geçirmediğini ama "akademik aktivitelerle alakası olmayan tiyatro, kulüpler, pazaryeri, kilise ve sinagog gibi yerlerde sık sık bulunduğunu" rapor etmişlerdi, bu da onun gerçek amacının "politik bilgi toplamak" olduğunun göstergesiydi. Eğer bütün bunlar bir insanın casus olduğunu göstermeye yeterliyse hepimiz tehlikeye açıldık. Hangi birimiz Sovyet halkı hakkında "bilgi toplamaya" ilgi duymuyorduk ki? Sonra hangi birimiz evdeki hayatla Sovyetler Birliği'ndeki hayatı kıyaslarken "Sovyet karşıtı" bir fikir beyan etmiyorduk?

Benim de sahadaki en iyi arkadaşlarımdan biri olan, İngiliz LSE'li öğrenci Peter Reddaway, 1965'te Moskova'dan kovulmuştu. NTS ile bağlantıları olduğundan şüpheleniliyordu. Sovyetler Birliği'ne İngiliz değişim öğrencisi olarak gidecek biri açısından, daha da kötü bir vaka vardı. İngiliz Rusça öğretmenini Gerald Brooke, turistik bir gezi sırasında tutuklanmış ve broşür kaçakçılığıyla suçlanmıştı. Bu, 1966 Nisan'ında, Rusya'yı ilk ziyaretimden birkaç hafta sonra gerçekleşmişti. Brooke, Sovyet karşıtı faaliyetlerinden ötürü bir çalışma kampında beş yıla mahkûm edilmişti. Her ne kadar pratikte üç yıla indirilse de, Ned Keenan ve Peter Reddaway gibi basitçe kovulmanın açıkça çok ötesinde bir dehşetti. Gerald Brooke ya da diğerlerinin, gerçekten casus olup olmadıkları bizim için bir bilinmezdi. Ama olduklarını umuyoruk, çünkü bu bizim durumumuzu (casus olmadığımızı farz ettiğimizde) daha az riskli kılıyordu.

Değişim öğrencileri için, bir başka görünmez tehlike olan evlilik tuzağı hakkında da her şeyi, St. Antony's'deki yıllarımda yeni bir öğretim üyesi olan Mervyn Matthews sayesinde biliyordum. Stalin döneminin sonlarında, Sovyet vatandaşlarının yabancılarla evlenmesi yasaklanmıştı. Daha önce evlenmiş olanların (buna daha sonra Sovyetolog olan ve Stalin'in biyografisini yazan genç Amerikan diplomat Robert C. Tucker'ın Rus eşi de dahildi), eşleriyle yaşamak için ülke dışına çıkmaları yasaklanmıştı. 1960'lar geldiğinde Sovyet vatandaşlarıyla yabancıların evlenmesi yasadışı olmaktan çıkmıştı, ama yine de pek çok bürokratik engel söz konusuydu. Matthews, Moskova'dayken Sovyet bir kadına âşık olmuş ama onunla evlenmesine izin verilmemişti. Matthews Oxford'a döndü, Sovyetler Birliği'nde kalan sevgilisini yanına alabilmek için yıllarca takıntı derecesine varan bir savaş sürdürdü. Nihayet 1969'da, Gerald Brooke'un da serbest bırakıldığı bir casus değiş tokuşunun sonucunda bunu başardı; oğulları Owen Matthews kısa süre önce konuyla ilgili *Stalin's Children* [Stalin'in Çocukları] isimli bir kitap kaleme aldı. En iyi zamanlarında bile hüzünlü olan bu Galli adama, Matthews'a bakıp olayın onu yiyip bitirdiğini düşündüğümü anımsıyorum; hayatında başka hiçbir şeye yer yoktu. Kendimi asla böyle bir duruma düşürmeyeceğime yemin etmişim.

Tabii ki, değişim öğrencilerinin Ruslarla aşk ilişkileri yaşaması, hatta onlarla evlenmek istemesi alışılmadık bir şey değildi. Benim zamanımda öğrencilerin görüşü şuydu: Yabancı erkek öğrenciler için Sovyet bir kadını yurtdışına çıkarmak felaket zordu, kadın bir öğrenci içinse Sovyet bir erkeği dışarı çıkarmak imkânsıza yakındı. Tek istisna St. Antony's'de Lunaçarski çalışmam vesilesiyle Londra'da tanıştığım İngiliz sanat tarihçisi Camilla Gray'di (cesaret kıran biriydi, belki de beni rakip olarak görmüştü). Sonunda besteci Sergey Prokofyev'in oğlu Oleg'le evlenmeyi ve 1920'lerin Rus avangart sanatı üzerine muhteşem bir kitap yazmayı başardı, ta ki birkaç sene sonra Kafkasya'da tatil yaparken tifoya yakalanıp ölene kadar. 1960'larda, Ruslara âşık olan değişim öğrencisi kadınların çoğu evlenmeyi denemedi bile. Bununla beraber çoğunlukla şair, ressam ve heykeltıraşlardan oluşan âşıklar, bırakın yurtdışına çıkmayı, evliliğe de uygun değillerdi.

Eğer tüm bunları atlatıp hayatta kalmayı başarmışsanız, bu defa da yaptığınız akademik çalışmanın, Sovyet basınında, Sovyet tarihinin “burjuva yorumu”nun örneği olarak aşağılanıp hor gö-

rülmesi ihtimali vardı. Kültürel alışverişin bu çarpık türünde tarih enstitüleri, Batılı bursların Sovyet Marksist-Leninist perspektiften eleştirel bir değerlendirmesini sunmak amacıyla, “burjuva tarihçiliği” üzerine yeni alanlar açıyorlardı. Eleştiriler, olması beklendiği gibi, onay değil, nasihat veren bir anlayışla yapıyordu. Buna rağmen, (herkesin bildiği üzere suçu, açıktan çarpıtma yerine “burjuva tarafsızlık” olan) E.H. Carr üzerine bir eleştiri yayımlayan genç bir kadın, ona ne kadar hayran olduğuna beni şahsen inandırmıştı. Bu tür eleştiriler günlük basında olduğu kadar özel dergilerde de yayımlanıyordu. Daha sonra Başkan Reagan’ın Ulusal Güvenlik Danışmanlığı görevini üstlenen Amerikan tarihçi Richard Pipes, başlı başına bir kitabın konusu olmuştu: *Bay Pipes Tarihi Çarpıtıyor*, 1966’da Leningrad’da yayımlanmıştı. Karşılaştırıldığında, bana *Sovetskaya Rossiya* tarafından yapılan saldırı çok daha kolay yutulur bir lokmaydı; tabii benim o dönemde öğrenci olarak Sovyetler Birliği’nde bulunmam ve akademik bir yayın yerine ulusal bir gazete tarafından saldırıya uğramam dışında. Oradayken saldırıya uğrayan bir tek ben değildim. ANU¹⁵ değişimiyle benden bir yıl önce Moskova’da bulunan Marksist filozof Eugene Kamenka, Moskova’ya gelmeden hemen evvel bir İngiliz dergisinde Sovyet felsefesini eleştiren bir yazı yazdığı için “komünist karşıtı adi, değersiz yazar” olarak damgalanmıştı. (Görünen o ki bunu yapan, beni eleştirenin aksine, Kamenka’yı tanınıyordu ve Moskova Felsefe Enstitüsü’nde onunla normal iş ve sosyal ilişkilerini devam ettirmişti).

Sonuçta Boris Pasternak, Joseph Brodsky, Andrey Sinyavsky ve Aleksandr Soljenitsin gibi isimlerin de içinde bulunduğu, Sovyet edebiyatını şekillendiren düzenli skandalların bir oyuncusu olarak ilgi odağına mançınukla fırlatılabilirdiniz. Yabancı bağlan-tılar ve yurtdışına yayımlanması için metin göndermek bu skandalların ortak noktasıydı; skandallar yazarın onurunun kırılması (Pasternak, edebiyat alanında kazandığı Nobel’i reddetmeye zorlanmıştı), hüküm giymesi (Brodsky ve Sinyavsky) ve Sovyetler Birliği’nden sınır dışı edilmesi gibi sonuçlar doğurabiliyordu. Hemen her zaman, bu isimlerle arkadaş olan ya da onlara aracılık eden şanssız bir Batılı, metinleri Batı’ya kaçırarak suçlanıyor (ki bu da çoğu zaman doğrudu) ve başı derde giriyordu. Yasaklanan metinler gayriresmi bir biçimde *samizdat* (sansür merciiinin onayı olmadan metinlerin el altından kopyalanması, kişisel

15. Australian National University’nin uluslararası öğrenci değişimlerini organize eden kuruluşu. (ç.n.)

basım) şeklinde dağıtılırdı. *Samizdat*'a az çok göz yumuluyordu, ama *tamizdat* –bu metinlerin *orada* (*tam*), Sovyet karşıtı Batı'da yayımlanması– tahammül sınırını aşıyordu. 1960'lar boyunca KGB, Sovyet sansüründen metin kaçırılmasını önlemek konusunda her zaman başarılı olamasa da her an tetikteydi. Bazen metinler diplomatik posta çuvalının içinde, ama diğer zamanlarda da birilerinin çantasında gidiyordu ve işadamlarıyla gazeteciler dışında bu işi yapacak çok fazla yabancı olmadığından, bu “birileri” genellikle değişim öğrencileri oluyordu. Sovyetler Birliği'ne macera ve hatta tehlike beklentisiyle gitmemize şaşmamak gerek. Bu endişe sebebi olduğu kadar, aynı zamanda heyecan kaynağıydı da. Bir sonraki Peter Reddaway, ya da Allah korusun Gerald Brooke siz olabilirdiniz. Ya da senenin sonunu getirir ve arkadaşlarınızı büyüleyecek bir dolu “savaş” hikâyesiyle geri dönebilirdiniz. Casus olmasanız bile, düşman hattına paraşütle inme ve tek başına mücadele fikri insana inanılmaz bir canlılık veriyordu.

* * *

1966 baharında yaptığım üç haftalık geziyle Sovyetler Birliği'ni önceden tanımuştum. Bu seyahatte trenle Varşova, Baltık ülkeleri, Moskova, Leningrad, Kiev, Prag ve Berlin'e gitmiş, Moskova'da beş gün geçirmiştik. O sıralarda, sonbaharda on aylık değişim programıyla Moskova'ya geri dönmeyi ümit eden bir turisttim. Oxford'da geçirdiğim ilk aylarda olmadığı kadar neşeli bir ruh hali içindeydim, çünkü Alex'le evlilik planlarımız dünyada yalnız olmadığımı hissettiriyordu bana. Daha gezinin başında öğrenci grubundan diğer insanlarla arkadaş olmuştum, tur rehberimiz Aleksey (Alyoşa) Mikhalyov'la arkadaş olmuştum, gezi sonrasınca da onunla bağımı koparmadım. Sovyetler Birliği'nde gördüğümüz hakkında merak doluydum ve bulduğumuz genç Ruslarla (her ne kadar utangaçlıklarından ve dil problemlerinden şikâyet etsem de) kolayca iletişim kuruyordum. Anneme yazdığım uzun, hoşsohbet mektubumda hiç olmadığı kadar neşeli ve heyecanlıyım. Bu gezi uzun yıllar boyunca başıma gelen en güzel şeydi.

Alyoşa için, “seyahatin en can alıcı yanıydı” diye yazmışım. 21 yaşında, Polonyalı, Rus, çingene karışımıydı; eski bir balerin ve *Oktyabr* adlı edebiyat dergisinde editör bir babanın oğluydu. Anneme *Oktyabr*'ı “daha liberal olan *Novy Mir*'in önemli rakibi, *Quadrant/Meanyin* dergilerinin ise muhalifi” diye tanımlamıştım (St. Antony's'deki şartlanmalarına karşın hâlâ içgüdüsel ola-

rak, komünist karşıtı *Quadrant*'ı *Oktyabr*'ın benzeri olarak göstermiştim, bu da, tepki kamplaşmasıydı). Alyoşa, Moskova Doğu Dilleri Enstitüsü'nde Farsça ve Arapçada uzmanlaştığı son senesini okuyordu ve Afganistan'a çevirmen olarak gitmek üzereydi; öğrenci seyahat organizasyonu Sputnik'te İngilizcesini geliştirmek için yarı-zamanlı olarak çalışıyordu. Alyoşa'dan hoşlanmıştım; insan olarak çok çekici buluyordum, ama karakteri beni daha da etkilemişti; hâlâ Sovyet değerlerine bağlı, eleştirel bir Sovyet entelektüeliydi.

Sistemle sorun yaşayan aydınlara derin bir ilgi ve sempati içinde olan Max Hayward ve diğer Batılı Sovyetologlar, “partili yazar bozuntusu” olan birkaçı dışında tüm Rus aydınlarının, kalplerinin derinliklerinde muhalif olduklarını farz etmeye meyilliydiler. Peter Reddaway'ın bana, Sovyet Ruslarının ilk bakışta geleneksel göründüklerini, onları daha iyi tanıdıkça, içlerindeki muhalifi kaçınılmaz şekilde açığa çıkardıklarını anlattığını ve bundan şüphe duyduğumu hatırlıyorum. Kişisel deneyimim, kişiliklerinin her zaman bölünmüş olduğunu söylüyordu. Ben nasıl Max Hayward'ın düşünme tarzının farkındaysam, Peter'ın Rus arkadaşları da onunkinin farkındaydılar, bunun “gerçek” kişiliğini göstermek olduğuna inanmıyordum.

Sovyetler Birliği'nin, baskıcı bir toplumdur (buna zorlandıkları için Sovyet gelenekselliğini ağızlarına dolamışlardı) çok daha karmaşık bir şey olduğunu öne sürmek için mesleki ve kişisel dayanaklarım vardı. “Alyoşa'yla tanışana kadar,” diye yazmışım aneme, “Rus aydınlarının Max Hayward'ın hayal gücünün ürünü olduğunu düşünüyordum. Buna neredeyse inanmıştım ve kesinlikle inanmak istiyordum.” Bu “inanmak istiyordum” kısmı ilginç, ama bunca zamandan sonra tercümesini zor buluyorum. St. Antony's'de hüküm süren Soğuk Savaş modeline direndiğim için mi buna inanmak istiyordum? Solcu ebeveynlerimin Sovyetler Birliği'ne duyduğu sempatiye vefam yüzünden miydi yoksa? Koestler'le ilgili mektubumda yazdığım gibi, “elimden gelse solun gerçeklerine tutunur kalırdım ama kanıtlar bunların aksini söylüyor” mu diyordum aneme? Ya da Sovyet toplumu üzerine, sözde nesnel analizimin duyguların etkisi altında kaldığını mı kabul ediyordum?

Her durumda, Alyoşa benim ilk gerçek yarı yabancılaşmış Sovyet entelektüel örneğimdi; sofistike, Batı hakkında bilgili, Sovyet klişelerini ve bürokratik saçmalıkları alaya alabilen biri. Ama yakından incelendiğinde, benimki kadar Max Hayward'ın duruşunu da ispatladığına inanıyordum. Öncelikle, politik açıdan bir

muhalef değildi. “Partiden kişilere, özellikle Kruşçev gibi işçi şivesiyle Rusça konuşanlara karşı davranışlarında entelektüel bir kibri olsa da” demiştim anneme. Mozole’yi ziyarete gittiğimizde, gruptan birinin Lenin’in mumyasıyla alay etmesi üzerine bunu hakaret olarak kabul etmişti, tepkisi sadece şov olsun diye değildi; bu onun için açıkça kutsal bir alandı. Ama politika gerçekten de Alyoşa’nın ilgisini çekmiyordu. 17 yaşında geçirdiği bir sakatlık bale kariyerini sona erdirene dek Kirov okulunda solo dansçı olarak eğitilmişti. Bale, edebiyat, tiyatro ve müziğe karşı tutkuluydu. Lunaçarski’ye hayrandı ama onu eleştirebiliyordu da. Ve Lunaçarski’nin, kültürün halk için ulaşılabilir olduğu sosyalist vizyonunu paylaşıyordu. Bir gün yüksek sanatla ilgili yazı yazmayı öğrenmeyi umut ediyordu, özellikle insanların anlayabileceği bir dille bale hakkında yazmayı, tıpkı Fransız yazar Romain Rolland’ın (Sovyetler Birliği’nde çok beğeniliyordu) bir çalışmasında Beethoven’ı yazdığı gibi.

Hiçbir zaman baleye düşkün olmamıştım, ama Alyoşa, geçici olsa da, beni balesever yapmayı başardı. *Bir Aşk Masalı*’nı izlemeye gittik. Alyoşa’nın çok sevdiği, kısa süre önce Kirov topluluğundan Bolşoy’a geçen, Leningradlı karizmatik koreograf Yuri Grigoroviç’in bir balesiydi. “Muhteşem; hayatımda buna benzer bir şey görmemiştım hiç” diye yazdım anneme, yazışmalarımızda çok az geçen koşulsuz hayranlık ifadelerinden biriydi bu. Böylesine hoşuma gitmesinin bir sebebi de Alyoşa’nın gitmeden önce bana yaptığı sıkı bilgilendirmeydi, bazı bölümlerini dans ederek göstermiş –birden küçük otel odasında dönmeye ve sıçramaya başladığında yaşadığım şaşkınlığı hatırlıyorum– ve bana eserdeki sembolizmi anlatmıştı. Türk şair Nâzım Hikmet’in bir metninden ilham alan, ayrılıkla sonlanan bir aşk öyküsüydü, müziği Azeri besteci Arif Melikov’a aitti ve Grigoroviç’in koreografisi felsefeyle yüklü olduğu kadar yüksek erotizm de taşıyordu. Bale, kurallara uygun ve geleceğe dair iyimser inanç içeren bir Sovyet sloganıyla sonlandı, inşaatçı olan esas adam ortak fayda için, bir kadına duyduğu aşktan vazgeçiyor ve elinde çekiç, sosyalist işçilerin alışlagelmiş Sovyet kahramanı pozunu veriyordu. Ama Alyoşa’nın analizine dayanarak anneme yazdığım mektupta “Hayatı doğrulamanın bütünsel değil, seçici bir eylem olduğu açık, kendini kurban eden (bu bir Sovyet klişesi) kahramanlığın aynı şekilde yeri doldurulamaz bir kayıp yaratması gibi... Bu tür bir analiz Sovyet bilimi değildir... Bu sadece Rusların sanatı nasıl anladığıdır” diyerek sonuca bağlıyordum.

Sembolik analizlerden kaçınan, hatta bunlarla dalga geçen biri olarak, alışıldık üslubumdan kesinlikle farklıydı bu. Ama Alyoşa'da "Entelektüel ilgiyi gerçeğe dönüştüren bir Rus coşkusuydu... "Sanatta yüce bir Rus ciddiyeti" olduğunu yazmıştım anneme ve "benim için bir kere olsun dalga geçmiyor olmak iyi bir şey" diye eklemiştim. Alyoşa'nın rüyaları bile artistik üsluba uygundu: "Bu konuda yaptığımız bir grup tartışmasında meydana çıktı ki ben altyazıları olan belgesel tarzında rüya görüyorum, Alyoşa ise sembolik görüntülerle, aynen Freud'un analiz ettiği düşler gibi. Bu yüzden (her ne kadar Freud hakkında fikri olsa da) Freud öncesi bir nesle aitmişler gibi geliyor bana. Ruslar hakkında hoşlandığım bir şey bu, sofistike olsalar bile kendi hallerinin farkına varmış değiller."

Alyoşa'nın estetik konusundaki ciddiyetiyle Sovyet hayatının gerçekleri arasında, tabii ki dağlar vardı. Moskova'yı ilk görüşte şehir olarak beğenmemiştim, buna rağmen Oxford ve Londra'nın hiç yapamadığı bir biçimde ilgimi çekmişti. "Şehre Stalin'in planlı mimarisi çok zarar vermiş" diye rapor ettim anneme; "devasa apartman blokları, her birinde tuhaf süsleri olan küçük, şatafatlı, muntazam serpiştirilmiş balkonlar ya da aplike sütunlar." En çirkin mimari ödülü otelimizin yanındaki Ekonomik Başarılar Sergisi binasına gidiyor, üzerinde benim bir vazoya ya da ananasa, diğerlerininse bir mısır demetine benzettiği tekrarlayan süslerin olduğu korkunç binalar topluluğuna... Serginin hoparlörlerinden, Moskova'da bir sonraki buluşma olan 23. Parti Kongresi hakkında konuşmalarla ara ara kesilen, hafif bir klasik müzik duyuluyordu (anneme SSCB'de herkese zorla dayatılan tüm bu haber bozuntularından şikâyet ediyordum). Şehrin yedi gökdeleninden biri, Lenin Tepesi üzerindeki Moskova Üniversitesi, Alyoşa gibi Sovyet entelektüellerinin nefret ettiği, geç Stalin döneminde düğün pastası gibi inşa edilmiş bir binaydı. Bende bıraktığı izlenim şöyleydi: "10 bin küçük pencere ve görevlinin girişte kartlarınızı kontrol ettiği iki küçük kapılı korkunç bir hapisane; içinde yurt binalarını da barındırıyor oluşu klostrofobik dehşeti artırıyor."

Bir sonraki durağımız Leningrad'dı. Burada eğitim almış Alyoşa, şehre bayılıyordu. Diğer Sovyet entelektüelleri gibi kentin klasik mükemmeliyetinin, Moskova'nın size sunduğunun çok üstünde olduğunu düşünüyordu. Ben de kentin güzelliği karşısında "hayrete düşmüştüm." Ama gördüklerimiz sadece klasik güzelliklerle sınırlı değildi, Alyoşa eski bale arkadaşlarıyla görüşürken biz de kuralları çiğneyerek kendi başımıza etrafta doluyor-

duk. Halihazırda, Moskova'da Rusya'nın büyüyen karaborsasıyla karşılaşmıştık, ama Leningrad'daki çok daha kötüydü. Anacadde, Nevski bölgesinde, "her üç Rus'tan birinin orada olup ruble satmak, kıyafet, sakız, tükenmez kalem ya da Beatles plakları almak istediği (pazarda ne alırsan 1 ruble, yani dolar da yasal olarak bir rubleydi) bu yerde yaşadığın şoku aşan bir tılsım vardı. "Belki kötü bir güne denk gelmiştik, ama bu insanlar bir şeyler satmak için fazla üzerimize gelip, bizi bunalttılar."

Sovyetler Birliği'nde son on yılda, genç bir karşı-kültür ortaya çıkıyordu, Batıların ilgisini çeken ama Sovyet otoritelerini endişelendiren bir konuydu bu. Bu gezi benim Sovyet karşı-kültürüyle ilk ve neredeyse son karşılaşmamdı, çünkü oraya öğrenci olarak vardığımda farklı sosyal çevrelerin içine girmiştım. O zamandan bu yana genç Batılıların bu tür karşılaşmaları anlatmak için kaleme aldıkları hararetli kayıtları okumuştım, ama benim de yazmış olduğumu, anneme yazdığım mektubu okuyana kadar tamamen unutmuştım. Tura Glasgow'dan katılan Meksikalı Martin, grupta arkadaşlık kurduğum kişilerden biriydi ve sokakta Vic adında (hepsinin İngilizce tınısında takma adları vardı) bir tanıdığıyla karşılaştı:

Yirmi yedi yaşında, boşanmış, jeoloji gibi bir bölümde öğrenci. Daha çok İngiliz tarzında giyiniyor –tüvit ceket, V yakalı kaşmir süveter– ya bir turistten almış ya da daha dolambaçlı yollardan bulmuş olmalı. Neredeyse tüm genç Ruslar gibi Amerikan aksanlı çok iyi bir İngilizcesi var. Rusya'nın dışına hiç çıkmamış; Doğu Avrupa'ya gitmenin bile onun için imkânsız olduğunu söyledi. Bu, açıklamak istemeyeceği bir belaya bulaştığı anlamına geliyor.

Vic bizi 20 kadar erkek arkadaşıyla birlikte kaldığı eve davet etti (o zaman bunun Sovyet şartlarında ne kadar sıra dışı olduğunu fark etmemiştim, ev katlığı yüzünden evlenmiş olsa bile neredeyse tüm gençler ya kendi ya da eşlerinin ailesiyle yaşamak zorundaydılar). Alyoşa'yla kıyaslandığında, Vic daha az kültürlüydü, yine de büyük ihtimalle kendini aydın sınıfına ait görüyordu. Amerika'nın Sesi radyosunu dinliyor (politika için değil, müzik için) ve Rus, folk ve Batılı repertuarla, oldukça iyi gitar çalıyordu. Bir hayli içiyordu, ama özetimde söylediğim gibi, çakırkeçiy olduğunda bile ya söyleyecek şeyi olmadığından ya da tedbirli olma alışkanlığından "dikkate değer çok az şey" söylüyordu.

Tek odalı daireye girdiğimizde, Vic'in ev arkadaşı Valery, kız arkadaşıyla yataktaydı. Bozuntuya vermeden, yatakta yakalanışını telafi etmek istermişçesine, kulak çıkıntıları olan yün şapkası kafasında olduğu halde yataktan çıktı ve birden bize dönemin yazınsal politikası üzerine vaaz vermeye başladı. İsimlerle hava atmayı seviyordu, yurtdışında yazı yayımlatmak gibi Sovyet karşıtı bir eylem nedeniyle hüküm giyen yazar Andrey Sinyavsky (ona Sinkovsky diyordu) hakkında konuşuyor ve "toplumsal parazit" olma suçundan bir yıl önce hüküm giyen ve Gulag'da¹⁶ olması gereken şair Joseph Brodsky'yi Leningrad sokaklarında gördüğünü iddia ediyordu. Gerçekten kültürle ilgilenen birinden çok edebi trend takipçisi olarak gördüm onu. Yevtuşenko ve Voznesenski'yi "Parti şairleri" olarak görmezden geliyor, balad şarkıcısı Bulat Okucava'ya ("muhalif popüler edebiyatta Sovyetologların son keşfi" diye tanımlamıştım anneme) modası geçmiş di-yordu.

Vic'in evinde sanata dair yüksek bir bilinç yoktu, ya da politikaya ilgi. Buna rağmen 1930'lardaki Büyük Temizlik'e dair birkaç hikâye anlattı, "belki de bunun kendisinden beklendiğini hissediyordu." Vic'in Martin'e hediye ettiği ikonla ilgili benzer bir yorumda bulundum; açıkçası onun yabancılarla başa çıkmak için yazılmış bir senaryoyu oynadığını hissettim, senaryo kendisine ait de olabilirdi. Sovyet hayatının zevksizliğinin fena halde farkındaydı ve Amerikan şehirlerinin büyüğü üzerine fantezileri vardı. Polis gözetimi hakkında söylediklerinin birbiriyle çeliştiğini bir kenara yazdım: Evine gitmek üzere taksiye ilk bindiğimizde:

takip edilmemek için dikkatli olmamız gerektiğini söyledi; sonrasında ise artık işlerin değiştiğini ve bunun artık bir tehlike olmadığını. Daha sonra terk edilmiş ve donmuş Leningrad sokaklarında eve gidecek taksi ararken, bir polis arabası durdu, Vic'e nereden geldiğimizi sorarak ismini aldı; Vic korktu ve kaçmaya çalıştı (gerçi bunun için iş işten geçmiş görünüyordu) ama biz alıkoyulmaya itiraz ettiğimizde fikrini değiştirdi.

* * *

"Eğer yapabilsem, bir yılı Rusya'da gayet mutlu geçirebilirim, şartlar aynı olduğu sürece" diye yazdım anneme Oxford'a dön-

dükten sonra. “Eğer yapabilsem” deyişim, her ne kadar şimdi gerçek bir olasılığa dönüşmüş olsa da, İngiliz değişim programı konusunda o zamanlar kendimi fazla umuda kaptırmadığımı gösteriyor. O bahar yaptığım geziden, Moskova Üniversitesi’nin yaşamak için iyi bir yer olmadığına dair, olumsuz izlenimlerle döndüm. Tanıştığımız Leningradlı bazı öğrenciler yaşama koşullarının bir hayli kötü olduğunu anlatmıştı; Moskova için bundan daha moral bozucu bir şey düşünmek zordu. Gideceğim yer konusunda tercih yapmam gerektiğinde, Lunaçarski arşivlerinin Moskova’da olmasına rağmen Leningrad’ı seçmemdeki sebep bu olabilir. Sovyetler, beni Leningrad yerine Moskova’ya göndermeye karar verdiği zaman, bunun tipik bir Sovyet inatçılığı, seni ilk tercihten alıkoymak için gösterilen içgüdüsel bir arzu olduğunu düşünmüştüm. Ama sadece akliselim de olabilirdi.

Eylülde Sovyetler Birliği’ne doğru yola çıktığımda hâlâ Moskova’ya dair endişelerimi koruyordum, anneme gemiden yazdığımda, Moskova Üniversitesi’nde yaşamanın “depresif etkileri” olduğu yönünde uyarıldığımı söylüyordum. Diğer yandan, mektup şöyle devam ediyordu: “Rusya’da yaşamak istiyorum ve Oxford’da geçirdiğim yıldan” –ki hayatımın en kötü senesiydi– “çok daha iyi olacağı karşılaştırmasını yapamadan edemiyorum.”

Meydana çıktığı üzere, 1966 Eylül’ünde Moskova’ya değişim öğrencisi olarak vardığımda bağlılığımı hemen Moskova’dan yana değiştirdim. Yine de, ilk başta sefil haldeydim. Oxford yıllarımda başıma bela olan depresyon geri döndü, ama daha hafifiydi. Sinirliydim, uykusuzluk çekiyordum, her an tetikteydim, zihnim kötü konuştuğum Rusçamla meşguldü ve normalde olduğumdan daha utangaçtım. Zorunlu resmi faaliyetlerle başa çıkıyordum ama ilk aylarda bunun ötesinde her şey beni aşıyordu. Değişim programına girmek ve Moskova’ya gelmek için harcadığım çaba beni yormuştu. Beni cesaretlendiren Martin ve tur grubundaki diğer öğrenciler olmadan, baharda kurmayı başardığım sokak ilişkileri için istekli değildim; her halükârda, yabancıları araştıran ve muhtemelen karaborsayla bağlantıları olan Vic gibi insanlarla iletişim kurmanın taşıdığı tehlikelerin farkındaydım. Sonunda Sovyetler Birliği’ne gelmişim ve önemsiz, kaçınılabılır bir suçlamayla ülkeden atılmak, istediğim son şeydi.

Yaz boyunca Alyoşa’yla yazıştım; Moskova’ya vardığımda o da yanımda olsaydı, ilk deneyimlerim kuşkusuz çok farklı olurdu. Ama geldiğimde Afganistan’a çevirmen olarak gitmişti ve orada uzun süre kaldı. Moskova’dayken bana mesajlar gönderdi, ben de

bir süre annesini sık sık ziyaret ettim, ama birkaç ay sonra ziyaretlerim azaldı. Kısa süre önce internette gezinirken, Alyoşa'nın onu tanıdığım yaşlarına ait, karlı bir fonun önünde gülümsediği bir fotoğrafını buldum; Wikipedia'ya göre, çevirmen olarak müthiş başarılı olmuş, İran Şahı'yla arkadaşlık kurmuş, 49 yaşında lösemiden zamansız ölümüne kadar Leonid Brejnev'in gözde çevirmeni olarak kalmıştı. Onunla iletişimi koparmamalıydık.

Şanslıydım ki, insan temasından kaçınıyor olmam, dışarı çıkıp şehri keşfetmeme engel olmadı, bu konuda çok meraklıydım. Bir iki ay, belki daha da fazla, yoğun biçimde içine kapalı bir özel hayatım oldu, elimden geldiği kadar görünmez kalarak, hiç konuşmadan şehri ve sakinlerini gözlemledim. Bu dönemle ilgili anılarıma baktığımda, adeta bana bir inme inmiş; insanlarla iletişim yeteneğimi elimden alıp sadece gözlerimi hareket ettirme kabiliyetimi bırakan bir inme. Gündüzleri, bulduğum her serbest vakti, yürüyerek ya da toplu ulaşım araçlarıyla –tercihim yerin üstünde giden otobüs, tramvay ya da trolleybüsten yanaydı– şehri keşfederek geçiriyordum. Harita ve rehber kitapları çalışıyor, gün içinde almayı başardığım gazete ve dergileri okuyor, izlenimlerimi de günlüğüme yazıyordum. Hayatımda günlük tuttuğum ender zamanlardan biriydi, bunu yapıyordum, çünkü olağanüstü olduğunu hissettiğim Sovyetler Birliği'nde yaşama deneyiminin kaydedilmesi gerektiğini düşünüyordum.

Moskova'yı keşfetmek için gerekli materyalleri bulmak kolay değildi. Detaylı haritalar yüksek güvenlik kalemı olarak kabul ediliyordu; telefon rehberleri olmadığı gibi sokak rehberleri de yoktu. Eğer birinin nerede yaşadığını öğrenmek veya şehir hakkında bilgi almak istiyorsanız, şehrin orasına burasına serpiştirilmiş enformasyon bürolarından birine gitmeniz gerekiyordu, burada cevabı size birkaç kopek karşılığında veriyorlardı. Şehre çok ilgi göstermenin casusluk gibi anlaşılabileceği ve Moskovalı birinin telefonunu sormanın insanın başını belaya sokacağı varsayımıyla, genelde değişim öğrencileri değil, memleketlerinden şehre gelen köylüler yapıyordu bunu. Alman bir komünistin oğlu olan Wolfgang Leonhard, 1930'ların ortalarında annesiyle birlikte Moskova'ya geldiğinde, bulabildikleri tek şehir haritası, kalkınma planına göre, şehrin 1945'te nasıl olacağını gösterir bir haritaydı. O zamandan bu yana işler biraz daha iyileşmişti, ama yine de, şehir haritası olarak bulabileceğiniz tek şey merkezdeki tiyatro ve anıtların şematik planıydı. Ama bir sahafta P.V. Sytin'in harikula-de *Moskova Sokaklarının Tarihi*'ni bulmuştum; kitap sokakla-

rın adlarındaki değişimleri gösteriyordu (pek çoğu, genellikle seri şekilde, devrim kahramanlarının yükselişi ve sonradan gözden düşüşüyle değişiyordu). Sytin'in kitabı elimde, kentin çehresinin tarihini, bina bina yeniden inşa etmek mümkündü.

Benim Moskova'm sakinlerinden arındırılmış değildi, sadece onlarla benim aramda iletişim yoktu. Ben, bir kamera modunda, çekimlerimin çoğunu topluluşıma araçlarında ya da sokaklarda yapar haldeydim. Oraya varışından birkaç hafta sonra, şöyle bir Moskova âdetini kaydetmişim:

Eve 9.00 otobüsüyle geldim. Sarhoşum, otobüste yaşlıca bir kadın (anne?), bebek, küçük bir kız var. 15-16 yaşlarında bir grup gürültüyle içeri girdi, özellikle elebaşları konuşuyor, detone şarkılar söylüyorlar, bilet parası konusunda laflar geveliyorlar vs. Otobüs şoförü, "bir sonraki durak, *-sleduiushchaia- Leninski*" anonsu yaptı. Elebaşı alay-ciddiyet karışımı bir tonda, Lenin mi, yoksa Leninski mi hakkında olduğunu anlayamadığım bir konuşma yaptı ve son sözü *vystrelit* (ateş edin) oldu. Bu ya da başka bir şey sarhoş işçiyi sinirlendirdi, (çocuk kalabalığının ardında) kendi annesine ya da bir başkasına saldırdı. Otobüsün önü kaotik bir hal aldı, insanlar bağırarak, öne arkaya itiliyorlardı. Sonunda otobüs (durak olmayan) bir yerde durdu ve sarhoş, anne ve çocuklar dışarı çıktı, sarhoş olan tekrar içeri girme teşebbüsünde bulundu ve onu engellemeye çalışan anneye vurdu. Çocuklardan biri kucığında bebek taşıyordu. İnsanların öfkesi ele avuca sığmayan çocuklara yönelmişti... Çocuklar oldukça yatışmış görünüyorlardı... Hızlıca çekilip gittiler. Otobüs kalktığında, anne, sarhoş sokakta iteliyordu; kucığında neredeyse kendi kadar büyük bir bebeği taşıyan kızsız önlerinden yürüyordu.

Bir entelektüel olarak, Moskova hakkında ilk öğrendiğim şey kitapçı ve gazete bayilerinin yerleriydi. Bir bayide istediğin dergi ya da gazeteyi bulacağının garantisi yoktu: Mesela birinde *Novy Mir* hiçbir zaman olmuyordu, çünkü zaten az basılıyor ve Moskova bayilerine dağıtılanlar hemen kapılıyordu; ben de bazen *Okt-yabr* alıyordum. Yabancılar ve döviz sertifikalı kişiler için özel dükkânlar vardı, ama ben tümünden uzak duruyordum, özel imtiyazlı statümü reddediyordum. Bu kuralı kırdığım nadir anlardan biri kendime kış için palto almaya çalışmamdır; İngiltere'den getirmiş olduğum palto Moskova için umut vaat etmiyordu. Ama ne özel döviz mağazalarında ne de başka yerde alacak hiçbir şey bulamadım, bütün paltolar bana büyük geliyordu.

Yabancı gibi davranmamak ve görünmemek için elimden gele-
nin en iyisini yapıyordum. Bu, çamur rengi giysiler ve düz botlar-
la, rüküş görünmek manasına geliyordu. Rüküş görünmek benim
için problem değildi. Annemin aldığı ve buraya getirdiğim “sade
ve saygıdeğer” kıyafetlerin Moskova Nehri’ni yangın yerine çevi-
receği yoktu.

Eski siyah-beyaz olanla birlikte bir de siyah paltom var. Kahve-
rengi örgü bir elbise, birbiriyle uyumlu hırka ve etekten oluşan, zey-
tin yeşili ve leylak rengi oldukça iyi iki takımım var. Kahverengi-si-
yah kürk şapkam, mavi ve pembe tiftik atkım ve bana verdiği kırmı-
zı yün şapka (ya da eşarp) var.

Ponponlu şapka/eşarp karışımı garip şeyin, bırakın Mosko-
va’yı, İngiltere’de bile tuhaf durduğunu anımsıyorum; onu hiç giy-
medim. Tiftik atkı da ciddi soğuklarda yetersiz kaldığı için uygun
değildi. Tüm o sonbahar ve kış boyunca annemden, Moskova’nın
gündelik kıyafetlerinde standart olan, sıcak tutacak yün bir şal
göndermesini istedim, bunu yapmadı. Belki de Avustralya’da bu
lamamıştır.

Rüküş olsam da, Sovyet rüküşlüğünü tam olarak yakalayabil-
miş miydim, şüpheliyim. En başta, Sovyetler’e uygun paltom yok-
tu (en az benim kadar ağır, kaba yün, siyah veya lacivert, bilek-
leri darca, soğukta kaldırdığınızda yüzünüzü koruyacak kürklü
şapkası olan), omuzlarıma ve başıma saracağım kalın yün bir şa-
la da sahip değildim. Ayrıca saçlarımı yaptırmıyor, maniküre git-
miyordum; bunlar Sovyet kadınlarının kıyafetlerin yerini doldur-
ma çabasıydı. O günlerde, diz altı yün eteklerle sıkı yün taytlar,
standart Sovyet modasının bir parçasıydı; İngiltere’de mini etek-
ler moda olmaya başlamışsa da, az ya da çok ben de Sovyet mo-
dasına riayet ediyordum. Baharda havalar ısındığında, başka bir
British Council öğrencisi olan Ann, desenli taytlarla mini etek
giymeye başlamıştı, ama sık sık otobüsteki yaşlı kadınlar tarafın-
dan yüksek tonda azarlanıyordu. Muhtemelen kayak için yapılmış
bir pantolonum vardı ve ben de Moskova’nın turistik olma-
yan bölgelerinde gezinirken tramvayda azarlandığımı anımsıyo-
rum: “Sporcu kadın!” (*sportsmenka!*) demişti adam ve iltifat ola-
rak söylememiştir bunu.

Kıyafet konusunda, Sovyetler Birliği’nde diğer pek çok şeyde
olduğu gibi, herhangi bir şekilde herkesi memnun etmek, kazan-
mak olanaksızdı. Propagandada bahsi geçen, standart ve baştan

çıkarıcı yabancı ajanları, Paris modasına uygun kıyafetlerinden, egzotik ipek ve mücevherlerinden (bunların hiçbirisi zamane Rusya'sında neredeyse bilinmiyordu) anında tanıyabilirdiniz. Diğer yandan buraya uygun giyinmek beleş gibiydi. Leningrad KGB yayınında yer alan, karakalem değişim öğrencisi-casus portrelerinden bir tanesi bir Amerikalıya aitti. Şikago'da göçmen bölgesinden, güveler yediği için dökülen bir kürk yakalık ve kulak çıkıntıları olan bir şapka almış; yani Rus gibi görünmeye çalışırken –tabii ki bu bir casus hilesiydi– kantarın topuzunu kaçırmış, “kimse-nin onu sıradan bir Rus'tan ayırt edemeyeceği” konusunda kendine güvenen bir Amerikalı. Sosyalist Blok'un başkenti Moskova bile bu “döküntülük” açısından farklı değildi; donuk griliği yalnızca arada sırada vatansever geçit törenleri ve havai fişek gösterileri sırasında canlanıyordu. Şehir merkezinde bir başına duran neon aydınlatmalı “Devlet Sigortası” panosunu ya da İkinci Dünya Savaşı'nda hayatını kaybedenlere coşkuyla sahip çıkan, “Hiçbir şey unutulmadı. Hiç kimse unutulmadı” yazılı posterleri saymazsanız, duvarlarda ne ilan ne grafiti vardı. Sokakta insanların kılık kıyafeti çok kötüydü, klişe olacak ama insanlar gülümsemi-yordu, 20 yaş altı içinse gülümsemenin zor olduğunu söylemek gerek. İnsanlar sık sık yol tarifi sorarlardı, özellikle de şehre sosis almak için gelmiş keçe botlu ve şapkalı işçiler. İyi, modern bir metro vardı, ama merkez dışındaki yerlere gitmek için ellerinde büyük alışveriş torbaları olan Moskovalıların doldurduğu, kalabalıktan patlamak üzere olan hurda bir otobüsle ekstra bir yolculuk gerekiyordu. Mahalle bakkalları 1930'ların başında (küçük ölçekli kapitalizm!) kapatıldığından beri, hemen herkes rutin gıda alışverişleri için otobüsü kullanmak zorundaydı. Kışın, sarhoşlar metro durağının hemen dışında karlarda yatarlardı; pek çoğu bacağını ya da bir uzvunu kaybetmiş gazilerdi (Savaştan yirmi yıl sonra bile Sovyet protez üretimi talebe yetişememişti). Halka açık, içki içilebilecek mekânlar yoktu, iki üç adamın bir şişe votka alıp içmek için apartman önü merdivenlerine çöreklenmeleri sık rastlanan bir durumdu, bu nedenle merdivenler pislik içindeydi ve kötü kokuyordu (umumi tuvaletler de yoktu).

Kalabalık dükkânlar, yarı boş raflar, dirsek dirseğe beklenen kuyruklar, pasaklı ve mendebur tezgâhtar kadınlar yüzünden alışveriş kâbus gibiydi. Herhangi bir şey almak, kaç, ne satıldığını görmek için tezgâha ulaşana kadar savaş veriyor, sonrasında kasaya ulaşıp ödeme yapmak için tekrar sıraya giriyor ve yine kuyrukta ayrı savaş veriyor ve son olarak da üçüncü bir sıraya gi-

rerek elinizdeki fişi teslim edip alacağınız şeyi teslim alıyordunuz (kare kasap kâğıdına hafifçe paketlenmiş tereyağı ya da sosis dilimleri, gazeteden yapılmış külahlara doldurulmuş patates). “Ben de insanım”: dükkânlarda çalışan kadınların çok sık kullandığı bir cevaptı bu (bunu buraya ilk gelişimin birinci gününde duyup, günlüğüme not düşmüştüm) ve bana insanların ne kadar rahat-sız edici olabildiklerini anımsatıyordu. Eğer kütüphaneye ya da arşive gitmeden önce yiyecek alacak kadar gözü pekseniz, vestiyer görevlisinin çantanızı almayı reddetmesi muhtemeldi; alışverişe kütüphane kapandıktan sonra gittiğinizde ise ya dükkânlar kapanmış ya da tüm ürünler boşalmış oluyordu. Üniversite büfesinde bir keresinde elle yazılmış, Sovyet hizmet ruhunu çok iyi yansıtan şu uyarıyı görmüştüm: “Süt yok. Ve olmayacak da.” Günlük hayatın bu kadar zahmetli ve rahatsız hale getirilmesi inanılmazdı.

Yeni evim Moskova Devlet Üniversitesi’nin (MGU) düşün pastası gibi olan binasındaydı. Baharda gördüğümde buradan nefret etmiştim, ama buraya yerleştiğim ilk gün fikrim değişmeye başlamıştı: “Beni klostrofobik hissettirmiyor” diye günlüğüme not düştüm, “neredeyse hoşuma bile gitti.” Bir sonraki gün sabahın üçünde anneme yazdığım mektupta çok daha pozitifim.

Sanırım MGU’yu seveceğim. İnanılmaz bir kafa karışıklığı, aynı binanın içinde farklı farklı bloklar... Asansörler çalışmıyor, çalışanlar sadece belli katların belli bölümlerinde duruyor. Neredeyse hiçbir yere çıkmayan kocaman merdivenler. Devasa, boş koridorlar ve insan dolu asansörler. İçlerinde yeterince malzeme olmayan dükkânlar ve küçük bakkallar. İçlerinde çok fazla insan bulunan restoranlar. Her yerde görevli kadınlar, bir kısmı *babuşka* (Rusça nine) tipi, diğerleri fena aksi. Binaya girmek için giriş kartını göstermen gerekiyor, bazen de iki kere. Görevli adam sırf sıkıntıdan beni sorguya çekti, fotoğrafımın bana benzemediğini söyledi.

Odam ikinci bloktaydı, içinde eski tip anahtarla kilitlenen ahşap kapılı bir geçit bulunuyordu; duş ve leğen solda, lavabo sağda, sonrasında yine eski tipte anahtarlarla kilitlenen iki koyu cam kapı, ilerlediğinizde biri benim olan, birbirinin aynısı iki oda. İlk günümün geç saatlerinde envanter dökümü yaptım:

1 pencere, 1 metreden fazla yükseklik? Perde yok ama aşağıdan başlayıp bir metre kadar yükselen beyaz malzeme var. Kalın beyaz

plastik gölgelikli, şekli hafif mantara benzer, çok çirkin, bir işe yaramayan 1 masa lambası; biri ölü 2 ampullü. Koyu kırmızı desenli, çok da fena olmayan, küçük 1 halı. Dar 1 yatak, desenleri belirsiz 1 yatak örtüsü. 2 bardak, açık pembe, tüyler ürpertici 1 sürahi, tüyler ürpertici 1 su kaynatıcısı, tümü de hastalıklı krem rengi 1 muşambanın üzerinde; ta ki ben hepsini gözümün önünden kaldırana kadar. 1 kütüphane/üzerinde 3 bardağın olduğu raf, dosyaların ya da müzik defterinin sığmayacağı kadar dar ve alçak, ama alt raflarda gündelik eşyaların sığacağı kadar çok yer var. *Dezhurnaia'nın* (koridor sorumlusu kadının) çalıştırıp benim çalıştıramadığım 1 radyo. 3 tahta sandalye ve yüzeyi pürüzlü 1 sıra. Duvara asılı raflı 1 dolap ve ayna. Uzanamayacağın kadar yükseklikte 3 raf. Başka 3 raf, elbiselerin büyük yığınlar halinde konabildiği derin ve kullanışsız 3 raf daha. Ben bunlara, 1 sandık (diğer 3 bavulumu matruşka gibi içine yerleştirdim), tepesine 1 keman, Klee'den resim, küçük Budist çanı, 2 raf kitap ve daktilo ekledim.

O küçük Budist çanı zihnimde hiçbir şey uyandırmıyor, belki de evlenmek için yaz sonu gittiğim Japonya gezisi sırasında almıştım. “Tüm bu şeylerle birlikte yaşayabilirim” diye bağlıyordum, “o uyduruk perde, muşamba ve sürahi hariç.”

Perde dikmek benim ilk projemdi; genelde pek de domestik olmayan alışkanlıklarım düşünüldüğünde bu oldukça sıra dışıydı, ama kendimi Sovyet tüketicisinin hayatını keşfetmek istediğime inandırmıştım. Günlüğümde Moskova'daki ikinci günüm, üç metre koyu yeşil kumaş aldığım GUM'a, merkezdeki en büyük mağazaya gidişimi anlatıyor. Asmaya uygun halkalar bulamadığımdan, kumaşı İngiltere'de birinin bana çamaşır ipi olarak kullanmam için verdiği elastik ipe iliştmek zorunda kaldım. (Henüz Moskova'da çamaşır makinesinin yaygınlaşmadığı zamanlardı, normal apartmanlarda yaşayan Moskovalılar çamaşırları ve hatta çarşafırları elde yıkıyor, sonra da banyoda küvetin üzerine gerdikleri iplere asıyorlardı. Ama bizim banyomuz yoktu, sadece duş vardı ve her şeyi havlu askısında kurutuyorduk).

Perdemi asmak için çivi ve kancalara ihtiyacım vardı, ama bunları Moskova'da bulmak inanılmaz derecede zordu. Mağazalar –daha önce gidip çalışma saatlerini kontrol etmediyseniz– öngörülemez saatlerde açık oluyordu; garip saatlerde öğle yemeği molası veriliyor, ayrıca tüm Sovyet kuruluşları gibi her ay temizlik için dükkânı kapattıkları “hıfzıssıhha günleri” oluyordu. Korkulan duyuru “tadilattayız” ise çok yaygındı ve ne zaman sona

ereceği asla söylenmezdi. 1960'ların Moskova'sında "kendi kendine yap" konsepti hiç bilinmiyordu. Sonunda Moskova'da çok az sayıda bulunan hırdavatçı dükkânlarından birinin (Kirov Caddesi'ndeki Marangozluk ve Metal İş Aletleri Mağazası'nın) izini sürdüm, tanesi bir kopek olan çivilerden iki tane alıp perdelerimi astım. Her şey bir hafta kadar aldı, ama en azından Moskova hakkındaki bilgimi artırdım ve sonunda başarı duygusunu tattım. İş bitip de sürahiyi de gözümün önünden kaldırdığımda, odanın benim olduğunu hissettim.

Yorgundum, uykusuzdum (anneme sabah üçte yazdığım tüm o mektuplar!) ve ilk haftalarda sağlığım konusunda endişeliydim; yüzmenin çözüm olduğuna karar verdim. Bu garipti, Oxford'da hiç yüzdüğümü anımsamıyorum, ama MGU'da bir havuz vardı ve daha ilk haftamda oraya kaydımı yaptırdım. Havuz yeryüzünün, düğün pastasının katmanları altındaki bağırsaklarına gömülmüş, karanlık ve bulunması zor bir yerdeydi. Kısa zamanda fark ettim ki, Sovyetler Birliği'nde gidip sadece yüzmüyordunuz. Haftada iki kez, 45 dakikalık belirli bir zaman aralığı size ayrılıyordu ve mesafeleri sakın sakın yüzerek kat etmek yerine, kenarda durup bağırarak talimatlarını dinliyordunuz. İlk seansımda, uzağı görmediğim ve gergin olduğum için koçu fark etmemiştim, sonra açıkça bana doğru, çok güçlü bir sesle "Bacakları çalıştır! Bacakları çalıştır!" diye böğürüldüğünü duyunca çok ürkmüştüm. En azından Rusça kelime hazineme yeni bir sözcük eklenmişti ("*tekmele*"; işte böyle söyleniyordu). Anneme bu disiplini anlatırken olumlu bir tavır takındım, kolektif yönlendirmenin büyük ihtimalle iyi bir şey olduğunu, kişiyi "daha enerjik ve insancıl kıldığını" söylüyordum. Ama orada kimseyle konuştuğumu anımsamıyorum, kısa süre sonra da gitmeyi bıraktım.

Benzeri bir hüsrarla, 1930'larda, ateist coşku ve Moskova'ya yeni binalar dikme hevesiyle havaya uçurulan İsa'nın Dirilişi Katedrali'nin yerine inşa edilmiş, meşhur Moskova havuzuna gitmeyi denedim. Oraya tepesine Lenin heykeli dikecekleri bir Sovyet Sarayı yapılması planlanıyordu ama inşasına hiç başlanmadı; tüm Moskova'da bu alanın uğursuz olduğuna ve kötü ruhlarca ele geçirildiğine dair söylentiler dolanıyordu. Sonunda Kruşçev zamanında açık hava havuzu yapıldı, sıcaklığının kalın bir bulut tabakasıyla yoğunlaştırılması sayesinde, kışın da kullanılabiliyor olması dikkate değer kılıyordu burayı. Fakat sonra, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle, yerine yeniden bir katedral inşa etmek üzere burası da yıkıldı, inşaat senelerce içi bomboş bir ka-

buk gibi ama tepesi altın kubbeli olarak kaldı. Yine de şehrin silüetini tamamen değiştirdi; insanların katedralin yok olmasına ne kadar kızmış olduklarını anladım birdenbire. Ama 1960'lar da Moskova yüzme havuzunun ve hatta Sovyetler Birliği'nin sayılı günleri kaldığını kim bilebilirdi ki? Oraya ilk ve tek gidişimde hâlâ sonbahardı, alışkın olduğum üzere tek başıyaydım; başka biri olsaydı mutlaka bir değişim öğrencisini birlikte gitmek için bağlardı. Yüzmeden önce duş almanız gerekiyordu, bu yüzden üstümü çıkardım, mayomu giyip duş kabinlerine gittim. Ancak görevli kadın bana bağurmaya başladı: *Duşta mayo yasaktır!* Tekrar dolaba döndüm, ıslak mayomu çıkardım, çıplak bir halde duşlara döndüm. Yine bağırdı bana: Duş almak için zorunlu olan plastik parmak arası terliklerim neredeydi? Sonunda tüm bunları aştığımda, sıra havuza girmeye gelmişti. Hatırladığım kadarıyla (bu gerçek olabilir miydi?), havuza girebilmek için yaklaşık yarım metre çapında ve yarım metre uzunluğunda, çıkışında sadece birkaç santimlik hava boşluğu bulunan bir deliğin içine dalarak burayı geçmek gerekiyordu. İçimdeki isyanı bastırarak bunu yaptım, nefes nefese, kalın bir buhar tabakası altındaki diğer tarafa ulaştım. Tüm bu süreç bende fena bir astım atağını tetikledi, sonuç olarak geri dönmek için hemen o korkunç tünelden tekrar geçmem gerekti. Sovyet hayatının tipik çelişkilerinden biri: Daha önce gayet düşmanca davranan görevli kadın, ben aniden öksürerek ve derin nefesler alarak döndüğümde birden anaç birine dönüştü, nazikçe yanıma koştı hemen ve kendime gelmem için beni banka oturttu.

Kronik sağlık sorunlarım, beslenme sıkıntıları nedeniyle daha da ağırlaşmıştı. Dükkânlardaki malzeme kıtlığı, dükkânların sıra dışı yerlerde oluşu ve münasebetsiz açılış saatleri, her şeyin ağzına kadar dolu filelerde, topluluşma araçlarıyla eve taşınıyor olması gibi etkenler düşünüldüğünde, yiyecek temin etmek herkes için büyük bir problem. Mahalle kafeleri ve köşe başı büfeleri, 1930'ların başındaki merkezîyetçi politika ve kapitalizmi aşma siyasetinin bir parçası olarak kaldırılmıştı. Yani, akşam yemeği için mahallenin Hint lokantasına uğrayıvermek söz konusu değildi. Bizler, Moskova Üniversitesi'ndeki değişim öğrencileri nispeten daha iyi durumdaydık, çünkü yiyeceğin yanı sıra tuvalet kâğıdı gibi temini imkânsız şeylerin satıldığı İngiliz Konsolosluğu mağazasına ve akşam 9'a kadar açık kalan üniversite kafeteryasına girebiliyorduk. Yine de, korkunç derecede zorlanıyordum. Bu durumun, ortak alanlarda konuşmak zorunda ka-

labileceğim kalabalıklardan hoşlanmamam ve kafeteryalardaki Sovyet tabaklarına düşen, berbat gri ve lastik gibi etlerin görüntüsünün midemi ağzıma getirmesiyle (tam anlamıyla) bağlantısı vardı. Daha sonra, akşamları Lenin Kütüphanesi'nde çalışmaya başlamamla, yemek zamanı okula dönmek güçleşti ve zorluklara bir yenisi eklendi. Yetmezmiş gibi, yatakhane bizim katta yer alan ortak mutfak kullanmak için, tabii ki fazlasıyla utangaçtım.

Anneme durumu sterilize edilmiş haliyle şöyle aktarmıştım:

Yemek için sıraya girmek çok sıkıcı, ayrıca aldığım şeyler de çok hoş olmuyor, ben de haliyle almıyorum; kahvaltıda domates suyuyla çavdar ekmeği yetiyor; öğle yemeği için küçük dükkânlardan alınıp, Rus usulü, sokaklarda yenilebilen elma, börek gibi şeyler buluyorum; akşam yemeğinde odama dönüyor, çavdar ekmeği, kefir (ekşi süt), peynir ya da çorba yiyorum.

Ucuz ve yerel, diye açıklamışım.

İngiliz Büyükelçiliği mağazasından aldığım domates suyu ve yerfıstığı ezmesi dışında. Yemek pişirebilirim –ortak mutfak var– ama yurda döndüğümde fena halde acıkmış oluyorum ve dayanamayıp çavdar ekmeği yiyorum, sonrasında başka bir şey pişirmek gelmiyor içimden.

Her şey iyi hoştu, ama birkaç hafta sonra kendimi Moskova Üniversitesi polikliniğinde bulduğum sancılı bir kabızlık sürecine girdim. 26 Ekim'de, anneme (kabızlık ve poliklinik ziyaretime değinmeden) yeme alışkanlıklarımı değiştirdiğimi, ekmeği tamamen bıraktığımı (bu uzun sürmedi) ve büyükelçilik dükkânından fazlasıyla konserve meyve sebze aldığımı yazdım. Akşam öğünümün başlıca yemeği konserve kutusundan soğuk soğuk yediğim Lima fasulyeleriydi.

* * *

İlk Moskova keşif turlarıma sonbaharın melankolik ruhu eşlik ediyordu. Moskova'da üçüncü günümde, 25 Eylül'de yazdıklarım havamı iyi yansıtıyor: "Yağmurda, sonbaharda Moskova... Sarı yapraklar tek tük ya da hiç yoklar. Rus ağaçları (huş?) yapraklarını oldukça kolay dökermiş gibi görünüyor." Sokaklar İtalya'dan

ithal, beli kemerli plastik yağmurluk giymiş adamlarla doluydu. Moskova manzarasında yeni moda buydu ve bunu giyenlerin, Ilf ile Petrov'un,¹⁷ 1930'lardaki hiciv klasiklerinde yer alan dolandırıcı Ostap Bender gibi karaborsacı olduklarını hayal ediyordum. Çok daha yüceltilmiş bir seviyede, Lunaçarski ve Stalin de aklımdaydı; Sovyet hayatının karmaşık gerçekliğinden ideal bir gelecek pırıltısı görmeyi başaran hümanist Lunaçarski ve her ne kadar planlandığı gibi sonuçlanmamışsa da –düğün pastasına benzer Moskova Üniversitesi binası gibi– muhteşem yeniden inşa planlarıyla yok edici Stalin. “Tüm bu debdebeli tavırlar, mefruşat yoksunluğu ve kibarlık budalası zevk zulümleri” diye yazdım günlüğüme; varışımın ilk gününde, Lenin Tepeleri'ndeki MGU ile ilk yakın temasın etkileri hâlâ üzerimdeydi. “Lunaçarski üzerine çalışmak için müthiş bir yer.” Beni sarsan şey, Sovyet hayatındaki niyetlerle sonuçlar arasındaki uçurum olmuştu; yine de duygusal olarak Lunaçarski'nin “İnsan haysiyetinin eksik de olsa bir benzeri, teşebbüs etmekten çıkar” görüşüne meylediyordum.

Kremlin'in etrafında bırakılmış tuhaf boş alanlar dikkatimi çekmişti, Sytin'i okuduktan sonra bunun nedeninin pek çok sokak ve binanın yerle bir edilmesi olduğunu anladım. “Gecekonduları ve sokakları dümdüz ettikleri bu dönem (genel olarak 1935-41), nasıl zamanlar olmalıydı?” diye yazdım anneme. “Hayatta kalan tek tük bina var, ama 1917'de yaşamış bir Moskovalının, Kremlin ve Novo-Devichy Manastırı dışında, burada tanıdık bir şeyler bulabileceğine inanmıyorum.” En tuhaf manzara Kremlin'in yanındaydı; burası “ardında, Kremlin Duvarı ve St. Basil Katedrali ile sınırlı, şekilsiz bir asfalt denizi bırakarak yerle edilen tüccar mahallesiydi, başlı başına fantastik bir ada gibi duruyordu.” Denizin çeşitli bölümlerine Sverdlov Meydanı, Devrim Meydanı gibi isimler verilmişti, ama birini diğerinden ayırmak güçtü, “çünkü şekilleri artık orada var olmayan şeyler tarafından belirlenmişti.” “Bütünüyle başarısızlıktı” diye neticeye varmıştım günlüğümde, “çünkü eskinin yok edilişinden yeni bir tarz doğmamış. Sanki Muhteşem Yok Edici, iş yeniden inşa etmeye geldiğinde birdenbire acze düşmüş.” Burada bana Avustralya'yı hatırlatan bir “hayal gücü yoksunluğu” vardı.

Beni Moskova'da özellikle şaşırtan şey, tekrar tekrar kullanılmış parşömen etkisiydi, katman üstüne katman biniyordu. Stalin-ci anıtsal mimari ve 1920'lerin modernizminin nadide kalıntıları-

17. İlya Arnoldoviç Faynzilberg ve Yevgeniy Petroviç Katayev (1903-1942) isimli Rus mizah yazarları. (ç.n.)

la yola çıkmıştım, ama kısa süre içinde dikkat ve ilgim yan sokaklardaki on sekizinci yüzyıl klasik binalarına ve tuhaf köşelere saklanmış, artık depo olarak kullanılan on yedinci yüzyıl kileselerine kaymıştı. Ruh halimin başka yansımaları da vardı, “Kışa şöyle böyle soyunarak hazırlanan Gorki Parkı boyunca yürüdüm” diye yazdım günlüğüme. “Halkın sarayları fikrine sıcak bakıyorum... Fark ettiysen, gittikçe daha çok *Pazartesi Sarayları* kafasına yaklaşıyorum. Ne kadar umulmadık ve hiç şüphesiz geçici. Parklara ve yüzme havuzlarına gidişimin bir sonucu.” Anneme, bunu daha geniş biçimde açıklamaya devam etmişim, “(Moskova’daki) Lunaçarski cephesinin zayıflığı; neon ışıkları, heykelleri ve ‘Sanat Halka Aittir’ diyen bildirileriyle Halkın Sarayı ve Öncülerin Oyun Parkı, metro istasyonlarındaki avizeler... Hepsi de *Pazartesi Sarayları* isimli Puffin kitabının içinde yer alıyor.”

Günlüklerim ve anneme yazdığım mektuplar tiyatro ve müzik kritikleriyle dolu, bu noktada yüksek kültürü ne kadar da ciddiye aldığımın ve kendimi yüksek kültürlü olarak gördüğümün bir anımsatıcısı, ama diğer yandan tüm bunlar insanların birbirlerine böyle mektuplar yazdığı çok eski zamanlarda olmuştu. Moskova’daki ikinci haftamda, Intourist’in¹⁸ yardımı olmadan билет almanın ne denli çetrefilli olabileceği konusunda uzmanlaşmış biri olarak, Bolşoy Operası’nın pazar matinesine gittim ve Çaykovski’nin, Puşkin’in *Yevgeni Onegin*’inden uyarladığı operayı izledim. Özellikle beni altı ay önce çok etkilemiş olan *Bir Aşk Masalı* balesiyle karşılaştırıldığında bir hayal kırıklığıydı. Kahramanımız Tatyana’yı canlandıran Bolşoy’un emektarı, orta yaşlı, tombul ve gösterişsiz Maslennikova, Puşkin’in hikâyesindeki Onegin’e âşık olan arzulu, genç ve güzel kıza hiç benzemiyordu. İlk iki perdede, onun “ıflah olmaz pejmürdeliği” ile hikâye çirkin bir kızın trajedisine dönüşmüştü. Günlüğüme, “1944 yılı prodüksiyonunun, 736. kez sahnelenişi” notunu düştüm. Acaba hepsi bu kadar uzun süre sahneleniyor muydu? “Belki de Tatyana’yı 1944’te Maslennikova canlandırmıştır.” Efsanevi Moskova Sanat Tiyatrosu bundan daha iyi değildi. “Mihail Bulgakov’un iç savaş komedisi *Turbin Ailesinin Günleri* sahneleniyor, kaba bir güldürü gibi” diye not düşmüşüm, kasımda günlüğüme. Sanat Tiyatrosu’nun tarzını abartılı ve neredeyse bayağı bulmuştum; bu bana dördüncü sınıf tezimde vardığım sonuçlardan birini anımsattı, Sovyetler’in “ulaşılabilir” ve “popüler” sanat konsepti avam

18. Stalin tarafından kurulan, istihbarat yetkililerinin çalıştığı, devlete ait seyahat acentesi. (ç.n.)

olmanın sınırlarında sendeliyordu. Sovyetler Birliği'nde fazlasıyla avamlık (paçozluk) vardı, bunu ilk olarak odamdaki plastik sürahiyle fark etmiştim. Ayrıca yüksek kültürün bu avamlığa teslim olma endişesi de vardı.

Bana göre, Andrey Volkonski'nin Monteverdi'si de biraz avamdı. Bu, aslında Moskova Üniversitesi Kültür Merkezi'nde rast geldiğim, üst sınıf müzik etkinliğine verdiğim sıra dışı tepkiydi. Gitmiştim, çünkü bir şekilde reklamına rastlamıştım ve Monteverdi'den hoşlanıyordum, ama yoğun ilgiden ve hevesli seyirciden açıkça görölüyordu ki, yeniden keşfedilen barok müzik, özellikle Volkonski icra ettiğinde, Moskova'nın üstatları tarafından çok değerli bulunuyordu. Aldığım notlarda, seyircinin yalnızca öğrencilerden oluşmadığını, devrimden sonra "soğuk ve uzun kış boyunca Art Nouveau ve Ars Antiqua akımlarını baş tacı eder görünen yaşlı kadınların" da olduğunu yazmışım. Volkonsky, başlı başına egzotik bir şahsiyetti; aristokrat bir aileden gelen, siyasi sürgünden dönmüş, hem Paris'teki gelişmelerden haberdar, çağdaş ve avangart bir besteci hem de Nadia Boulanger'in eğitmiş olduğu bir erken dönem müzik yorumcusuydu. Yine de, barok tarzı Boulanger'inkinden farklı bir niteliğe sahipti: Dinsel kutlamaları (resmen ateist olan bir devlette kuşkusuz heyecan unsuruydu) ve Rusya'nın erken yirminci yüzyıl Gümüş Çağı'nın tınlarını taşıyan müziğini fazlasıyla teatral bir şekilde sahneliyordu.

Kırmızı ve sarı ışıklarla yıkanan sahnede iki sıra mum vardı; tümü kadın olan şarkıcılar, kızıl saçlı ve çarpıcı kırmızı kadife kıyafeti olan hariç, siyaha bürünmüşlerdi. Müzik açısından, her şey son derece profesyoneldi, diye kaydettim günlüğüme ama...

Muazzam vurgulu: Kadınlar asaletle dolanıyor, gözlerini çevirip iç çekiyor, acıklı mimiklerle dua ediyor (her birinin elinde siyah deriyle kaplı şarkı sözleri ya da notaların aldığı defterler var) ya da büyük bir berraklıkla ilahilerini mırıldanıyor... Bu aşırı duyarlılık tarihsel olarak yerinde ama yine de ambiyans Blok'a (Aleksandr Blok, Sovyet entelektüellerince yeniden keşfedilen Gümüş Çağ şairi) ait, Monteverdi'ye değil.

Toplamda insan üzerinde tuhaf bir etkisi vardı, neredeyse kırdıyacaktım. Klavyeye eşlik eden Volkonski, saçlarını Fransız öğrencileri ya da Alman avangart besteci Karlheinz Stockhausen gibi kısacık kestirmişti. Günlüğüme şöyle yazdım: "Uzun boylu, başını dik tutuyor, göğsü dışarda ve bir yere kadar sırtı da öyle,

sonuçta beklendiği kadar çarpıcı görünmüyor. (...) Volkonski'nin avangart müziğinin neye benzediğini merak etmeye başladım. Scriabin'e mi benziyor?" Bana göre bu bir kompliman değildi.

Kasım ortalarında, Moskova çevrem kalabalıklaşmaya başlamıştı. Ruh halim, güvenimle birlikte iyileşiyor, Rusçaya hâkimiyetim artıyordu. Günlüğümün sol sayfalarında artık basit Rusça dil egzersizleri yer almıyordu (*Paltomu bırakabilir miyim? Paltomu nereye bırakabilirim? Benim için kitap bırakan oldu mu? Nasıl para kazanılıyor? Dersler için Moskova merkezine (toplulaşmayla) gidiyoruz. Yürüyerek üniversite metrosuna gidiyoruz. Profesör eve gitti. Ne zaman dönecekler?*) Dil konusunda aydınlanma anımı net olarak hatırlıyorum. Gazetede gündelik Rusçada sık yapılan hatalara dair makale okuyordum ki, birden konuşulan dilin altında yatan dilbilgisinin (bunu dilbilimciler kabul etmiyorlardı tabii) farkına vardım.

Haftada iki kez üniversitenin yabancılar için düzenlediği Rusça derslerine katılıyordum. Tamamen Rusça konuşulan derslerde pek çok farklı anadilden öğrenci bulunuyordu. Hayat dolu genç öğretmenimiz Nina Abramovna, kısa süre önce "yoldaş" blokun en egzotik ülkesi Küba'ya ufuk açıcı bir seyahat gerçekleştirmişti ve sık sık bundan bahsediyordu. Otobüste size asılan ya da laf atan adamları başınızdan savmanız için uygun Rusça deyimler öğretme konusunda da yardım ediyordu. Her sözlü sınıfta olduğu gibi, bizden de zaman zaman doğaçlama konuşmalar yapmamız bekleniyordu, bir haftalık süreçte ilgimizi çeken herhangi bir şeyi anlatabiliyorduk; ben de casuslar konusunda konuşmayı seçtim. Akşam gazetesinde ünlü casus Richard Sorge hakkında yapılacak bir seminer ilanı görmüştüm. Tokyo'dan Sorge hakkında gelen bilgiler, tam da Haziran 1941 Alman saldırısına denk gelmiş ve Stalin tarafından önemsenmemişti. Sorge'un ilgimi çekmesinin bir nedeni de, kendisi hakkında kısa süre önce yazılan kitabın yazarlarından birinin St. Antony's'in müdürlerinden William Deakin olmasıydı. Seminer dramatik bir gösteri gibiydi, bir aktör piyano eşliğinde belgesel-kurgu kitaptan parçalar okuyordu. Aşırıya kaçan kahramanlık vurgusu hoşuma gitmişti. Sorge'un Japon sorgusu altındayken, "Ben hiçbir zaman casus olmadım. Yurttaşlık görevimi yapan bir Sovyet vatandaşıyım sadece" diyordu. "Tıpkı Biggles gibi" sözlerini not düştüm günlüğüme. Biggles, W.E. Johns'un yazdığı popüler çocuk kitaplarının, maceracı pilot kahramanıydı ve olaylar Birinci Dünya Savaşı dekorunda gerçekleşiyordu. Çocuk olarak, 1940'ta basılan casus Biggles'in örtülü

şekilde *Biggles-Gizli Ajan* olarak isimlendirilmesine takılmıştım. Sorge hakkındaki konuşmamda, ufak bir provokasyon olarak “gizli ajan” (*tainyi agent*) yerine “casus” (*shpion*) deyimini kullandım ve Nina A. usulünce düzeltti beni: “Bizim adamlarımız gizli ajan, diğerleri ise casustur.”

Anneme, Moskova hayatı tasvirlerini daha sık ve daha az kibirli yazıyordum. Toplutaşıma ilk dönemimdeki zihin meşguliyetlerimden biriydi. Ulaşımım genelde 40 dakika sürüyordu ve Lenin Tepeleri’nden üniversite merkezine ya da Lenin Kütüphanesi’ne giderken iki vasıtaya biniyordum. Sık sık bu seyahati iki kez yapmam gerekiyordu:

İlk duraktan binmezsen oturacak yer bulmana imkân yok, bu da daha fazla yürümek demek. Bu sabah 25 oturaklı otobüste ayakta 30 kişi saydım, benim ebatlarımda birkaç kişi dirseklerin ve bilet makinesinin altına çömelmişti. Böyle durumlarda keman taşımak iyiden iyiye korkutucu olabiliyor.

Boyum 1.52 santimdi, 1960’ların Sovyetler Birliği’nde normal sınırlar içindeydi. 1980’lerde genç kuşak birden boy atınca, Batı’da olduğu gibi ben yeniden kısa bir insana dönüştüm ve bundan nefret ediyordum.

Yavaş yavaş otobüs yolculuğunun çeşitli ritüelleri konusunda uzmanlaştım. Beş kopeklik bilet paranızı, makineye ulaşıncaya dek elden ele iletiyordunuz (uygun deyişle “uzatır mısınız, lütfen” – *peredajte pozhaluista*), sonrasında makineden beş kopek karşılığı bilet alan kişi, bileti beş ila yedi kişinin yardımıyla size iletliyordu. Araca biner binmez, özellikle de kısa mesafeyse, birbirine yapışık bedenlerin arasından sıkışarak öne doğru yürümeye başlamanız gerekiyordu, çünkü arka kapı sadece giriş, ön kapı ise çıkışlar içindi. “Sonraki durakta inmiyorsunuz, değil mi?” kapıyla sizin aranızda duran kişiye dirseklerinizle girişmeye hazır olduğunuzu iletmenin nazik yoluydu. Aralık ayı itibarıyla, olaya açıkça hâkim hale gelmiştim.

Bugün eve Tomiko isimli Japon bir kız ve İngiliz John ile döndüm. Tomiko, otobüse, ben arkasından Moskova usulü ittiğim ve bir ayağımı kapanan kapıların arasına koyduğum için binebildi. Herkes otobüs şoförüne bağırmaya başlayınca, kapıyı bir saniyelğine tekrar açtı, ben de vücudumun geri kalanını ve ayağımı içeriye alabildim; ama John’u geride bıraktık.

Bu agresif kendini koruma yöntemlerinde o kadar uzmanlaşmıştım ki, bir yıl sonra Oxford'a döndüğümde Sainsbury's'de kendimi küçük yaşlı teyzeleri dirsekle itelerken buldum.

Sovyetler Birliği'nde hayat "engelli koşulan bir maraton gibi; kişinin buna inatçı ve dürüst bir dayanıklılık ruhuyla yaklaşması gerekiyor, spiritüel ya da zihinsel bir zorlanma değil de bedensel bir zorlanma söz konusu" diye yazdım anneme ekimde. Bu yarış mefhumunu ciddiye alıyordum, bir gözüm hep açık ve rakibimdeydi, yani İngiliz öğrenci grubunda. Annem sosyal olarak izole olduğum endişesini dile getirdiğinde, bunu yarışta geride kaldığım şeklinde yorumladım ki kesinlikle sosyal iletişim konusunda öyleydim. Ama hemen annemi düzelttim: Moskova'daki "başarılarım" (bu kavramı açıklamadan bırakmışım, ama dil konusunda ki yetkinliğim olduğunu anlamış olsa gerek) düşünüldüğünde, diğerlerine kıyasla çok daha iyi olduğumu düşünüyordum. Bunun kulağa "tümüyle rekabetçi" geldiğini fark ederek, herkesin böyle olduğunu söylemiştim. Yabancı bir ülkede, başarını diğer yabancı öğrencilere nazaran ölçme konusunda bir dürtü oluşuyordu. Hatta Japonya'dayken Alex de öyleydi, diye duraklamadan iddia etmiştim (Alex dünyanın en az rekabetçi insanıydı ve ne olursa olsun Tokyo'daki yabancıların arasına pek karışmıyordu). Doğrusu annemin de bildiği üzere, ben her zaman rekabetçiydim, hem de konu ne olursa olsun ve sanırım o da bunu onaylıyordu. Sonrasında oldukça dostane bir not ekledim: "Kanımcı önde gelen başarımlarım burada oldukça mutlu olmak. Moskova beni iyimser yaptı, oysa Oxford depresyona sokuyordu."

Kış çetindi, yetersiz bir palto (bulabildiğim en kalın palto Bond Caddesi'ndeki Fenwick's'tendi) ve soğuk konusunda çok az deneyime rağmen, üstesinden geldim. "MGU dondurucu rüzgâr için sığınak gibi" yazdım anneme aralıkta.

Sıcak su gerçekten sıcak ve odalar ılık. Burayı koskocaman bir kitle olarak görmek mümkün. Bugün öğle yemeği vaktinde, Lenin Kütüphanesi'nden, Rusça dersinin olduğu Zooloji Müzesi'ne kadar yürüdüm ve müthiş acı çektim. Herkes pespembe ve ıstıraplı suratını atkıyla sarmalamıştı, ama benimki yeterince büyük değil. Neyse, kocaman atkılarına rağmen onlar da ıstırap çekiyor gibi görünüyorlardı.

İlk kar 30 Ekim'de düştü; Moskova'da karın bahar gelene kadar yerde kalması bekleniyordu, o yıl da beklendiği üzere öyle oldu. Herkesin yaptığını ben de yaptım ve rüzgârı dışarıda tutmak

için pencerelerimin kenarlarını oyun kiliyle sıvadım (Bunu Çocuk Dünyası mağazasında bulmuştum: Sovyetler Birliği'nde çocuk müşterilere büyüklerden daha iyi hizmet veriliyordu). "İki pencere arasındaki boşluğu buzdolabı olarak kullanıyorum" diye açıkladım.

"Bugün kışın ilk zayıtını gördüm" diye yazdım anneme kasımda: "Metro istasyonunun girişinde yatan adam bağırsan bir kalabalıkla çevrelenmişti: Birisi yaşadığını, sadece sarhoş olduğunu söylüyordu." Sokaklar sadece sarhoşlar için değil, koltuk değnekli sakatlar için de tehlikeli hale gelmişti, bu iki insan grubu bir araya geldiğinde ciddi bir toplama denk geliyordu. Ayık olsalar bile, değneklilerin nasıl olup da hayatta kalabildiklerini tahayyül etmek zordu. Kar ve buz, yerleri bir hayli kayganlaştırıyordu ve otobüslere yarım metrenin üzerinde bir basamağı çıkarak binilebiliyordu. Rusları kış kıyafetleri içinde görmek beni hayrete düşürüyordu, tıpkı İngiliz karikatürist David Low'un çizdiği gibiydiler.

Erkeklerin başlarında hem tepeden hem de çene altından bağlanabilen, kulak çıkıntıları olan şapkaları var. Ama hava -30 dereceye vurmada kesinlikle çenelerinin altında bağlamıyorlar, etrafta şapkalarının uzantıları kulaklarının üstünde dalgalanarak dolanıyorlar; bu halleriyle köpeklere benziyorlar. Kadınlar koskocaman yakalıkları olan ağır mı ağır paltolar giiyorlar, tepesinden çıkan kafaları, atkaya sarılmış minik fındıklar gibi görünüyor. Soğuğa çıkabilecek kadar büyümüş çocuklar (bebekler ve çok küçükler tüm kış evde kalıyor), ortadan kemerle bağlı kürk paltolar giiyorlar; yakaları kalkık ve boyunlarının etrafına, onları sabit tutmayı mümkün kılan bir atkı sarılmış oluyor. Kürk şapka, yün uzun çoraplar, *valenki* denilen keçe botlar. O kadar sıkı giyinmişler ki, oturmakta güçlük çekiyorlar.

İngiliz öğrenci grubu için Suzdal'a düzenlenen bir gezide kötü bir kış anısı yaşadım. Sıcaklık -30 derecenin altına düştü ve Suzdal'ın on yedinci yüzyıl kiliselerine ulaşmak için, kilometrelerce uzanan karla kaplı yolda sendeleyerek ilerlerken rüzgâr üstümüze üstümüze uğulduyordu. Kış kıyafetlerimin eksikliği, özellikle iyi bir atkam olmayışı olayı acı verici kılıyordu: Hayatımda hiç bu kadar üşümemiştım, burnum donmanın ilk aşamasındaydı, uyuşmaya ve rengini kaybetmeye başladı. Diğerleri, büyük ihtimalle daha iyi giyinmişlerdi ve biraz daha iyi görünüyorlardı. Kiliselere ulaştığımızda, kulübeye benzer bir şey ve içinde de köy-

lülerin kullandığı bir soba bulduk, Tanrı'ya şükür beni çözülmem için yatırdılar. *Perezhili* dedi rehberler şefkatle, bu “zor zaman geçirdin” manasına geliyordu. Ama hâlâ kitabı olan Rusçam yüziünden yanlış anladım ve kelimeyi bir başka manasıyla kullandıklarını sandım: “Hayatta kaldın”, diğer deyişle “şikâyet edilecek bir şeyin yok” dediklerini sandım. Alınmış görünmeme şaşırdılar. Ama bu his, o zaman taşıdığım duygular açısından hiç de uygun-suz değildi. Babamın ölümünün ardından yaşadığım duygusal çöküntü sonrasında hayatta kalmıştım; Moskova'da hayatta kalıyordum; burnumu donarak kaybetmeye hiç niyetim yoktu.

* * *

Moskova'daki ilk aylarımda günlük tuttuğum için mutluyum. Böyle olmasa o dönemdeki insansız hayatımın dokusu, sonraki deneyimlerin altında unutulur giderdi. Moskova'da bir daha hiçbir zaman ay seyahatine çıkmış biri gibi olmayacağım. Araziyi tek başına keşfeden, büyülenmiş ama eve hiç dönemeyecekmiş hissiyle dolaşan biri. Bu benzetme kısmen doğru, çünkü hayatımın o noktasında evimin olup olmadığını ya da neresi olduğunu bilmiyordum; anılarımdaki Moskova bu özelliğe sahipti. Şimdi bile, Sovyet kapitalizminin ardından yeni dekoruna bürünmüş olsa da, önce keşfedip sonra kendime mal ettiğim o manzarayı ve köşelerin parıltılarını hâlâ bulabiliyorum, ya da bazen yokluklarını hissediyorum. Lenin (şimdi Kırlangıç) Tepeleri'nden Moskova merkezine giden 119 numaralı otobüsü gördüğümde, zihnimden ince paltosuyla kendini kapayan kapılara atan o küçük insanı selamlıyorum. “Arbat” metrosunun yanındaki, modern sokağa sıkışmış sevimli ve minik on yedinci yüzyıl kilisesini gördüğümde, onu keşfetme heyecanımı ve tam da Moskova'ya özgü olan binaların ahensiz dizilişlerindeki güzelliği anımsıyorum. Volkhonka'da yeniden inşa edilmiş İsa'nın Dirilişi Katedrali'ne bakıyorum, bir zamanlar onun yerinde yükselen yüzme havuzundan fışkıran buharı hatırlıyorum; bir zamanlar orada olan eski kiliseyi ve hiçbir zaman inşa edilmeyen Sovyet Sarayı'nı hayal ediyorum. Belli sokaklarda yürürken dışarılara taşan müziğin aksisedası -Mozart ya da belki Çaykovski- bana tekrar geliyor; şimdiki hayatımla ben dışardayım, o içerideki hayata özlemle, küçük bir hayalet gibi bakıyorum.

O ilk aylarda, yavaş yavaş, Moskova manzaramda insan figürleri ortaya çıkmaya başladı. Onları, bozkırda dolaşan bir seyya-

hın tedbirli mutluluğuyla karşıladım, yaklaşan atlıların amaçlarını merak ederek, onları dikkatle inceledim. Tabii ki, onlar da beni dikkatle inceliyorlardı: Pek çoğu için bu onların göreviydi. KGB'nin gözetleme uygulamasını en geniş anlamıyla aldığınızda, benim onlar için antropolojik bir çalışmanın nesnesi olduğum söylenebilirdi; kuşkusuz onlar da benim için antropolojik bir çalışmanın nesnesiydiler. Gerçi bu, bana bozkırda yaklaşanlara verdiğim tepkiyi tam da karşılamıyor. Diğer yandan, ben mükemmel muhbiri arayan antropologlar için idealdim, Bay Doğru'yu arayan genç bir kız... Benim aradığım kişi, bu tuhaf toplumun anahtarına sahip olan, kapıları açacak ve beni de içeri alacak biriydi.

Yabancı öğrenci

British Council değişim programıyla Moskova'ya gitmeden önce, Dışişleri Bakanlığı bize bir brifing verdi. Ya da daha doğrusu sanırım, bunu MI6¹⁹ yaptı, çünkü bizimle konuşan kişiyle ismen tanıştırılmamıştık. Dekorumuz, Dışişleri Bakanlığı'nda, bodrum katında yer alan, koyu duvar kaplamalı, penceresiz bir oda; konumuz da Moskova'da yabancı öğrencileri bekleyen tehlikelerdi. Sovyetler Birliği'nde tanışacağınız her bir kişi casus olabilir, demişlerdi bize. Bu durumda Ruslarla arkadaşlık kurmak imkânsız olacaktı, çünkü birincisi hepsi casustu, ikincisi de onlar da bizim hakkımızda aynı varsayımda bulunuyorlardı. Öğrenciler olarak, Rusların bizimle ilişki kurma girişimleri konusunda özellikle daha savunmasız olacaktık, çünkü Moskova ve Leningrad'daki diğer yabancıların aksine, biz yabancıların özel bölgelerinde değil, Ruslarla iç içe yaşayacaktık. Başımızın KGB ile derde girmesini önleme konusunda detaylı talimatlar verildi. Özellikle karşı cinsle ilişki tuzağına düşmemek için dikkatli olmamız gerekiyordu, bu durum şantaj (Sovyetler tarafından) ve zorunlu hızlı dönüşle (İngiltere tarafından) sonuçlanabilirdi. Eğer bize ya da aramızdan birine uygunsuz bir yaklaşım olursa, hemen büyükelçiliği haberdar etmeliydik.

Yirmi kişiden oluşan grubumuz anlatılanları saygılı bir şekilde dinledi, ama aralarından pek azı soru sorma zahmetinde bulundu. Bilgilendirme yapan kişinin Ruslarla arkadaşlığın imkânsız olduğunu açıklaması üzerine odada sessiz bir şüphencilik hâkim olsa gerekti. Gruptan pek çoğu, benim gibi, daha önce turistik gezilere katılmış, kendi Alyoşa'larıyla tanışmıştı, Vic'lerden bahsetmiyo-

19. Birleşik Krallık istihbarat kuruluşu. (ç.n.)

rum bile. Tabii ki talimatları veren kişinin tarih dışı kaldığını düşündüm ve verilen Soğuk Savaş mesajının gücüne biraz şaşırdım. Aynı zamanda, ortama hâkim olan casusluk havasından ve konuşan kişinin “Sovyetler Birliği’nde başınız derde girerse, bu *gerçek* bir dert olur” vurgusundan ürpermek imkânsızdı. Stalin döneminde, Sovyet varsayımına göre yabancılar, özellikle kapitalist ülkelerden gelenler büyük ihtimalle casustu. Stalin sonrası Sovyetler Birliği’nde baskın görüş bu değildi, ama tam anlamıyla yok olduğu da söylenemezdi. Bizimki gibi değişimler gerçekleşiyordu, ama her iki tarafın da bu fırsatı sıradan öğrencilerin yanı sıra, birkaç eğitim gören casus göndermek için kullanılacağı tahmin ediliyordu. Değişim öğrencileri üzerine bir araştırma yaparken, 1960’ların ortasında İngiltere’ye yollanan, bize denk Sovyet öğrencilerden birinin, yetişmekte olan bir casus olduğunu, 1971 yılında KGB ajanı olarak Norveç’e yerleştiğini ve otuz yıl sonra KGB hiyerarşisinde üçüncü sıraya yükseldiğini bulmuştum. Bizim grubumuzdaki istihbarat elemanı her kimdiyse, bu kadar parlak bir kariyere sahip oldu mu şüpheliyim, ama eminim ki aramızdaydı.

Kuşkusuz Sovyetler, değişim öğrencileri arasından çıkan casusları sık sık protesto ediyordu. Leningrad KGB’si kendi dosyalarında yer alan, 1960’larda yaşanmış bu gibi vakaları *Akademik Değişim ve İdeolojik Saptırma* isimli kitapçıkta topladı. Kitapçıkta, değişimlerin başladığı 1950’lerin sonundan itibaren “CIA’in hain gölgesi”nin ve aynı şekilde MI6 ve tüm Avrupalı istihbarat teşkilatlarının gölgesinin ülkenin üzerinde asılı kaldığı not düşülmüştü. Değişim programları sıklıkla, Sovyet yetkililerin hoşlanmadığı fikirler dile getirmek ya da zararlı bilgileri yaymak demek olan Sovyet karşıtı faaliyetleri ve casusluğu örtbas etmek için kullanılıyordu. Sovyet karşıtı faaliyetler, Sovyet Ceza Kanunu’na göre genellikle hapis cezası verilebilen bir suçtu, ama pratikte yabancıları bu şekilde cezalandırmıyor, sadece sınır dışı ediyorlardı. Leningrad vakalarından birinde, Belçikalı değişim öğrencisi Sovyet karşıtı faaliyetler yüzünden yakalanmış ve KGB sorgucularına “Sovyet güvenlik güçlerinin dikkatini çekmemek için nasıl davranması gerektiği konusunda detaylı biçimde bilgilendirildiğini” itiraf etmişti, diğer deyişle aynen bizim gibi bir bilgilendirme toplantısından geçmişti. Onu sorgulayanlar bu naiflik karşısında gülümsediler (bu izlenim raporda yer alıyordu), ama bu durum, yani Dışişleri’nin zorunlu ön bilgilendirmesi eğer bizi KGB’ye karşı kusurlu hale getirecekse, biz değişim öğrencileri için pek de gülümsenecek bir haber değildi.

Casusluk tüm değişim öğrencileri için bir takıntı gibiydi. Yıl boyunca sohbetlerimiz hep o ya da bu Rus'un casus olup olmadığı konusunda tahminlerle doluydu. Hem CIA'in hem KGB'nin tetikte olduğu Amerikan değişim öğrencileriyle ilgili dedikodular dönüyordu. Demir Perde dünyayı böldüğünden beri, birilerini içeriye "sızdırma" fikri her iki taraf için de karşı konulmazdı, işte bu yüzden aramızdan en az birinin casus olduğunu varsayıyorduk. Yine, geçmiş yılların deneyimine dayanarak, aramızda casus olabileceğini ama muhtemelen olmayan birinin Sovyet karşıtı aktiviteler nedeniyle sınır dışı edileceğini ya da İngilizler tarafından KGB'yle uzlaşma suçu iddiasıyla eve gönderileceğini de varsayıyorduk. Aylar geçtikçe, kulaktan kulağa yayılan haberlerden, takip edilen veya kendisini tuzak kurulmuş bir hedef olarak bulan ya da başka biçimlerde KGB müdahalesine maruz kalan değişim öğrencileri olduğunu öğreniyorduk. Tuzağa düşürülmek (*provakatsiya*) demek, KGB'nin taviz vermek zorunda kalacağınız bir durum yaratması (Bir Rus'la seks, özellikle de kriminal suç olduğu için homoseksüel ilişki; karaborsa alışverişleri; Sovyet karşıtı metinler dağıtma) ve ardından şantaj yapmaya çalışması demekti: *Eğer bize zaman zaman bilgi vermeyi kabul edersen bu işin peşini bırakırız.*

Gizli kalması koşuluyla bana anlatılan olayda, İngiliz grubundan bir öğrenci bu şekilde tuzağa düşürülmüş, bizden beklediği üzere büyükelçiliğe söyleyip hızla eve gönderilmek yerine KGB'nin teklifini kabul etmişti. Dalga dalga gelen casusluk senaryolarının sonu yok gibiydi. Senenin sonuna doğru, Moskova Üniversitesi yurtlarında kalan Rus arkadaşım Saşa, bahsi geçen İngiliz öğrencinin ona kanca atmaya çalıştığını anlattı bana. Hikâye bütünüyle olasılık dışı görünüyordu, ama eğer düşük de olsa ihtimal varsa, olabileceklerin yelpazesi baş döndürücüydü. Saşa, İngiliz grubunu karıştırmaya çalışan ya da benden o İngiliz öğrenci hakkında bilgi koparmaya çalışan bir KGB yardakçısı da olabilirdi (böyle olduğunu düşünmüyordum). İngiliz öğrenci, İngiliz istihbaratı adına Saşa'yı gözetliyor da olabilirdi, gerçi bunun için Sovyet öğrencinin benimle arkadaşlığı dışında bir sebep düşünmek zordu. Ya da en inanılmazı, İngiliz öğrenci, Saşa'yı bilinmeyen sebeplerle KGB adına gözetliyor olabilirdi.

"Sen casus musun (*ty shpionka?*)" diye sormuştu samimiyetle, Volgograd'da küçük bir kız öğrenci. Hayır dedim, ama kendi zihnimde yanıt bu kadar keskin çizgili değildi. Hayır, bir casus değildim: Bu, herhangi bir ulusal ya da göçmen istihbarat teş-

kilatı için maaşlı ya da maaşsız çalışmadığım anlamına geliyor-
du. Ama geniş manada, tanıdığım bazı casuslar vardı: Oxford'da-
ki okulum St. Antony's bunlarla doluydu, şimdi pek çoğu emek-
li olsa da. Moskova'ya varışımın kısa bir süre sonra bunlardan
birinden normal posta yoluyla aldığım imzalı mektup beni sars-
mıştı. Casuslukla suçlanmak için ilişkilerin ne kadar yakın olma-
sı gerekiyordu? Biz değişim öğrencileri sıklıkla büyükelçiliğe da-
vet ediliyorduk, orada görevliler (ki bazıları istihbarat görevlile-
ri olmalı), Sovyet hayatıyla ilgili gözlem ve deneyimlerimize ilgi
gösteriyorlardı. Sene sonunda, aynı konuda, muhtemelen Dışişle-
ri Bakanlığı ve MI6'ya iletilecek detaylı bir final raporu yazmamız
gerekiyordu hepimizin. Hatta İngiltere'ye döndükten sonra keş-
fettiğim üzere, eğer birinin rapor edecek kadar ilginç konusu var-
sa, tek kişilik sorgular da mümkündü. Casus olmakla masum se-
yirci olmak arasındaki ince çizgi neredeydi?

Bu tür düşüncelerin aklıma geliyor oluşu, hiç kuşkusuz kolek-
tif ve paranoyak casusluk takıntımızın belirtisiydi. Volgograd'lı
kızın beklenmedik sorusuna cevap verirken tümüyle dürüst ol-
mak isteseydim, "kasten değil" derdim. Ama bu bile tam olarak
doğru olmazdı, sonuçta bir tarih araştırmacısı olarak, Sovyet yet-
kililerinin saklamak istedikleri şeyleri bulmak istiyordum ve on-
lar bunu casusluk olarak görüyorlardı. Bir sır avcısı pozisyonun-
dayken, kendimi tam olarak masum hissetmedim hiç ama bel-
ki de Sovyetler Birliği'nde kimse böyle hissetmiyordu. Volgog-
rad'daki soruya verilebilecek en doğru cevap "Sanmıyorum" ola-
bilirdi. Ya da belki "Umarım değildir."

* * *

İngiliz öğrenci grubunun tamamı 8 Eylül 1966'da Leningrad'a
doğru gemiyle yola çıktı, ama ben halen vize bekleyen müstak-
bel değişim öğrencileriyle birlikte, dokümanlarımın tümünü ta-
mamlayamadığım için gemiyi kaçırdım. On gün sonra bindiğim
SS Krupskaya gemisinde, Bilimler Akademisi'nin değişim prog-
ramından matematikçi Bill Stephenson'u saymazsak, yalnızdım.
Tahminen British Council'in diğer dört adayının vizeleri reddedil-
mişti. "İngiliz vatandaşlığım ve pasaportum, Rus vizem ve Mos-
kova Devlet Üniversitesi'nde okumak için on aylık iznim var" di-
ye yazdım anneme gemiden. "British Council'in verdiği 70 po-
undluk seyahat çekim (Rus bursuna ek olarak) ve 50 poundluk
kendi çekim var (İngiliz vatandaşları ekonomik kriz nedeniy-

le yurtdışına bu kadar çıkarabiliyorlar), iki bavul, bir sırt çantası ve bir de sandığım bulunuyor.” Yazdıklarım da son dakikada yaptığım listenin izleri var. Bir nedenle, yanıma aldığım kemani-mı yazmamışım. Rotamız Kopenhag, Stockholm ve Helsinki üzerinden Leningrad’dı. Yüksek Eğitim Bakanlığı’ndan birileri, beni Moskova’ya gidecek tren biletimle birlikte Leningrad’da karşılayacaktı.

Krupskaya neredeyse boştu, böylece iki kişilik birinci sınıf kamara bana kalmıştı. İlginçtir ki, hiç görmediğim üç şehirde duraklayarak, beş gün kadar süren yolculuk, anılarımda dayanılmaz bir can sıkıntısı ve günde üç öğün yemekle ara verilen boş bir hayat dilimi olarak kalmış. Bazı sarhoş Finliler, Leningrad’da içmeye devam etmek üzere Helsinki’de gemiye bindiler. Anneme anlattığım üzere, gemide büyük ihtimalle sol cenahtan bir grup Avustralyalı kadın vardı, muhtemelen aralarından biri ebeveynlerimin arkadaşı olan, Avustralyalı yazar Dymphna Cusack’tı. O – eğer Dymphna Cusack idiye – bir sene önce babamın ölümü üzerine bana taziye mektubu yazmış olmasına rağmen, kendimi ona tanıtmadım. Hatta onlara Avustralyalı olduğumu da söylemedim; İngiliz pasaportuyla yeri doldurulamaz bir İngiliz aksanına sahip olduğumdan, onlar da durumu anlamadılar. Bambaşka bir kimlikle seyahat etmenin tadını çıkarır gibiydim.

Leningrad’a varış tam bir karmaşaydı. Intourist’ten genç bir kadın ve Bilimler Akademisi’nden bir adam, İngiliz Büyükelçiliği’nin bilim ataşesiyle birlikte Bill Stephenson’u karşılamak için oradaydılar, ama bürokratik bir karışıklık sonucu beni karşılamaya kimse gelmemişti. Sonuç olarak, Moskova’ya gidiş biletim yoktu ve 40 kilometreden uzun yolculuklar için yabancıların bilet alması izne tabi olduğundan bilet alamıyorduk. Şans eseri, Sovyet bürokrasisi ilk hatayı telafi eden ikinci bir hata yapmıştı. Kısaca anneme anlattığım üzere, Bill’i Bilimler Akademisi’nden karşılamaya gelen adam:

Sadece Bill için değil, karısı için de rezervasyon yaptırmıştı. Ama Bill’in karısı yoktu. Intourist ofisi bir saat önceden kapandığından, Bill’in bileti iade etmesi mümkün değildi ve benim de kendime bilet alabilmem, bir şekilde taşları yerine oturttu. Bill’in karısı olarak, Bilimler Akademisi’nin çevirmeni tarafından alınan, ücreti büyükelçilik çalışanınca ödenen ve geri ödemesinin Intourist’in British Council’a vereceği parayla yapılacağı biletle yolculuk yaptım.

Saatlerce süren pazarlıklar nihayet sonuca ulaştığında kendimi bir hayli mutlu hissediyordum. Bunun bir nedeni de gemideki seyahat boyunca nasıl davranacağımı bilemediğim ama iner inmez tanıştığım Bill'di. "Arkadaş canlısı ve rahatlatıcı bir varlığı vardı" diye yazmıştım, "sinirlendiğimde beni sakinleştirdi, üzüldüğümde de başımı okşadı." Bill etrafımdayken, Leningrad'da kalıp rıhtımlarda çürüyüp gitmeyeceğime dair kendimi güvende hissediyordum.

Moskova'ya ertesi gün sabah 8.15'te, Bill ve onun Intourist rehberi Nataşa'yla birlikte, tüm gece süren zor (ekonomi sınıfı) bir yolculuğun ardından vardım. Daha doğrusunu söylemek gerekirse resmi olarak varan kişi Bayan Bill Stephenson'du, ama bu kez istasyonda beni karşılamak üzere biri vardı ya da "Bayan Meila Patrick'i karşılamak ve Lenin Tepeleri'ndeki Moskova Üniversitesi'nin yurtlarına kadar eşlik etmek" üzere. Günün geri kalanını, bir kısmı Sheila Fitzpatrick'i, diğer kısmı ise Sheila Bruce'u bekleyen farklı yetkililer için form doldurmak gibi bürokratik formalitelerle geçirdim. Bu durum çok da şaşırtıcı değildi, zira British Council orijinal başvurusunda evliliğimi es geçerek ismini Sheila Fitzpatrick olarak kullanmış, diğer yandan vize başvurum da, isminin Sheila Bruce olarak geçtiği yeni İngiliz pasaportumla yapılmıştı. Başvuruma göbek adım olan Mary'yi kullanmak istediğimi yazarak kafa karışıklığı ihtimalini daha da artırmıştım. Hatırladığım kadarıyla, güya Maria ismi küçültme ekiyle kullanıldığında Maşa oluyordu ve bunu kullanmak Ruslar için Sheila'dan daha kolay olacaktı, ama aslında gemide Avustralyalılara kendimi tanıtmaktan kaçındığım kimlikle aynı tırıya sahipti. Sovyet bürokratları bu talebimi görmezden geldiklerinden, bu durumda pek de bir önemi yoktu. Beklediğim aksine, tüm eğitimli Ruslar Sheila ismini biliyorlardı, çünkü C.P. Snow'un yazdığı, anlatıcının nevrotik ve intihara meyilli karısının isminin Sheila olduğu romanları okumuşlardı ve "Şayla" diye telaffuz ediyorlardı. Küçültme ekini sonuna eklemekte de hiç zorlanmadılar: Şayločka.

Sovyetler Birliği'nin neresinde olursa olsun, tüm yabancıların, kısaltması Inotdel olan kendi Yabancılar Şubesi'ni bilmeleri gerekiyordu. Moskova Inotdel'inin başında korku salan, kızıl saçlı Lilya Pavlovna vardı. Pavlovna, değişim öğrencilerinde şüphe uyandırıyor, pek çoğu ondan hoşlanmıyordu. Bunun nedenlerinden biri, talepleri reddetme yetkisine sahip oluşu ve bunu kullanmaktan çekinmemesiydi; bir diğer neden ise olduğu farz edilen KGB bağlantılarıydı. Robert Jones'un erken versiyonu olarak

kabul gören Avustralyalı yazar Robert Dessaix, MGU'da benimle aynı yıl değişim öğrencisiydi, *A Mother's Disgrace* [Bir Annenin Ayıbı] kitabında onu ofisinde hıçkırma hıçkırma ağlatan Pavlovna'yı Sovyet ejderhasına benzetmişti. Bir sene önce değişim öğrencisi olan Avustralyalı Katerina Klark da benzer bir deneyim yaşamıştı. Ama görevinin sınırları içinde nispeten dürüst ve açık sözlü görüldüğünden ve kişisel olarak bana takmadığından, ben bir süre sonra Pavlovna'dan gerçekten hoşlanmıştım. Yine de ilişkimiz tuhaf bir notla başlamıştı. Benim adıma doldurması gereken formda ebeveynlerimin mesleklerine dair bir soru vardı. Babamın tarihçi olduğunu söyledim, o da "öğretmen" yazdı. İtiraz edip, öğretmen değil, bağımsız çalışan bir tarihçi olduğunu söylediğimde bir an durdu: "Öğretmen olmayan tarihçimiz yoktur bizim." Babamın öldüğünü ve geride kalan ebeveynimin daha kabul edilir bir mesleğe sahip olduğunu öğrenmek onda bürokratik açıdan bir rahatlama yarattı. "Baba, tarihçi, vefat etmiş; anne Avustralya, Monash Üniversitesi'nde tarih öğretiyor" diye yazdı son olarak. Bu ifade beni üzdü; Sovyetler Birliği adına umutlar taşıyan sosyalist babamın bu kadar kabaca azledilmesi insafsızlık gibi görünüyordu.

Birinci günde çeşitli başvuru ve dosyalar için on adet vesikalık fotoğraf dağıttım, beraberimde getirdiğim stoku tükettiğimden Herzen Caddesi'ndeki fotoğrafçıya giderek daha fazla fotoğraf çektirmem gerekti. Günlüğüme kaydettiğime göre, altı tanesi bana 20 kopeğe mal oldu ("Asrın başlangıcı havasında. Körüklü fotoğraf makinesi. Negatifler oda boyunca dizili şekilde asılmış. Çekilecek kişi duvarda asılı dört ya da beş ışık küresiyle aydınlatılıyor"). Bu vesikalıklardan biriyle, Lilya Pavlovna'nın, şehir merkezinde yer alan Inotdel'deki meslektaşı Viktor Dimitrievič'ten üniversite giriş kartımı aldım. Bu kesinlikle hayati bir dokümandı, onsuz tekrar yurda giremez ve hem Ruslar hem yabancılar için yasak olmasına rağmen sokaklarda yaşamak zorunda kalırdım. Lilya Pavlovna'dan biraz daha yılışık bulduğum Viktor Dimitrievič, dokümanı Sheila Fitzpatrick olarak imzalamam konusunda beni yönlendirdi. Kart 23 Eylül 1966'dan 15 Temmuz 1967'ye kadar Filoloji Bölümü'nde değişim öğrencisi Sheila Bruce adına (Kiril alfabesinde "Byrus, Shila") olduğundan, bunun sebebinin anlayamadım. Tüm bu kimlik karışıklığı, Sovyetler'deki kişisel dosyayı birbirine katacak diye düşündüm. Ama belki de bu iyi bir şeydi, böylece KGB'nin kim olduğumu netleştirmesi daha zor olurdu.

Değişim grubumdaki tüm öğrenciler, ben hariç İngiliz'di. En çok dil ve edebiyat dalında öğrenci vardı, diğerleri bir avuç tarihçi (benim dışındakiler devrim öncesi Rus tarihi üzerine çalışıyordu), bir iktisatçı, bir iktisadi coğrafyacı, bir mimar, bir arkeolog ve bir antropologdan oluşuyordu. Moskova'da, yirmi British Council öğrencisine ek olarak, iki Avustralyalı (biri Robert Jones), uzak kalmaya çalıştığım geniş Amerikalı bir grup, karışık Fransızlar, İtalyanlar ve iki farklı çeşit Alman (Batı Almanya'dan kapitalistler ve Doğu Almanya'dan yoldaş yabancılar) vardı. İlk aylarımda İngiliz grubu hakkında günlüğüme ve anneme yazdıklarım, onlardan hoşlanmadığımı ve rahatsız olduğumu belirten beyanlarla dolu; bu da geniş ölçüde depresyonumu ve bunun sonucu olan anti-sosyal eğilimlerimi yansıtıyor. Yıl sonunda, hep beraber Sovyetler Birliği'ni dolaştığımız bir geziye çıktık ve onlardan enikonu hoşlandığımı hissettim. İlk sonbaharımda, gruptan en yakın olduğum kişiler, değişim kapsamında ikinci yılını yaşayan, grubumuzun lideri olan, Cambridge'li ekonomist Michael Ellman ve benim arşivlerde, onun da saha çalışmalarında yaşadığımız bürokratik savaşlar konusunda bilgi alışverişinde bulunduğumuz, Cambridge'li sosyal antropolog Caroline Waddington'dı (soyadı sonra Humprey oldu). Daha sonra, Ann Barlow adlı bir edebiyat öğrencisiyle de yakınlaştım. Büyükelçiliğe ara sıra yoklama verdiğimizden ve İngiliz gazeteleri aldığımızdan, ayrıca büyükelçiliğin birlikte katıldığımız düzenli gezi ve sosyal faaliyetlerinden ötürü, grubun geri kalanıyla sık sık kontağım oluyordu. Ama İngilizce konuşanlarla fazlaca sosyalleşmek konusunda ihtiyatlıydım; bu ihtiyatın bir kısmı Rusçamı geliştirme, bir kısmı da yabancıların yaşadığı gibi değil de gerçek Rus hayatı yaşama kaygısı duymamdan kaynaklanıyordu. Hissediyordum ki, bu, Moskova'ya gelme nedenimdi ve hayatta bir kere başa gelebilecek, sonu belli bir şanstı. Vaziyetin sınırları ve mizacım göz önüne alındığında, beni içine kabul edecek Sovyet hayatını keşfetmemin mümkün olup olmadığını görecektim.

Sovyet dünyasında yaşamayı istemek iyi hoştu da, bunu yapmak için Rus tanıdıkların olması gerekiyordu. Utangaçlığım ilk problemdi. Yurttaki ortak mutfağa gidemeyecek kadar utangaçsam, insanlarla nasıl tanışacaktım? İşi daha da zora koşarcasına, ne türden Sovyet yurttaşlarıyla tanışmak istediğim konusunda sabit fikirlerim vardı. Batılı tüketim mallarıyla ilgili gustosu olan, kendi kültürüne yabancılaşmamış Vic gibi genç insanlar. Belki Alyoşa gibiler bile değildi, çünkü o Batı konusunda çok sofist-

ke ve bilgiliydi, yine de fiiliyatta Alyoşa tekrar ortaya çıksa memnun olurum. Moskova'daki Batılı yabancıları tanıyan ve Max Hayward'ın haklarında yazılar yazdığı muhalif entelektüellerle de ilişki kurmak istemiyordum; dedikodulara göre, her sene İngiliz ya da Amerikan öğrenci grubundan yeni sevgililer edinen meşhur şairlerle de. Tabii ki, bu durum, benim kolayca tanışabileceğim ve benimle tanışmak isteyecek insan yelpazesini bir hayli daraltıyordu. Ben yabancıların peşinden koşmayan Ruslarla tanışmak ve yabancılar etrafta değilken neler konuştuklarını öğrenmek istiyordum. Tarifi itibarıyla kulağa imkânsız geliyordu, ama insanların henüz kendisiyle yüzleşmediği o masum zamanlarda, antropologlar bu beceriye sahip olduklarını iddia ediyorlardı. Antropoloji hakkında neredeyse hiçbir şey bilmesem de, alanım olan Moskova'da aslında bir antropolog olmak ve bu insanları hayata bağlayan şeyleri bulmak istiyordum. Diğer türlü, tarihlerini layıkıyla yazamayacağımı düşünüyordum.

KGB'nin gözünün üzerimde olduğunu varsayıyordum, diğer tüm öğrencilerin üzerinde olduğu gibi. Doğrusu, ülkeye varışım-dan hemen sonra Alyoşa'nın, annesi aracılığıyla, "buraya gelmemdeki katkılarından ötürü memnun olduğunu" ilettiği mesajla, bu olasılık bana arımsatılmıştı. Muhtemelen bir rehber olarak, turist grubundaki tüm insanlar için yazmış olduğu raporunda, benim hakkımda iyi şeyler yazdığını söylemek istiyordu. Rapor ilk olarak, Sputnik'e, çalıştığı gençlik seyahat acentesine ve oradan da dosyamdaki ilk belge olarak KGB'ye ulaşmıştı. İyi bir başlangıç yapmış olduğum için memnundum.

Benim gibi utangaç, iletişim kurmayan değişim öğrencileri KGB'yi rahatsız ediyor olmalıydı. Daha sonra Belçika istihbarat teşkilatının bir ajanı olarak yakalanan Belçikalı hakkında, Leningrad KGB'sinin yazmış olduğu raporda bunu hissedebiliyordunuz:

Paul Charlie, Louvain Catholic Üniversitesi mezunu, iyi görünüm-lü genç bir adam... Leningrad'a bilimsel değişim aracılığıyla on ay kalmaya geldi... Kısa zamanda lisansüstü öğrencilerin yurdunda "sessiz Paul" ve "acayip değişim öğrencisi" olarak tanındı. Yurttaki komşuları ona ilk lakabını taktılar... Ne Sovyet yurttaşlarıyla ne de yabancı lisansüstü öğrencileriyle, hiç kimseyle yakınlık kurmadı, yurttaki düzenli olarak yapılan tartışma ve münazaralarda yer almadı. Tam tersine, Belçikalı değişim öğrencisi iletişimden son derece uzak ve asosyaldi.

Bir casus için kötü bir seçim olduğunu düşünebilirsiniz. Sanı-

rım o benimkine kıyasla daha küçük, kolejvari bir yurttaki kalıyordu, ben kendi yurtda, bana “Sessiz Sheila” ya da başka bir lakap takacak kadar insan tanımıyordum. KGB açısından utangaç olanların avantajı, eğer birileri onlarla konuşmak için özel çaba gösterirse hemen karşılık vermeleriydi. Benim durumumda, duvarı aşmak için fazla çaba gerekmiyordu. KGB’nin bana ilk arzı Valery’ydi, varışından bir hafta sonra British Council öğrencilerinin Zagorsk gezisinde rehberdi. Kuşkusuz kendimi gemide birbiriyle yakınlaşan İngiliz grubun dışında hissettiğimden, geziden pek fazla hoşlanmamıştım. Rehberi, günlüğümde pürüzsüz, sakalsız yüzü, ihtiyatlı ve müstehzi duruşu ve istihbarat üyelerine mahsus yanılmaz tavrıyla resmetmişim. İngilizcesi iyiydi, yine de not ettiğim üzere, muhtemelen “serbestçe konuşmalarımızdan daha fazla şey duymak için” bunu saklar gözüküyordu. Bir sonraki (Abramtsevo) turumuzda onu uyardım, çünkü hissettiğim kadarıyla, diğerlerine göre entelektüel üstünlüğümü fark ederek, beni seçmişti. Abramtsevo gezimizde, Valery “çok daha konuşkan, ama sadece bana karşı” diye not düştim memnuniyetle günlüğüme. Şiirler hakkında konuşuyordu, ama konuşması o kadar hızlıydı ki takip edemiyordum. Ama arada Anna Ahmatova ve Boris Pasternak gibi şairlere hayran olduğunu, ama “felsefe bölümündeki tüm oğlanlar (*rebiata*) gibi”, Osip Mandelstam’ı daha üstlere koyduğunu anlamıştım. Çoğu erkeğin şiir hakkında tutkulu olmadığı bir üniversiteden geldiği düşünüldüğünde, etkileyici yorumlardı.

Valery bağlantıları olan genç bir adamdı (bağlantı anlamına gelen *svyazi*, yerel dilde yaygın biçimde kullanılan ama üniversitede dil derslerinde öğretilmeyen kelimelerdendi). Kardeşinin de çalışmakta olduğu üniversite Inotdel’inden Lilya Pavlovna ve Victor Dimitrievich de bağlantıları arasındaydı. Kasımda birkaç hafta ortadan kaybolduktan sonra döndüğünde ilk sorduğu şey, görüldüğü kadarıyla izinsiz kayboluşundan rahatsızlık duyabilecek Lilya Pavlovna’nın bana onu sorup sormadığı oldu. “Neden Lilya Pavlovna bana sorsun ki?” diye yazmışım günlüğüme merakla, bildiğim kadarıyla onu tanıdığımı Lilya bilmiyordu. Gerçek yanıt, hakkımda rapor yazmak üzere gönderildiği ve bu nedenle birkaç haftadır görevini ihmal etmiş olduğuydu. Bu olasılığa günlüğümde değindim ama yine de KGB’den geldiğini düşünmemeyi yeğliyordum. Sovyet bir öğrenci için durumu dikkat çekici ölçüde iyiydi, hatta inanılmaz biçimde. Bir arabası bile vardı, 1947 Moskvich. Müzik zevki, şarkılarını bir şekilde kasete kaydettiği Joan

Baez ve Pete Seeger'e kadar uzanıyordu. Bir keresinde onu kazara Intourist'in oteli National'da yemek yerken gördüm, bu Sovyet öğrencilerinin çoğunun rüyasında bile göremeyeceği bir şeydi. Bir restoranda herhangi bir şekilde yemek yemek Sovyet vatandaşları için sadece özel günlerle özdeşleştirilen, az rastlanılır bir durumdu ve sadece döviz kabul eden National'da yemek ise düşünülemezdi bile.

Valery hemen üst düzey havacılık mühendisi olan kayınpederinin meşhur Tupolev'de çalıştığı konusunda bilgilendirdi beni (TU bombalarının da tasarımcısı Andrey Tupolev'in ününü henüz sindiremediğimden, günlüğüme "Tupola" yazmışım). Babası da, bir inşaat tröstünün başında olan bir elitti, buna rağmen 1940'larda birkaç yılını Tupolev gibi Gulag'da geçirmişti. Valery ve -hakkında istemeye istemeye konuştuğu, uçak enstitüsünde öğrenci olan- karısı, karısının ailesiyle birlikte, benim hiç görmediğim elit bir apartman dairesinde yaşıyorlardı. İlk karşılaşmalarımızın ardından tüm buluşmalarımız bir hafta sonra kitap vermek üzere geliverdiği yurttaki odamda gerçekleşti. Konuşma pratiğimin eksikliğinden duyduğum kaygıyla, ona İngilizce dersi karşılığında bana Rusça ders verecek birini nasıl bulabileceğimi sordum. Günlüğüme göre, "kendisini önerdi. İngilizcesi iyi olduğundan bu teklife şaşırmıştım... Ama bunu belki de etrafımda olduğundan, burnu büyük gözükmek istemediğinden ve genel olarak iyi davranmak istediğinden önermiş olabilir. Neyin peşinde olduğundan emin değilim... Telefon numarası bıraktı ama soyadını yazmamış" (ki bunu hiç öğrenemedim).

Valery'ye İngilizce ders verdiğimi anımsamıyorum. Sadece Rusça sohbet ediyorduk, genelde edebiyattan konuşurduk ama bazen British Council öğrencilerinden birisiyle ilgili sinsi bir laf ediverirdi. Avustralyalı Robert Jones hakkında birdenbire, "Benimle flört ediyordu. Ama zaten herkesle flört ediyor" demişti. Bu beni şaşırtmıştı, çünkü homoseksüellik, Sovyetler Birliği'nde suç olmanın yanı sıra, alışılmış Rus konuları çerçevesinin bir hayli dışında kalıyordu, öyle ki Valery'nin konuyu direkt cinsellik açısından ele alıp almadığı konusunda emin olamamıştım. En azından bu konuda üzerine gidip ne kastettiğini sormayacak kadar sezgim vardı, bunun bir olta atma olması akla yakındı. Tüm yaptığı, Sovyetler'de kitap basımı, dağıtımı ve Ahmatova'nın imrenilen ince basımları gibi, okumak isteyeceğim kitaplara ulaşmak konusunda *sviazi*'nin önemi üzerine kısa bir ders vermektir. "Dükkânlardaki kitaplar sadece artakalanlardır" dedi bana. "Bun-

lar hakkında bana soru sorma, çünkü onları okumam.” *Sviazi*’si-
ni kullanarak, pek çoğu 1920’lerde basılmış, benim tercihimden
çok kendi seçimlerinden oluşan pek çok nadir ve özel kitap getir-
di bana, ama hiçbir zaman parasını ödememe izin vermedi. Ezo-
terik bir müzik kitabı için ödediğini söylediği fiyat Rus öğren-
ci bursunun çeyreği ediyordu. Başka bir kitapsa şair Aleksandr
Blok’un değerli bir 1925 edisyonuydu. Günlüğümde bu durumu
sindirmeye çalıştığımı fark ediyorum: “Neden kitaplar için para
almıyor? Kabalık olacağı için mi, yoksa parayla yapılan alışveriş-
ler daha fazla şüphe çekeceğinden mi?”

Valery’nin önerisi yurtdışında basılan İngilizce ve Rusça kitap-
ları, Rus kitaplarıyla değiştokuş etmekti; özellikle Mandelstam’ın
göçmen edisyonunu istiyordu. Ona çoğu çağdaş edebiyat ol-
mak üzere İngilizce kitaplarımı vermeye istekliydim, ama göç-
men yayınlar konusunda tereddütlüydüm, Sovyet-karşıtı mater-
yallerin alışverişiyle suçlanmaktan korkuyordum. Bu anlaşılabi-
lir bir korkuydu, diğer yandan İngilizce kitaplar konusunda endi-
şelenmek de akılcıydı. Leningrad KGB’sinin kitabına göre, Ned
Keenan’ın başının belaya girmesinin sebebi; *Life*, *New York Ti-
mes* gibi “burjuva edebiyatı” ve Lord Keynes’in “Sovyetler Birliği
ve uluslararası komünizm hakkında küstah iftiralar içeren” anıla-
rını, Rus arkadaşlarına vermesiydi. Casus olduğu iddia edilen bir
başka öğrenci, onu daha sonra ihbar eden Rus arkadaşına, tesa-
düf ya da değil, içinde “Sovyet Rusya’sında Yahudilere nasıl dav-
ranıyorlar?” başlıklı bir makalenin yer aldığı *Reader’s Digest* der-
gisinin kopyasını vermişti. Kitap değiştokuşu yapmanın, başka
öğrenciler benzer riskleri alıyor olsa da, akıl kârı olmadığını bi-
liyordum; ama tümünden reddetmeyi de imkânsız buluyordum, so-
nuçta Valery’nin tüm bu kitapları bana vermesi o kadar hoştu ki,
bunun sebeplerini sorgulamak ya da ona karşılık vermemek ter-
biyesizlik gibi görünüyordu.

Stukach, yani etrafındaki insanlar hakkında bilgi toplayıp bu-
nu KGB’ye ulaştıran kişi, yani jurnalcı ya da muhbir, Moskova’da-
ki birkaç haftadan sonra aşına bir terim olmuştu, ama Valery’yi
bu şekilde düşünmek istemiyordum. İlk olarak, bir *stukach*’ın ol-
ması gerekenden daha yüksek bir sınıfa mensup diye düşünüyord-
dum. Genel olarak *stukach*’ın bir türevi, gidip KGB’nin kapısını
çalın kişiydi, ama ben hep gerçekte karşıma çıktığı şekliyle dü-
şündüm: Yurtta kapını çalan kişi... Doğal olarak diğer insanların
Rus tanıdıklarını *stukach* olarak tanımlamakta, kendiminkine na-
zaran daha hızlıydım, ama bu evrensel bir başarısızlıktı zaten.

Benim Valery'yle bağlantım, kati surette yalnızca sohbet ve kitap alışverişi ile sınırlıydı, ama karısı olarak Leningrad'dan Moskova'ya geldiğim Bill, tam bir tutulma yaşıyordu. Onu Intourist adına ilk olarak istasyonda karşılayan Nataşa, "onunla birlikte her yere gidiyor ve görünen o ki, yokluğunda yaptığı şeyler konusunda onu sorguya çekiyordu" diye kaydetmişim günlüğüme. "Teoride öğrenci olmasına rağmen, günün her saati emre amade oluşunu garip buluyor" ve kazancı öğrenci bursundan çok daha fazla gibi. "Onu rapor edip etmediğinin merakı içinde, bunu sorduğunda Nataşa çok kızmış, hayır ya da evet cevabı vermeden 'sen delisin' demiş." Bill, Nataşa ve onun olası KGB bağlantıları üzerine düşüncelerini anlattığında, ben de karşılığında Valery'den bahsettim. Onun için Valery'nin KGB'den gönderilmiş olduğu aşikârdı, ben de Nataşa için aynen böyle düşünüyordum. Çifte standart uyguladığımı farkındaydım. Sadece Bill değil, Michael Ellman ve Caroline de Valery'nin şüpheli olduğunu düşünüyorlardı. "Bu canımı sıkıyor" diye kaydetmişim günlüğüme ekimde. "Ona klasik bahaneler uydurmaya başladım."

Bill'in Nataşa hakkında kuşkuları olsa da, ona gittikçe alıştı ve daha az endişelenir oldu. Bir başka günlük notumda, "taksi bulamadığı bahanesiyle, casusunun geceyi onda geçirmesi Bill'i oldukça endişelendirmişti" diye kaydettim. Kasım başlarında, otel odasında Devrim Günü partisi düzenlendiğinde bir çift gibi görünüyorlardı. Sadece muhbir olduğunu düşündüğüm için değil, sevdiğim Bill üzerinde mülkiyetçi davrandığı için de Nataşa'yı onaylamıyordum. "İngilizceyi o berbat Rus aksanlarından biriyle konuşuyor, kasıtlı olmasa da patronluk taşıyor gibi görünüyor, kasatı vücudunu dehşet verici bir canlılıkla oradan oraya savuruyor... çok zorba bir kız" diye yazdım günlüğüme. Ve açıkça mizah duygusu sıfırdı (Valery de bu konuda pek parlak değildi). İngilizce kitap istediği Bill, kendisine Muriel Spark'ın *Bayan Jean Brodie'nin Baharı* kitabını ödünç verdiğinde "çok sinirlenmiş ve bunun bir şaka olup olmadığını sormuş."

İlk birkaç ayın sonunda Valery ortadan kayboldu, onu bir daha görmeyi beklemiyordum. Üç yıl sonra, gece yarısına yakın MGU'daki kapımda görünmesi tam bir sürprizdi (1966-67'deki kapımdan tabii ki farklı bir kapıydı). Komşumun (1966'dakinden farklı biriydi) arkadaşı olduğunu iddia ediyordu. Mısır'da bulunduğu ve "esas adama dönüştüğü" gerçeğine gark olmuştu. Bu zamanlarda Arap-İsrail çekişmesi, Sovyetler'in az ya da çok, gizlice dahil olduğu büyük bir olaydı. Böylece, durum gözümün önün-

de açık seçik belirince, sivil bir Sovyet yurttaşının hangi şartlar altında orada esas adam haline geldiğini sorma cesareti buldum, bu tam bir casus sorusuydu. Valery hakkında daha önceki illüzyonlarımdan kurtulduğumdan, ona dişlerimi geçirmedim. Üç yıl aradan sonra beni görmenin neden bu kadar acil bir durum olduğuna değinmeden, Noel gecesi beni her yerde aradığını söyledi. Ama bunu çözmek zor değildi: Tahminen Noel-Yeni Yıl döneminde beni görmeye gelen yeni İngiliz erkek arkadaşımı araştırmak üzere görevlendirilmişti; arkadaşımın ilgi odağı olması doğaldı, çünkü Londra’da Rusça bilen, iyi konumda bir gazeteciymi ve sonradan ortalarda boy göstermeye başlamıştı. “Sallapati yapılan bir iş” diye yorumda bulunmuştum gazeteciye.

Nataşa’ya gelince, hikâyenin sonu ne oldu bilemem ama 1966-1967 eğitim yılı biterken kız arkadaşı olarak hâlâ Bill’in etrafındaydı. Ona KGB’den verildiğini farz ettiğimiz göreve rağmen kendi ajandasına sahipti, bu da Bill’le evlenip İngiltere’ye yerleşmekti. KGB Bill’in İngiltere’de kız arkadaşı olduğunu söyleyip (muhtemelen bu bilgiyi eve yazdığı mektupları okuyarak edinmişlerdi), evlilik beklentisi konusunda onu uyarmıştı, ama o bu heves kurma girişimini göz ardı etti. İzlenimim odur ki, en azından yabancılar söz konusu olduğunda muhbirlerinin kişisel ajandalarını oluşturmaları KGB için sonu gelmez bir problemdi. Doğru, evlilik yoluyla yurtdışına çıkmak için izin almak zordu, ama pek çok Sovyet kadınına göre, getirisi muazzamdı. Tersî düşünülduğünde, yetki verilmeden yabancı öğrenciye âşık olan bir Rus olsaydınız, bu kişisel ilişki kaçınılmaz olarak KGB’yle de bir dereceye kadar ilişkiye ya da onların nahoş ilgisine yol açıyordu.

O ilk yılda, bloktaki komşu (*sosedka*) Galya’ydı; yabancı dil bilmeyen ve Sovyetler Birliği’nin dışındaki hayat hakkında çok az fikri olan, Özbekistan’dan saf bir kız. Semerkant’ta ebelik yapan ve düzenli olarak üzüm ve reçel gönderen annesi hakkında çok konuşur, babasından ise hiç bahsetmezdi. Bu yüzden uzun süre babasının öldüğünü varsaymış, üstünkörü ondan bahsedip aksini işaret ettiğinde de şaşırmıştım. Bazı yabancı öğrenciler, komşularıyla kendileri hakkında açıkça rapor veriyor olsalar da, ömür boyu dost kalmışlardı; MGU’da kendine ait güzel bir odanın olması ayrıcalıktı ve bedelinin de ödenmesi gerekiyordu. Aslında rapor etme zorunluluğu o kadar aşıkardı ki, halk dilinde “komşu” kelimesinin anlamına bile sızmıştı. Galya ile yakın arkadaş olmadım, hatta sonra anlatacağım üzere bana bir KGB tuzağı kurduğu için ilişkimiz düşmanlıkla sonuçlandı. Ama başta ondan ol-

dukça hoşlandım. Hatta annemi ve babamı sorup, babamın öldüğü yanıtını aldıktan sonra ağlamaya başlamış, tabii ki bu aramızda aniden bir bağ kurmuş, sabah ikiye kadar süren kalpten kalbe bir sohbet bile yapmıştık. Galya'nın görünürde erkek arkadaşı yoktu ama çok sayıda kadın arkadaşı, ayrıcalıklı, tek kişilik odasına akın ediyor ve çok gürültü yapıyorlardı. *Gal! Svet! Tan! gibi karşılama nidaları* nahoş bir kuş sürüsünün seslerine benziyordu. Yine de, ortodoks görüşleri ve kültürsüzlüğüyle Galya'yı ilginç bir çalışma konusu olarak görüyordum: Sanki Sovyet Öğrencisi Sergisi gibiydi. Günlüğümde onu ilkin "Sağlam kafalı" diye kaydetmişim. Onun ortodoksluğunu ihtiyatına değil, kültürsüz ve yaratıcılıktan yoksun oluşuna yormaya meyilliydim. Bir şeyin neden öyle olduğunu açıklarken kullandığı "Hayatın kendisi buyruktur" sözü, Galya'nın tipik ezberlerinden biriydi. Bana –sanırım gerçekten inanarak– Lenin Kütüphanesi Koleksiyonu'ndaki tüm kitapların halka açık katalogda bulunduğunu söylemişti, böyle bir açıklamanın Valery ya da Alyoşa'dan gelmesi düşünülemezdi bile. Aynı şekilde, Sovyet kitabevlerinde ilgi çekici kitapların bulunmamasının, "sadece geniş kitlelerin doyurulamaz edebiyat sevdası yüzünden" olduğu yorumu gibi. *Novy Mir*'in halkın talebinden çok daha az basıldığını kabul ediyor (enteller ve St. Antony's'tekiler tarafından bilinen bir gerçek), bunu da "anlayışımızın dışındaki teknik nedenlere" bağlıyordu.

Etrafındaki Svetlana'lara ve Tanya'lara kıyasla bile, Galya dış dünyaya karşı çok masumdu. Bir keresinde gürültücü arkadaşlarının yanında Avustralyalı Aborijin olup olmadığını sormuş, arkadaşları da çılgınca gülmüştü. Bu dönemin diğer Sovyet öğrencileri gibi Galya da üniversiteye girebilmek için proleter kimlik almak amacıyla birkaç yıl bir fabrikada çalışmıştı, bu Kruşçev'in "devrimci köklerimize dönüş" projelerinden biriydi ve anlaşılacağı üzere aydınlar arasında hiç hoş gitmiyordu. Nahoş bulduğu bu iş süresince, birçok parmağının ucunu makineye kaptırarak kaybetmişti. Zarar görmüş parmaklarından çok utanıyordu ve parmaklarının etrafına mendil sarmayı alışkanlık edinmişti. Okulda, o ve diğer öğrenciler her sene birkaç haftalığına kolektif çiftliklerde yardım etmek üzere çağrılırlardı; Rusya'da genellikle patates tarlalarında çalışırlardı, Semerkant'ta ise pamuk tarlalarında.

Leningrad KGB'sinin belgelerinde yabancı bir öğrenci hakkında, komşusu olan Yakutistanlı safdil bir gence ideolojik şüpheler ektiği ve sonra ona "düşüncelerindeki gözü peklik" ve "ken-

disi hakkında düşünme kapasitesi”ne dair iltifat ettiği yönünde kayıtlar vardı. Galya için tenkitçi bir düşünce geliştirmek aklımdan ucundan bile geçmemişti; onun olduğu haliyle kalmasını istiyordum ki notlar alabileyim. Tam da Oxford tarzını taklit etmeyi öğrendiğim gibi, Galya gibi konuşma kapasitemi de geliştireyordum, yalnızca onunla bir yankı efekti varmışçasına konuşuyordum. Ailelerimizle ilgili o ilk konuşmada, “Ona tasvir ettiğim ailemin, onun ailesinin aynadaki yansıması olduğunu fark ettim, Sovyet edebiyatı üzerine konuşurken aynen onun söyledikleri gibi düşünmeye başladım ve normalde bundan bağımsız olarak nasıl düşünürdüm kestirmeye çalıştım.”

“Galya’nın görüşlerinde müthiş sert bir şeyler var” diye yazdım anneme. Onu dinlerken, Galya’ların arasında yaşayan bir Sovyet aydınının gözünden, entelektüel derinliğin, açık gerçekleri sormasızca ve kötü niyetlerle saptıran bir şarlatanlık olduğunu görebiliyordum. “Onun sığ olduğunu ya da yanlış bilgilendirildiğini çok iyi bilsem de görebiliyorum bunu.”

Akademik bilginin aksine, İkinci Dünya Savaşı’nın Sovyetler Birliği’nde ne denli korkunç yaşandığı yönündeki ilk hissiyatım Galya’dan geldi. Sınıfındaki öğrencilerin üçte ikisinin babalarını kaybettiğini söyledi, ki bu rakam nispeten daha korunaklı olan Özbekistan’a aitti. Babası Japon cephesindeydi ve hayatta kalmıştı, ama Galya’nın hikâyelerindeki yokluğu açıklarcasına yarım bir hayat yaşamıştı. “Yaralanıp yaralanmadığını sordum, hayır dedi, ama kötü beslenmeden ötürü dişleri düşmeye başlamıştı” ve hayatı “sinirsel rahatsızlıklar” ve korkularla doluydu. Bir amcası da, ta Berlin’e kadar savaşarak ilerlemiş, geriye nevroitik bir enkaz olarak dönmüştü. “Kimse savaştan hasarsız dönmedi” dedi olaylara dayanarak. Döndüklerinde ise evdeki koşullar o kadar kötüydü ki, ayakları üzerinde durabilmeleri çok zordu. Savaşı sorduğumda Valery de, benzer bir hikâye anlatmıştı. Babası iki kez yaralanmış, bununla beraber bir tank şirketinde çalışmaya devam etmişti, ama sonunda yüzüne kısmi felç inmiş, “hasta bir adam” olmuştu. Valery’nin anlattığı üzere Batı, Rusya’nın savaş boyunca nasıl acılar çektiğini anlamamıştı. Günlüğümde,

Aniden sakat nevroitiklerden oluşan tüm bir nesil hayal ettim. Evin reisi olarak babalarını değil, annelerini göstermelerine şaşırmamalı. Daha önce savaş yıllarının Rusya için ne kadar kötü olabileceğini hiç düşünmemiştim. *Vechernyaya Moskva* (Moskova’nın akşam gazetesi) 1941 yılından bir günlük yayımlıyor. 1941’de, Moskova’nın kenar

mahallelerini otobüsle geçerek cepheye giden zayıf, dokunaklı, kol-suz-bacaksız-parazite dönmüş, hafif sarhoş, kamburları çıkmış oturan yaşlı adamları düşün. Muhtemelen yaşlı degiller, 44-45. Babamdan daha genç.

Ben bir 1941 bebeğiydim, Hitler Sovyetler Birliği'ni işgal ettiğinde annem beni doğurmak üzere doğum hastanesine gittiğini söylerdi hep. (Daha sonra fark ettim ki, 4 Haziran yaş günümdü ve sizi hastanede iki buçuk hafta tutmadıkları sürece, bunun kitabi olarak doğru olma olasılığı düşüktü, ama 20'lerimdeyken bunu değişmez bir ayet gibi kabul ediyordum.) İleriye göremediklerinden babama haber vermemişlerdi, ya da annemin versiyonuyla taburunu karıştırmaktan çekinmişlerdi; asker olan iki dayım yaralanmadan dönmüşlerdi ve okuldaki sınıfımda sadece bir kızın babası savaşta hayatını kaybetmişti. Avustralya'nın nispeten daha rahat deneyiminin tersine, Rus ıstırabının boyutu beni şaşırtmış ve de suçlu hissettirmişti.

Dünyam biraz daha genişliyor, ruh halim de iyiye gidiyordu. Kasımda, Valery'nin ziyaretlerinin yavaş yavaş azaldığı dönemde, KGB bana yeni birini yolladı: akrobat Mişa. İlk buluşmamızın koşullarının garipliğine rağmen Mişa'dan gerçekten hoşlandım. Bir akşam kapı çalındı ve tornavida ödünç isteyen, tanımadığım genç bir adam çıktı karşıma. Tüm aletler gibi, Moskova'da tornavida bulmak da zordu, ama ben İngiltere'den bir tane getirmiştim ve muhtemelen Galya'ya göstermiştim. Talep ve beklenmedik ziyaret beni şaşırtmıştı, ama adının Mişa (tabii ki soyadı yoktu) olduğunu söyleyen, hiç tanımadığım adama tornavidamı verdim. Bizim bölümümüzde kalmıyordu; öğrenci ya da yurt sakini olmamasına rağmen sadece giriş kartı olanların girebildiği binadaki varlığı hiçbir zaman aydınlığa kavuşmadı. Tornavidayı aynı akşam bir süre sonra getirdi, aynı zamanda (büyük ihtimalle şans eseri yanında bulunan) ressam Petrov-Vodkin'in röprodüksiyonlarını içeren küçük bir kitapçık gösterdi ve beni 1920'lerin modernistlerinden, çalışmalarını Stalin döneminin karanlığında yürüten Robert Falk'ın resim sergisine davet etti. Mişa'nın, burada İngiliz bir öğrenci yaşadığı için kapıyı çalmış olma ihtimalini bir kenara ittim, söylediği kadarıyla Rumen ya da Macar aksanına benzeyen Rusçamanın İngiliz aksanına benzemediği gerçeğiyle kendimi rahatlattım. Mişa, KGB'lilerin alametifarikası olan basit bir İngilizceyle konuşuyordu; gerçekten dikkat ederek konuştuklarını farz ediyordum ve benim dil becerim ilerliyordu. Falk sergi-

sini görmüş olmama rağmen, Mişa hoşuma gittiği için teklifini kabul ettim.

Falk sergisini ziyaretimiz büyük bir başarıydı. Mişa kendini biraz daha tanıttı, 31 yaşındaydı, Sibirya'da geçirdiği beş yılın ardından yeni dönmüştü (neden orada olduğunu açıklamamıştı), babası mimardı ve kendisinin uzmanlık alanı inşaattı, ama şu anda radyo yayıncılığı üzerine çalışıyordu. Söylediğine göre, 16 yaşına kadar sirk okulunda akrobat olmak için eğitilmişti, kısa ve tıknaz vücudu ve bu da yetmezmiş gibi ileri derecede bozuk gözleri düşünüldüğünde bu bilgi şüpheli görünüyordu (her iki gözünün de yedi derece olduğunu söyledi, ben de bir hayli miyoptum ama Sovyet skalasına göre gözlerim sadece üç numaraydı). Sibirya deneyimi kendini azıcık sınır ruhuyla gösteriyordu: Palto yerine mont giyiyor, şapka, eldiven ve atkı kullanmıyordu. Mişa hayat dolu, arkadaş canlısı bir tipti. Gözlüğümü yeni kırmıştım ve Mişa sergide herkesle konuşuyor, kendininki ileri derece numaralı olduğundan, benim için onların gözlüklerini ödünç alıyordu. Sergiden sonra Artistik Kafe'ye gittiğimizde, orada da herkesle sohbet etti. Avustralya kültürüyle tanışıklığı şaşırtıcıydı: Eserleri Rusçaya çevrilen Frank Hardy ve Alan Marshall'ı tanımakla kalmıyordu, Avustralya müziğinin önemli figürlerinden, Voronej'de üniversiteye gittiğinde orada konser veren Sir Bernard Heinze'yi de biliyordu. Eğer başka türlü düşünmeye istekli olmasaydım, onun birileri tarafından bilgilendirilmiş olduğu sonucuna varırdım.

Tanıştığım tüm Sovyet entelektüelleri gibi, Mişa da resimlere görsel objeler olarak değil, verdiği mesajlar açısından bakıyordu, bu da çoğunlukla konularına bakmak anlamına geliyordu. Bu nedenle, Falk'ın resimleri arasından özellikle 1950'de yapılmış, kırmızı bayrakların donuk gri zeminde kan lekelerini andırdığı, aşagıda meydanadaki Devrim Günü geçit törenini resmeden *Stüdyo Penceresinden Manzara*'yı beğendi. Akşamüzeri olduğunda, Mişa bana samimi bir biçimde hitap etmeye başlamıştı, bunu yapan ilk Rus'tu, ama ben yığıtçe resmi tarzda konuşmaya devam ediyordum. Öyle hissettim ki, "Benimle bir yabancı olarak değil, bir kız olarak ilgileniyor. Ama oldukça hoş biri. Neden beni seçsin ki?" diye sordum günlüğümde. Randevumuzun sonuna doğru heyecanlı ve asabi olmaya başladı, bir çatışma yaşıyor gibiydi ve komik bir İngilizceyle "Bilemiyorum, bilemiyorum" diyordu.

Mişa kısa sürede hayatımdan kayboldu; buluşmamızdan bir hafta sonra yeni bir endüstri şehri üzerine yazı yazmak için iş gezisiyle Ukrayna'ya gitti, bir ay sonra gece 11.30'da beklenme-

dik şekilde kapımda belirerek beni iyice çaresiz bırakması dışında, bir daha görünmedi. “Gerçek olamayacak kadar güzeldi” diye yazdım günlüğüme. “Bilemiyorum, bilemiyorum” sözlerine dayanarak, romantik bir hikâye uydurdum, hikâyede Mişa KGB tarafından gönderilmiş olmasına rağmen benden hoşlandığını fark etmiş, ilişkiyi sürdürmenin onursuzca olacağını hissetmişti. Gerçekten inanmaktan çok bir hayaldi benim için; yine de yıllar sonra Andrey Sinyavsky okuduğumda, onun KGB tarafından hoşlandığı yabancı kadın öğrenciyle arkadaşlık kurmak üzere yönlendirildiğini, yaşadığı çelişkiyi kadına buna benzer, anlaşılmasız tabirlerle iletmeye çalıştığını görmüştüm.

O zamana kadar, KGB’nin yardımı olmadan Rus arkadaşlar edinmiştim. Alyoşa’nın annesi, beni pek çok kere çay ve kek için davet eden anaç kadın Zoya Vladimirovna’ya ve onun genellikle evde olmayan ya da arka planda daktiloyla yazı yazıp çalışan, *Oktyabr*’da editörlük yapan eşi Mihail Mihalyov’a gidiyordum. Misafirliğe çiçekle gitmem gerektiği söylenmişti; metro durağının girişinde satıldığı için bunu diğer şeylere göre daha kolay bulduğumdan, Zora Vladimirovna bana “Sevgilim!” diyene kadar elimde bir demet çiçekle gittim. Bu, yanlış bir şey yapıyormuşum hissi verdi bana ve ziyaretlerime son verdim. Zaten, uzun bir yolculuktu, metro ve iki otobüsle ulaşılyordu.

Bu süre zarfında Yabancı Diller Enstitüsü’nde haftada iki saat çalıştığım bir iş bulmuştum. Cüzi bir ücreti vardı, saati bir rubleydi, ama metinleri kaydetmekten ve çalışanlara güncel temel kullanımlar konusunda önerilerde bulunmaktan ibaret olan işimi seviyordum. Orada arkadaşlar edindim, özellikle de İngilizce hocası Elena Borisovna Cherkasskaya. Yaşlı görünüyordu ama gerçekte olamazdı, çünkü daha 16 yaşında, matematik dehası olan Borya adında bir oğlu vardı, aynı zamanda bir de Eskenazi dili konuşan annesi; her ikisiyle de evine ziyarete gittiğimde tanışmıştım. “Çok hoş ve samimi” diye yazdım günlüğüme Elena Borisovna ile ilk tanışmamdan sonra, “bir hayli çılgın turuncu/beyaz saçlı.” Doğrusu keşfettiğim üzere, saç rengi deli gibi değişim gösteriyordu: Her resmi tatil öncesinde Elena (yaş farkına hürmeten ona her zaman adı ve soyadıyla hitap ediyordum), saçını turuncuya boyatıyordu ve bir sonraki tatil gelene kadar, takip eden birkaç ay içinde yavaş yavaş beyaza dönüyordu. Elena’nın İngilizcesi oldukça akıcıydı ama ifadeden yoksundu. Enstitü dışında onun için *Şayloçka* oldum, ama işte bazen bana “Bayan Sheila” diyordu. İngilizce departmanında ondan daha genç olan Viktor Arono-

viç ve Victoria Leonidovna çifti, bu hitabın doğru olmadığını biliyordu. Günlüğüme “oldukça şakacı bir tonla” kaydettiğime göre bana Sheila diyorlardı. Soyadı kullanmadan hitap çok daha cana yakın görünüyordu. Victor Aronovich, kulağa neredeyse Hint aksanı gibi gelen, özenli bir formel İngilizce konuşuyordu. Bir aksilik sonucu programı yanlış düzenleyince, duyduğum kadarıyla karısına durumu şöyle anlattı: “Alımlı Bruce Hanım, nazikâne bir tavırla münasebetsizliğe ehemmiyet vermedi.”

Yeni yıldan sonra Moskova’daki hayatımın merkezi başka bir yere kaydı ve enstitüde çalışmayı bıraktım. Ama zaman zaman Elena Borisovna’yı görmek için uğruyordum. Üzücü gelişmeleri anneme mayısta rapor ettim:

Arkadaşım Elena Borisovna enstitüde kendine karşı kurulan bir tezgâha yenik düşmüş ve kadroya yeniden alınmamış. Herkesin saldırmamasıyla birlikte, İngilizcesi oldukça kötölemiş; tuhaf formel kalıpları gerekli gereksiz kullanıp durdu. Ama beni gördüğüne çok mutlu oldu ve ortak odada komplocu bir fısıltıyla 45 dakika boyunca tüm hikâyeyi anlatması beni fena halde utandırdı. Açıklamaları karman çorman ve bu kesinlikle onun için ağır bir darbe; aslında berbat bir işkenceye maruz kalmış durumda ve konu hakkında söylediği her şey kulağa biraz delice geliyor. Dekana gitmemi ve İngilizcesinin ne kadar iyi olduğunu anlatmamı istiyor, ama bunu yapamam ve bir yararı da olmaz zaten. Bereket versin, bunu direkt talep etmedi benden, ama dekanın, kendisini ziyarete gitmediğim için çok alındığını söyledi...

Annemden Elena’ya vermek için onun ve erkek kardeşimin fotoğraflarını istedim. “Açıkça ihtiyaç duyduğu görülen, şefkatli hareketleri yapmak çok zor. Kendisine söylenen şeyler arasında çalışanlarının ondan hoşlanmadığı da var. Bu doğru değil.”

Elena bu stresli döneminde bana dikkate değer bir hikâye anlattı. Enstitünün sayısız koridorlarından birinde yürüyorduk; üç katlı, avlu etrafına inşa edilmiş bir on sekizinci yüzyıl binasıydı ve birden “İşte o buradan atlamıştı” deyiverdi. “Kim atladı?” diye sordum kafa karışıklığıyla. “Casus” dedi. 16 Ekim 1941 tarihinde, Moskova’yı boşaltma paniğinin yaşandığı gün olmuş. Almanlar Moskova’nın kuzey mahallesi Himki’ye girip başkenti almaya hazırlanırken. Elena’nın kocası uzaklarda savaştaymış; Moskova’daki ailesi genç oğlu (Borya değil, vefat eden daha büyük oğlu) ve annesinden oluşuyormuş. Tüm gün sürekli annesini telefonla arayıp durmuş, onu eşyalarıyla birlikte enstitüye gelmeye

ve birlikte şehri terk etmeye ikna etmek için çalışıyormuş. O gün öğle saatlerinde bir kamyon gelip çalışanları, ailelerini ve bavullarını alarak onları doğuya, bilinmeyen bir yere götürecek trene ulaştıracakmış. Annesinin Moskova'da kalma konusundaki inadı, Elena'yı müthiş bir kararsızlığın ortasına atmış. Hiç beklenmedik bir anda atlayan casus, bir hayli normal, iyi görünümlü, açık renk saçlı, iyi Rusçası olan bir Alman'mış. Elena'dan burada kalmasını, Almanlar şehri ele geçirdiğinde onlarla çalışmasını istemiş ve ona iyi davranacaklarını söylemiş. Elena dehşete düşmüş, dili tutulmuş. Birlikte koridorda bir köşeyi dönmüşler, Elena etrafa baktığında onun, geldiği kadar gizemli bir şekilde ortadan kaybolduğunu görmüş. Elena, işbirliği teklif edip direkt ret cevabı bile almamış olan bir casusla temasın verdiği panikle, o anda en güvenli şeyin Moskova'yı terk etmek olduğuna karar vermiş ve hakikaten kamyonu, sonrasında da aynı akşam onu Sibiryaya götürecek trene binmiş. Annesini savaşın sonuna kadar bir daha görmemiş.

Benden yaşça büyük arkadaşlar bu noktada benim için çok daha kolaydı: Elena Borisovna ile sohbet ederken ya da Carolin'in danışmanı nazik etnograf profesör Tokarev'le piyano düetleri çalarken yaşitlarımla olduğumdan daha mutluydum. Ama günlükten anladığım kadarıyla, kendi yaşıtım insanlarla da iletişim kurmaya başlamıştım. Kasımda, gelecek ayın konserlerine bakmak üzere Bestekârlar Evi'ne gittiğimde, Lena ve Nina isimli iki kızla konuşmaya başladım. Aynı akşam, heyecansız bir ilanla duyurulan amatör müzik icrası (*samodeyatel'nost'*) vardı; gitmem için ısrar ettiler. Yumuşama Dönemi ruhunda ilerleyen (*Daha açık olmalıyız!*) konserin yarısında ozan icrası, yarısında farklı türde popüler müzik üzerine tartışmalar yer aldı. Ozanlar, genellikle güncel konularda ve romantik temaları alaya alan şiirlerini şarkı formunda söyleyen gitar şairleriydi. Genç kuşak arasında inanılmaz popülerlerdi ve otoritelerce desteklenmese de tahammül gösteriliyordu. Seyirciler genç, hevesli ve bilgililerdi; Bulat Okucava en çok sevilenler arasındaydı ve çağdaş Fransız şarkılarını referans alıyorlardı. (Günlüğümdeki notlar o kadar detaylı ki, Rusçayı kavrama konusunda bir sıçrama yaptığım sonucuna varılabilir.)

Akşam, 18.30'da başlayıp 23.45'e kadar sürdü, tüm bu zaman boyunca mest olmuş bir halde oturdum. Özellikle, Samuil Marshak'ın, İngilizcesinden çok daha komik olan A.A. Milne çevirilerinin hoş dekorları beni aldı götürdü. Hatta sürekli kendi bes-

tesini söyleyen, hep aynı tutkulu sözleri –altın sonbahar (*zolota-ya osen*) – tekrar tekrar mırıldanan adamın araya girmeleri bile hoşuma gitti. En hoşlanmadığım performans ise *Baby Yar* adlı bir şarkıydı (Yevtuşenko metni miydi? Her durumda, Nazilerin Ukrayna işgali sırasında Yahudileri öldürmeleri hakkındaydı), “kızgınlıkla sıkılan dişlerin arasından” icra ediliyordu günlüğüme not ettiğime göre ve hırıltılı bir doğuma benziyordu. Genel olarak, 1970’lerin sonunda Taganka Tiyatrosu’ndan Vladimir Visotsky’nin meşhur ettiği Gulag’lar üzerine kızgın şarkıların sona kalmış örneklerinden biri gibi geliyordu kulağa. Ama yeni arkadaşlarımda dünyasında var olmayan Visotsky’yi henüz duymamıştım, bununla beraber beni daha sonra Brecht’in *Sezuan’ın İyi İnsanı*’nı izlemek üzere Taganka Tiyatrosu’na götürdüler. Lena beni evinde akşam yemeğine de davet etti; ailesiyle tanıştım ve sevdim onları, ama daha sonra iletişimimiz koptu. Muhtemelen benim suçumdu bu. Alyoşa’dan hoşlandığım gibi Lena’dan da hoşlanmıştım, ama o arkadaş olmayı umacağınız insanlardandı ve ben başka türlü bir şey arıyordum.

Tokyo’daki kadın üniversitesi Waseda Üniversitesi’nin genç Sovyet edebiyatı öğrencisi Tomiko, Japon olduğu için farklı görülüyordu. Nazik ama çelik gibi kararlı biriydi, neredeyse her zaman gri tonlarında giyinirdi, çünkü belki de akademisyen olma kararının evlilik olasılığını ortadan kaldırdığını hissediyordu. British Council’ın küçük Japon grubunun da dahil edildiği, gece kalmalı bir gezide tanıştık. Tomiko kendi grubundaki tek kadındı, aynı zamanda tek genç insandı ve odada birlikte kalacağımız kişileri seçmemiz gerektiğinde, onu bana katılmak üzere davet ettim. Hiç kuşkusuz bir yanıyla, Japon bilimcinin eşi olarak geleceğe hazırlanışımın bir parçasıydı bu, ama aynı zamanda benim gibi grubun dışında biri olması nedeniyle yoldaşlık duygusu hissetmiştim ona karşı. Moskova’daki senemin geri kalanında, en çok zaman geçirdiğim yabancı Tomiko oldu.

Rusça tek ortak dilimizdi, otobüste diğer yolcuların meraklı bakışları altında, kendi farklı aksanlarımızla sohbet ederdik. On yıllarca süren çok kültürlülük (ulusların kardeşliği) talimatlarına rağmen, Ruslar “doğululara”, hatta kendi Slav olmayan cumhuriyetlerinden gelenlere karşı pek de düşkün değillerdi; genellikle Tomiko’yu Çinli sanıyorlardı ve Çin-Rus ihtilafı yüzünden Çinlilere önyargı teşvik ediliyordu. Ama en azından, ırk ayrımcılığı içermeyen dikkate değer bir olay da yaşamıştık. Bir gün yanımda Tomiko olmadan Lenin Kütüphanesi’ne gittim, Birinci Salon’un ves-

tiyer görevlisi, arkadaşımın nerede olduğunu sordu: “O kadar çok benziyorsunuz ki, sizi ayırt edemiyorum.” Aynı boyda ve yaştaydık, kalın kâküllerimiz vardı, yani ten rengimizi ve yüz hatlarımızı saymazsanız (Ruslar büyük burnumdan ötürü genelde beni Yahudi sanıyorlardı), makul bir yorumdu bu ve bizi çok keyiflendirdi.

Ortak bir diğer noktamızsa konu başlıklarımızdı. Tomiko yazar Maksim Gorki üzerine uzmanlaşmıştı, ben ise Lunaçarski. Bu bize tam olarak ortak bir dünya görüşü sunmuyordu, çünkü Tomiko kendi yazarına benim kendiminkine duyduğumdan çok daha fazla saygı duyuyordu. Ama birbirimizin konuları hakkında bir hayli şey bilecek ve MGU Dil Okulu’ndan Aleksandr Ovçarenko’yu danışman olarak paylaşmak gibi yeteri derecede çok ortak noktamız vardı. Gorki ve Lunaçarski çalışmaları Sovyet edebiyatının o kadar temel alt başlıklarıydı ki özel olarak adlandırılmışlardı: *gor’kovedenie* ve *lunacharskovedenie*. Ortodoks Sovyet bakış açısından, her ikisi de 1920 ve 1930’ların ünlü kültürel hakem ve hamileri olarak birbirlerine eştiler. Bu durum St. Antony’s’de şu görüşe çevriliyordu: Her ikisi de kandırılan satılmış entelektüellerdendi ve sonları politik patronlar tarafından manipüle edilmek oldu. Her iki yazar da Tomiko’nun gelmiş olduğu Japon çevrelerinde, sosyalist kültürün modelleri olarak beğeniliyordu. Sovyetler’in genç neslinde, Lunaçarski bir liberal örneği olarak yeniden yapılandırılırken, Gorki sözde-Stalinci kişiliğine hapsolmüştü, okulda öğrencilere zorla öğretiliyordu ve sonuç olarak sıkıcıydı. Lunaçarski her ne kadar ortak danışmanımız Ovçarenko için, yakın zamanda ikinci altın bilezik haline gelmişse de, özellikle Gorki konusunda uzmanlaşmıştı. Bu nedenle, onun Lunaçarski çalışmaları söz konusu olduğunda ilerici kampta yer almadığını varsayabiliriz.

* * *

Ovçarenko’yla ilk olarak, gelişimden birkaç hafta sonra tanıştım. Elimde Akademik Plan’ın bir kopyası vardı, şehir merkezindeki Felsefe Fakültesi’nde haftanın iki günü ona ayrılan ofis saatlerinde, saat 07.30’da randevu alarak buluştum. Bu günler, “görüşme günleri” (*yavochnye*) olarak biliniyordu, anlamı da profesörlerin bu iki gün dışında işte çok zor bulunabileceğiydi. Plan, yabancı öğrenciler için ilk engel olma özelliğindeydi. Çalışma konunuza bir isim vermeniz (Lilya Pavlovna ile birlikte konuyu şemsiye altına alacak bir formül bulmuştuk: “A.V. Lunaçarski: Hayatı ve Çalışmaları”) ve kütüphane ile arşivde incelemeniz gereken tüm mater-

yalleri ve ayrıca Moskova dışına gerçekleştireceğiniz araştırma gezilerini de listelemeniz gerekiyordu. Çalışmanızın resmi geçerlilik kazanması için hem başlık hem de planınızın danışmanınız tarafından onaylanması lazımdı; bu gerçekleştikten sonra orada bulduğunuz süre boyunca bunları hayata geçirmek zorundaydınız. Düşünebildiğim tüm arşivleri koymuştum –Devlet, Parti ve Edebiyat– ama meçhul danışmanımın, özellikle de liberal bir namı olmadığı düşünülürse, bunların tümünü planda tutmama izin vereceğinden emin değildim. Ama yine de, denemeye değerdi.

Ovçarenko, 40'lı yaşlarının ortasında, iyi görünümlü, çok zayıf (tüberküloz olduğu söylentileri vardı), siyah çerçeveli gözlükleri, Sovyet dokunuşundan uzak şık kıyafetleri ve arabası olan biri çıktı. Beklediğimizin aksine, ilk buluşmamız müthiş bir başarıyla sonuçlandı. Valery'yle Abramtsevo gezisinde yaşadığımıza benzer bir yakınlaşma doğmuştu: *Benden hoşlanıyor! Benim akıllı olduğumu düşünüyor!* Planım konusunda dikkate değer ölçüde yardımcıydı, bütün arşiv listemi kabul etmenin yanı sıra birkaç ekstra bölgesel arşiv de ekledi ve bana bunları görmek için araştırma gezileri yapmam gerektiğini söyledi. “Sonra gelecek sene,” dedi, “New York ve Stanford'a gidersin.” Böylesine kozmopolit bir cevap aldığım için ne kadar şanslı olduğuma inanamıyordum ve günlüğüme göre “sürekli aptal gibi sırtıyor, hatta onunla flört ediyordum (ve, tabii vs.), sanki başka birine dönmüş gibiydim. Dışarı çıktığımda aynaya baktım; pembe yanaklar, gözlerin altında siyah halkalar, yuvarlak bir yüz, Rus ve dokunaklı, “ikinci sınıf bir Nataşa...” (bu *Savaş ve Barış* göndermesiydi). Başka deyişle, sadece Valery'yle yaşadıklarımın yeniden vuku bulması değildi, Valery'den daha iyiydi, çünkü Ovçarenko'nun benim çekici olduğumu düşündüğünü düşünüyordum.

Aynı odada başka öğrencilerin üç profesörle aynı şeyi yapıyor olmalarının yarattığı “inanılmaz kafa karışıklığı ve yay gibi sinirlere” rağmen, olumlu izlenimlerim bir sonraki buluşmada da sürdü. Ovçarenko, planımı benim için yazdı, muhtemelen Rusça hatalarımı düzeltti; bunları bana göstermeyecek kadar da nazikti. Yabancılar için özel bir form olmadığından, Sovyet üniversite öğrencilerinin formlarından kullandı ve listesinde, Fitts Patrick Sheilin olarak görünmesine rağmen, adımı hemen tanıyarak hayranlığımı kazandı. Planın onaylanma aciliyeti nedeniyle, doktora tezimle neyi hedeflediğimi söylemek için pek zamanım yoktu. Ama günlüğümde not ettiğim gibi “başlangıç olarak oldukça bilgiliydi.” Büyük ihtimalle bu notumun anlamı, Sovyet danışmanların

KBG’ce bilgilendirilmesine sinsi bir gönderme yapmak ve diğer danışmanım Hayward’ın, Lunaçarski hakkında pek bir şey bilmediğini su yüzüne çıkarmaktı. Ovçarenko’nun etkin yaklaşımı sayesinde, plan ivedilikle onaylandı. Bir sonraki adım aşağı yukarı otomatikleşmiş olan Felsefe Fakültesi onayı ve hiç de otomatik olmayan, farklı arşivlerde çalışmam için bahsedilecek izindi. Danışmanım ve Felsefe Fakültesi onay vermiş olsa da herhangi biri başvurumu reddedebilirdi.

Ovçarenko projeme yeni bir başlık koydu “Halkın Komiseri Lunaçarski” ve 1917-1929 tarihlerini ekledi. Bu kapsam; kısıtlanmaya getirilecek eleştirel bir açıklamaydı ve Ovçarenko’nun, beni Lunaçarski’nin girdiği felsefi tartışma ve kültürel politikalar gibi ihtilafli bölgelerden, daha güvenli alanlara itmeyi istemesi anlamına geliyordu. Amacı ne olursa olsun, ona derin bir şükran borçlu olduğumu düşünüyorum. Sovyet koşullarında nispeten geniş sayılabilecek bu tarihler olmadan, hiçbir arşiv bana hiçbir malzeme sağlayamazdı. Başlığımıdaki “Halkın Komiseri” ile, Devlet Arşivleri (bunu o zaman anladığımdan emin olmasam da) beni daha kolay kabul eder olmuşlardı, çünkü Halkın Komiserleri hakkındaki arşivlerin depolandığı yerler söz konusu arşivlerdi ve konu başlığım üzerine belgeleri olmadığını iddia edemiyorlardı.

Halk Eğitim Komiseri (*Narkompros*) eğitim ve sanat üzerinde yetkiye sahipti; bu, projemin yeni formüle edilmiş haliyle, eğitim politikası kadar kültürel politikanın da birden ilgi alanıma girdiğini gösteriyordu. Eğitim üzerine fazla bir şey bilmiyordum, Ovçarenko da öyle; kendisinin baskıya hazırladığı, Lunaçarski’nin *Yazılar*’ı kültür odaklıydı –tıpkı Oxford’daki araştırmam gibi– ama Ovçarenko Devlet Arşivleri’nde yapacağım çalışmalar için kendimi sahada hazırlamam gerektiği konusunda da ısrarcıydı. Ağırlıklı olarak eğitim üzerine bir okuma listesi hazırladığında, kültürün ana ilgi alanım olduğunu söyleyerek itiraz ettim, ama itirazlarıma kulak asmadı; “daha sonra kitapları okuduğumda, haklı olduğunu anladım” diye kaydettim günlüğüme. Halk Eğitim Komiserliği Narkompros’un eğitim materyallerini temel aldığında, Sovyet hükümeti ve politikasının çalışması üzerine nasıl da yepyeni bir açı yakalayabileceğimi görmeye başlamıştım.

Günlüğümde rapor ettiğime göre, ilk görüşmelerimizde Ovçarenko’nun bana verdiği başlık konusunda çok heyecanlı olduğu gerçekten hissediliyordu. Lunaçarski’nin Komiserliği Narkompros üzerine kurumsal bir çalışmanın yeni ve ilginç olabileceğini, Sovyet tarihi yayınları üzerindeki kısıtlamalar göz önüne

alındığında da bunu ancak bir yabancının yapabileceğini düşünüyordu. Benimki aşırı bir yorum olabilirdi –eninde sonunda adam bir anti liberaldi– ama bu başlıkla Sovyet akademisyenlerinin bile yabancısı olduğu bölgelere giriyor olabileceğimi sürekli tekrarlamasının olası bir açıklamasıydı en azından. “Bana durmadan Lunaçarski üzerine çalışmamın, hem Sovyet hem Batılı bakış açısından yeni alanları kapsadığını söyleyip durdu” diyor günlük kayıtlarımdan biri (bu notta ayrıca o gün “muazzam iyi espriler” yaptığını ve Tomiko’nun onun için “şarap kokuyordu” dediğini de yazmışım). Bir başka sefer de, ona belli bir başlık altında önerebileceği iyi bir Sovyet çalışması olup olmadığını sorduğumda, maalesef böyle bir çalışmanın olmadığını, bunu benim yazmam gerektiğini söyledi. Öğrenci söylentilerine göre, Sovyet danışmanların yabancı öğrencilere söyleyeceği türden bir şey değildi bu. Normal olan, yabancının kendi başına bir katkı yapabileceği düşüncesine cüret etmeksizin, Marx ve Lenin’in bilgeliğine özel göndermeler yaparak, Sovyet bursunun sunduğu zengin olanaklardan faydalanmaya çalışmaktı. Ovçarenko’nun bana Marx’tan bahsettiğini hiç anımsamıyorum, Lenin ise sohbetlerimizde ideolojik otoriteden çok tarihsel bir figür olarak yer alırdı.

Günlüklerimi tekrar okuduğumda, Ovçarenko’nun ilk konuşmalarımızda biraz aşırıya kaçarak kendini eğlendirdiğini düşünmeye meylediyorum; yalnızca benimle flört ederek değil, Batı’da standart şeylerden olmasına rağmen Sovyet yayınlarında pek de tasvip edilmeyen politik tarih tartışmalarıyla da bunu yapıyordu. Günlüğüme göre bir keresinde beni, tüm profesörlerin öğrencileriyle bulunduğu kalabalık ortak odadan çıkararak, konuşmanın daha kolay olacağı boş bir dersliğe götürmüştü (boş diyorum ama üç ya da dört kadın içeride oturuyor, biri daktiloyla yazı yazıyordu). Bana daha önce Narkompros’taki gerçek işleri Lunaçarski’nin yapmadığını söylemişti, ben de ona işi kimin *yapmış* olduğunu sordum. Cesur bir adımdı, çünkü Lunaçarski’nin muhtemelen tüm yükünü çeken pek çok vekili, politik olarak itibarsızlaştırılmış, daha da ciddi aralarından en az biri yazılı ortamda sözü edilemez hale gelmişti. Ovçarenko, kurumdaki güç dağılımı ve kurumun iç politikası gibi, Sovyet halkı için tabu olan konularda gözünü bile kırpmadan doğaçlama bir konuşma yapma cesareti gösterdi. Sonrasında, daha da cesurca, 1930’larda Büyük Temizlik sırasında casus ve hain suçlamalarıyla öldürülmüş olan, Stalin’in –itibarı hâlâ geri verilmemiş– rakibi, yasak isim Nikolay Buharin’den bahsetti. Eğer birisi hakkında rapor tutacak olsa, açıklaması gerçekten

çok güç olurdu; Buharin'in Narkompros'la (Ovçarenko'nun bana danışmanlık vermesi gereken konuyla) bağlantısı çok zayıf olduğundan, Ovçarenko açıkça bir yabancı ile tartışmaması gereken alanda, yüksek parti politikaları krallığında başıboş dolaşıyordu. Buharin'in ismini "gizliden değil, doğrusu biraz yüksek sesle söyledi" notunu düştüm günlüğüme. "Odadaki tüm kadınlar bu noktada çalışıyormuş gibi görünmeyi kesip, sadece oturup bizi dinlemeye başlamış olabilirler" diye de ekledim.

Özellikle gidip Ovçarenko'nun bazı akademik çalışmalarını okuduğumda, açık sözlülüğü beni şaşırtmıştı. Araştırma monografilerinden birinde, son derece ortodoks ve açıkça bütünüyle sıkıcı bir biçimde, *Yayınca Olarak Gorki* başlığını seçmişti. Anne me yazdığım mektupta, tarzını "emin, ihtiyatlı ve düz"; canlılıktan, zekâdan ve eleştirel akıldan tamamen yoksun diye tanımlamışım: "Sanırım gençliğini, aptal görünüp de öyle olmayan bir yazıyı yazabilme sanatını kazanmak için harcamış olmalı." Zeki bir Sovyet akademisyen, liberal olmak zorundaymış gibi geliyordu bana hâlâ, bu nedenle Ovçarenko bir bilmeceydi. *Yayınca Olarak Gorki* üzerine söyleyebileceğim en fazla şey, "dört başı mamur bir arşiv çalışması" oluşuydu, bu da onu "alışılmamış şekilde takdire değer" kılıyordu.

Felsefe Bölümü'nde Pasternak ve Mandelstam gibi tartışmalı edebi şahsiyetler üzerine çalışan, öğrencilerinin taptığı karizmatik hocalar vardı. Şüphesiz ki, *Yayınca Olarak Gorki*'nin yazarı bunlardan biri değildi, yine de kendine ait (modası geçmiş) sosyalist gerçekçilik alanında kesinlikle en iyisi oydu. Ovçarenko'nun amiri, Aleksey İvanoviç Metçenko, 60 yaşlarında, sendika ağası tipli, içgüdüsel olarak hayduda benzettiğim biriydi. Metçenko etraftayken Ovçarenko'nun resmi ve çaresiz davrandığını fark etmiştim. Ovçarenko'nun önerisiyle katıldığım, Profesör Petrov'un sosyalist gerçekçilik üzerine verdiği sıkıcı dersin Rusçama iyi geldiğini gördüm. Onu anneme bir mektupta şöyle tarif ettim: "Bütün fakülte sekreterlerinin pırpışladığı (ki bundan başka yaptıkları bir şey yok), çekici, yaşlı bir bebek. Küçük ayakları var ve siyah ayakkabılar giyiyor, uçları sivri, temiz ve şık; üzerinde de çok zarif siyah bir takım elbise." Küçük ayakları kesinlikle dikkatimi çekmişti; bir başka mektupta, Ovçarenko'yla son buluşmamızı anlatırken, "küçük Profesör Petrov'un görüşme boyunca odada olduğunu, başka yapacak işi olmadığından ayaklarını sallayıp dinlediğini" yazmışım.

Buluşmalara Tomiko'yla gitmek gibi bir alışkanlık edinmiştim

(Tomiko'nun Rusların beni daha iyi anladığı yönündeki nazik ısrarıyla, arayıp her ikimiz için de randevu alıyordum), bu durum Ovçarenko'yu eğlendiriyor görünüyordu. Anneme yazdığım üzere "bize daha çok egzotik harikalarımız gibi davranıyor." Farklı profesörler, ricacılar ve sekreterlerle birlikte, Tomiko, birinci buluşmamızın ardından Ovçarenko ile tüm sohbetlerimizin dinleyicisi oldu; onun varlığı hoşuma gidiyordu. Kadının toplumda nasıl davranacağını belirleyen Japon gelenekleriyle kısıtlanmıştı, mahcup ve ürkekti, -üstü kapalı dalga geçse de- Sovyet dünyasıyla başa çıkarken gösterdiğim cesaret ve kararlılık onu büyütüyordu. Tomiko'nun korku ya da utangaçlık taşımadığıma dair inancının, bana hayatta büyük yardımı dokunuyordu.

Kasım ortasında, akademik planım Felsefe Fakültesi tarafından resmen onaylanmıştı. Lilya Pavlovna listelediğim bütün arşivlere başvurularımı gönderiyordu. Lilya Pavlovna'yla otobüste şans eseri karşılaştığımızda, ofis dışında daha güvenli hissettiğinden, bana planımı alışılmışın dışında bulunduğunu "eğer bizzat Ovçarenko tarafından yazılmamış olsaydı, kabul etmekten hoşnut olmayacağını" söyledi. Bu zamana kadar, Ovçarenko'ya o kadar alışmıştım ki, Oxford'da felsefe doktoram için resmi danışmanum olarak seçip seçemeyeceğimi merak ediyordum. İngiliz değişimiyle gelen arkadaşlarımdan biri Cambridge'de buna benzer bir şeyi organize etmeyi başarmıştı. "St. Antony's ve Hayward'dan mümkün olduğu kadar bağımsız olmak istiyorum" dedim anneye, Ovçarenko'nun kötü bir Rusçayla sorduğu soruları, İngilizce konuştuğum Hayward'dan çok daha iyi anladığını da not ettim. Ovçarenko'nun da Hayward gibi tarihçi değil edebiyatçı olduğu doğrudu, ama kaynak ve arşivlere çok daha düşküncü. Lenin Kütüphanesi'nde bulduğum bir dizi faydalı bürokratik dokümandan ona bahsettiğimde, gözleri parladı: Meslek olarak edebiyatçı olsa da, mizaç olarak kesinlikle tarihçiydi."

Ovçarenko'nun diğer yönü beklenmedik şekilde kasımda ortaya çıktı: Yükselen Komünist Parti adamı, ya da belki *Yayıncı olarak Ovçarenko*. Ovçarenko, birkaç hafta boyunca alışılmış ofis saatlerinde ortadan kayboldu ve Dostluk Delegasyonu'nun bir üyesi olarak Çin'e gönderildiği ortaya çıktı. 1950'lerde Çin-Sovyet ayrışması yaşandığından beri, iki ülke arasındaki dostluk çok bozulmuştu; dahası yabancı düşmanı, anti-Sovyetik duruşu ve kontrolden çıkan Kızıl Muhafızlar'ıyla Çin Kültür Devrimi tam gaz devam ediyordu. Beklendiği üzere (bu belki de yapılan ziyaretin çıkış noktasıydı), Sovyet delegasyonu Çinli fanatikler tarafından

taciz edilmiş ve basında fazlasıyla yer alan zorbalık üzerine dönüş erkene, 20 Kasım'a alınmıştı. Ben de Sovyet halkının kalanıyla birlikte, bunların tümünü *Pravda*'dan okudum, dönüş kararının ani olarak 18 Kasım'da verildiğini yazıyordu gazete. Bunun yanlış olduğundan neredeyse emindim: 15-16 Kasım'da ona ne olduğunu öğrenmek için Ovçarenko'nun evini aradığımda karısı bana Çin'de olduğunu ve 20'sinde döneceklerini söylemişti. Yani yaşananların en azından bir kısmı sahnelenmişti.

Devletin tiyatrosuna rağmen, yaşananlar Ovçarenko için travmatik bir deneyim olmuştu. Çin'de hastalanmıştı ve dönüşünden 10 gün sonra onu her zamanki seminerinde gördüğümde, hâlâ yorgun, hırpalanmış ve daha da zayıf görünüyordu. Ders vermek yerine, herkesin kafasındaki konudan, Çin'den bahsetti. Günlüğüme kaydettiğime göre, olan biten konusunda sinirli ve sabırsızdı. Ona göre, sözde Kültür Devrimi kültür karşıtı bir fanatizmdi, devrim ismini hak etmiyordu (ve *Pravda*'ya göre de öyleydi, ama o resmi sözleri papağan gibi tekrarlamıyordu). Sovyet delegasyonunun Pekin'de Kültür Devrimi karargâhında bulunduğu kişiler çoğunlukla Pekin'deki üniversitelerden birinden gelen üst sınıf ya da doktora öğrencileriydi. Emirleri kimin verdiğini bulmak zordu, ama "SSCB-Bir Numaralı Düşman" yazan afişlerle aşağılanmış, Sovyet arabalarının üzerine üşüşen, arabaları ters çevirmekle tehdit eden kalabalıktan ve gürültüden bunalmıştı; Pekin'deki otellerinin dışında sabaha kadar gonglar ve davullar çalınmış, sloganlar atılmıştı. Sovyet delegasyonunu ağırlaması beklenen Çinliler normal konuşmalar yapmak yerine, masalara vurup bağırarak hakaret etmişlerdi.

İşin garibi Ovçarenko ve ben, Çin'e gidişinden birkaç hafta önce Kültür Devrimi'nden konuşuyorduk. Konumuz Çin'deki Kültür Devrimi değil ama Sovyetler'de çoktandır unutilan ve Batılı akademisyenlerce fark edilmeyen, kısa ömürlü erken Stalin dönemi Sovyet Kültür Devrimi'ydi (aynı Rus terimi kullanılıyordu). Lunaçarski hakkında araştırma yaparken rastlamıştım buna. Lunaçarski'nin başı 1920'lerde Stalin'in desteğinin keyfini süren genç komünist militanlarla bayağı derde girmişti. Bu gençler Lunaçarski'nin korumaya çalıştığı, kendisi gibi liberal yöneticilere ve burjuva aydınlara saldırmaya devam ediyorlardı. Bu konu Batı'da bilinmediğinden, doğal olarak ilgimi uyandırdı. Rus medyasının Sovyetler Birliği'ne geldiğimden beri Çinli Kızıl Muhafızları iştahla suçluyor olmasını dikkate aldım, özenle Sovyet ve Çin manifestolarının paralelliğine değinmekten kaçınarak, bu konu-

yu Ovçarenko'ya sordum. Tüm ihtiyatıma rağmen, ikisi arasındaki paralellik görmezden gelinemeyecek kadar aşikârdı ve Ovçarenko da bunu reddetmiyordu. Sanırım görünüşü kurtarmak için, olguların farklı olduğunu söyledi sadece. Aynı zamanda, konu açıkça ilgisini çekmiş, ve onu biraz heyecanlandırmıştı; günlüğüme kaydettiğim üzere, sohbetimiz boyunca paralel kelimesi bir şekilde “havada uçtu durdu.” Bu, yalnızca benim aklımda olduğundan değil, Ovçarenko'nun “kendi fikirlerinde de olduğundan” böyleydi, ki bu nerdeyse acayip bir durum gibi görünüyordu.” Sanırım bununla kastetmek istediğim, ne zaman sohbet politik olarak riskli hale gelse, paralellik fikriyle flört eder gibiydi. Bundan birkaç hafta sonra gerçek hayattaki Çin Kültür Devrimi ile karşılaştığında, bu tartışmanın Ovçarenko'nun aklında kalıp kalmadığını bilmiyorum. Benim içinse, 1970'lerde New York'ta beni *Rusya'da Kültürel Devrim, 1928-31* başlıklı ilk Batılı çalışmamı yapmaya götüren düşünce katarının başlangıcıydı.

Ovçarenko'yla bir başka önemli işim daha vardı. *Sovyet Studies* için makalemi yazdığımdan beri, çalışmalarını özellikle beğendiğim Lunarçarski araştırmacısı İ.A. Sats ile iletişim kurmak istiyordum. Arkadaşlarım Zoya Vladimirovna ve Elena Borisovna, bu kişinin Lunaçarski'nin kayınbiraderi, eski asistanı ve şimdi *Novy Mir* için çalışan İgor Aleksandroviç Sats ile aynı kişi olduğunu teyit etmişlerdi. Ayrıca İ.A. Lunaçarskaya'nın, zaman zaman Lunaçarski hakkında yayınlar yapan kızı İrina Anatolevna olduğunu da doğrulamışlardı ama her ikisi de ne onu ne Sats'ı tanıyordu, telefon numaralarını bulma olanakları da yoktu. Bu nedenle Ovçarenko'dan onlarla iletişime geçip tanışmamı sağlamasını istedim. Sats'ın Moskova dışında yaşadığını ve telefonu olmadığını söyledi (kısa zamanda öğreneceğim üzere, doğru değil-di) ama İrina Lunaçarskaya'yı arayarak beni görmek isteyip istemeyeceğini sormayı kabul etti. Günlüğüme not ettiğim üzere bu buluşmada “[Ovçarenko'dan] her zamanki kadar hoşlanmamıştım, ama neden böyle olduğunu anlayamadım. Biraz kötü gözle bakar gibiydi...” Bu hafif olumsuz izlenim bir sonraki toplantıda da devam etti, Lunaçarski ailesiyle ilgili sorduğum sorulara “kurnazca” cevaplar verdi, günlüğüme göre. Yine de, söz verdiği gibi İrina Lunaçarskaya'yı aradı. İrina beni görmek istiyordu; Ovçarenko randevu ayarlamam için İrina'nın telefon numarasını verdi. Bunun Moskova'daki danışmanımla iyi ilişkilerimin sonu olduğunu, hayatımda tamamen yeni bir aşamaya giriş yaptığımı henüz bilmiyordum.

İrina ve İgor

Ovçarenko'ya İrina ve bir bakıma İgor'la ilgili olarak borçluyum. Bu, kuşkusuz birbirlerinden hoşlandıkları anlamına gelmiyordu. Ovçarenko'ya İrina ve İgor'dan bahsettiğim anda, aramızdaki hava değişmiş, konuşmalarımız tuhaflaşmıştı. Ovçarenko, Sats'dan hiç hoşlanmıyor gibiydi –eğer doğru hatırlıyorsa ondan hep bu şekilde bahsediyordu, saygı ve zarafet belirtisi olan isim ve soyadını (İgor Aleksandroviç) birlikte kullanarak değil. İrina Anatolevna'dan daha nazik bahsediyordu, en azından onunla ilgili konuşmaları böyleydi, ayrıca evinin telefon numarası da onda vardı. İrina'nın babasıyla ilgili anılara bağlılığı ve onu sahiplenici tutumuna rağmen, Lunaçarski'nin gerçek kızı değil de evlatlığı olduğunu söylemesi, Ovçarenko açısından yersizdi. İrina'nın gerçek babası Lev Rosenel'in, iç savaşta bilinmeyen nedenlerle öldüğünü söylemişti Ovçarenko; bundan Rosenel'in Beyazların tarafında olduğu ya da en azından hiçbir şekilde Kızıl-ları aktif olarak desteklemediği anlamını çıkardım.

Ovçarenko'nun yakın olduğu kişilerin, Lunaçarski'nin –ilk kuşağını İrina'nın oluşturduğu– ikinci ailesinden değil, birincisinden olduğu sonucuna vardım. Devrimden birkaç yıl sonra Lunaçarski, İrina'nın annesi ve İgor'un kardeşi olan ikinci eşi Natalya Aleksandrovna Rosenel-Sats için, Eski Bolşeviklerden²⁰ olan eşini, Marksist filozof Aleksandr Bogdanov'un kız kardeşi Anna Aleksandrovna'yı ve oğulları Anatoli'yi terk etmişti. Eski Bolşeviklerin pek çoğu birden fazla aileye sahipti ve genellikle ailelerin arasında düşmanlık olurdu. Ancak Lunaçarski'nin durumu çok daha kötüydü; Eski Bolşevik çevrelerde ayrılığı çok eleştirir-

20. Eski Bolşevikler, 1917 Rus devrimi öncesinde Bolşevik Parti'ye mensup kişilere verilen isimdir. Stalin dönemindeki Büyük Temizlik'le birlikte pek çoğu yargılanarak idam edilmiştir. (ç.n.)

lıyor; alımlı, moda ve lükse düşkün, politikayla hiçbir ilgisi olmayan, genç bir oyuncu olan yeni eşi hakkında sonu gelmeyen berbat dedikodular dönüyordu. Lunaçarski 1933'te öldüğünde, her iki aile de gazetelere, biri *Pravda*'ya, diğeri ise *İzvestiya*'ya, birbiriyle yarışan ölüm ilanları verdiler.

Kısa sürede keşfettiğim üzere, Ovçarenko'nun olumsuz duygularına, İrina Anatolevna ve İgor Aleksandroviç de aynen karşılık veriyordu. Ocak ayındaki ilk buluşmamızda bile, İrina, Ovçarenko hakkında oldukça olumsuzdu, onun Lunaçarski'yle ilgili araştırmanın başına getirilmemesi gerektiğini açıkça söylüyordu: Ovçarenko işe burnunu sokmuştu, aslında Lunaçarski umrunda bile değildi; o gerçekte Lunaçarski araştırmacısı değil, Gorki uzmanıydı. Ben Gorki ve Lunaçarski'nin birbirlerine yakın olduğunu düşünüyordum ve İrina'nın Gorki'ye göndermelerinin sertliği karşısında şaşırılmışım. O sıralarda Ovçarenko, Gorki eserlerinin yeni bir derlemesinin editörlüğünü yapmaya hazırlanıyordu, İrina'nın buna yaptığı yorum "Buna kimin ihtiyacı var, Tanrı bilir ama sanırım kolay bir iş" olmuştu. İlk buluşmamızda, onayladığı Lunaçarski uzmanlarından birini aradı ve ona "Burada, Oxford'dan Ovçarenko'nun ellerine düşmüş, çok hoş ve çok iyi bir kız var" dedi, oldukça imalı bir şekilde. Birkaç hafta sonra İgor Sats ile buluştuğumda, Ovçarenko hakkındaki hislerini çok daha açıkça belirtti; anneme yazdığım gibi "hakkında hâlâ dostane hisler duyduğum zavallı danışmanım konusunda çok iğneleyiciydi." Ona göre Kazakistan'da Ukraynalı olarak doğan Ovçarenko, 1950'lerin başındaki "kozmpolitik karşıtı kampanya"da, Rus takma adlarla yazan Yahudi edebiyat eleştirmenlerinin "maskelerini düşüren" genç edebiyat akademisyeni olarak ün yapmıştı. İgor'a göre o, Yahudi düşmanı ve muhtemelen Stalcıydı.

Ovçarenko için dostane hislerim şubatın başlarında yaptığı bir konuşmayla sona erdi, nereden bakılırsa bakılsın, bunu politik açıdan çok hassas bir konu olarak gördüğümünden, anneme ya da günlüğüme yazmadım. Alışılmışın aksine, bu konuşmada tanıklar yoktu, konuştuğumuz ofis bomboştu ve ben bu durumu fena halde ürpertici bulmuştum. Ovçarenko, İgor Sats'ın hain bir adam olduğunu, büyük ihtimalle Lunaçarski'yi öldürdüğünü söyledi, çünkü Fransa'nın güneyinde hasta olduğu son günlerinde yanında olan tek kişiydi. (Bu hikâyeyi daha sonra Los Angeles'ta Rus göçmenlerden de duydum, onlar da Ovçarenko gibi İgor'un Yahudiliğine vurgu yapıyorlardı.) Ovçarenko'ya göre,

hikâyenin doğruluğunu, Lunaçarski'nin ölüm yatağına giden oğlu Anatoli'nin günlükleri teyit ediyordu. Oğlu savaşta öldükten sonra günlüğü birinci ailenin eline geçmişti ve Ovçarenko da günlüğü görebilmisti. Bana da bazı özel şartlar altında göstermeye hazır olduğunu söylemişti. (Baba) Lunaçarski de son yıllarında günlük tutmuştu ama bu günlük ikinci ailedeydi. Ne yazık ki İrina buna sıkı sıkı sahip çıkıyor, ne Ovçarenko'nun ne de başka bir araştırmacının okumasına izin vermiyordu. Eğer doğru anladıysam, Ovçarenko bana bir anlaşma öneriyordu: Sen İrina Anatolevna'yı Lunaçarski'nin günlüğünü görmeye ikna et; ben de oğlunun, içinde cinayetle ilgili sansasyonel şeylerin olduğu günlüğünü sana göstereyim. Bu konuşma beni şoke etmişti, kısmen dik kafalı ve onurlu bir genç olduğum için ve kısmen de derin sulara doğru çekildiğimi hissettiğim için. Ovçarenko'nun bu davranışını kişisel bir girişim olarak görüyordum, ama şimdi anlıyorum ki, yaptığı, zamanında KGB'nin düzenlediği dalaverelere çok benziyordu; Sovyet "liberallerin" yurtdışındaki itibarlarını zedelemek için (ve bu durumda, İgor ve çalıştığı dergi *Novy Mir* için) yabancılarla merak uyandırıcı malzemeler vermek gibi. Tabii ki, sansasyonel materyallerin bana doğrudan verilmesi daha mantıklı olurdu, ama belki de bu Ovçarenko'nun devreye sokulma sebebiydi; ya da malzemeleri alıp sadece İrina ve İgor'a götürerek gizli planı bozacağımdan korkuyorlardı.

Her durumda bu, Ovçarenko'ya duyduğum sempatinin ve güvenin sonu oldu. Ve belki tam tersi de geçerliydi, çünkü ben de bu konuşma süresince hislerimi, planladığım kadar saklayamamıştım. Tüm bunların çok ilginç ve şaşırtıcı olduğunu (ki bununla tamamen saçma demek istiyordum, cinayet iddiasının doğru olduğunu bir saniye için bile olsa düşünmemiştim) ve İrina Anatolevna'nın günlükleri bana göstermesinin çok harika olacağını söyledim. Günlükleri ona vermekten ise hiç bahsetmedim. Ovçarenko'nun teklifini kibar bir şekilde geri çevirmektir amaçım, yine de direkt reddetmeyecek kadar ihtiyatlıydım (ya da korkmuş?). Ovçarenko bunu tabii ki anladı ve elbette düşman tarafta olduğumu da; bu İrina ve İgor'un cephesiydi. Sonrasında bana hep buna göre davrandı. Doğru, Ovçarenko ve Lunaçarski'nin ikinci ailesi arasındaki düşmanlığın derecesine bağlı olarak bu olağanüstü bir durumdu, ama aynı zamanda Sovyet hayatının ya da en azından Sovyet entelektüellerinin hayatının genel durumu: Eğer bir çevrenin içindeysen, diğerinin içinde olamıyordun. Pek de elimde olmayan nedenlerle Ovçarenko'nun yürün-

gesinden çıkıp İrina ve İgor'unkine girmiştim. Ve bu, hayatımın şanslı dönüm noktalarından biriydi.

* * *

İrina, 1990'ların başında bir araba kazasında ölene dek, 35 yıl boyunca arkadaşım oldu. Tam o dönemde ölmüş olması trajikti; hâlâ ülkenin bu geçiş sürecini nasıl yaşırdı diye merak ediyorum. Hayatta kalma yetenekleri olağanüstüydü ama fazlasıyla Sovyet'ti. İrina'nın mesleği bilim gazeteciliği idi, bu alanda oldukça başarılıydı ama hayattaki gerçek misyonu Lunaçarski'nin, Stalin döneminde itibarını kaybetmesiyle lekelenen hatırasını yeniden alevlendirmeye çalışmaktı. Bu, onu hem kusursuz bir ortodoks (Lenin'le anlaşmazlıkları unutulmalıydı) hem de hoşgörülü olarak tasvir etmeleri için Lunaçarski üzerine çalışan akademisyenlerin yularını sıkı sıkı tutması demekti. Sanatın büyük ve seçkin hamisinin, çağdaş entelijansiya arasında iyi şöhreti olan yazarları, şimdi Stalinci olarak görülenler hariç, desteklediğinin gösterilmesi gerekiyordu. "Vefalı" (*loyalen*) demek, İrina'nın çizgisine uymak demekti ve onun için önemli bir kelimeydi. Ovçarenko vefalı değildi, ama ben olmalıydım.

İrina, Lunaçarski çalışmaları için hevesli bir girişimci ama aynı zamanda katı bir sansürcüydü: Pençeleri arasında kıvranıyor, arkadaşlığımızı her türlü Lunaçarski biyografisi yazma fikrini bertaraf ederek kurtarıyordum, zira benim elimden çıkacak bir biyografi onun standartlarındaki bir güzellemeye elbette ki erişemezdi. İrina belirli bir durumdaki imkânların sınırlarıyla ilgili keskin bir içgüdüğü olan, akıcı konuşan, ikna edici bir konuşmacı ve bir telefon virtüözüydü... İrina'yla yapacağınız bir tartışmadan asla galip çıkamazdınız; dümeni kolayca ters tarafa döndürüverirdi. Bir keresinde mektup yazarken kâğıtta boş yerin tükendiğini görünce bir saniye duraklamadan hemen sola dönüş yaparak, gözlerimin önünde sayfanın en tepesindeki kenar kısmına yazmaya devam etmişti. İşte bu İrina'ydı, ondaki kendine güven ve özeleştiriyeye karşı bağışıklığa hayranlık duymaktan kendimi alamıyordum.

İrina güzel, zarif, ayakları yere basan ve karşı konulamaz bir güçtü. Moskova'daki en beğenilen binalardan birinde yaşıyordu (8 Gorki Caddesi, 53. apartman) Arkadaşı olan komşusu Aleksey Adcubey, *İzvestiya*'nın eski yayın yönetmeniydi ve Kruşçev'in, İrina gibi bilim gazetecisi olan kızı Rada ile evliydi. İrina'nın dai-

resi Sovyet standartlarına göre saray gibiydi: İrina, kocası ve iki oğlundan oluşan dört kişilik ya da İrina'nın önemsiz bir aile bireyi –bir başka deyişle hizmetçi– gibi davrandığı kayınvalidesi *babuşka*'yı ve hizmetçiyi de sayarsak altı kişilik bir aile için sekiz oda. Daireden aristokrat bir hava fışkırtıyordu, içinde on sekizinci yüzyıla ait pek çok şık mobilya ve porselen vardı, tahminen zenginlerin devrim adına el konulan ve Sovyetler'in ilk yıllarında Lunaçarski tarafından ele geçirilmiş eşyalarıydı. Özellikle altıgen tasarlanmış salon çok etkileyiciydi; raflar sanat objeleriyle doluydu ve İrina kendisini ilk defa ziyarete gelen kişilerle burada görüşürdü (daha sonraki ziyaretlerde, etkileyici yemek salonuna geçiyordunuz ve son durak küçük ve sıradan mutfaktı). Sovyetler'de değil, dünyanın bir başka ülkesinde de görsem bu salon benim için şaşırtıcıydı; daha önce hiç böyle bir yerde bulunmamıştım. Hal böyleyken, İrina evinde sürekli hizmetçisi olan tanıdığım ilk kişiydi, gerçi bu Moskova'daki elit aileler için alışılmamış bir durum değildi. Genellikle, İrina'nın örneğinde olduğu gibi, 1930'lar da köylerden alınan küçük kızlar sanki aileden biri gibi yaşayıp gitmişlerdi.

Küçük oğlu Andrey, onlarla ilk tanıştığımda on bir yaşındaydı, büyümüş de küçülmüş, güzelliğinin farkında olan, annesine benzeyen ve pek şımartılan bir çocuktur. Daha çok babasına benzeyen, yirmi yaşlarındaki büyük oğul Sergey, bilimsel eğitimi tamamlamak üzereydi ve evlenmeyi planlıyordu. Muhtemelen nişanlısının sosyal ve entelektüel açıdan oğlunun dengi olmadığını düşündüğü için, İrina bu durumu onaylamıyordu (o bu durumu tanımlayacak olsa, gerçek aydın değil derdi). Sergey'in evlenmesi, İrina'nın ona banliyöde bir kooperatif dairesi satın alması demekti. Bu Kruşçev yıllarının bir yeniliğiydi; öyle ya da böyle garantili bir imtiyazla devletten ev kiralama geleneğinden farklıydı. İrina'nın (kiralık) dairesi şehrin merkezinde olduğundan o, insanlar neden banliyöde (kooperatif evlerinin olduğu yerlerde) yaşamak ister, anlamıyordu.

Sonraki yıllarında İrina aileye bir köpek ekledi, Nessie'ye (ismini Loch Ness²¹ canavarından alıyordu) tutkuyla bağlıydı. Nessie'ye Gorki Caddesi'nde araba çarptığında, ona sarılarak oluğun içine yattığını ve köpeğinin, onun kollarında can verdiğini anlatmıştı. Kuşkusuz, İrina'nın anlattığı hikâyelerde çoğu zaman bir miktar dramatizasyon bulunurdu. Kocası Rafayel Na-

21. İskoçya'da, içinde yaşadığı iddia edilen canavarıyla ünlü göl. (ç.n.)

yumoviç Sterlin, orduda albay rütbesinde aksi bir kimyagerdi, İrina'nın çekiciliği ve aristokrat duruşu onda yoktu. Sertliği yüzünden ondan korkuyordum ve her ne kadar İrina kocasındaki misafirperverlik eksikliğini hiç fark etmiyor görünse de, evdeki varlığımın Sterlin'in hoşuna gitmediğini düşünüyordum. Beni sıkıştırmak için ingilizanahtarının İngiltere'de kaç lira olduğu (hiç fikrim yoktu) ya da önemli sosyalist gerçekçi yazar Boris Lavrenyov hakkında ne düşündüğüm gibi (hiç okumamış ve neredeyse hakkında hiçbir şey duymamıştım), cevabı olmayan sorular sallayıp duruyordu bana. Rafayel Nayumoviç, İrina gibi (İrina'nın Yahudiliği annesinden ve öz babasından geliyordu, Lunaçarski'den değil) Yahudi'ydi ama (Ovçarenko gibiler hariç) bu bir mevzu gibi görülüyor ve üzerine konuşulmuyordu. Sıra dışı bir çifttiler. Daha sonra bana anlatıldığına göre, sunulan olanaklarla şımartılmış, büyüleyici genç İrina, 1937'de Büyük Temizlik sırasında yüksek mevkilerdeki aile dostlarının birden "halk düşmanı" ilan edilmesiyle birlikte, daha sonra evlendiği mütevazı Rafayel Nayumoviç hariç, tüm üniversite arkadaşlarının kaçtığı biri olarak bulmuş kendini. Her ne kadar hikâyeyi beğensem de, kişisel olarak, kurbağanın, prenses öptükten sonra bile kurbağa olarak kaldığını düşünüyordum.

O ilk buluşmamızda, İrina silindir gibi ezip geçti beni, hiç durmadan konuşuyor (bazen aynı anda hem benimle hem de telefonla), beni soru bombardımanına tutup cevap verecek zaman neredeyse bırakmıyordu. *Neden tezimin başlığını böyle seçmiştin? Benim için mi seçilmişti? İngilizce danışmanım kimdi? İsmi Rusça yaz... Kaç yaşındaydım, evli miydin, doktora mı ne zaman tamamlayacaktım?* Bana hemen Lunaçarski'nin İngiltere'de çok az tanındığını, onun hakkında yayınlar yapmamız gerektiğini söyledi; açıkça görünüyordu ki halihazırda onun "uzmanlar kadrosuna" kaydedilmiştim. Secker&Warburg'dan, İngiliz yayıncı Fredric Warburg'un Lunaçarski hakkında bir biyografi yazmak isteyip istemediğimi soran mektubunu yeni almıştım; İrina'ya bunu anlattım. "Harika!" dedi, bununla beraber Warburg'un Kültürel Özgürlük Kongresi bağlantılarını bilse böyle düşünmeyebilirdi (O zamanlar büyük ihtimalle bunu ben de bilmiyordum). Ama muhtemelen, henüz tanışıklığımızın bu erken safhasında, kendisinin yakın gözetimi altında yazdığım sürece biyografinin harika olacağı mesajını almıştım.

İrina'ya öğlen erken saatlerde geldim; saat 17.30'da Ovçarenko'yla randevum vardı. Felsefe fakültesi yalnızca birkaç

blok ötede olduğundan, bu plan makul görünüyordu. Ama İrina benimle işini bitiremedi. Randevu saatim yaklaştığında, kesinlikle gitmeme izin vermedi, Ovçarenko'nun kim olduğunu henüz öğrenmiş olsam da, İrina düşmanla tanıştığımı sezmiş olduğunu gösteren sorularıyla beni didikliyordu (*Neden gitmek zorundasın? Randevun mu var? Kiminle?*). Randevum olduğunu sakladım, yalan da söylemek istemiyordum, Ovçarenko'yla buluşacağımı açıklamak da. Sonunda İrina beni gitmekten vazgeçirdi ve bu yüzden randevumu kaçırdım. 18.30'da tekrar kalkmaya yeltendim, bu sefer saat 19.00'da konservatuardaki konser için biletim olduğunu söyledim ki bu doğrudu. İrina bu kez de, ayrılmadan önce akşam yemeği yemem konusunda ısrar etti –ısrar onun tipik özelliği– ve bir şeyler hazırlamak üzere beni mutfağa götürdü (biraz çorba ısıtıp ekmek ve sosis vermekten ibaret bir hazırlıktı bu, yemek pişirmek İrina'nın yeteneklerinden biri değildi). İrina daha fazla yemem için zorlarken, ağzımdakileri zorla yutuyordum; konsere on dakika kala oradan ayrılmayı başardım. Günlüğüme, genel hava için “şimdilik çok dostane” diye not düşmüşüm. İrina kapıda, “paltomu, şapka ve atkıyı takma şeklini onaylamadı, onları düzeltti, hoşça kal öpücüğü verdi ve bir hafta içinde aramamı söyledi” ve ben de sersemlemiş bir halde gecenin içine daldım.

Daha sonra, İrina'nın rutin aramaları hayatımın bir parçası haline geldi; biraz da eziyetli bir parçası, çünkü hiçbir zaman hoşlanmadığım telefondan, Moskova'da özellikle nefret ediyordum. Büyük ihtimalle İrina'nın, beklediği saatte kendisini aramanın benim için ne denli güç olduğu konusunda hiçbir fikri yoktu: Arşivde, Lenin Kütüphanesi'nde, sokakta, yurttan ve her neredeysem orada, meşgul ya da arızalı bir telefon kulübesi bulduktan sonra elimde iki kopekle sıraya giriyordum; gerçi bunu bilseydi de hiçbir şey değişmezdi. Telefonda Rusça konuşmak, yüz yüze konuşmaktan daha zordu; İrina'ya pek çok başarısız denemeden sonra ulaşmayı başardığımda, ilk hamlesi daha erken aramadığım için beni kınamak oluyordu genellikle. Hiçbir zaman bir ya da iki gün öncesinden daha erken ve net bir randevu veremezdi, hiçbir zaman alışamadığım bir Sovyet alışkanlığıydı bu, yaptığım aramaların yarısının sonucu, iki gün sonra tekrar aramak için randevu almak oluyordu. Üzerimdeki yükü ocak ayı sonunda anneme de iletmişim: “Devlet Arşivleri'nde uzun saatler çalıştıktan sonra, akşamları oldukça yorgun oluyorum, İrina Anatolevna'yı aramak için –ki bunu her zaman yapmak zorundayım– çok az enerjim kal-

muş oluyor.” Ocakta pek çok kere buluştuk, İrina bana çok daha bağlanmış görünüyordu. Düşündüğümde, Rafayel Nayumoviç’in son talip olarak geride kalmış olması akıl almaz geliyordu. Eğer İrina başka biriyle evlenmek isteseydi, adamın kesinlikle hiçbir şansı kalmazdı.

İlk buluşmamızdan iki hafta sonra hastalandım ve bunu İrina’yı aramamış olmamın bahanesi olarak sundum. Günlüğümdeki nota göre, bana bir daha hasta olursam onu aramamazlık yapmam gerektiğini birkaç kez tekrarladı. “Çok nazık” olduğunu söyledim, ama aynı zamanda hasta yatağımdan kalkıp onu aramadığım için azarlanmaktan kaçınmak istiyorsam, gelecekte hasta olduğumdan hiç bahsetmemem gerekiyordu. Tıbbi konularda da, her konuda olduğu gibi, tartışılması imkânsız kategorik nasihatlerle doluydu. Bu bazen komik de oluyordu, sözgelimi evde alışverişi yapacak birileri olduğundan, sosisin fiyatı ve bulunurluğu gibi ilk elden hiç bilgi sahibi olmadığı konularda lafı uzattığında. Oğulları, bazen itiraz ederlerdi: “Anne bu konuda hiçbir şey bilmiyorsun!” Ama o bunu iyi tarafından alırdı; kolay kırılan bir insan değildi. Yine de taşı gediğine koymak istediğinde, işi iyi bir öfke gösterisine dönüştürebiliyordu. İrina günlük alışveriş konusunda deneyime sahip olmasa da müthiş bir ilişki ağına sahipti (Valery’ninkinden çok daha gelişkindi); çeşitli lüks ürün ve servislere ulaşmak için kimi araması gerektiğine dair erişilmez bir bilgisi vardı. Bir keresinde, ilişkimizin ilerleyen safhalarında, Moskova’daki süremin sonlarına doğru elimde rublelerle kalakalmıştım; İrina beni büyük bir beceriyle altın kolye almaya götürdü, üstün kalitesinden ötürü “kırmızı altın” seçmişti. Moskova’da, evlilik yüzüğü dışında bir mücevhere sahip tanıdığım tek insan oydu.

İrina konuştukça hem babasının şöhretini hem de Lunaçarski camiasını nasıl yönettiğini anlamaya başlıyordum (Ovçarenko’nun *Çalışmalar*’ın editörü olması vakasında olduğu gibi, aslında her şeye tümüyle hâkim değildi). Duygusal hayatının odak noktası olan babasını gerçekten de seviyordu, ama buna ek olarak Lunaçarski davası konusunda çok yetenekli bir halkla ilişkiler ustasıydı. Birkaç sene önce ölen annesinden daha az bahsediyordu, ona karşı hissedilir derecede soğuktu. İrina bana Lunaçarski hakkında alışılmışın dışında pek çok şey anlatırdı, Stalin ve diğer liderlerle hikâyeleri, yaptığı şakalar, söylediği güzel sözler... Stalin’le kişisel hiçbir anısı yoktu, ortalama bir Stalin karşıtıydı, diğer deyişle o yıllardaki standart bir Moskova aydını gibiy-

di. İyi tanıdığı ve biraz da şefkat duyduğu Krusçev'i (1964'ten beri görevde değildi) özgürce eleştirirdi. Tanışmamızın ilk yıllarında hâlâ devletin tepesinde olan Brejnev'le ilgili söyleyecek çok az şeyi vardı ama sonradan herkes gibi onun hakkında da espriler yaptı.

Ama Lenin ya da temel Parti tarihi gibi konuları içeren diğer sorularda tamamen esnekti: Lenin ve Lunaçarski birdi, Lunaçarski Parti çizgisinden hiçbir zaman çıkmamıştı, ya da çıktıysa da daha sonra hatasını kendi usulleriyle itiraf etmişti. Elbette ki, bu konular üzerine araştırmamı yapmıştım ve bu hataların söylediğinden çok daha fazlası olduğunu biliyordum ama İrina'ya itiraz etmek mümkün değildi (çıkarıcı Ovçarenko ile bu konuları konuşmak çok daha kolaydı). Ne İrina ne de kocası "liberal" görünmüyordu, buna rağmen İrina açıkça liberal olan İgor'a karşı çok saygılıydı; Rafayel Nayumoviç ise zaman zaman bildiğinden şaşmayan Stalinciliğiyle beni şaşırtıyordu. İrina ve kocası Sovyet ortodoksluğu üzerine iddiaları konusunda çok kavgacı olabiliyorlar, seni köşeye kıştırıp ikna etmeye çalışıyorlardı. Rafayel bunu mizahsız yapıyordu, İrina'nın ideolojik meydan okumaları ise her zaman biraz mizah içerirdi. İrina'nın doğru düşünmek konusundaki inanılmaz kıvraklığının bende bıraktığı şaşkınlığı üzerimden attığımda, ortodoksça savunduğu inançtan çok, dozunda bir mizah içeren performansı etkiledi beni. Söylemleri ortodokstu (yine de, herkes gibi politik şakalar yapmaktan hoşlanıyordu) ama pratikte bu çerçeve için fazlasıyla açıkğöz ve iddialıydı. Yürüttüğü davada, her zaman en uygun yasal argümanları bulabilen bir avukat gibiydi.

Kapitalist Batı hakkında, Sovyetler'in üstünlük duygusuna ve şüpheciliğe sahipti, ama aynı zamanda akıcı Fransızcasıyla da övünürdü. İlişkimizde daha sonraki yıllarda yer alan parlak anlardan biri, Fransız tarihçisi arkadaşımı da getirdiğimde yaşandı. Arkadaşım Amerikalıydı ama üzerinde Paris pırlıtısı taşıyordu. İrina onunla altıgen çalışma odasında röportaj yapmıştı. Bu, arkadaşımı hayrete düşürmüştü, İrina'ya ise büyük bir tatmin sağlamıştı. Arkadaşım İsviçre-Rus Dostluk Topluluğu'nun önderlerinden biriydi, bu sayede arada sırada İsviçre'nin Fransızca konuşulan bölgelerine gezilere gidiyordu. Biraz İngilizcesi de vardı; Moskova'daki Fransız Büyükelçiliği'nin yanı sıra Amerikan ve İngiliz büyükelçiliklerinin etkinliklerine zaman zaman konuk olmasına yetecek düzeyde bir İngilizce ama buna rağmen benimle her zaman Rusça konuşurdu. Kuşkusuz Sovyet vatandaşları-

nun Batılı büyükelçiliklerin davet listelerinde yer alması nadir bir ayrıcalıktı, ama hep tepelerdeki insanlarla takılmaya alıştığından İrina bunun değerini pek takdir etmiyordu. (İngiltere’den pek az önemli insan tanıdığımdan ve İrina büyükelçi isimlerini zikrettiğinde boş boş baktığımdan onun için bir hayal kırıklığı kaynağıydım; daha sonra ABD’deki tanıdıklarım arasına tanınmış isimler girmeye başladığında kendi adına olduğu kadar benim adıma da gerçekten sevinmişti.) Moskova’da benden her geçen gün daha fazla uzaklaşan, ama hâlâ temellerini anımsadığım St. Antony’s perspektifine göre, çalıştığı *Novosti* haber ajansı, KGB ile güçlü bağlantıları olan bir propaganda ajansı olarak görülüyordu. Ama İrina’nın önemli olan her yerde bağlantıları olduğu açıktı. Bunların arasında KGB’nin olmaması tuhaf olurdu.

Bilim gazetecisi olarak İrina, onu tanıdığım süre içinde birkaç iş kotardı, ama her zaman mesleği ikinci planda görünüyordu. Pazartesi cumaya, sabah 9 akşam 5 çalıştığı bir iş değildi tabii ki bu, fakat böyle çalışan bir Sovyet eliti ya da belki Sovyet vatandaş yoktu zaten. İrina’nın temel aktivitesi ve hayatının amacı ölümünden sonra Lunaçarski’nin ününü korumak, başarılarının gerek devlet, gerekse halk nezdinde tanınmasını sağlamaktı. Avustralya’da sivil özgürlüklerin yılmaz savaştısı ve kapitalist hükümetin sosyalist eleştirmeni olarak tanıdığı babama dair benzer hislere sahip olmayışım (bunu beni çektiği sorgulardan ve belki de diğer kaynaklardan biliyordu) İrina’yı şaşırtıyordu. Neden ben, ya da en azından annem, babamın yayınlarını düzenleyip akademisyenleri onun mirasını öven makaleler yazmaları için cesaretlendirmek konusunda aktif değildik? “Eğer Rus olsaydın” diye yazdım anneme espiyle,

Daireyi Fitzpatrick Anı Müzesi’ne çevirmekle uğraşacağından çok daha iyi zaman geçirebilirdin [babamın on sekiz ay önce gerçekleşen vefatının sonrasını kastetmiştim]. İrina gözlerini bana dikip, ‘Bu babam için görevim’ diyor... Kendimi onu adeta kıskanırken buluyorum: Bir gün eminim ki ben de ona babamın iyi, kültürlü bir adam (*kul'turnyi chelovek*) ve zalimlere karşı barışı savunan bir savaşçı olduğunu söyleyeceğim.

“Adeta”, annemle mektuplarımızda karşılıklı kullandığımız bir kelimeydi, bu yüzden “adeta” demiştim ama hiç şüphesiz İrina’yı kıskanıyor ve bir babanın bu kadar gözle görülür bir sevgi ve saygıyla hatırlanabilmesine şaşınyordum.

İrina Moskova'da tanıdığım tek alev bekçisi değildi; özellikle gözden düşmüş halde ölen ve iadeitibarı gereken ünlülerin Sovyet çocukları için bu kaçınılmaz bir seçim gibi görünüyordu. Mesela Tomiko'yla birlikte tanıştığımız Gorki'nin torunu ve 1930'larda Sovyetler'in Dışişleri Komiseri Maksim Litvinov'un dul eşi ve kızı, senenin sonuna doğru tanıdığım, ilgi uyandıracak şekilde ortodoksluktan uzak İvy ve Tanya Litvinova. İrina'da fark ettiğim şey, kendi harika adamını yaratma eyleminin, Gorki ve benzeri rakipleri bir miktar aşağıya çekmeyi içermesiydi. İvy Litvinova'ya tez başlığımı söylediğimde, anneme yazdığım gibi "herkesin sevgili iyi niyetli adam (Lunaçarski) hakkında yazmak istemesine neden olacak kadar büyük bir şaşkınlık pandomimi yaptı" ve bunu Lunaçarski hakkında bir dizi saygısız anekdot takip etti. Tanya ve İrina çocukluklarında çok yakın arkadaşlanmış ama sonra birbirlerini yirmi yıl hiç görmemişler, ta ki Litvinov'larla tanışmamdan kısa bir süre öncesinde tekrar buluşana kadar. Anneme rapor etmeyi sürdürüyordum: "İrina Tanya'nın kendini epey saldığını düşünüyordu, kocası da sakallı, yaşlı bir Yahudi'ydi. (İrina'dan alınıdır.) Tanya ise İrina'nın saçlarını boyattığını söylüyordu, albay kocası ile tanışmadığı için şanslıydı, çünkü çok daha kötü şeyler söyleyebilirdi."

İrina'nın Tanya'ya yaklaşımında, kişisel olarak tuhaf bulduğum ve aynı zamanda ortodoksluktan uzak görüşlere sahip birine karşı gösterdiği ihtiyat vardı (bu İvy'nin torunu, Tanya'nın yeğeni, iflah olmaz muhalif Pavel Litvinov'la karşılaşmadan önce bile açıkça böyleydi) ve Tanya'nın da onun KGB'yle bağlantılarından şüphelendiğini belli eden bir tutumu vardı. İrina, birbirlerini sürekli okulda ve hafta sonları da *daçada* gören, bir grup Sovyet politik elitinin birbirine sımsıkı bağlı çocuklarıyla birlikte büyümüştü. Keşke onun bu çevreyle ilgili anlattığı hikâyeleri, ağırlıkla İgor ve onunla konuşmalarımıza odaklandığım günlüğüme daha iyi not etseymişim. Belki de onun anlattıklarının, St. Antony's'de dolaşan hikâyeler gibi dedikodudan ibaret olduğunu düşünmüştüm ve İgor'a atfettiğim "önemli kaynak" mertebesini ona vermiyordum. İrina'nın hikâyelerinde, çocukluk arkadaşlarının ebeveynleri, genç İrina'ya kur yapan ya da Lunaçarski'nin ölümünden sonra annesinin hayranları olarak etrafta dolaşan pek çok parlak bekâr da şöyle bir boy gösterirdi. Lazar'ın kızı Maya Kaganoviç'ten pek sık bahsetmesine rağmen, İrina onu benimle tanıştırmayı hiç teklif etmedi: Bir zamanlar Stalin'in çok korkulan sağ kolu olan, Maya'nın bakımını üstlendiği hasta yaşlı ada-

mın vefatını duymak garipti. İrina'nın sık sık anlatarak parlattığı en iyi hikâyelerinden biri, 1937'de Moskova Üniversitesi'ne giriş başvurusu yaparken, kişisel olarak tanıdığı halk düşmanlarının ismini vermesini isteyen bir form doldurmak zorunda kalmasıydı ("Halk düşmanı" casusluk ve terörizm gibi fantastik iddialarla tasfiye edilen ya da tasfiye edilmek üzere olan üst düzey yetkililer için kullanılan terimdi, ya vurulur ya da Gulag'larda yirmi yıl kadar ortadan kaybolurlardı). İyi bir genç komünist olarak İrina görev aşkıyla listesini hazırladı: "Troçki, Zinoviye, Kamenev, Rikov, Buharin, Radek..." Yani, o sırada medyada ve göstermelik mahkemelerde özellikle küçük düşürülen iflah olmaz Parti karıştırlarının bir ezberiydi bu. İrina ikinci sayfaya geçmişti ki, üst düzey bir hami –bu Kaganoviç olabilirdi– gelip ona listesini atmasını söyledi ve "hiç kimse" yazması talimatını verdi. İrina'nın bu kadar saf olduğunu düşünmek zordu, ama o zor zamanlarda bile, onun ve annesinin hâlâ iyi bağlantıları olduğuna inanmak o derece zor değildi.

Durumları siyah beyaz göremeyen tabiatım nedeniyle, kendimi çoğu kez İrina tarafından yanlış yönlendirilmiş hissediyordum; anneme şöyle yazmıştım: "Tabiatımdan gelen, kendimi mutlak hayranlık ya da mutlak itiraz olarak ifade etme eğilimimi düzeltmeye çalışıyorum. Sovyetler'de pek çok durumda işe yarayan öykünme yeteneğim, İrina söz konusu olduğunda işe yaramıyordu, klişeleri öyle şaşıaali kullanıyordu ki, onu absürdlüğe kaçmadan taklit etmem imkânsızdı. Beklendiği gibi İrina zaman zaman benim "yol gösterici fikirlerden" yoksun oluşumdan endişeleniyordu ama yine de ben İgor'la tanıştıktan sonra, İgor'un bu konudaki yargılarına boyun eğdi. İrina'nın ona St. Antony's hakkında anlattığım şeylere rağmen (sayesinde mi demeliyim yoksa?), casus olabileceğim yönünde herhangi bir endişe taşıdığını hiç hissetmedim. Belki biraz yüksekte bakarak, beni gerçek bir akademisyen, dolayısıyla dünyevi şeylerden ve hayatta kalma içgüdülerinden yoksun biri gibi görüyordu. Bu şu manaya geliyordu: İrina'nın isimlerini zikrettiği bazı Amerikalıların ve Avustralyalıların aksine ben entelijansiyaya dahildim, bu tercüme edilmesi zor bir Sovyetik kavramdı; çünkü yalnızca yüksek eğitim düzeyi ve üstün toplumsal statü değil, yüksek kültüre ahlaki bir sadakat de gerektiriyordu. Entelijansiyaya mensup olmak İrina için önemli bir kimlikti: "Sonuçta, ben de bir entelektüelim" derdi; görgüsüzlük, kabalık ve zevksizliğe katlanamayışını açıklamak için.

Şubatın başında, İrina beni bir konsere götürdü, Oistrakh'ın

öğrencisi ve Çaykovski yarışmasının galibi olan arkadaşı, keman-
cı Nina Beilina'nın resitaliydi. 1960'ların Moskova'sı için biraz ce-
saret gerektiren Stravinsky çaldı. Nina'yla yalnızca bu etkinlik-
te karşılaştım, fakat daha sonra eşi hastalandığında, İrina ona
İngiltere'den ilaç almam için beni harekete geçirdi. Müzikle ilgi-
lenen biri olsam da, bu etkinliğin ilgimi çeken yönü sosyal cep-
hesiydi. Bütün askeri madalyalarını takmış kocasına eşlik eden
İrina, herkesi tanıyor, coşkuyla selamlıyor, beni de "Lunaçarski
üzerine çalışan harika genç İngiliz akademisyen" olarak tanıtı-
yordu. Hemen kim olduğunu anımsayamasam da aralarında tanı-
dık gelen tek isim Aleksey Adcubey'di; az daha ona besteci olup
olmadığını soracaktım, neyse ki bunu yapmadım, çünkü bu ha-
ta İrina'nın canını sıkardı. Adcubey'yle İrina'yla birlikteyken bir
kez daha karşılaşmış olmalıydım, onun İrina'ya kendini beğenmiş
bir edayla "Albay nasıl?" diye sorduğunu anımsıyorum (Rafayel
Nayumoviç'in İkinci Dünya Savaşı'nda cephede olmamasına rağ-
men askeri rütbe konusundaki ısrarı, bu türdeki alaycı yorumla-
ra neden oluyordu.)

İrina konser sırasında elinden geldiğince sessizlik kuralına uy-
du ama biter bitmez "bir yandan alkışlarken bir yandan kulağı-
ma bir şeyler fısıldıyor, başıyla salondaki önemli insanları selam-
lıyordu." Fısıltıların bir kısmı kimin kim olduğuna dairdi ve pek
çoğu beni ilgilendirmiyordu. Umurumda olan tek şey, İrina'nın az
evvel meşhur İgor Aleksandroviç Sats ile bir toplantı ayarlamış
olmasıydı. Bana iyice belletmişti; şunu iyice anlamalıydım ki (an-
neme yazdığım üzere), o "Çok Önemli Bir İnsandı ve akıllı, önem-
li sorular sormalı, cevaplarını not almalıydım."

* * *

İgor Aleksandroviç Sats altmışlarının ortalarında, parlak
beyaz saçları alnına düşüyordu, büyük bir burnu (ona bakan bi-
ri neden "İlk Yahudi Katil" rolünün ona verildiğini anlayabilirdi)
ve bir zamanlar kurnaz, çekici ve iyi kalpli olduğunu gösteren bir
ifadesi vardı. 1979'daki ölümüne değin, hayatımın ana parçaların-
dan birisi olacaktı: Beni zaman zaman çileden çıkaran İrina gi-
bi sadece arkadaşım değildi, bunun ötesinde bir yakınlığımız var-
dı, beni adeta evlat edinen bir baba gibiydi. Doğrusu, şimdi görü-
yorum ki, benim ona karşı tutumum da, İrina'nın, kendisini ev-
lat edinen babası Lunaçarski'yle olan ilişkisine çok benziyordu.
Gerçek babamla bu türden bir ilişki kurma beceresine sahip biri

olmadığımdan, bunu İrina'dan öğrenmiş olabileceğimi düşünüyorum. İrina dayısı İgor'u çok severdi ve zaman ilerledikçe bu, aramızdaki bağlardan biri haline geldi.

Şubatın başında gerçekleşen ilk buluşmamızdan hiçbir hatıra kalmamış bende, ama bu buluşma anneme yazığım mektupta detaylarıyla var:

İgor Sats'a konuşma hazırlamak ve onun benimle görüşmeyi kabul edip etmediğini anlamak için İrina Anatolevna'yı telefon etmekle geçen, fena halde sinir bozucu bir gündü. Sonunda saat 16.30'da ona ulaşmayı başardım. Bana hemen gelmemi, akşam yemeği yememi, 19:00'da başka bir yere gideceğinden, o saatten önce buluşmamız gerektiğini söyledi. Böylece hemen kalın çoraplarımı, botlarımı, şapkamı, atkıyı, anorağımı ve iki çift eldivenimi kuşanarak, kendimi önce otobüse, sonra metroya atıp Gorki Caddesi'ne ulaştım ve 17.15'te oraya vardım. İrina ile bir taksiye binmek zorunda kaldık, çünkü eğer İrina'yı doğru anladıysam, şoförünün dişi ağrıyordu. Böylelikle İgor Dayı'nın evine vardık. İrina Anatolevna ondan hoşlanacağını söylemişti; hoşlandım da. Ama performansım iyi değildi... İrina Anatolevna'nın orada oluşu dezavantaj yaratıyordu, çünkü onunla kimse tartışamazdı, ama Sats'la bu yapılabilirdi. Neyse, gelip onunla görüşmem, onun da çalışmamı yönlendirmesi kararlaştırıldı. Her şeyin yolunda gideceğine eminim. En azından Lunaçarski hakkında bir Gerçek Otorite aramama daha fazla gerek kalmadı; İgor'un aradığım kişi olduğu aşikâr.

İrina'nın engel oluşturan varlığından ve aceleciliğinden azade geçen ikinci buluşmamızı capcanlı, neredeyse sinemasal biçimde hatırlıyorum. İgor Aleksandroviç (ona her zaman nazik biçimde siz diye hitap ettim, aynı şekilde o da bana), Smolensk Meydanı'nda 1 numaradaki Moskova manavının üstündeki apartmanın altıncı katında yaşıyordu. 1930'lar döneminde yapılan binalardandı, komünalizmin hüküm sürdüğü dönemde inşa edilmişti. Tek ailenin yaşayabileceği bu dairede, giriş kapısının hemen yanında küçük bir mutfak vardı; İgor'un yatak odası ile oturma, yemek ve çalışma odası sağda; içinde büyük bir piyanonun durduğu oturma odası (piyanist oğlu Saşa için) ve daha ileride bir başka yatak odası yer alıyordu. Bu oda o yıllarda sık sık hastanede ya da sanatoryumda yatan hasta karısı Raisa İsaevna'ya aitti. Moskova şartlarında geniş bir daireydi, Arbat'ta çok iyi bir konumu vardı, ama banyosu olmaması büyük bir dezavantajdı. Lava-

bo ve duş için evden dışarı çıkıp koridorun ucuna kadar gitmeniz gerekiyordu, bu “anahtarı almak” olarak biliniyordu (ayrıca yanınızda tuvalet kâğıdı götürmeniz gerekiyordu). İlk aylarda dairede yalnızca mutfak, anahtar meselesi ve İğor’un çalışma odasını biliyordum, evin düzenine daha sonraları vâkıf olmuştum.

Kendimi İğor’un evinin eşiğinde ayakta görüyorum (o günlerde içeriye girmek için zil gibi bir saçmalığa ihtiyaç yoktu), gerginim ve koyu yeşil yünden, altın düğmeli, Rus kışından çok İngiliz kışları için yapılmış ince paltomun içinde üşüyorum. “arın Demir-yolu Bakanlığı’nın üniformasını giymiş İngiliz bir kız! Ne büyük zevk!” diye haykırdı beni içeri alırken. “Ama kışa uygun bir palto yerine neden sonbahar paltosu giyiyorsun? Sana bir tane bulmalıyız.” Paltoyu hiçbir zaman bulamadık. İğor maddi mülkiyeti umursamayan eski bir sosyalistti, İrina ile farklı oldukları bir noktaydı bu. Eğer cidden birine kış paltosu almaya çalışsaydı, bunu İrina’dan isterdi. Bu tür bağlantılara gönöl indirmesi için ihtiyacın son derece elzem olması gerekiyordu, sözgelimi beş kuruşu olmayan veremli bir kadının Sibirya’da mahkûm olan kocasına ulaşması gibi. Sıhhatime gösterdiği ilgi beni etkilemişti. Benim deneyimime göre, bu, akademik danışmanlar açısından pek rastlanan bir norm değildi, ancak şimdi yanında bulunduğum türden gayriresmi danışmanların sergileyebileceği bir tutumdur. Öte yandan, İğor, daha ilk konuşmamızda “danışman” modunu askıya aldı ve buna neredeyse hiç dönmedi (anımsayabildiğim tek örnek, birkaç yıl sonra ona kitabımın taslağını getirdiğimde, Sovyet Lunaçarski uzmanının huzurunda yaptığı resmi, sözlü değerlendirmeydi). Moskova’daki diğer insanların aksine, İğor beni öncelikli olarak öğrenci ya da yabancı olarak değil, açıkça, evlat edinilmesi gereken sahipsiz biri gibi görüyordu; bu yüzden beni himayesine aldı.

İğor, olağanüstü bir evsiz yurtsuz koleksiyoncusuydu. Başı dertte olanlar –ki bunlardan Sovyetler Birliği’nde pek çok vardı– onda doğal bir dost buluyorlardı. Bu dertler tutuklanma, politik rezalet, aile problemleri (boşanmaların sonucunda pek çok bekâr anne ve yetim kalan ocuk), yalnızlık, ruhsal bozukluklar (İğor’un tanıdıkları psikozlulardan depresiflere ve alkoliklere kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsıyordu) ya da fiziksel hastalıklar olabiliyordu. Fiziksel hastalıklar özellikle Sovyet eza endüstrisindeki eksiklikler nedeniyle çok can sıkıcıydı: Doktorlar yalnızca karaborsada ya da ben ve diğer yabancı öğrenciler gibi “gayriresmi kanallar”la bulunabilen ilaçlar yazıyorlar-

dı. İgor'un *Novy Mir*'deki genç meslektaşı, edebiyat eleştirmeni Vladimir Lakşin, onun hakkında yazdığı sevgi dolu hatıralarda, İgor'un hasta insanlara baktığını anımsatmıştı: İlaçlarını buluyor (Sovyetler Birliği'nde hüner ve dayanıklılık gerektiren bir işti bu), yataklarının yanında oturuyor, onları besliyor, çarşaflarını değiştiriyor, hasta lazımlığı getiriyordu. Ölenlerin ardından nöbet tutar, dulları ziyaret eder ve yetimlere bakardı. Karısı Raisa İsaevna hasta düştüğünde ve kendisini tanımamdan kısa bir süre önce kalınbağırsak operasyonu geçirdiğinde, İgor'un titizliğinden ötürü, bandajlama ve yarayı temizleme gibi berbat işleri ona yaptırmaması, İgor'a acı veren bir durumdu. Sovyetler Birliği'nde kalınbağırsak operasyonları yapıyorlardı ama ameliyat sonrası hasta tahammül edilebilir kılan, plastik dışkı imhası poşetlerinden vermiyorlardı.

Ailesinin dışında, İgor'un yardımını hak etmek için gereken tek kriter, ihtiyaç içinde olmak ve dünyada hiçbir önemi yokmuş gibi ilgisiz ve yalnız bırakılmış olmaktı. Hayatının bir noktasında, belli ki uzun zaman önce, insanlığın ortak alışkanlığı olan "önemli insanlara" hürmet etme ve önemsizleri göz ardı etme alışkanlığını tersine çevirmeye karar vermişti. Pasif Tolstoyvari tavrıyla, önemli, ünlü ve güçlü bağlantıları olan kişileri de küçümsemiyordu, fakat bu insanlara karşı çok kaba, asık suratlı ve kavgacı olabiliyordu. Lakşin işin yumruk kavgasına kadar varabildiğini söylemişti ama ben buna hiç şahit olmadım. Bu nedenle arkadaşlarını onu kendilerinden uzak tutmaya çalışıyorlardı. Elitlerden biriyle, değersiz olarak nitelendirdiği bir devlet memuruyla, onun üzerinde otorite kurmak isteyen veya onu hor gören biriyle karşılaştığında, İgor alt dudağını iyice öne çıkarır, sessiz ya da değil, düşmanlık titreşimleri yaymaya başlardı. Piç (*svoloç*) böyle insanlar için tercih ettiği küfürdü, orospu çocuğu (*sukin syn*) da favorilerinden biriydi. Öküz (*skoty*), İgor'un, Metçenko gibi, Moskova Üniversitesi beşeri ve sosyal bilimler profesörleri için kullandığı kolektif lakaptı; Ovçarenko ise İgor'un kitabında kişisel olarak kesin biçimde bir *svoloç* idi. Bana söylendiği üzere, İgor aynı zamanda *mat* adı verilen Rus küfür sanatında bir ustaydı ama bu yeteneğini kadınların huzurunda sergilemiyordu.

Yönetimde olmak gibi ayrıcalıklar da onda aynı tepkileri uyandırıyordu; mesela Yazarlar Birliği üyeliği gibi sahip olduğu imtiyazları kullanmamak için elinden gelenin en iyisini yapıyordu. Bu konuda, özellikle Raisa İsaevna'nın tedavisi sırasında ödünler vermek zorunda kalmıştı, ama bu hoşuna gitmiyordu. Giyimi-

ne hiç dikkat etmezdi; anılarımda hep aynı eski püskü ceket, eğer çok soğuksa üzerine palto, artı bir atkı ve işçi şapkası (kürk başlığı yoktu) ile canlanıyor. Çok nadir taksiye binerdi; bir keresinde 1960'ların başında dört dişini birden çekirtmek zorunda kaldığında (savaş sırasında Smolensk Cephesi'nin bataklıklarında çürüdüğünü söylemişti bana), eve metroyla ağzının üzerini kanlı bir mendille kapatarak dönmüş, Raisa'nın taksi için verdiği parayı da votka için saklamıştı. (İgor'un ahababı ve meyhane arkadaşı, hiciv yazarı Vladimir Voinoviç'ten gelen bu hikâye konusunda emin değilim; benim zamanımda Raisa İsaevna bir çocuk gibi kontrol etmiyordu Igor'u.) Yaşının getirdiği ayrıcalıklar bile Igor için kabul edilemezdi. Voinoviç'in anlattığına göre, metroda göğsünü gere gere ayakta durur, tüm varlığıyla kendisine yer vermenin anlamsız bir hareket olacağını gösterirdi.

İgor'un, ayrıcalıklarını ve bağlantılarını kullanmak konusunda ki gönülsüzlüğü hayatını başka kurallara göre yaşayan İrina'yla ilişkisinde rahatsızlık yaratıyordu (İrina'nın annesi ve kız kardeşiyle de öyle). Duyduğu vefadan ötürü, benim yanımda onların yaşam biçimlerine dair eleştirilerini dile getirmekten kaçınıyordu ama Lunaçarski-Sterlin ailesi hakkında konuşurken genellikle sesinde keskin bir hiciv sezilirdi. İrina'nın iyi, enerjik ve cömert bir kadın olduğunu sık sık kendine ve bana anımsatırdı. İrina'nın Igor'a yaklaşımı gerçekten de sıcak ve hayranlık doluydu ama Igor'un kariyer karşısı duruşuyla bir türlü uzlaşamıyordu. Çocukluğunda Igor onun için göz alıcı bir figür olmalıydı; esmer, yakışıklı, savaşta yaralanmış, on beş yaş daha büyük ve kol kanat geren. İrina, yakınlığına karşılık veren Raisa'dan çok hoşnuttu ama Raisa lüks ve ayrıcalıklar söz konusu olduğunda Igor'un tarafını tutuyordu. Görmek istemediği şeyleri görmeme konusundaki büyük yeteneğiyle İrina, Igor'un lüks ve modayı onaylamayışını sessizce kabulleniyordu ama Raisa'nın sağlık durumunu göz önünde tutarak, daha iyi bir eve taşınmaları konusunda ısrar ettiği için Igor'un kendisine düşmanca davranması ona acı veriyordu. (Sonunda Igor'un homurdanmalarına ve şikâyetlerine rağmen İrina galip geldi.) Yalnız kaldığımızda İrina bana, Igor'un bir hatası varsa (çapkınlık yapmak, içki içmek ve kariyer yapmayı reddetmek dışında), bunun Sovyet hayatında makul bir yaşam standardı tutturabilmek için, bağlantılar kurmak gibi gerekli şeyleri yapmayı reddetmesi olduğunu söylerdi.

Ama belki de bu tutumun esas şı olaydı: Igor, Lunaçarski'nin sekreteri ve kayınbiraderi olduğu 1920'lerde Sovyet hayatına

güçlü bağlantılarla giriş yapmıştı; üstüne üstlük devrim öncesi- nin burjuva ailelerinden birinden geliyordu ki bu, devrim sonrası utanç verici bir şeye dönüşmüştü. Lunaçarski'nin Arbat'taki lüks apartmanında yaşamıştı; Devrim öncesinin gösterişçi ve başarılı bir avukatı için *art nouveau* tarzında inşa edilen, içinde dört başı mamur bir müzisyen locası bulunan binada yaşadığı bu dönem, 1933'te Lunaçarski'nin ölümü ile sona erdiğinde, ömrünü etkili bağlantılarının ve imtiyazlı gençliğinin kefaretiyle ödemekle geçirdi. Gençliğinde bile, bilinen anlamda kariyer yapmaya isteksiz oluşu dikkat çekiciydi. Gençlik dönemlerinde, onu daha iyi noktalara itme gayretlerine karşı direndiği ama kendini adayıp sadık kaldığı akıl hocaları olmuştur elbette: Piyano öğretmeni Bolesav Yavorsky, sonra Lunaçarski, ardından 1930'larda beraber çalıştığı filozof Georg Lukács. Aynı zamanda himayesi altına aldığı kişiler vardı: Mesela 1920'lerin sonundan itibaren gözden düşürüldüğü için birçokları tarafından toplum dışına itilen yazar Andrey Platonov; İgor'un *Novy Mir*'de yazışmaları müdürü olarak altında çalıştığı, hem şefi hem de koruyucu ilgisine mazhar olan şair Aleksandr Tvardovski. İgor bazen kendine Sovyet edebiyatının "dadısı" derdi; kendi değerini küçülten bu tabir, sonraları başkaları tarafından da tekrarlanmıştı; aslında gönlünden geçen, kimsenin rakibi olmadığı ve olmayı da reddettiği fikrinin altını çizmekti.

İgor'un babası Aleksandr Mironoviç Sats, Çernigiv'de ve sonra Kiev'de görev yapmış, başarılı bir Yahudi avukattı. Liberal politikadan yanaydı ve Kadetler'in (Anayasal Demokrasi Partisi) lideri olan, İgor'un da piyanosuyla bazen eşlik ettiği amatör kemancı Paul Milyukov'un arkadaşıydı. Müziksever bir aileydiler. Aleksandr Mironoviç'in ilk karısından olan altı çocuğundan biri besteci İlya Sats'tı. 1911'de genç yaşta ölmeden önce kısa ama parlak bir kariyer yapmıştı; bir diğer çocuk ise opera şarkıcısıydı. Büyüyük kız kardeşi Natalya Aleksandrovna, Lunaçarski'nin ikinci karısı olacaktı. Hikâyeyi karıştıracak ama ailede bir başka Natalya daha vardı, o da İgor'la aynı yaşlarda olan yeğeniydi. İlya'nın kızı Natalya İliniçna'ydı bu; Lunaçarski'nin yönetimi sırasında göz kamaştırıcı bir kariyeri vardı, daha gencecikken Moskova Çocuk Tiyatrosu'nun kurucu yönetmeni olmuştu.

İgor'un alın yazısında müzikal bir kariyer yapmak var gibiydi, on dört yaşında Kiev Konservatuvarı'nda Profesör Bolesav Yavorski'nin eğitiminde, kompozisyon ve piyano öğrencisiydi. Bu, liseden (akademik eğitimden) hiçbir zaman mezun olmadığı anlamına geliyordu. Hayatının daha sonraki dönemlerinde

kendini resmi olarak tanıtırken, eğitim seviyesinin “ortaokuldan terk” olduğunu belirtmekten büyük bir zevk aldı. Bu durum, formal vasıfların değerli olduğu liyakat sistemine bağlı Sovyet entelijansiyasında, Igor’un ömrünce ısrarla savunduğu “elit tabakaya ait olmadığı” iddiasını güçlendiriyordu. Igor müzik okulunu araya Ekim Devrimi girdiği için tamamlayamamıştı. On beş yaşındayken Kızılar’la birlikte savaşmak için ailesine değil de Profesör Yavorski’ye hoşça kal diyerek kaçtı. Bolşevikler onu Beyaz Rusya’ya gözcü ve sabotajcı olarak yolladı. Burjuva bir okul çocuğu gibi görünmesi avantajdı ve iki tren istasyonunu havaya uçurduğunu iddia ediyordu. Kızıl Ordu’da efsanevi komutan Nikolay Shchors’un yönettiği alaya katıldı, başından ve sırtından aldığı ciddi yaralar cepheadaki kariyerini sonlandıranı değil savaştı.

Bir yıl kadar hastanede kaldı, durumu tifüs yüzünden daha da kötüye gidiyordu; kıl payı hayatta kaldı. Fiziksel ve psikolojik açıdan darmadağın bir vaziyette, yeni Sovyet Cumhuriyeti’nin geri kalanı gibi açlık, kaos ve sefaletin hüküm sürdüğü Ukrayna’da buldu kendini. Hikâyesinden anladığım kadarıyla, ne hastanede kaldığı sırada ne de Nisan 1922’de çıktıktan sonra ailesiyle görüşmemiş ya da görüşmemişti. Kiev’de avukatlık yapan babası 1922’de ölmüştü. Igor hastaneden çıkmıştı ama hâlâ güçsüzdü, azalan konsantrasyonu ve yaraları nedeniyle müzikte kariyer yapma umutları sönmüştü, Kiev’de devlet gözetimindeki ambarlarda silahlı güvenlik görevlisi olarak iş buldu; yalnız geçen boş zamanlarında Fransızca ve Almanca kitaplar okudu. Profesör Yavorski onu şans eseri keşfedip kurtardığında sefil haldeydi.

Yavorski iç savaş sırasında Kiev’den Moskova’ya taşınmıştı; Igor’un kardeşi ve yeğeni olan iki Natalya da öyle. Her ikisi de iyi durumdaydı; Natalya Aleksandrovna Maly Tiyatrosu’nda aktris, Natalya İliniçna da Çocuk Tiyatrosu’nda yönetmendi. Yavorski de dahil olmak üzere hepsi Lunaçarski’nin himayesine çok şey borçluydu. Yavorski, Natalya Aleksandrovna’nın talibi ve Natalya’nın büyük üvey kardeşi ile Igor’un Kiev lisesinden sınıf arkadaşı olarak Sats ailesinin eski bir dostuydu. Lunaçarski için editörlük yaptığı yeni bir dergide Igor’a müzik eleştirmeni olarak iş buldu. Igor bunun yanı sıra proleter kültür derneği Proletkult’ta çalıştı, daha sonra burayı yarı deli entelektüellerle dolu –görünürde hiç işçi yoktu–, avangart manifestoların birbiriyle yarışıp kavgaya ettikleri yer olarak hatırlayacaktı. Igor’un vaziyeti hâlâ kötüydü; Lunaçarski ve Natalya onu evlerine aldılar. Evde küçük İrina ve sanırım hem Igor’un hem de Natalya’nın anneleri de vardı.

İgor'un tavan arasında küçük bir odasının olduğu, Arbat bölgesindeki büyük bir evde yaşıyorlardı. 1960'larda İrina burayı Lunaçarski Müzesi'ne dönüştürmeyi başarmıştı. O yılları yâd ettiğinde İgor, konforuyla kız kardeşi Natalya'nın değil, Lunaçarski'nin ilgilendiğini anlatırdı. Neredeyse otuz yıl sonra, Lunaçarski onu hâlâ Gorya ya da Gorenka diye çağırırdı (bildiğim kadarıyla onu yetişkin biri olduktan sonra küçültme eki kullanarak çağıran tek kişi oydu) ve bu, baba-oğul ilişkisi gibiydi. Birkaç ay sonra, Lunaçarski İgor'a onun ilk özel sekreteri olması için davette bulundu.

İgor, Lunaçarski'nin 1933'teki ölümüne kadar, on yıl boyunca onun özel sekreteri olarak kaldı. Bolşevik çevreyi gözlemleyebilmek açısından olağanüstü bir konumu vardı, aynı zamanda bu çevreye ya da başka elit bir gruba katılmak için ömür boyu sürececek bir gönülsüzlüğü. Şüphesiz ki, basında ve Parti'de Natalya hakkında sonu gelmez skandallar ve konumunun akraba iltiması gibi görülmeye açık olması nedeniyle İgor'un durumu bazı açılardan yakışıksızdı. Ama yalnızca sarsılmaz sadakati değil, edebi ve editöryal yetenekleri nedeniyle de Lunaçarski'ye had safhada faydası dokunmuş olmalıydı. Zamanının önde gelen edebiyat eleştirmenlerinden ve Lunaçarski'nin yakın arkadaşlarından olan Vyaçeslav Polonski'ye göre Lunaçarski, Halk Komiseri olarak kendisinden beklenen tüm edebi ve kültürel metinleri yazmak için fazlasıyla yoğundu, bu nedenle stenografa alelacele düşüncelerini dikte eder, İgor da bunları makalelere çevirirdi. İgor hiçbir zaman bu iddiada bulunmadı, bunu zaten yapmazdı da. Bu durum, 1960'larda Lunaçarski'nin editörü olarak yaptığı işlere, gerçekte kendi yazdığı metinleri edit ediyor olduğu için hoş bir gizem katıyordu.

Lunaçarski için çalışmanın yanı sıra, 1920'lerin sonunda İgor, toplumsal ve beşeri bilimlerde iyi işler bulma yolunda ilerleyen genç komünistler için uzmanlık okulu olan Kızıl Profesörler Enstitüsü'nde öğrenciydi. Topladığım bilgilerden çıkardığım kadarıyla kayıt yaptırmak istememişti; buradan mezun da olmadı, ama bu onun açısından Moskova'daki entelektüel çevreyi en canlı haliyle, yakından gözlemlemesine fırsat verecek bir başka olanaktı. Burada Stalin'in genç karısı Nadya Alliluyeva ile ve Nadya'dan daha sevimsiz bulunduğu, Kültür Devrimi'nin genç komünist militanlarıyla tanıştı. İgor'un zamanında enstitü, Parti'deki hizip mücadelelerinin üretildiği (Troçkistler, Zinovievçiler, Stalinciler, Buharinciler) fazlasıyla politize olmuş bir yerdi, İgor bunlara katılmış olsa Lunaçarski'nin başı fena belaya girer-

di. Ama katılmadı ve önde gelen tüm muhaliflere şüpheli yaklaşımından, buna hiç ilgi duymadı. Bu kişilere, aralarında en iyi tanıdığı, kendisine sevgi ama az saygı duyduğu Nikolay Buharin de dahildi.

Kültür Devrimcilerinin saldırıları, Molotov ve sanayi otoriteleriyle eğitim politikaları üzerine yaşadığı çatışmalarla dolu bir yılın ardından, 1929'da Halk Eğitim Komiserliği'nden istifa eden Lunaçarski hayatının son yıllarında gözden düşmüştü. En sonunda tümüyle devre dışı kalması için İspanya'ya büyükelçi olarak atandı. İgor'un anlattığına göre, plan, İgor'un Moskova -Madrid arasında mekik dokuyarak, Lunaçarski'nin Moskova'daki işlerini yürütmesi, bu sırada da (Sats'ın müstakbel eşi ve muhtemelen o zamanlar kız arkadaşı olan ve İspanyolca bilen Raisa İsaevna Lindner'in) Lunaçarski'nin tam zamanlı çevirmenliğini yapmasıydı. Ama zaten sağlığı bozuk olan Lunaçarski, İspanya yollarında, Güney Fransa'daki Menton'da hayata veda etti.

Lunaçarski'nin ölümünün ardından, Buharin'in birlikte çalışma teklifini reddeden İgor, hayatında büyük öneme sahip iki insanla tanışacağı Felsefe Enstitüsü'ne sürüklendi: Uluslararası komünist çevrelerde tarih ve sınıf bilinci üzerine yaptığı çalışmalarla şimdiden ünlü olan Macar Marksist Georg Lukács ve İgor'la hemen hemen aynı dönemde sanat alanına giren, sanatta modernleşmenin şiddetli bir muhalifi olan Mihail Lifşits. Bir grup olarak *Literaturni kritik* dergisi etrafında kaynaştılar, dergi 1930'ların Stalinci döneminde provokatif ve şaşırtıcı derecede bağımsız bir rol oynadı, tıpkı Stalin sonrası dönemde *Novy Mir*'in yaptığı gibi. *Literaturni kritik*, Lukács'ın Almanca yazdığı, İgor'un Rusçaya çevirdiği, Hegel metinleri, Rus romanları ve başka başlıklardaki provokatif felsefi ve edebi çalışmalar için bir araçtı (belki de bir gün bu makaleleri de İgor'un yazmış olduğunu öğreneceğiz, ama yine de Lukács söz konusu ise bundan şüphe duyarım). Derginin pek çok kıskartmasından biri de İgor'un yakın arkadaşı Andrey Platonov'un düzyazılarının basımıydı. Stalin'in, kolektivizm konusunda yazdığı yergi romanından feci halde rahatsız olması, Platonov'u genel olarak sakınılması gereken kişi haline getiriyordu, ama *Literaturni kritik* edebiyat yayımlamak zorunda olmayan bir edebiyat eleştirisi dergisi olmasına rağmen, Platonov'un hikâyelerini basmayı başardı. İgor'un Yazarlar Birliği'ne edebiyat eleştirmeni olarak kabulü bu dönemlere denk geliyor olmalıydı ve bu, onun muhtemelen utanç duyduğu sağlam bir kariyer adımıydı (onu tanıdığımda üyeliği devam etse de hor gördüğü bu birlikten nefret ediyordu ve

bana birliğe katılma sürecinden hiç bahsetmemişti).

1936-1938 yıllarının Büyük Temizlik'i Sovyet komünistlerini ve sanat elitlerini kasıp kavuran bir güçle vurdu; Parti'nin üst kademelerinde yer alanların pek çoğunu, hükümet ve ordu mensupları kadar İgor'un enstitüden tanıdığı Kültür Devrimi savaşçıları ve şair Osip Mandelstam ve tiyatro yönetmeni Vsevolod Meyerhold gibi önde gelen yenilikçi ünlüleri de öyle. Lunaçarski-Sats ailesi, Ticaret Komiseri olan kocasıyla birlikte tutuklanan Natalya İliniçna istisnası dışında bu dönemi nispeten hasarsız şekilde atlattı. İgor'un küçük kız kardeşi Tanya'nın eşi de tutuklanmıştı. Lukács ve *Literaturni kritik* ekibi ise, genelde Lukács gibi yabanc komünistlerin ilişkileri daha büyük risk altında olmasına rağmen sağ salim kurtulmuştu.

1960'larda, Büyük Temizlik çoktan geride kalmış olsa da, tartışmaları herkesin zihnini meşgul etmeye devam ediyor, yayınlar da hâlâ sansürleniyordu. İgor Büyük Temizlik hakkında pek çok kereler konuştu. Bu olaylara kurban giden tanıdıkları hakkında öyküler anlattı ve aynı zamanda süreci analiz etmeye çalıştı (analizlerinin büyük kısmını *Gündelik Stalinizm* kitabımın 8. bölümünde yansıttım). Yüksek sınıfla bağlantılar ve kurban tanıdıkları gibi yüksek risk faktörleri varken, hayatta nasıl kalabildiği üzerine düşüncelerini sordum tanışıklığımızın başlarında. Başka birine yöneltmeyi hayal edemeyeceğim bir soruydu, ama bilmek istiyordum ve bana doğru yanıt vereceğini farz ediyordum. İgor'a göre, işe yarayan tek hayatta kalma stratejisi dışarıda fırtınalar koparken güneye inip tavuk çalarak, basit bir hırsızlık suçundan güvenle hapiste yatan arkadaşının yaptığı gibi ortadan kaybolmaktır. Ama bunu ancak sonradan anlamıştı. Her ne kadar yüksek mevkilerde yer almamasının ve gözlerden uzak kalmasının payı olmuşsa da, hayatta kalmasını kör talihten başka bir şeye bağlayamıyordu İgor. Kimin şanslı olup olmayacağını önceden bilmek iyi olurdu, diye eklemişti; konu üzerine kendi deneyimini anlatmaya en yaklaştığı an da buydu.

Kaderin cilvesine bakın ki, İgor için en tehlikeli zamanlar Büyük Temizlik'in durulmaya başladığı 1939-40 yılları olmuştu. Tehlike iki yönden geldi. İlk İgor'un Platonov ile arkadaşlığıydı. Stalin kendinden hoşlanmasa da onun önemli bir yazar olduğuna inancı Platonov'u tutuklanmaktan kurtarmış olabilirdi ama sıkı takip altındaydı. NKVD (KGB'nin öncülü) ajanlarının rapor ettiğine göre, İgor Platonov'un, metinleri konusunda güvendiği iki kişiden biri ve yakın arkadaşındı. Platonov'un gencecik

oğlu terör suçlamasıyla tutuklandığında, İgor, Platonov'la birlikte Lubyanka'ya gidip çocuğun kaderini öğrenmeye çalıştı. İgor hikâyeyi anlatırken hiç değinmemiş olsa da, bu onun için, Platonov için olduğundan çok daha tehlikeli bir hareketti: Sovyet teatralarına göre, yakın ailenin tutuklanan bir akraba hakkında bilgi almak için başvurma hakkı vardı; akrabalık dokunulmazlığıyla kurbanın suçsuzluğunu bile iddia edebiliyorlardı ama dışarıdan biri konuya dahil olduğunda bu gizli polisin gözünde Sovyet karşıtı bir hareket ve muhtemel bir komplo anlamına geliyordu. Platonov'un oğlu serbest bırakılmadı ama öldürülmedi de; Sovyet standartlarına göre kısa bir sürede Gulag'dan döndü.

İgor için ikinci tehlike *Literaturni kritik*'e edebi camianın başlattığı saldırıların, Politbüro'yu müdahale etmek üzere kışkırtmasıydı. 1939 baharında, İgor ve dergiden diğer isimler Yazarlar Birliği tarafından acımasızca eleştirilmişti. Yüksek mevkiden bir Sovyet bürokratının, dergideki faaliyetlerin güvenlik polisince incelenmesini önermesi, İgor'u kaba bir tavırla (kabalık, düzeltilmiş tutanakta bile barizdi) polisin edebi polemiklerde yerinin olmadığı cevabını vermesi yönünde kışkırtmıştı. Zaten İgor daima bu tür insanlara karşı saldırgan ve uzlaşmaya yanaşmayan bir tavır geliştirmişti. Yazarlar Birliği'nde etkili mevkilere kadar yükselen Aleksandr Fadeyev de dahil olmak üzere, Kültür Devrimi'nin savaşçıları Lukács ve ekibinden hiçbir zaman hoşlanmamışlardı. İgor'u ve derginin diğer editörlerini alenen Sovyet edebiyat eleştirisini tekelleştirmeye çalışan Parti karşıtı hizipçilikle suçlamışlardı ve 1940'ta dergi kapatılmıştı.

Savaş İgor'un imdadına yetişti; hemen Kızıl Ordu'ya gönüllü olarak girdi, yozlaşmış Sovyet edebiyat âleminin sonunu görmekten mutluydu. Büyük ihtimalle bir daha dönmemeyi hem umuyor hem istiyordu. O ve 1930'ların ortalarında ayrı düştüğü Raisa İsaevna savaşın çıkmasıyla birlikte tekrar bir araya geldiler (Raisa'nın yanlış anımsamıyorsam gözden düşüp intihar eden bir şairden, şizofren bir oğlu vardı). İgor şairin oğlunu evlat edindi ve 1941'in başlarında Raisa İgor'la ortak çocukları Saşa'yı doğurdu. İgor savaşa gitmeden –daha önce evliliği anlamsız bir burjuva sözleşmesi olarak görse de– Raisa ve Saşa'nın kanuni haklarını korumak ve cephedeki asker ailesi statüsü kazanmalarını sağlamak amacıyla evlendiler.

İgor 1941 sonbaharından 1946'ya kadar ordudaydı, ilk olarak 39. Ordu'da istihbarat biriminde ve sonra daha düşük bir görevle (muhtemelen Lehçe bildiği için), Sovyet topraklarındaki Polon-

yalı mülteci ve göçmenlerin görevlendirildiği, Stalin'in pek sevdiği Polonyalı yazar Wanda Wasilewska'nın girişimiyle kurulan Birinci Polonya Ordusu'nda. Sovyetler Birliği'nde bilinen adıyla Büyük Vatanseverlik Savaşı İgor için iç savaştan çok daha iyi geçti. Ordudaki erkek dostluğunun ve sivil yaşamın belirsizlik ve aldatmacalarından uzakta olmanın tadını çıkardı. Strateji ve taktikler üzerine saatlerce konuşabileceği generalleri İvan Konev ve Konstantin Rokossovski'ye hayranlık duydu. İstihbarat alanındaki yeteneklerinden gurur duyuyordu; bana düşman hattı yakınlarına sürünerek gidip onların konuşmalarını dinlediği pek çok hikâye anlattı; hatta bir keresinde beni Moskova'nın eteklerinde bir ormana götürüp iz sürme konusundaki uzmanlığını uygulamalı olarak gösterdi. Emri altında çalışan açık saha casuslarıyla (*razvedchiki*) çok gurur duyardı ve biriminden arkadaşlarıyla buluşmalarını hiçbir zaman kaçırmazdı. Bu buluşmalar resmi tatillerde gerçekleşen nostaljik, içkili toplantılardı. Bir gün Raisa İsaevna'ya İgor'un cephede öldüğü bilgisi gelmiş, ama onun için çalışan ve o anda Moskova'da bulunan *razvedchiki*'lerden biri bu fikri hemen reddetmişti: İgor Aleksandroviç düşman sathına yaptığı akından dönmeyecek kadar aptal olamazdı. İgor, sonunda çırpıp geldiğinde bu yorumdan fazlasıyla hoşlanacaktı.

Bana kendi hayat öyküsünü anlatan İgor'la, bana Sovyet tarihini öğreten İgor'u ayırt etmek zordu. Kırk yaş üstü herkesin kişisel yaşamı Büyük Temizlik ve savaş yüzünden öyle bir darbe yemişti ki, bu ikisini kendisi güçlü bir biçimde ayırıyor muydu, emin değilim. Başlangıçtan itibaren, güncel Rus tarihini öğrenmem gerektiğini açıkça dile getirdi, sebebini “çünkü Lunaçarski benim için sadece bir başlangıç” diye yazmışım anneme. Bu, “benim için” kafa karıştırıcıydı: Kapısının önünde beliriveren duygusal İngiliz kızda geleceğin büyük tarihçisini gördüğünden şüpheliyim. Büyük ihtimalle gördüğü şey, kimsenin Sovyet tarihinden anlamadığı Batı'dan gelmiş, biraz şansla bu konuda bir anlayış geliştirecek ve bunu döndüğünde etrafına anlatabilecek birisiydi. Diğer bir deyişle, İrina gibi, İgor'un da benimle ilgili gizli bir ajandası vardı, ama onunki çok daha az kişiseldi. Benim de Sovyet tarihini öğrenme isteğim vardı ve bana göre de, Lunaçarski sadece bir başlangıçtı. Eğer İgor'un yaydığı Sovyet tarihi dezenformasyon idiye (Ovçarenko ve KGB'nin de düşünebileceği şekilde), doğru ajanı bulmuştu.

İgor Sovyet tarihini kara mizah olarak yorumluyordu. Bu, Batılıların alışıldık görüşüne göre, tamamen trajedi olarak algıla-

nabilirdi, ama aralarında bariz farklar vardı. İgor'un versiyonunda, halkı köleleştirmek ve totaliter bir rejim yaratmak üzere Parti diktatörlüğünü kullanmaya yönelik gizli komplolar yoktu. İgor'un Bolşevikleri hiç de şiddetten çekinmiyordu –sonuçta devrimciydiler– ama iktidarı ele geçirdiklerinde gördüler ki, neredeyse tek araçları olan şiddet kör bir aletti. İnsanların tepki vermesine yol açıyordu ama istenileni yapmalarını sağlamıyordu. Bahtsız bürokratlar beyhude yere her şeyi kontrol altında tutmak isteseler de, sürekli hesapta olmayan sonuçlar üretiyorlardı. İşler daha kötüye gittikçe, muhteşem başarılarla ilgili söylevler daha da artıyordu. İgor'un anlatımıyla, Sovyetler Birliği absürd bir tiyatroydu; Mihail Zoşçenko'dan Andrey Platonov'a Sovyet hicivcilerinin tümünün İgor'un arkadaşı olması tesadüf değildi.

Edebi hicivciler, Sovyetler Birliği'nde son derece popüler olsalar da, toplumla ve liderlerle alay ettikleri düşünülduğünden, sık sık politik sorunlar yaşıyorlardı; şüphesiz aynı itirazlar Sovyet tarihinin İgor versiyonu için de yapılabilirdi. Buna cevabı basitti: Bu onun tarihiydi. Sovyetler Birliği'ne dahil olan bir bölgede dünyaya gelmiş, on beş yaşında Bolşeviklere katıldığında politik mensubiyetini ilk ve son olarak seçmişti. Tek parti ve tek ülke ona dağıtılan eldi ve ikinci bir seçim yoktu. İşte böyle anlatmıştı, ona neden hâlâ Parti üyesi olduğunu sorduğumda. Bu, Komünist Parti'yi ve Sovyetler Birliği'ni yönetenlere, onların yaptığı her şeye hayranlık duymak zorunda olduğu anlamına gelmiyordu. Diğer yandan, "Sovyet vatanseveri" tabirini gözünde hiciv pırıltısı olmadan dile getirebilseydi, vatansever olduğunu da söyleyebilirdi. Bence zaten öyleydi.

Parti liderlerinin pek azı İgor'un hikâyelerinde olumlu anlatılıyordu. Troçki İç Savaş'ta birlikleriyle gaddarca davranmıştı, Zinoviyev bir aptaldı, Aleksey Rikov iyi ama sarhoş bir adamdı, Buharin yeteneksizin biriydi. Önde gelen Stalinciler söz konusu olduğunda, Vyacheslav Molotov ve Georgi Malenkov ağza bile alınmazdı; Lazar Kaganoviç enerji dolu, mizah duygusu olan ama zorba biriydi (İgor, Kaganoviç'in bir memurunu duvara yaslamış, suratında başçavuş edasıyla bağırان halini çok güzel taklit etmişti). Stalin söz konusu olduğunda resim daha az netti, çünkü belki de İgor'un kişisel gözlem yapmak için daha az fırsatı olmuştu. İgor, onu enstitüden sevgili öğrencisi, fazlasıyla sempati duyduğu Nadya Alliluyeva aracılığıyla ikinci elden biliyordu (Nadya, 1932'de intihar etmişti). Onu ayrıca, Stalin'in tüm kabalığına rağmen ona oldukça şaşırtıcı biçimde mutlak saygı duyan Lunaçars-

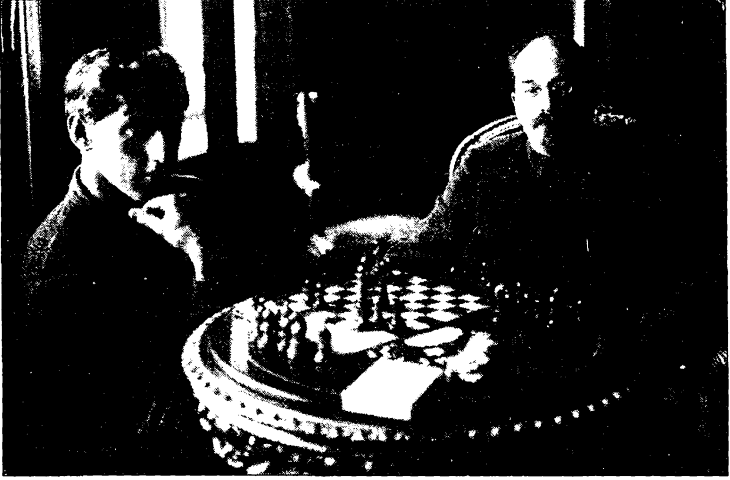
ki aracılığıyla tanıyordu. Aslında bir muhalif olarak, daha önce hakkında pek çok iğneleyici şakalar yaptığı Stalin tarikatına katılmaya eğilimi olmadığı gibi Kruşçev tarafından harekete geçirilen Stalin karşıtı bandoya katılmaya da eğilimi yoktu; Stalin'e yöneltilen suçlamaları listelemek yerine Stalin'i motive eden şeylerle ilgileniyordu. Temel olarak Stalin'i anlamının Sovyet tarihini anlamak için bir anahtar olduğunu düşünmüyordu, böyle düşünemeyecek kadar Marksist'ti. Onun bakış açısıyla, toplumlar ve politik partiler hak ettikleri liderlere sahip olurlardı.

Siyaset dünyasında her zaman yücelterek bahsettiği ve hiçbir zaman eleştirmedeği iki isim Lunaçarski ve Lenin'di. Bu, Lunaçarski açısından sadakat ve sevginin doğal sonucuydu ve ayrıca benim, onun hakkında tez yazan bir akademisyen olduğum gerçeği de vardı. Eğer istese İgor'un, Lunaçarski'nin yanlışları ve zaafı üzerine bana daha çok şey gösterebileceği hakkında bir hissiyatım vardı ve bu hissiyatım Voinoviç'in İgor'dan aktardığı, daha önce hiç duymadığım birkaç saygısız anekdot tarafından da doğrulanmıştı. İgor ve İrina ile tanışıklığının ilk aylarında, Londra'daki *Journal of Contemporary History*'ye yazarak, Nisan 1967 sayısında yayımlanacak olan, (St. Antony's'in küçümseyici tonuyla kaleme aldığım) Lunaçarski makalemi geri çektim. İgor'un ve İrina'nın duygularına saygımdan ötürü yapmıştım bunu. İrina'nın, babasının küçük düşürülmesinden ötürü kırılmanın yanı sıra rahatsız da olacağını düşünüyor, İgor'un ise portremini her ne kadar bir karikatür gibi görse de, olumsuz karşılayacağını tahmin ediyordum.

İgor'un Lenin'e tapınması ise bambaşka bir şeydi. Onun kitabında Lenin'in hiçbir yanışı olamazdı; en şüpheli eylem ve beyanları bile maharetli ve ayrıntılı biçimde temize çıkarılırdı. Lenin'in çelişkileri kavgacı ve zeki kavrayışından ("Diyalektik!" [*diialektika*] diye haykırırdı İgor) ve tartışmalı yazılarından keyif alırdı. Lenin, Franz Liszt (İgor onun müziğini benden çok seviyordu) ve Lukács'ın totalci Marksist-Hegelci felsefesi, İgor'layken gözlerimi karartan üç dört konudan biriydi. Yine de Lenin'i diğer ikisine tercih ediyordum ve mesleki olarak Lenin üzerine hızlandırılmış kurslar almak işime yarıyordu. İgor'un genç arkadaşları arasında Lenin eğitiminden faydalanan bir tek ben değildim. Lakşin bir diğeri, gerçi (Sovyetler'de basılan) anılarında bu konuda çok kibar ve temkinli bir dil kullanıyordu. Bir de Lenin'in Rusya'ya büyük zarar veren berbat bir insan olduğunu düşünen ve bunu dile getiren Voinoviç vardı. İgor'un buna tepkisi, Voinoviç'in, ne de-

Sheila ve İgor Sats çalışma odasında, 1969.

İgor ve Lunaçarski, 1924 yazında satranç oynuyor. Fotoğrafın arkasına İgor tarafından not düşülmüş: "Sevgili Sheila'ya, sohbetlerimizin ve arkadaşlığımızın anısına, 7 Temmuz 1967."

İrina ve Lunaçarski çalışma odasında, tahminen 1928-9.

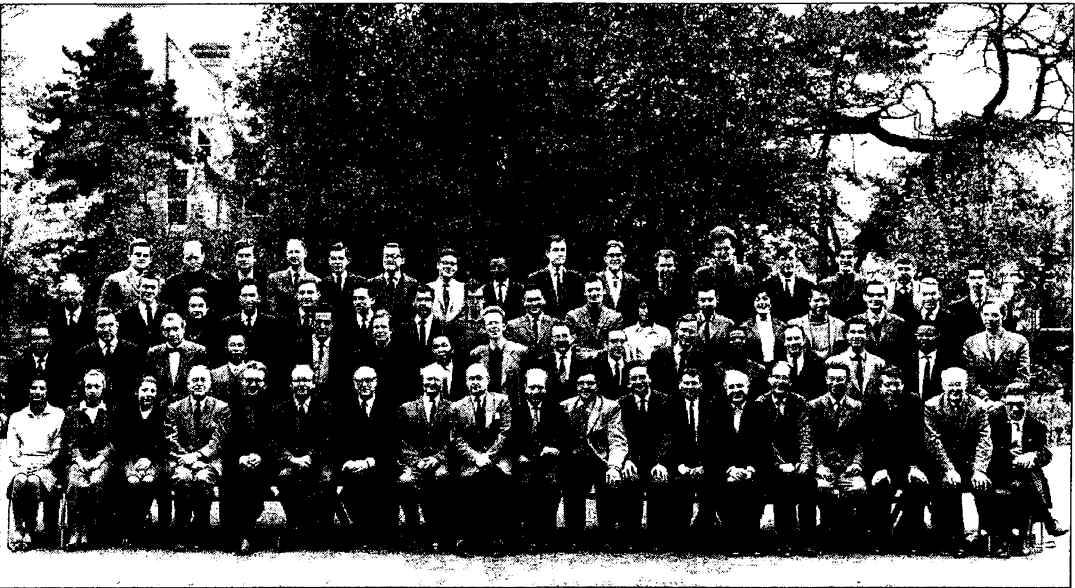
Üst: İrina Lunaçarskaya, on sekizinci yüzyıl tarzı çalışma odasında.
Alt: İrina, kocası Rafayel Nayumoviç ve köpekleri Nessie ile, her iki
resim de tahminen 1980-1990.

Lunaçarski ve karısı, Natalya Aleksandrovna Lunaçarskaya – Rozenel, 1926.

Aleksandr Ovçarenko (sağda) –Moskova'daki danışmanım-
1981'de Washington DC'de Akademisyenler için Woodrow Wilson
Uluslararası Merkez'de karşılaştığımızda, kimliği belirsiz Sovyet bir
meslektaşı ile.

St. Antony's College yıllık fotoğraf, 1964. Soldan üçüncü, yerde oturuyorum, Warden F.W. Deakin soldan dokuzuncu ve Max Hayward sağdan üçüncü, hepimiz en ön sıradayız.

Moskova Üniversitesi. Fotoğraf: Sheila Fitzpatrick, 2013.

Rus Federasyonu Devlet Arşivleri, yazarın fotoğrafı 2013.

İgor Sats'ın, Oxford'dayken bana gönderdiği portresi, arkasında "Sheila'ya, sevgilerimle, 12 Ekim 1970" yazıyor. Bu oldukça hüznü portre İgor'un, *Novy Mir*'in editör kurulundan, Tvardovski'yle birlikte atılmasından hemen sonraki ruh halini yansıtıyor.

Менің с малахона

11/10/70

Менің

12.10.70

diğinin farkında olmadığıdır: Kendisi de bir hicivciyken, Lenin'in Rusya'nın en büyük hiciv sanatçısı, on dokuzuncu yüzyıldan Mihail Saltıkov-Şchedrin ve yirminci yüzyıldan Zoşçenko ayarında bir hicivci olduğunu göremiyor muydu?

1990'lardan beri, Sovyet politikasının tatsız yönleri üzerine içeriden hikâyeler, hatıralar ve sansasyonel arşivlik ifşa bolluğu vardı. Ama henüz 1960'lardı, *Let History Judge* [Bırak Tarih Yargılasın]²² anlayışının öncesiydi, Medvedev'in içeriden biri olarak yazdığı Stalin aleyhtarı makalesi ya da Kruşçev'in anıları daha basılmamıştı. O zaman İgor'un kiler gibi içeriden hikâyeler bilinmiyordu; onun yüksek Sovyet siyasetinden tanıdıkları beni hayrete düşürüyordu. İgor, Yevgenya Yezhova ile buluşma olasılığından bahsedince gözlerim fal taşı gibi açılmıştı. Kocas, – Devrim'in Kılıcı olarak tanınan– Nikolay Yejev, NKVD'nin ve Büyük Temizlik hareketinin başındaydı, buna rağmen kısa bir süre sonra kendilerini kurban pozisyonunda bulmuşlardı. "İyi bir kadındır" dedi İgor, "onu hepimiz tanırdık (edebiyat dünyasını kastetmişti), ama şimdi olanlar yüzünden perişan ve tüm yüzü kurdeşen dökmüş." (Günlüğüme adını Yerşova olarak not düşmüşüm, o zamanlar Sovyet tarihinden ne kadar anladığımı gösteriyor bu!)

Her ne kadar İgor için bir kahraman olmasa da, benim kahramanlarımdan biri *Rus Devriminden Anılar* kitabının yazarı Nikolay Suhanov'du. Eski bir Menşevik olan Suhanov'un sonu 1930'ların başında göstermelik Menşevik mahkemeleriyle gelmişti. İgor'a göre, gerçekten de Menşeviklerin gizli bir tertibi vardı ya da en azından sanıklardan bazılarının içinde olduğu kötü amaçlı ilişkiler ve bir ihtilal kaçkınları dergisi... Ama Suhanov büyük ihtimalle bunların bir parçası değildi; sadece görünürlüğünden ötürü onlarla temas halindeydi. "Kimse onu savunmaya yeltenmedi; Lunaçarski hiç ilgi göstermedi" diye yazdım günlüğüme İgor'un olaya yaklaşımını özetlerken. "Yazık değil mi, diye sordum. Omuzlarını silkti. Tabii ki yazık (*konechno, zhalko*) yanıtını verdi bana." Sovyet tarihi pek çok yazıkla doluydu ya da daha kötüsü bana Lunaçarski gibi kişilerin taraflardan birini seçmek zorunda kaldıklarını anlatıyor gibiydi. Suhanov adına mücadele damadına düşmüştü (ama o bunu yapmasına rağmen hiçbir yararı olmadı).

En çok hoşlandığım ve kelime kelime günlüğüme kaydettiğim

22. Roy Aleksandroviç Medvedev'in 1972'de basılan Stalinizm karşıtı eseri. (ç.n.)

hikâye, Lunaçarski'nin yan dairesinde yaşayan casus, Çeka görevlisi Yakov Blumkin ile ilgiliydi. İgor'un, Odesa'lı, kendinden beş yaş büyük bu hayat dolu Yahudi'den hoşlandığını görebiliyordum. 1920'lere ait GPU²³ anıları nostaljik renklere sahipti, tıpkı birinin Al Capone dönemi Şikago'sunu anlatması gibi. Blumkin'in bir maceracı olduğunu söylemişti İgor; sıkıldığında yatağına sırtüstü yatıp tavana ateş açan biriydi. 1929'da İstanbul'da gizli ajan olarak çalışırken, sürgündeki Troçki'yle karşılaşmış ve pervasız bir hareketle gerideki eski muhalif liderlere onun mektuplarını taşımaya başlamıştı. Mektupları götürdüğü adreslerden biri olan Karl Radek, tuzak korkusuyla mektubu almayı reddedip Blumkin'e onu ihbar edeceğini söyledi. İgor'un anlattıklarından aldığım notlara göre, Blumkin "onu öldürürdü ama dairede ve etrafta insanlar vardı." Kaçmaya çalıştı ama tren garlarında kendisini bekleyen birileri olduğunu fark etti. Bu yüzden eve döndü ve Lunaçarskilere oyunun bittiğini söyledi. Bir hafta kadar sonra, hapishaneden telefonla arayıp hizmetçisinin bir nevresim takımı göndermesini istedi. Anılarını yazmak için kendisine bir hafta verilmişti ve sonrasında vurulacaktı. Kısa bir sürenin ardından İgor GPU'dan bir tanıdığıyla sokakta karşılaştı ve "Yakov'un artık yaşamadığı" (*Yakova uzhe net*) haberini aldı.

* * *

O ilk aylarda, İgor'un neden benimle konuşmak için çok fazla vakit ayırdığını ve casus olmamdan neden korkmadığını hep merak ettim. İkinci soruyu ona sorduğumda, nasıl olup da bir casusu tanımam dercesine güldü. Ona St. Antony's'i ve "halen iyi tanıyan" Max Hayward'ı anlattım (Sovyet basını ona atıflarda bulunurdu, ilginç şekilde halk tarafından pek bilinmese de KGB için böyle değildi). Beni ilgiyle dinledi ama daha ihtiyatlı davranmaya gerek duymadı. Yurtdışına gidip hikâyelerini bastırabilecek ve başını belaya sokabilecek olmam beni huzursuz ediyordu, en azından benden bunu yapmamamı isteyebilirdi, ama hiçbir zaman yapmadı. "Bana güvenmemesi için ona sürekli sebepler sunuyordum, buna rağmen bana güvenmesi beni ürkütüyordu" diye, yazdım anneme Oxford'a sağ salım döndüğümde. Ama kim bilir neden, bana güvenmeyi seçmişti. Belki de, o zaman düşündüğüm kadar olağanüstü bir durum değildi bu: İgor sevdiği insanlar

23. Çeka'dan sonraki, NKVD'den önceki gizli polis teşkilatı. (ç.n.)

etrafındayken pervasızca konuşurdu. Etrafında güvenmediği birileri varsa birden kilitlenirdi, ama genellikle dikkatli olmaya zahmet etmezdi. Kaybedeceği ne vardı ki? Sene 1937 değildi. Hayata karşı bu yaklaşımı İrina'yı endişelendiriyordu ve eminim ki Raisa İsaevna'yı da öyle.

İgor'un benimle bu kadar zaman geçirmesine şaşırmanın bir nedeni de Rusça konuşurken çok sıkıcı olduğumu düşünmemdi. Erken dönem sohbetlerimizde çoğunlukla sessiz kalıyor, araya sadece gerçeklere dayanan sorular sokuşturuyor ve bir noktayı anladığım ya da onayladığımda başımı sallıyordum. Dil becerim, bunları başkaları yaptığında anlasam da henüz mizah ve kinaye için yeterli değildi ve bu atıflar olmadan kendimmişim gibi hissedemiyordum. Bunu yavan Rusçamla İgor'a açıkladım ama o bunu geçiştirdi. Konuşmak zorunda değildim, yüzümü okuyabiliyordu. O zaman bundan şüphe duysam da, bu belki de doğrudu.

İgor'u her pazar (arşivler kapalı, kütüphaneler belirli saatlerde açıktı) ziyaret etmeye başladım, ama nisan ortasına geldiğimizde hafta içi de uğramamı önerdi. Mayısta sohbetlerimiz "uzadıkça uzuyor" diye yazdım anneme. Haziranda arşivleri tüketmiştim, İgor'a güneşırı uğruyor, günün çoğunu orada geçiriyordum, 24 Haziran'da 8 saat olarak kaydetmişim ziyaretimi. Raisa İsaevna çoğunlukla yoktu, ya bir hastanede ya da sanatoryumda nekahettydi. İgor beni (omletle) beslemeye ve bir işi olduğunda bana okuyacak materyal vermeye başladı (*Novy Mir*'den seçilmiş makaleler, yayımlanmamış metinler, kapalı devre dolaşıma sokulan dokümanlar). Odasında tahta sandalyede otururdum, o ise odanın ortasında birdenbire yükseliveren, rahatsız görünümlü sert, yatağında otururdu. Telefon sık sık çalardı ve İrina'dayken olduğu gibi özel konuşmak için odadan çıkmamı hiçbir zaman istemedi. "Özel", kalabalık ev ortamları düşünüldüğünde Sovyetler Birliği'nde geçerliliği olan bir kavram değildi. Eğer diğerlerinin (KGB de dahil) duymasını istemediğiniz şeyler söylemek isterse- nız, yürüyüşe çıkardınız.

Günlüğümde ve anneme yazdığım mektuplarda, İgor'un benimle neden konuşmak istediği sorusunu döndürüp duruyordum; bu fevkalade bir talih gibi görünüyordu. Anneme nisanda yazdığım mektupta belirttiğim gibi, "emekli, yalnız bir adam değildi, pek çok şeyin ortasında, pek çok konuda savaş veren, çok yoğun biriydi" ve aynı zamanda hasta eşine de bakıyordu. Gizli bir amacı var mıydı, merak ediyordum. Kastettiğim casusluktu, cinsellik değil (sonuçta Sovyetler Birliği'ndeydik). Ama "İgor

Aleksandroviç'in dürüst olmadığını düşünemiyorum, zeki ve uyanık biri olsa bile" diye yazdım günlüğüme. Doğrusu, beni düzenli olarak rapor eden bir Lunaçarski var idiyse, bu İgor'un hiç yapmadığı şekilde hayatım, davranışlarım ve bağlantılarım hakkında derinlemesine sorular soran İrina olurdu kuşkusuz. Adım adım iyi talihimi kabullendim ve olabilecek en yalın şekilde ifade etmeye başladım: Anneme ciddiyetle yazdığım gibi "İgor Aleksandroviç'in ziyaretlerimden hoşlandığı sonucuna vardım."

Cinselliğin de bir faktör olabileceği ne zaman aklıma geldi emin değilim. İrina'nın, İgor'un, dul geliniyle ilişkisi nedeniyle kısa süre önce patlak veren aile skandalını not düşerek (bu ilişki sona ermişti ama kadın, torununu görmesi için İgor'a getirdiğinden, onu tanıyordum) İgor'un çapkınlıklarını ve Raisa İsaevna'nın hastalığını da anımsatarak, onunla ilişki yaşamamam konusunda beni uyardığına dair bir anım var. Tam olarak ne zamandı bilmiyorum, ama muhtemelen yaz başında, Raisa İsaevna hastanede, Saşa da bir yerlerdeyken ve ben İgor'la sekiz saatlik mesaimi geçirirken olmalıydı. İşte o zaman İgor mümkün olabilecek en hoş pası attı bana: Beni öptü ve "Tabii ki, senin için çok yaşlıyım" dedi. Böyle olduğu konusunda hemfikiridim, o an hissettiğim üzüntüyü ona ifade ettim. O yıllarda kişisel hayatımda verdiğim en akıllı kararlardan biriydi bu ve önceden düşünülmüş değildi, tamamen içgüdüsel. Enstest gibi hissettirecek olması bir yana, İgor'la ilişki yaşamak bir felaket olurdu. Bu nedenle, berrak bir vicdanla İrina'ya İgor'la bir ilişki yaşamayacağımı söylemişim ve bana inandığından olsa gerek, bu konunun peşini bıraktı. Ondan sonra İgor'la yakınlığımı hayatın bir gerçeği olarak kabul etti. Böyle mülkiyetçi biri için, gücenmeden beni teslim etmesi tuhaftı, ama konu gerçekten de böylece kapandı. Onunla iyi arkadaşlığımız devam etti, ama İgor yaşadığı sürece, Moskova'ya geldiğimde ilk onu arardım, İrina'yı ise daha sonra.

İgor'un ilgisinin cinsel yönü tümüyle sürpriz değildi tabii; politika hakkında özgürce konuştuğu gibi seks ve hayatındaki kadınlarla ilgili de konuşurdu. Seks hakkında konuşurken tamamen açık sözlüydü, hiç şehvetli bir tavrı olmadı, genelde komikti. İgor'un kitabında, kadın ve erkek arasında yakın ilişki varsa, aksi açıkça beyan edilmedikçe cinsellik yaşadıkları varsayılırdı, aksi durumda da İgor olaya merhametli bir açıklama getirirdi (*Zavallı adam iktidarsızdı, bu nevroza savaşta tutuldu*). Büyük ve ünlü kişilerle ilgili hikâyelerinde cinsellik yer alırdı, bunu hayatın önemli bir parçası saydığından; aksi halde özet karakter analiz-

leri eksik kalırdı. Hatta Lenin ve sevgilisi Inessa Armand'dan da fazlasıyla bahsederdi, bu, kısmen İgor'un onun çocuklarıyla arkadaş olmasından da kaynaklanıyordu. Duyduğu saygıdan olsa gerek, bu konuda Lunaçarski tek istisnaydı. İgor'un babası hakkında yaptığı duygusuz yorumu anımsıyorum; dokuz çocuk sahibi olması çocuklara ya da özellikle eşlerine düşkünlüğünden değil, "eylemin kendisini (bu da, cinsel ilişkiydi) sevmesinden kaynaklanıyordu." Bunun, onların ortak yanı olduğunu düşündüm. Ama İgor hayatına giren kadınları seviyordu, onları iyi hatırlamaya, ilişki bittikten sonra bile refahları hakkında endişelenmeye devam ediyordu.

İgor'un geçmiş ilişkilerinde sahipsiz, evsiz barksız olanlar vardı, ama bahsettiği sevgililerin çoğu güçlü, bağımsız, bilgi ve karakterlerinin sağlamlığından ötürü hayran olduğu kadınlardı. *Literaturni kritik*'te Lukács ve İgor'la birlikte çalışan, kavgacı ama iyi bağlantılara sahip edebiyat eleştirmeni, ünlü devrimci Feliks Kon'un kızı Elena Feliksova Usyeviç onlardan biriydi. Diğer Polonyalı yazar Wanda Wasilewska'ydı, "toplumsal gerçekçi" romanları Stalin tarafından o kadar beğenilmişti ki, onu Birinci Polonya Ordusu'nu oluşturmakla görevlendirmişti, İgor büyük olasılıkla onunla buradan tanışıyordu. Kendi gibi ünlü olan, Ukraynalı yazar Aleksandr Korneyçuk'la evlenen Wasilewska üzerine Lehçe ve Rusça pek çok yayın vardı ama hiçbirisi özel hayatı konusunda pek bir şey anlatmıyordu ve hatta Stalin'in kişisel arşivinde bile, savaş sırasında ara sıra ofiste buluştukları yazıyordu. Bununla beraber, eğer İgor'u doğru anladıysam, Wasilewska 1940'larda İgor'la bir ilişki yaşarken aynı zamanda Stalin'le de ilişki yaşıyordu. (Günlüğüme bunu yazmamıştım ve İgor'un her iki ilişkinin de doğası hakkında açık ve net konuştuğuna yemin edemem). Kuşkusuz bu üzerimde hatırı sayılır bir etki bıraktı. İgor ve Stalin birbirlerinden sadece iki derecelik açıyla ayrılıyorlardı. Ve haliyle, benim için üç derecelik bir uzaklıktı bu.

İgor'un davranışındaki cinsellik faktörünü fark etmekteki yavaşlığımın nedeni, belki de kafamın bambaşka bir şeyle meşgul oluşuydu: sevgiydi bu. Sınırlı olmasına ("sevginin bir türü") ve karşılıklı bir şeye atfedilmesine rağmen, bu kelime günlüğümde erkenden yer aldı. Belki cesur bir iddia olacak, ama 13 yıllık arkadaşlığımız süresince İgor'un sevdiği kadınlar listesine girdim. Muhtemelen sonuncusuydum –en azından onun ölümünden sonra arkadaş olduğumuz Raisa İsaevna'dan anladığım buydu– ve aile açısından nispeten zararsızdım. Kesinlikle onu sevdim.

1967'deki tanışmamızdan 1979'daki ölümüne kadar geçirdiğimiz süre zarfında, İgor benim için dünyadaki en önemli kişiydi; daha evvel babam, sonra da kocam Michael Danos'un olduğu gibi. Tomurcuklanan bir tarihçi olarak bana sağladığı yardımdan ötürü söylemiyorum bunu, gerçi o konuda da muazzamdı. Onun gözlerinden Sovyet dünyasını inceden inceye görmeyi öylesine öğrenmiştim ki, tüm kitaplarımın diğer yazarı olarak onu gösterebilirdim (tıpkı Lunaçarskiler gibi!), özellikle gündelik hayat ve toplumsal davranışlar üzerine olan kitaplarımda. Kişisel düzeyde benim için büyük anlam ifade ediyordu –onu babamla Mişa arasına yerleştirmemin gösterdiği gibi– benim için baba ile sevgili arasında bir yerdeydi, ben ilişkiyi ilkinde doğru itelerken İgor ikincisine doğru iteliyordu. İgor'un neden benim için bu kadar önemli olduğunu biliyordum, ya da bildiğimi düşünüyordum. Çünkü korkularımın yaşayan bir karşıtıydı o, babam öldükten sonra artık tüm sevgiler kazanılması gereken ve koşullara bağımlı hale gelmişti, bir babadan başka kim seni *ne olursa olsun* sevebilirdi ki? İgor'un sevgisinin kazanılmamış ve karşılıksız olduğunu düşünüyorum ve bunu bir mucize olarak görüyordum.

Arşivlerde

1967'nin ilk aylarında başıma olağanüstü iki şey geldi: İgor ve arşivler. Tüm ilgimin bu ikisi üzerinde toplandığını söylemem çelişkili gelebilir, ama işte böyle hissediyordum. İki şeye aynı anda yüzde 100 odaklanmak gibi imkânsız bir şeyi gerçekleştirme zamanıydı. Zamanı bölüştürmem söz konusu olduğunda, arşivlerin önceliği daha azdı ama açılış saatlerinde İgor'a gitmiyordum, ikisi arasındaki zamanı ucu ucuna denkleştiriyordum. İrina ve Lenin Kütüphanesi de dahil olmak üzere, bunların dışındaki her şey uzak ara ikinci sırada geliyordu.

İgor ve arşivler bambaşka alanlar da olsa kesişiyorlardı. Lunaçarski'nin 1920'lerdeki Halk Eğitim Komiserliği'nin arşivlerini okuyordum; bu, İgor'un Lunaçarski ile çalıştığı dönemdi. Onun yazınsal sekreteri olarak, Narkompros ile bir bağı yoktu ama tüm önemli politika sorunlarını Lunaçarski'den duymuştu, genel olarak menfaatlerin neler olduğunu ve kimin hangi tarafta yer aldığını anımsıyordu. Hatırlayamadığında, olaylara daha yakın olan eski Narkompros çalışanlarından birini telefonla arayıp sorardı; bazen de onları benimle konuşmak üzere davet ederdi. İgor'un hayatımdaki varlığından ötürü ne kadar şanslı olduğumu biliyordum, ama hem İgor'a hem de arşivlere aynı anda sahip olmanın ne denli inanılmaz bir şans olduğunun farkında mıydım, bilmiyorum. Arşive, özellikle de daha önce hiç kimsenin el sürmediği bir arşive sahip olmak harika bir şeydir. Ama el değmemişliğe ek olarak, arşivde bir gün önce okuduklarınız hakkında canlı yorumlar yapmak isteyen hakiki bir bilgi kaynağı bulmak, insanın başına hayatta bir kez gelirdi.

Sovyet tarihi Batı'da bebeklik dönemindeydi ve 1917'den sonraki dönem hakkında Sovyet arşivlerinde çalışmak için izin almak

akla gelmeyecek bir şeydi. Arşivlere ulaşmadaki imkânsızlık, Batı'daki Rus tarihçileri için Sovyet dönemini mantıklı bir çalışma konusu olmaktan çıkarıyordu. Tarihin ne olduğu kavramına konulan sınırlar her zaman tartışmaya açıktır. 1960'lara kadar İngiliz arşivleri hâlâ 50 yıl kuralını takip ediyordu, bu da Birinci Dünya Savaşı'nın tarih olduğu, ama 1920'lerin olmadığı anlamına geliyordu. Ama çağdaş tarihin yeni akım disiplini, dinazorların direncine rağmen önem kazanmaktaydı. Çağdaş tarihin sabitlenmiş sınırları yoktu, ama tarihçiler en fazla bir nesil ya da otuz yıl öncesini varsayıyorlardı. Sınırlar için benzer bir yeniden düzenleme Batılı arşivler için de uygulamadaydı. 1967 yılı, İngiliz Kamu Kayıt Bürosu'nun elli yıl kuralından otuz yıla geçtiği seneydi, böylece benim konum (İngiliz arşivleri söz konusu olduğunda) sıkı biçimde tarihin kapsamına giriyordu.

Ama Batı'daki pek çoğu göçmen olan Rus tarihçiler alışılmadık biçimde tutucuydular. Hâlâ genel olarak Rus tarihinin Ekim Devrimi'yle birlikte sona erdiğini, bunu takip eden her şeyin siyasal bilgiler alanına girdiğini farz ediyorlardı. Bunu tamamen önyargı olarak değerlendiriyordum, aynı şekilde büyük araştırma kütüphanelerinin "Sovyetler Birliği" başlığıyla katalog oluşturmaması da öyleydi (1980'lerde, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sadece birkaç sene önce, Library of Congress²⁴ bunu feshetmişti). Sovyetler Birliği'ndeki ilk yılda bu kadar heyecanlı olmanın altında yatan neden, yeni bir akademik alanın, Sovyet tarihinin doğumunun içinde olduğumu düşünmemdi (ve sonuçta doğru çıktı).

İngiliz arşivlerinin aksine, Sovyet arşivlerinde elli -ya da otuz- yıl kuralı gibi bir kısıtlama yoktu, yine de 1917'nin dönüm noktası olduğuna dair varsayımları, pratikte elli yıl kuralına benzer bir şeydi. Bunun iyi tarafı, eğer bir kural kanunda tanzim edilmemişse, uygulamak zorunda olmamanızdı; kötü tarafı ise Sovyetler'in her konuda bilgiye erişimi kısıtlama geleneğiydi, özellikle de söz konusu yabancılar. İşin ilginç, Sovyetler Birliği için yola çıktığımda hâlâ elli yıl kuralı vardı, otuz yıl kuralı dahilindeki Sovyet arşivlerini talep etme hakkına sahiptim. Hatta daha tuhafı, şimdi çok uzakta kalmış olsa da, üzerine çalıştığım dönem yalnızca bir nesil öncesiydi ve İgor ile çağdaşlarının zihinlerinde hâlâ canlıydı.

Arşivlere girmek, Sovyetler Birliği'ne gidişimin başından beri içimdeki esas hevesti. Bunun bir nedeni, Melbourne Üniver-

24. ABD'nin Washington'da bulunan ulusal kütüphanesi. (ç.n.)

sitesi Tarih Bölümü'nde aldığım sıkı eğitimde, arşiv araştırmasının *olmazsa olmaz* kabul edilmesi idi, fakat şüphesiz St. Antony's'dekilerin, tarihçiler için birincil kaynağın önemini anlamamaları karşısında duyduğum hayal kırıklığı da bu hevesimi yoğunlaştırmıştı. Buna ek olarak, Oxford'da okuduğum yakın dönem Lunaçarski yayınlarından biliyordum ki, en azından bazı Sovyet akademisyenleri 1930'ların başına kadarki arşiv dokümanlarına artık ulaşabiliyorlardı.

Daha sonra bir akademisyen olarak arşiv başarılarım bilinir olduğunda ve alanda hakkında konuşulur hale geldiğimde, şunu söyledim: "İngiltere'den edebiyat bursuyla gelmiş bir danışman olarak, 1917 sonrası Sovyet arşivlerine hiçbir zaman ulaşamayacağımı bilemeyecek kadar saftım ve işte bu yüzden başardım." Bu, arşivlere netameli torpillerle (ABD'deki dedikodu "Komünist babam"dı) girdiğim imasına karşı yararlı bir savunmaydı. Buna rağmen, günlüklerimi ve mektuplarımı yeniden okuduğumda, bu savunmayla ilgili şüphelerim var: O kadar da saf görünmüyorum; sadece çok kararlı ve Sovyet tarihçisi olarak neler başaracağına dair büyük fikirleri olan birini görüyorum. Arşivler üzerine inadım, neredeyse kavgacı ısrarım, tuhaftır ki Moskova'daki utangaçlığım ile çelişiyordu. Arkadaşım Tomiko'ya göre, bu konuda takıntılıydım (ki o edebiyat akademisyeni olarak metinlere benden daha çok ilgi duyuyordu) ve "yaşam arşivsiz mümkün değilmiş gibi" davranıyordum, anneme anlattığım gibi, hissettiğim tam da buydu. Korku ve utangaçlıktan azade oluşuma özenen Tomiko, arşivcilerin benim "fevri taleplerimle" nasıl başa çıkacaklarına dair büyük fanteziler üretiyordu. Şüphesiz bunlar benim de fantezilerimdi.

Süreç Ovçarenko'nun –Devlet, Parti ve Edebi Arşivleri de içeren– planımı imzalamasıyla başladı ve Inotdel'den Lilya Pavlovna arşivlere benim adıma başvurular gönderdi. Bu, kasımın sonlarında oldu, o dönemde zihnim hâlâ Lunaçarski'nin kişisel çalışmalarının yer aldığı Merkez Parti Arşivi'ne odaklıydı. Anneme yazdığım gibi, "Yabancıların Parti Arşivi'nde çalışmasından hoşlanmıyorlar, bu yüzden de kolaylıkla reddedebilirler. Ama yine de sonuçta benim plan kabul edildi." Lilya Pavlovna Parti Arşivi'ne kabul edileceğim konusunda şüphe içinde olsa da, Ovçarenko çok daha iyimserdi: "Bir emsal var" demişti, daha önce bir İngiliz değişim öğrencisi Parti Arşivi'ne girmişti, bu nedenle benim için umut vardı. Yine Ovçarenko'nun danışmanlık yaptığı o öğrenci, Lunaçarski'nin oyunları üzerine çalışan bir edebiyatçıydı, bunla-

rın bazılarının elyazmaları Parti Arşivi'nde idi, konumu açısından benden daha şanslıydı.

Ovçarenko ile ilişkilerimiz soğuduktan sonra, Parti Arşivleri söz konusu olduğu zaman, beni gerçekten yürekten destekleyip desteklemediğini sorguladım. Yaptığı yersiz bir yorumdan pis kokular almıştım (Aralık başı günlüğüme kaydettiğime göre), sanki izin talebim reddedilirse günah keçisini hazırlamak istermiş gibi, Lilya Pavlovna'nın izin almak için yeterli çabayı gösterip göstermediği konusunda emin olmadığını söylemişti. Bu uyarıyı, İgor'la buluşma konusunu gündeme getirdiğimde buz kesen konuşmamızda dile getirmişti. Geriye dönüp baktığımda, lisansüstü öğrenciler ve Sovyet arşivleri üzerine on yıllık deneyimiyle Ovçarenko, arşivdeki şansımı maksimum düzeye çıkarmak isteseydi, tez başlığını "Halkın Komiseri ve Parti Üyesi Lunaçarski" gibi farklı bir şekilde formüle ederdi diye düşünüyorum. Çünkü o zaman Parti Arşivi'ndeki kişiler ilgili dokümanların kendilerinde olmadığını söyleyemezlerdi. Diğer taraftan, Ovçarenko tahminen daha önceki İngiliz öğrencinin kabulü için destek vermişti, çünkü kendi başarısından gururla bahsediyordu. O zamanlar, Ovçarenko gibi liberal olmayan birinin bilgiye erişimi yaygınlaştırmak istemesini garip buluyordum, ama şimdi bunun ideolojiyi fazlasıyla ciddiye almaktan kaynaklanan bir yanlış yorum olduğunu düşünüyorum. Liberal olsun olmasın, bir danışmanın yabancı öğrencisini Parti Arşivleri'ne sokması büyük bir başarıydı, meslektaşlarla yarışta şapkasına bir tüy daha dikmiş oluyordu (*Ne kadar önemli ve faydalı bağlantıları olan biri olduğumu anladın mı, iddiaya girerim sen bunu beceremezdin...*)

Herhangi bir şey için izin almak Sovyetler Birliği'nde büyük problemli, hep daha fazla belge isteyen ve her iki tarafın da ne kadar zaman harcadığını umursamayan bürokratlara yapılan sayısız ziyareti gerektiriyordu. Küçük memurlar sizi küçük penceyelerinin dışında saatlerce bekletmeye meyilliydiler, sonunda sıranın en önüne ulaştığınızda, zafer edasıyla camı suratınıza kapattıyorlardı (*Öğle yemeği için kapalıyız! Bugün kapalıyız! Tadilat nedeniyle kapalıyız! Sonsuza dek kapalıyız!*) Daha yüksek rütbeliler ise sekreterlerine kapı duvar olup ortadan kaybolmalarını emrini veriyorlardı. Evlenme iznini saymazsak (evli olduğumdan, hiç yeltenmedim) arşiv izni almak en zoruydu, Arşivler kısa süre öncesine kadar devlet güvenlik aracı olarak Merkez Devlet Arşiv İdaresi'nin yönetimi altındaydı. 1960'larda arşiv müdürleri ve kıdemli arşivciler, arşivlerin devlet sırrı olduğuna ve bunları

görmek isteyen yabancıların Sovyetler Birliği'nin itibarını düşürmek istediklerine inanıyorlardı ve bu yüzden aşırı güvenlikçi zihniyete sahiptiler. Parti Arşivi hiçbir zaman güvenlik polislerinin kontrolünde olmadı, ama ondan daha iyi olmayan Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin yetkisi altındaydı. Doğrusu komünist olmayan yabancılar için işler daha kötüydü, çünkü Parti Arşivi'ndeki kişiler sadece komünistlerin komünist arşivler üzerine çalışabileceğini söylüyorlardı. Çıldurtıcı bir durumdu bu, anladığım kadarıyla Sovyet anlayışında Parti, kilise ya da özel bir kuruluş gibi ona dahil olmayanları içine almayan bir özel çıkar organı değil, ülkeyi yöneten kuruluş gibiydi. Ama bu, komünistlerin kurallarında istisnaların olmadığı manasına gelmiyordu: Ovçarenko gibi, müşterileri için kuralları sürekli eğip bükmeye çalışan yöneticiler ile sistemin bu tür kişisel çizgilerde ilerlemesi, Sovyet hayatında her yerde istisnalar yaratıyordu. Mesela yazınsal sansürde, kısıtlamaların derecesi neredeyse havayla birlikte değişiyordu, pistonları doğru biçimde çalıştırmanın sırrı da doğru anı yakalamaktı; Sovyet değişimiyle bütün güçlerin uygun şekilde aynı zamanda yer almasıydı (*koniunktura?*).

Her ne kadar günlük ve mektuplarımda anlatıp durduğum Parti Arşivi'ne odaklanmış olsam da, Devlet Arşivleri'ne giriş iznim Noel tatili başlamadan geldi. Ovçarenko, Noel tatilinden hemen sonraki telefon konuşmamızda Parti Arşivi konusunda hâlâ iyimserdi. Ama sonra bir şeyler ters gitti. 23 Ocak'ta, Lilya Pavlovna Parti Arşivi'nin, orada çalışmam için gerekli izni vermeyi reddettiğini söyledi. Bu ayın başındaki atmosfere bakarak, yaklaşımlarında "pozitiften negatife doğru değişim olduğuna dair" bir hissi olduğunu söyledi, ama ben onun daha önce arşivdekilerin pozitif yaklaşımdan söz ettiğinden emin değildim, her zaman kabul edilmeyeceğime dair endişelerini dile getiriyordu. Lilya Pavlovna bana Parti Arşivi'ne ev sahipliği yapan Marksizm-Leninizm Enstitüsü başkanı tarafından imzalanmış mektubu gösterdi. Başlığında uygun arşiv zemininin Devlet Arşivi olduğu ve Parti Arşivi'nden dokümanlara ihtiyacım olmadığı söylenmişti. Bir açıdan, tezimin başlığının "Halkın Komiseri Lunaçarski" olduğu düşünüldüğünde bu mantıklı sayılabilirdi. Lilya Pavlovna, red cevabının çok net olduğunu, kendisinin kararı temyiz etmek için olanağı olmadığını, eğer çok isterse Ovçarenko'nun, bunu arşiv müdürü Çekoslovakya gezisinden döndüğünde yapabileceğini söyledi. Bu, duruma meşruiyet kazandırma dokunuşuydu, bu tür çabaların genelde olumlu sonuçlanma ihtimali çok düşüktü.

Lilya Pavlovna ile red cevabını tartışmadım, hemen Ovçarenko'ya da gitmedim. Bunun yerine, Parti Arşivi'ne kişisel olarak gidip davamı tartışmaya karar verdim. Bu kulağa normal gelebilir, ama Sovyetler Birliği koşullarında cesur bir hamle idi: Orada çalışmak için özel izinleri olmadıkça, yabancıların Merkez Parti Arşivi'nin adresini dahi bilmemeleri gerekiyordu, elbette ki adresi arayabilecekleri bir telefon rehberleri de yoktu. Ben adresi biliyordum, çünkü Moskova'daki anıtsal mimari yapılar üzerine rehber kitaplarını epeyce okuyordum ve bunlardan birinde Kızıl Meydan'da yer alan tarihi bir bina için, Merkez Parti Arşivi'nin ikamet ettiği "Marksizm-Leninizm Enstitüsü" olarak not düşülmüştü. Binaya İrina'nın apartmanının hemen köşesinden dönünce varıldığından adresi biliyordum. Her şeyi göze alıp kapının önüne dikildim, arsız bir biçimde arşivde araştırma yapmak için yaptığım başvuru hakkında müdürle konuşmak isteğimi söyledim. Hazırlıksız yakalandıklarından, müdür olduğunu düşündüğüm adamı ya da en azından yardımcılarından birini çağırdılar. Bu, başlı başına bir başarıydı. Hatırladığım kadarıyla, değişim anlaşması kapsamında Sovyetler Birliği'nin İngiltere'ye karşı yükümlülükleri ve sahip olduğum haklar çerçevesinde konuştum yetkiliyle. Daha sonra çokça anlattığım bu olay, saflığının ve kanunlara sıkı sıkıya bağlı olmayan Sovyet sisteminin nasıl çalıştığını kavramaktan ne denli uzak olduğumun göstergesiydi. Henüz tam olarak kavrayamadığım şey kişisel bağlantıların önemi idi, aksi takdirde İrina'ya ulaşım, adres defterinde benim adıma müdürü arayıp izin için zemin hazırlayacak arkadaşı var mı diye baktırırdım. Yine de stratejim işe yarayabilirdi –neticede azimli genç kadınlar bazen karşısındakinin yelkenini suya indirebilir ve bürokratik gücün keyif veren tecrübelerinden biri de arada kuralları kırmaktır– ama bu sefer olmadı. Bana nazikçe arşivinde sadece Parti dokümanları olduğunu ve ne yazık ki benim Parti üyesi olmadığımı söyledi. Bana ayırdığı zaman için teşekkür ettim ve reddedilme duygusuyla oradan ayrıldım, açıkçası bunu bekliyordum ve doğrusu maceramdan oldukça memnundum. Muhtemelen zihnimin gerisinde British Council'la benzerlik kuruyordum: Sovyet değişim programına girmek için bir sene boyunca başlarına musallat olmuştum, uygun koşullar oluştuğunda beni kabul etmişler ve hatta bunu yaptıkları için memnuniyet de duymuşlardı.

Parti Arşivi için daha uzun süreyi göze alabilirdim –ki sonuçta beni yirmi yıl sonra içeri almışlardı ve bunun için Sovyetler

Birliği'nin yıkılması gerekmişti–, çünkü Devlet Arşivleri'nden çok iyi faydalanmıştım. Orada çalışmaya ocak ortalarında başlamıştım, ayın sonunda anneme bu arşivlerin “en iyisi” çıktığını yazıyordum, çünkü artık hükümetin işleyişine bakabileceğim bir pencere vardı. Tüm bunların üzerine, elli yıl kuralı yüzünden İngiltere'de göremeyeceğim dokümanlara burada ulaşabiliyordum. Devlet Arşivleri, şehrin merkezinde yer alan Parti'ninkiler gibi değildi, üniversiteden ya da Lenin Kütüphanesi'nden gelen metrodan sonra daha uzun bir yürüme gerektiriyordu, buna rağmen buradan İgor'un evine gitmek için bir otobüs vardı. Arşiv binası, Novodevii Mezarlıđı²⁵ yolu üzerinde çömelmiş, büyük, gri bir Stalinist fil gibiydi. Aslında mimari üslup ve dönem açısından farklı yapılardan oluşan bir kompleksti, ama bunu anlamam çok daha sonra oldu, çünkü etrafında dolaşmamıza izin yoktu. Yabancılar için özel bir okuma odası vardı, kullananlardan çoğu yoldaş (Doğu Bloku) lkelerdendi, benim gibi kapitalist değillerdi. Arşiv bölümüne giriş, Sovyet yurttaşlarının girdiği, genel okuma odasına ve vestiyere geçiş sağlayan ana kapıdan geçince ksedeydi, böylece onlardan iyice ayrıştırılmış oluyorduk. Gördüğümüz tek Sovyet yurttaş arşivcilere ve yabancılara özel vestiyerin alışanlarıydı, öyle yaşlı ve kırılğanlardı ki, çantalarımızı ve ağır paltolarımızı tezghın üzerinden kaldırmayı g bela başarabiliyorlardı. Okuma odasını paylaştığımız yoldaş yabancılar, vestiyerdekiilerin Gulag'dan dönen kişiler olduklarını söylemişlerdi.

Arşivin bfesine ya da kafeteryasına girmemize izin verilmiyordu, çünkü bu gözaltında olmadan binada dolaşmamız demektir; bunun sonucu olarak okuma odasının genellikle yumuşak kalpli olan kadın gözetmeni bize çay ikram etmek zorundaydı ve devlet sırlarının üzerine ekmek kırıntılarını dökerek sandvilerimizi yememize de izin veriyordu. Hemen hepsi imparatorluk dönemi üzerinde çalışan ve benim nc heyecanımı paylaşmayan bazı Amerikalılar ğle yemeği için otobüsle büyükelçiliğe gidiyorlardı, ama büyükelçilik bfesine girebilen bir Amerikalı olsam da bunu hiç denemezdim. Arşivlere girmek o kadar önemli bir şeydi ki, hiçbir anını kaıramazdım. Açılışından kapanışına kadar her gün oradaydım, günde yalnızca bir kere alt kattaki kadın tuvaletine gitmek dışında (ilk başta gözetim altında, sonrasında tek), çalışmalarına neredeyse hiç ara vermiyordum. Arşivciler bir enstitüye bağlı olsalar da devlet güvenliği anlayışından uzak değiller-

25. Nâzım Hikmet, Anton Çehov, Nikita Kruşçev gibi isimlerin mezarları buradadır ve Moskova'nın ünlüler mezarlığı diye bilinir. (.n.)

di, çoğunluğu kadınlardan oluşan iyi eğitimli tarihçilerdi. Bazıları genç ve izin verilen sınırlar içerisinde yabancılara yardım etmeye oldukça istekliydi. Okuma odamızdaki kadınların görevi ise bekçilik yapmaktan ibaretti, sanırım tarih eğitimleri yoktu. Sıkıcı bir işti, dahası metroda gördüğünüz, sürekli bir şeyler okuyan Sovyet yurttaşlarının aksine, hiç okumuyor gibiydiler. Aralarından çok iyi hatırladığım birisi, saatlerini teneke kutudaki kremi ellerine sürmekle geçiriyordu, muhtemelen Sovyet ürünü değildi bu. Sovyet hayatını biraz daha idrak etmiş olsaydım, muhtemelen okuma odasındaki diğer yoldaş yabancılardan yapmış olduğu gibi, döviz kabul eden mağazalardan onun için bu kremlerden alırdım.

Genç profesyonel arşiv memurları –benimki Natalya Dimitrievna’ydı– başvuruda yer alan başlığımızın formülüne ve tarih aralığına sadık kalarak, konularımıza uygun belgeleri bize getirmekle görevliydi. Sorun şu ki, arşiv envanteri (*opisi*) ya da kataloglarını görmemiz yasak olduğundan, arşivde hangi türde belgeler olduğunu bilmiyorduk. Bir akademik monografiye ya da tezdeki dipnotlarda bir alıntıya rastlamış olsak, dosyaları kayıt numarasını vererek de isteyemiyorduk. Çünkü bu, girişi başka sokaktan olan, bize kapalı okuma odalarında çalışan Sovyet araştırmacıların talepleriyle çakışma olasılığını ortaya çıkarıyordu. Yabancılardan okuma odasında kural, kendi gözetmenlerimiz dışında, hiçbir Sovyet akademisyeni tanımıyor, bilmiyor olmamız gerektiği.

Envanter ve katalogları görmediğinizde, seçtiğiniz arşivin yapısı hakkında bir şeyler bilmeniz gerekiyordu ki akıllı taleplerde bulunabilesiniz. Devlet Arşivi merkezi hükümet kuruluşlarının kayıtlarını içeriyordu, bu nedenle çalışmaya başlamadan önce bilmeniz gereken, Sovyetler’in merkezi devlet bürokrasisinin nasıl yapılandığı ve nasıl dokümanlar yarattığıydı. Bağımsız bir tarihçi ve öğretmen çocuğu olarak, bürokrasi hakkında kesinlikle hiçbir şey bilmiyordum, hiçbir bürokratik kurum için çalışmamıştım ve bürokrasiyle sadece devlet bursları ve British Council sayesinde karşılaşmıştım (1965’te İngiliz değişim programına dahil olmaya çalışırken devlet ve Dışişleri dairelerine kısa bir ziyaretim olmuştu). Bakanlıkların neyi nasıl yaptıklarına dair hiçbir fikrim yoktu (Sovyetler Birliği’nde savaştan önce kulağa daha devrimci gelsin diye Halk Komiseri terimi kullanılıyordu). Ovçarenko bana hiçbir ipucu vermemişti, belki de bir akademisyen olarak Narkompros’ların bürokratik yapı ve fonksiyonlarından onun da haberi yoktu. Kurumun yüksek politikası hakkında

konusmuştu ama Sovyet arşivleri söz konusu olduğunda, yüksek politika ile ilgili her şey yasaklı listede yer alıyordu. Hiçbir Batılı tarihçi Sovyet Halk Komiserleri üzerine çalışmamıştı, arşivlerinde konu hakkında az şey vardı ve Ovçarenko'nun da işaret ettiği üzere Sovyetlerde de bu türden bir çalışma pek yoktu.

Natalya Dimitrievna gelip hangi belgeleri istediğimi sorduğunda, kendimi kaybolmuş hissettim; zihnim de ne isteyeceğim konusunda ilhamdan yoksundu. Sanırım tutanaklarla ilgili bir şeyler mırıldandım, ama neyin tutanağı, bilmiyordum. Belki Halk Komiseri'nin yönettiği Narkompros'un müzakere organı olan kolokyumun... Bu öneri Natalya Dimirtievna'dan gelmiş olmalı, çünkü kolokyumu daha önce hiç duymamıştım (yine de Rus tarihi konusunda daha iyi eğitilmiş olsaydım, I. Petro dönemine dek uzanan bu saygıdeğer Rus kurumunu anımsardım). Ama kolokyumdan kalan tutanaklar yoktu. Bu kez de “protokol” sözü ortaya çıktı, yine kesin Natalya Dimitrievna'dan. Evet, kesinlikle protokollerin peşindeydim. “Kolokyumun protokolleri” dedim üstüne basa basa. 1918'in protokollerini getirdiler ve yıldızların o an benim için sıraya dizilmiş olduğunu gördüm. “Protokoller *tam olarak* istediğim şey” diye yazdım anneme 18 Ocak'ta.

Bir zaman sonra, birkaç püf noktası daha öğrendim. Sadece protokol (farklı konularda sözcülerin, resmi kararların, katılımcı listelerinin yer aldığı gündemler) değil, “belgeleriyle birlikte protokoller” talep ettiğinizde, elinize daha zengin bir içerik ulaşıyordu, belgeler ise genellikle komiserliğin alt bölümlerinden gönderilmiş, destekleyici veriler içeren taslak kararlar oluyordu. Lenin Kütüphanesi'nde serbestçe erişebildiğim inanılmaz sıkıcı monografiler yardımıyla komiserliğin organizasyon yapısı üzerinde uzmanlaştım. Arşivden bir şeyler istemek her zaman deneme-yanılma oyunu gibiydi. Komünist Parti, güvenlik kurumları ve ordu her zaman çizginin dışında kalıyordu, bu sebeple “Narkompros ve Parti Merkez Komitesi Yazışmaları” başlıklı bir belgeyi almanız mümkün değildi. Bunun yanında “Narkompros'un diğer kuruluşlarla yazışmaları”nı istediğinizde şansınızın yaver gitmesi mümkündü. Gerçek istatistiksel verileri nerelerde bulacağımı öğrendim, bunun yanı sıra “sosyalist rekabet” başlığı altında gelen geniş yelpazedeki uydurma verilerden kaçınmayı da öyle. Özel amaçlı toplantıların yorulmaz avcısı olmuştum, çünkü bunlarda sadece protokoller yerine toplantı tutanakları da tutuluyordu ve tutanaklar konuşmacıların toplantı konusunun dışına taşıp kendi gündemlerinin peşine düşmelerini de içeriyordu. Tüm strateji-

mi, nihai kararları getiren çatışma ve anlaşmazlıkların, resmi kararlarla sonuçlanan yavan genellemelerin arkasında neyin yattığını bulmak üzerine kurgulanmıştı. Diğer deyişle, Narkompros'un sırlarını bulmaya çalıştığımı düşünecek herhangi bir şüpheli arşiv idarecisi yerden göğe haklıydı.

Sadece resmi olarak başvurduğunuz başlığın, en dar ve kitabi biçimde yorumlanmış şekli üzerinden arşivlere ulaşabilme şartı özellikle can sıkıcıydı. Araştırma yaptığınızda başınıza gelen şey, keşfetmek için önünüze sürekli yeni yolların çıkması ve konunuzun zihninizde sürekli değişmesidir. Sovyetler Birliği'nde konunuz değişmezdi, yeni yollar eğer söz verdiğiniz kuruluş dışında başka kuruluşlar üzerine de araştırma yapmak demekse, bu olasılık dışıydı. Diyelim ki belgelerde Halk Eğitim Komiserliği ile Halk Sağlık Komiserliği arasında –her zaman olduğu gibi– okullardaki öğle yemekleri üzerine bir tartışma var, işin Halk Eğitim Komiserliği boyutunu okuyabiliyor ama Halk Sağlık Komiserliği'nde neler olup bittiğine dair fikir edinemiyordunuz. Eğer Lunaçarski Halk Eğitim Komiseri olarak Narkompros'un politik eğitim bölümüyle münakaşa ettiyse, politik eğitim departmanından belge alamıyordum çünkü o buranın bir üyesi değildi. Ama politik eğitimden insanların destek almak için Parti Merkez Komitesi'ne gidişinin arşivdeki izlerini sürebiliyordum. Lunaçarski Parti Merkez Komitesi'nin genel kurul toplantısına gittiğinde, konuşma metnini ya da onun üzerine yapılan tartışmaları okuyamıyordum. Aynı şey en yüksek hükümet organı olan Halk Komiserleri Kurulu'na rapor verdiğinde de geçerliydi, bu “başlığında” yoktu.

Ama bu kısıtlamalar içinde çalışmayı öğrendim. Kısa sürede, siyasetteki anlaşmazlıklar üzerine ipuçları yakalamak ve bir kişi gözden düşerken yaşanan sessizlikleri okumak konusunda bayağı iyi bir noktaya geldim. Aradaki boşlukları doldurmak içinse İgor ve eski Narkompros çalışanları vardı. Narkompros ve içindeki çeşitli bölümlerin düzenli olarak bildiri ve haber bültenleri yayımladığını, bunların normalde arşivde saklanması gerekirken Lenin Kütüphanesi'nde tutulduğunu ve hatta halka açık katalogda yer aldığını keşfettim. Tabii ki, Devlet Arşivleri'nde çok yüksek miktarda tasnif edilmiş belge bulunuyordu –hatta tahminimden çok daha geniş– bir kısmı Sovyetler döneminde benden esirgenmişti, yine de Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra erişilebilir hale geldi. Fakat sonradan ortaya çıktı ki, bunlar olmandan da Narkompros sırlarının hemen hemen hepsini bulmuştum.

Her durumda, tüm bu zorlukları açıklamam, Narkompros arşivinin bir altın madeni olduğu gerçeğini örtmemeli. Parti Arşivleri beni kabul etmediği için büyük ölçüde şanslıydım. Çünkü beni Parti-merkezli bir dünyada alıkoyar, böylece Sovyetler'in politik sürecini herkesin gördüğü gibi, Batılı ve Sovyet ekseninde görmem için cesaretlendirirdi. Genel olarak kabul gören bilgi, her şeye Parti Politbürosu'nda (Merkez Komite'nin yönetici organında) karar verildiği ve bunun dışında başka hiçbir yerde hiçbir şeyin olmadığıydı. Şüphesiz doğrudu, iş uygulamaya geldiğinde Politbüro'nun sözü kanundu ve bir dereceye kadar yönetim kanadı Politbüro kanunlarının söylediklerini yapıyordu. Ama başka yerlerde her tür şey oluyordu, özellikle Parti-devlet dengesinde her şeyin parti lehine karar verildiği 1920'lerde. Bunun hakkın-da Politbüro arşivlerinde pek fazla bir şey bulamıyordunuz, çünkü işler Politbüro'nun uzağında yapılıyordu. Bulduğunuz yer hükümet bürokrasisi arşivleriydi. Bürokrasinin herhangi bir kısmı amaca hizmet ederdi, ama bu benim için Narkompros'tu.

Batılı Sovyetologlar, Sovyet hükümet sisteminin yekpare olduğunu düşünüyorlardı, bu da onları Sovyet ortodoksluğu ile aynı çizgiye getiriyordu. Tek fark bu yekpareliğin Sovyetler açısından olumlu, Sovyetologlar açısından ise tam tersi olmasıydı. Ama beni Narkompros cephesinde şaşırtan ilk şeylerden biri, burada hiçbir şeyin yekpare olmadığıydı. Her politik karar öncesinde, bazen politik-ideolojik ama çoğunlukla kurumsal düzenlemeler üzerine çizilen sınırlar üzerinde kavgalar veriliyordu. Mesela, endüstriyel otoriteler Narkompros'un karşı çıktığı teknik eğitim konusunda bir değişime destek verebiliyordu; Halk Komiserleri Kurulu Narkompros'a zayıfça destek verirken, Komso-mol Merkez Komitesi gerek sözle, gerek eylemle desteğini ortaya koyuyordu. (Gerçekte bu, Lunaçarski'yi sonunda 1929'da Halk Eğitim Komiserliği'nden istifaya götüren konuydu ve detayları Narkompros'un arşivlerinde olduğu kadar İgor'un anılarında da yer alıyordu). Bazı günler, Sovyet sisteminin nasıl işlediğini artık anladığım hissine, BUNU BAŞKA KİMSE YAPAMAZ özgüvenine tamamen kapılıp gidiyordum, çünkü başkaları hiçbir zaman Sovyet Devlet Arşivi'ni görmemişti.

Sovyet hükümetinin ilk yılları üzerine çalışmanın güzel tarafı, tüm bu bürokratik çatışmalara duyduğum hayretin, başlangıçta hükümet için çalışan devrim önderlerinin kamudaki acemiler haline gelmeleriyle birlikte yaşadıkları hayret duygusuyla örtüşme-siydi. Benim gibi, bürokrasinin işleyişi hakkında çok az şey bilen

bu radikal entelektüeller, Marx'ın çalışmalarından ekonomik çıkarlar üzerine fikir edinmişlerse de kurumsal çıkarlar üzerine fikir sahibi değildiler. İlk Sovyet hükümetinin üyeleri endüstri, eğitim ve ordu gibi özel bir bölümden sorumlu kılınp dünyaya bu gözlerle bakmaya başladıklarında, Parti terbiyesine bağlı sosyalistlerin otomatikman fikir birliği üretmemesi onlarda şok yaratmıştı. Liderlerin çoğu hükümet üzerine teorik görüşlerini değiştirmeden pratiğe adapte oldular, ama Lunaçarski sorgulayan bir kafaya sahipti ve yönetimi altındaki Narkompros'un Parti Merkez Komitesi'yle sık sık fikir ayrılığına düşmesinden rahatsızlık duyuyordu. Silik bir yayında, kıyıda köşede kalmış bir makale yazdı. Konusu kurumsal çıkarlardan kaynaklanan çekişmelerdi, klasik Marksist analiz bu durumu tanımasa da muhtemelen önlenemedi ve mutlaka kötü olmak zorunda değildi.

Lunaçarski'nin o zamanlar kimsenin, sonrasında da akademisyenlerin fark etmediği, parti disiplinine uymayan makalesi dışında, ortodoks Sovyet analizleri, yekpare Sovyet sistemi içinde yer almadığından kurumsal çıkarları hesaba katmadılar. Bunu tanımlamak için var olan tek sözcükse (*vedomstvennost*; bir devlet kurumunun geniş çapta çıkarlar yerine sadece kendi çıkarlarını gözetmesi), güçlü negatif anlamlar taşıyordu. Amerikan sosyal bilimciler için demokratik kapsamda kurumsal çıkar kavramı vardı, ama bunun Sovyet kapsamına uygulanabilirliğini reddediyorlardı, çünkü onlar da Sovyet sistemini yekpare olarak tanımlıyordu. Tepede ne yaşanıyor olursa olsun, Sovyet siyasetinin ikinci seviyesinde işlerin bürokratik çıkarlara bağlı çatışmalarca yürüdüğünü keşfetmekten ötürü mutluydum.

Zaman geçtikçe, hipotezimi geliştirdim: Akademisyenler üzerine çalıştıkları kurumların bürokratik perspektiflerine teslim olmaya eğilimliydiler. Bu fikir, birkaç yıl sonra, Moskova'daki arşiv başlığı "Geç 1920'lerin endüstriyel gelişimi" olan bir İngiliz akademisyenle (Birmingham'dan Bob Davies'le) karşılaştığımda doğdu. Bob, Lunaçarski'nin istifasıyla sonuçlanan teknik eğitim konusundaki çatışmayı endüstri arşivlerinden araştırmıştı; ben de bunu Narkompros arşivlerinden yapmıştım (endüstri belgelerini istemiştim ama başlığında yer almadığı için geri çevrilmişti). İşin ilginci Bob'a göre endüstri, davasında daha güçlüydü; ben de Narkompros'un haklı olduğunu düşünüyordum.

Bu durum, genellikle Batılı akademik görüşleri etkilemekte oldukça beceriksiz olan Sovyetler'in performansını nasıl yükselteceği konusunda hayaller kurmama yol açtı. Yapmaları gereken,

sadece ama sadece güvenlik kurumlarındaki (diğer kurumlardaki değil) en gizli saklı arşivleri Batılı arşivcilere açmalarıydı, böylece akademisyenler otomatik olarak kurumun görüşlerini özümseyerek çalışmalarına dahil edeceklerdi. Kurumsal arşivler kendini haklı çıkarmalarla doluydu ve kurumu olabilecek en iyi şekilde gösterme eğilimindeydi. Bu nedenle, Stalinist NKVD'nin arşivleri, güvenlik polislerini şüphesiz diğer kurumların tembellik ve aptallıklarıyla savaşılan güçler olarak gösterebilirdi. Mesela NKVD'nin çalışanları yerine, *rüştiünü ispat etmemiş asileri kendi aşağılık reform okullarına yerleştirmeye çalışan Narkompros*, NKVD'nin mahpus çalışanlarına *uygun maaşları vermekte yüzüstüce başarısız olan* endüstriyel kuruluşlar, NKVD'nin bölgelerine yerleştirdiği sınır dışı edilmiş kimselere *yiyecek ve barınak sağlamayı ihmal eden* yerel ve cumhuriyetçi otoriteler, etnik sığınmacıların çocuklarına kendi anadillerinde eğitim veren *anaokulları kurmakta başarısız olan* bölgesel Sovyetler (bunun için Narkompros da suçlanabilirdi), yetersizlik gösteren Gulag yetkililerini tekrar atamakta ısrar eden ve *Gulag yönetimine sadece başarısızları gönderen Parti Merkez Komitesi'nin uzmanlar kurulu...* Tek arşive dayalı çalışma yapan akademisyenlerin ahmaklığı üzerine teorim hiçbir zaman test edilmedi, ama 1990'larda Gulag arşivi nihayet Batılı akademisyenlere açıldığında, içinden çıkan şey tam da buydu.

* * *

1967'nin ilk iki ayında olağanüstü sıkı çalışıyordum, günümü karmaşık biçimde arşiv ve orası kapandığında geceleri açık olan kütüphane arasında bölüyordum. Rutinlerimi çoğunlukla bilgilendirme ihtiyacım belirliyordu, ama kabul etmeliyim ki yemek yemenin de bir rolü vardı bunda. Arşivlerde yanınızda getirdiğinizden başka yiyecek yoktu, Lenin Kütüphanesi'nin ayakta yenen kafeteryası içinse olumsuz sözcükler yetersizdi. Ama ikisi arasında doğru rotayı bulduysanız, yoldan sizi idare edecek bir çörek ya da biraz çikolata alabiliyordunuz. (Sovyet çikolatası Sovyetler Birliği'ndeki ilk yılımda başlıca yiyeceğimdi, daha sonra kütüphaneye gizlice Batılı müsli kalıpları sokmaya başladım.) Lenin Kütüphanesi derinlemesine hiyerarşik bir kurumdu; Birinci Salon akademisyenler, profesörler ve yabancı ülkelerden değişim öğrencilerine ayrılmıştı; kendi vestiyeri vardı ve diğerlerinden çok daha az kalabalıktı. Sürekli silinmekten cilasız kalmış ahşap ze-

minin üzerinde rıhtımdaki hantal gemiler gibi duran, iki taraflı çalışma masaları duruyordu. Masalar herhangi bir tarafına tek kişi oturduğunda oldukça genişti, ama genellikle iki kişi otururdu; yumuşak ama durmaksızın can sıkıcı konuşmasını sürdüren yaşlıca bir profesör ve genç kadın araştırma görevlisi. Hava kaç derece olursa olsun, günde birkaç kez pencerelerin tamamen açılıp herkesin donduğu on beşer dakikalık havalandırmalar dışında içerisi sıcaktı.

Birinci Salon bodrum tuvaletlerinden iki kat yukarıdaydı, tuvaletin dışındaki sigara odasından çıkan dumanla birlikte kötü koku, merdiven boyunca yukarı kadar süzülüyordu. Sovyetler’de tuvalet kâğıdının eksikliği hikâyesi o kadar çok anlatıldı ki tekrarlanmasına gerek yok. Kütüphanede bunun muadili sipariş pusulasıydı, ama her ne kadar iyi kalite de olsa, neredeyse parlak, 5 santime 8 santimlik kâğıt parçaları bu amaç için uygun değillerdi. Lavabolarda ellerinizi yıkamanız için soğuk su vardı ama hiç değişmez biçimde sabun yoktu. Salonlarda, okuyucular kürk kenarlı botları ve alt kattaki vestiyere bırakılması zorunlu olan pantoları olmaksızın oturup çalışıyorlardı. Ayrıca torba ve çantaları da aşağıda bırakmak zorundaydınız ama çok ağır olan çantalar (mesela kitapla doluysa) büyük ihtimalle geri çevriliyordu. Normal vestiyerlerdeki sıra çok uzundu, Birinci Salon’un ayrı vestiyer sırası ayrıcalığı oldukça işe yarardı. Ama Birinci Salon müşterileri için bile görevliler çok huysuz olabiliyor, minimum olanakların dışında herhangi bir şey istendiğinde o bildik “Ben de insanım” çıkışını yapıyorlardı.

Lenin Kütüphanesi kataloglarında pek çok kusur vardı. Kendi dönemlerinin fevkalade yayıncıları olmalarına rağmen Lev Davidoviç Troçki ya da Nikolay Ivanoviç Buharin hakkında bilgi ararsanız, hiçbir şey bulamazdınız. Anatoli Vasileviç Lunaçarski maddesi çok daha iyi durumdaydı: Burada 1920’lerden her çeşit ilginç küçük yayını bulabiliyordunuz, buna rağmen onun devrim öncesi yaptığı, doktrine aykırı bazı çalışmaları muhtemelen “özel koleksiyonda” (yabancıların ve sıradan okuyucuların erişimi yasaktı) yer aldığından bulunmuyordu. Ama Lenin Kütüphanesi katalogunda muhteşem şeyler vardı ve bunları çoğu zaman yazar ya da başlık ismiyle değil, kurum ismiyle bulabiliyordunuz. Katalogda düzinelerce alt başlığı bulunan “Sovyetler Birliği Komünist Partisi” ve “Devlet İstatistik İdaresi” gibi geniş kayıtların üzerinden geçerek kütüphanede çokça vakit harcıyordum. Lenin Kütüphanesi tüm yayınların kopyalarını biriktiren bir kütüphaneydi, bu neden-

le 1920'lerin çoğu dergisi burada bulunuyordu ve Lunaçarski'nin (ya da İgor'un!) seçkilere girmeyen küçük makalelerinin izini sürmeme fırsat veriyordu.

Her şey sütliman değildi elbette. Talep ettiğiniz kitap ve süreli yayınlar size her zaman verilmiyordu ama bir girişimde daha bulunduğunuzda talepleriniz elinize ulaşıyordu. 1920'lerde yazılmış, Troçki ve Buharin gibi yasaklı isimleri içeren kitaplarda bu isimler mürekkeple kapatılmıştı (Lenin Kütüphanesi bunu mor renkle yapıyordu) ya da bazı durumlarda ilk önce mürekkepleniyor ve daha sonra da bir kütüphaneci tarafından bin bir zahmetle yeniden yazılmış oluyordu. Onarma, muhtemelen Yumuşama Dönemi'nin ürünüydü. Zaten, genellikle isimleri okuyabiliyordunuz, ama bu durum işe, yasak olana duyulan hoş heyecan duygusunu katıyordu. Son olarak, her ne kadar beni toplumsal tarihe geçene kadar rahatsız etmese de, insanı zıvanadan çıkaran bir yerel gazete meselesi vardı. Lenin Kütüphanesi'nin bölgesel ve cumhuriyet çapında çok iyi bir gazete koleksiyonu vardı, fakat bunu şehrin kuzeyindeki Himki'de tutuyorlardı. Burası Alman Ordusu'nun 1941 Ekim'inde ilerlediği en uzak nokta olmasıyla meşhurdur, o halde muhtemelen Yelena Borisovna'nın casusunun geldiği yerdi. Lenin Kütüphanesi ziyaretçilerinin gazetele-ri okumak için Himki'ye gitmeleri gerekiyordu, son metro durağından kısa bir otobüsle gidilebiliyordu ama yabancılara kapalıydı. Sovyetler Birliği bu tür *Madde 22*²⁶ durumlarını yakalamakta Joseph Heller'in Amerikan Ordusu'ndan daha maharetliydi. Bazı seneler kütüphane, bir yabancı talep ettiğinde az sayıda bölgesel gazeteyi getirirdi, bazı senelerse getirmezdi; Soğuk Savaş'ın bir o yana bir bu yana sürüklemesi, sonuçsuzca on yıllar boyu sürdü.

Bilgiye erişimin rutin olarak zorlaştırıldığı Sovyet tipi sistemin avantajı, heyecanlı keşif anlarıdır. Tanıdık rotalarımın biri beni Devlet Arşivleri'nden, üst düzey ziyaretçilerin ve iyi bir büfesinde bulunduğu modern bir bina olan Sosyal Bilimler Temel Kütüphanesi'ne götürdü. Her zamanki kötü kokan tuvaletler olmasa neredeyse Batı'da olduğunuzu düşünebilirdiniz, inanılmaz yanlış bir mimari kararlar, tuvaletler merkeze, okuma odasına giden merdivenlerin tepesine yerleştirilmişti. Bu kütüphane, birkaç Parti liderinin üye olduğu (komünist olmayan) Bilimler Akademisi ile rekabet etmek üzere kurulmuş elit bir kuruluş olan 1920'lerin eski Komünist Akademisi'nin koleksiyonunu miras almıştı.

26. ABD'li yazar Joseph Heller'in kaleme aldığı, İkinci Dünya Savaşı'nda geçen tarihi hiciv romanı. (ç.n.)

“Sovyetler Birliği Komünist Partisi, Kongreler” başlığı altında arşivi tararken, 1930’daki Parti Kongresi ile ilişkili “Belge” adı verilmiş bir şeye rastladım. Talep ettiğimde, “Çok Gizli. Sadece Kongre delegeleri için” sözleriyle işaretlenmiş belgenin numaralı kopyası olduğu ortaya çıktı. İçinde göstermelik bir mahkemeye hazırlık için yönlendirilmiş mühendislerin ve endüstri yöneticilerinin polis sorgularının nüshası vardı. Bu doküman olması gerektiği gibi bir arşivde olsaydı, gizli belge olduğu için hiçbir zaman ulaşamazdım. Her şeyi kelime kelime elyazısıyla kopyaladım.

Telefon defterleri Sovyetler Birliği’nde bulunması çok güç olduğundan, ilgi alanıma giriyordu. Savaşın önce, Moskova’nın telefon rehberi vardı, halk arasında dolaşıma sokulabilirdi, ama yurtdışına çıkartılmaları yasaktı, bu nedenle Batılı kütüphanelerde bulunmuyordu. Lenin Kütüphanesi kataloğunda izini kurumsal girişler üzerinden (sanırım “Moskova. Moskova Telefon Ağı” idi) sürdürdüm ve 1970’lerin bir yerinde savaş öncesi dönem için birkaç tane talep ettim. Bunu yaparken biyografik belgelerimdeki adresleri kontrol etmek gibi pek çok ufak araştırma amacım vardı, ama esas gayem yabancı tarihçi-casusların sahip olması gereken gayelerden biriydi: Bir devlet sırrını bulmak istiyordum, adını koymak gerekirse Büyük Temizlik’in, Sovyet nüfusunun iki alt kümesi olan Moskova telefon aboneleri ve endüstri yöneticileri üzerindeki etkisini hesaplamak istiyordum.

Büyük Temizlik’le herhangi bir şekilde bağlantısı olan istatistikler sıkı biçimde korunduğundan, Büyük Temizlik’in çapı ve karşılaştırmalı etkisi Batı’da çok ilgi çeken ve tartışılan konulardı. Telefon rehberlerini kullanma fikri Lenin Kütüphanesi kataloğunda tesadüf eseri bir buluş yaptığımda aklıma geldi. Halk Ağır Sanayi Komiserliği çalışanları için, 1937’de hazırlanmış bir kurum-içi telefon rehberiydi bu. Onu da itinayla elle kopyaladım. Telefon rehberlerini talep etmeden önceydi bu, kütüphanecilerin şüphesini çekme korkusundan hepsini aynı anda talep etmek istemiyordum. 1937 ve 1939 telefon rehberlerini aldıktan sonra, üst düzey yöneticilerle rastgele telefon aboneleri arasındaki alıkonulma oranlarının izini sürme işine giristim. Ama “1937” Sovyetler Birliği’nde her zaman alarm zilleri demektir ve fark ettim ki bir kütüphaneci ben çalışırken etrafımda dolanıp telefon rehberleriyle ne yaptığımı anlamaya çalışıyordu. O sene bunu yapmama izin verdiler, ama ondan sonraki sene geri gelip telefon rehberlerini talep ettiğimde, talebim reddedilmişti. Bu on yıl kadar böyle sürdü ama vazgeçmedim ve her Moskova’ya gidişimde talebi-

mi yeniledim, kütüphanecilerden aldığım yanıt 1930'ların telefon rehberlerinin kaybolduğu, başka bir okuyucu tarafından kullanıldığı ya da zaten hiçbir zaman var olmadığıydı. Ama dirençlerini kırıyordum ya da belki de yalnızca sistem çöküyordu. Nihayet, 1980'lerin sonunda, telefon rehberlerini geri aldım.

* * *

Edebiyat Arşivi ilk başta orada çalışma başvurumu, muhtemelen Parti Arşivleri'yle aynı sebeple geri çevirdi: "Halk Eğitim Komiseri Lunaçarski" konusu için kaynak dokümanlar Devlet Arşivleri'nde idi. Edebiyat Arşivi'nde iki ayrı Lunaçarski koleksiyonu vardı. İlki Lunaçarski'nin ilk eşi, Anna Aleksandrovna tarafından verilmişti ve ailenin izni olmaksızın akademisyenlere kapalıydı. Eğer Ovçarenko'nun nezaket sınırları içinde kalmış ve onunla anlaşmış olsam, belki buraya da girebilirdim. İkinci Lunaçarski koleksiyonunu İrina vermişti, onun da giriş konusunda benzer onay ya da red hakkı vardı. Edebiyat Arşivi'nden red geldiğinde, Devlet Arşivleri'nden arkadaş canlısı bir kadın benim adıma ricada bulundu, ama kararın değişmesinde anahtar İrina'ydı. Onlara, kendi vermiş olduğu belgeler üzerine çalışmak için iznini aldığımı söylediğinde, beni içeri aldılar.

Edebiyat Arşivi kilometrelerce uzaktaydı, anneme tarif ettiğim üzere "su deposunun yanında çamur içinde"ydi. Metroyla uzun bir yolculuk yetmezmiş gibi bir de metro istasyonundan arşive ve uzun bir yürüyüş yapmak gerekiyordu. Birkaç mikrofilm okumama izin verdiler (İrina'nın verdiklerinden değildi bunlar, yani açıkça beni kabul etme zeminlerini ya unutmuşlar ya da gözden kaçırmışlardı). Mikrofilmleri bitirdikten sonra daha fazlası için merak değil, görev duygusuyla pazarlığa giriştim: Mikrofilm Sovyetler Birliği için yeni bir teknikti, filmi o kadar kötü korumuşlardı ki, makaranın iki ucunun bir santimlik alanında yer alan metnin ilk ve son sayfalarını makinenin dışına alıp ışığa tutmadıkça okumak imkânsızdı. İrina tarafından verilen dokümanlar Tanrı'ya şükür mikrofilm haline getirilmemişti, ama hâlâ kataloglanma sürecindeydi. Bunlar üzerine çalışan kadınla tanışmayı başardım. İrina'nın evinde tanıştım, dokümanları okumama izin vermeyi kabul etti. "Bu arşivlerde" diye yazdım anneme, "İrina Anatolevna'nın isminin bir ağırlığı var, onunla bağlantılı olduğum için bana da nazik davranıyorlar."

Totaliter olduğu iddia edilen Sovyetler Birliği'nde, giriş izinle-

ri konusunda meydana gelen bu tür özel durumlar garip görünebilir, ama gerçekte sistemin pratikteki güçlü karakteristiklerinden biriydi; hiç şüphesiz özellikle Sovyet olanın değil, Rus sisteminin kalıntıları da günümüze kadar ulaşmıştı. Yalnızca birkaç yıl önce, ailesi Stalin'in sadık yardımcılarında olan Anastas Mikoyan, şimdi Sosyopolitik Tarihi Rusya Devlet Arşivi adını alan Parti Arşivleri'ndeki gözden geçirilmemiş elyazmalarına erişimi kısıtlıyordu. 1980'lerde arşivlere erişimin genişletildiği dönemde fark ettiğim üzere, benzer özel durumlar akademik kullanıcılara kadar uzanıyordu. Devlet Arşivi'nden 1930'ların işçi gazetesi hakkındaki belgeleri istediğimde, belgelerin, Profesör Viktor Danilov ve ekibinin çalışmaları için arşivin içinde uzak bir odaya götürüldüğünü ve Danilov'un izni olmaksızın öngörülebilir bir tarihte bunlara ulaşılamayacağını söyledi (bereket versin ki Danilov'u tanyordum ve bana izin verdi). Görebildiğim kadarıyla, arşivlerin tümü bu tür karışık "özel ayrıcalık" uygulamalarıyla delik deşik ama tabii ki eskiden bununla ilgili hiçbir şey bilmiyorduk. Eğer Profesör Danilov ya da herhangi bir kişi ihtiyaç duyduğun birtakım belgelere el koyduysa, "Başka bir araştırmacı tarafından kullanılıyor" cevabı alıyordun (bu inanmaya meyilli olmadığımız bir yanıtı), ama "kayıp" ya da "bulunmuyor" gibi standart yanıtlar da keza öyleydi.

İrina'nın Parti Arşivleri'nde olduğu kadar Edebiyat Arşivi'ndeki ilgililerle de bağlantıları vardı ve onun bakış açısına göre Parti Arşivleri Lunaçarski çalışmaları için en cazip kaynaktı: burası *Lunaçarski-bilimcilerin* yüksek politika sırları hakkında belgeler bulduğu yerd (Lunaçarski'nin Narkompros'taki son yıllarında Molotov'la çatışmaları gibi) ve bunları yayımlatmak için ellerinden gelenin en iyisini yapıyorlardı. Bu her zaman kolay değildi, çünkü alışılmış yayın öncesi sansür mekanizmalarına ek olarak, arşivler de kendi materyallerinden alıntı yapılmasını reddediyorlardı. Bu da absürd durumlara yol açıyordu, mesela akademik bir makale arşiv araştırmalarına dayanarak bir şeyleri açığa çıkarıyor ama kaynağından alıntı yapılmadan yayımlanıyordu. İrina, Lunaçarski'ye olumsuz yansımaları olmadığı sürece, sırların yayımlanmasından yanaydı. Eğer birileri, içinde Lunaçarski ve karısının çeşitli kusurları üzerine bir dizi itham içeren Parti Merkez Komitesi Kontrol Komisyonu'nun Lunaçarski üzerine belgelerini yayımlamış olsaydı, bunu düşmanca bir eylem olarak kabul edip "sansasyon" olarak adlandırırdı.

İrina'nın hem Parti hem de Edebiyat Arşivleri'yle iş ilişkileri

de vardı. Arşivleri sarmalayan esrarengiz atmosfer, dünyevi kazanç konularıyla, hele de para alışverişiyle yan yana gidemezmiş gibi görüldüğünden, bu beni ilk başta şaşırttı. İrina'nın belgelerle hikâyesi, Aralık 1933'te Lunaçarski öldüğünde başladı, o zaman NKVD'ciler daireyi –İrina ve annesinin halen yaşamakta olduğu evi– basmış ve bulabildikleri tüm belgeleri götürmüşlerdi. Önemli Parti figürleri söz konusu olduğunda, özellikle de ölümüne yakın zamanlarda Lunaçarski'nin politik itibarsızlaştırmaya uğradığı düşünüldüğünde, o dönemin standart uygulamalarından biriydi bu. Güvenlik güçlerinin bunları ne zaman teslim ettiğine emin olmasam da, belgeler son olarak Lunaçarski'nin diğer kişisel çalışmalarıyla beraber Parti Arşivleri'nde yerini buldu. Ama bazı kâğıtlar, çocukken kitaplarını babasının çalışma odasında okuyan İrina'nın bildiği gizli bir çekmecede olduğundan kurtuldu (Hikâyenin İrina'nın anlattığı orijinal versiyonunda, kâğıtları kurtarmasında annesi Natalya Aleksandrovna'nın da rolü vardı ama bunu yirmi sene sonra yazmaya geldiğinde, başarı sadece İrina'ya kalmıştı). Her durumda, annesi 1965'te öldükten sonra İrina belgelerin koruyucusu olmuştu. Parti ve Edebiyat Arşivleri'ne, ailesinin alıkoyduğu Lunaçarski belgelerinin bir kısmından ayrılmaya hazır olduğunu haber verdi ve koleksiyonun hangi kısmının Parti, hangi kısmının Edebiyat Arşivi'ne gideceğini belirleyen ve ailenin benim bilmediğim miktarda zenginleşmesiyle sonuçlanan bir fiyat teklifi savaşı başladı.

O zaman bile, İrina kendine ait tüm Lunaçarski belgelerinden vazgeçmedi. Hayatının son yıllarında, Lunaçarski bir günlük tutmuştu, Ovçarenko'nun göz diktiği, İrina'nın evinde bulunan ve hiç kimseye vermediği günlüğüydü bu. Ayrıca Lunaçarski'nin Avrupa'da seyahat ederken karısına yazdığı mektupları da elinde tutmuştu. İrina bunların çok derin kişisel (anladığım kadarıyla, çoğunlukla cinsel) şeyler içerdiğinden arşivler için uygun olmadığını söyledi. Ama içinde politik şeyler de vardı, 1920'lerin sonunda, Stalin hakkında şaşırtıcı düşünceler vardı: Kültür Devrimi'nin kısa ömürlü destekçisi olmasına rağmen Stalin'in yüksek kültürün düşmanı olmadığını not düşmüştü Lunaçarski ve genel olarak Lunaçarski'ye göre Parti liderliği yarışında Stalin'in rakipleri de ilerlemeler kaydedebiliyorlardı. İrina bu kayıtlardan bana bahsetti ve hatta bir metre kadar öteden yüzüme bu konuyla ilgili olabilecek kâğıtları salladı, ama hiçbir zaman görme-me ya da not almama izin vermedi. Öteki *Lunaçarski-bilimciler*e de aynısını yapmış olmalıydı, çünkü bu hikâye hiçbir za-

man yayımlanmadı. Şüphesiz zamanın bu tür açıklamalar için yeterince olgunlaşmadığına hükmediyordu, ya da belki Sovyetler Birliği'nde Stalin hakkında yaptığı görece olumlu değerlendirmenin, Lunaçarski'nin "liberal" ününe gölge düşürebileceğinden endişe duyuyordu.

Bu hikâyeye eklemem gereken bir not var, hatırlaması oldukça acı verici. 1990'ların başında Sovyetler Birliği çöktüğünde, İrina geleceği ve (azalan) varlıklarını yeni Sovyet sonrası dönemde nasıl değerlendireceğini düşünmeye başladı. Lunaçarski'nin günlükleri ve mektupları bu varlıklara dahildi. Lunaçarski'nin son yıllarının Batı'da basılmasının hayati olduğuna karar verdi; bunun kanalı da ben olacaktım. Nazikçe, konunun Batı'da eski Sovyetler Birliği'nde olduğundan çok daha az yankı yaratacağını, Batılı ticari yayıncıların piyasa tarafından yönetildiğini, Lunaçarski hakkındaki bir kitabı geniş kitlelere satamayacaklarını düşünebileceklerini, Soğuk Savaş'ın sona ermesinin Sovyet meselelerini daha az çekici kıldığını ve bunun gibi pek çok şeyi açıklamaya çalıştım, ama işe yaramadı. İrina, Batı'daki insanların, Lunaçarski hakkındaki gerçekleri duymak için haykırarak istekte bulunmadıklarını duymak ya da kabul etmek istemiyordu.

Akademik yayıncılar bir olasılıktı, ama burada da bir sunuş biçimi problemi vardı: Sovyet sonrası ilk yıllarda, bırakın İrina gibi miadını doldurmuş popüler Sovyet gazeteciliği diliyle yazan alan dışı yazarları, neredeyse hiçbir profesyonel Sovyet tarihçisi Batı'da basılabilir makaleler yazamıyordu. İrina itirazları dinlemeye hiçbir zaman meyletmemişti. Bu dönemde, yeni Sovyet sonrası dünyada, Lunaçarski ve kendi adına bir çıkarma yapmak için hemen eyleme geçme konusunda neredeyse histerik bir istek duyuyordu. Onun ve bir yerde kendisinin hayatını anlamlı kılan tüm yapının un ufak olduğu düşünüldüğünde hiç de şaşırtıcı değildi bu, ama kabullenmesi güçtü.

İrina'nın makalelerinden birini alıp bir çıkış yolu aramaya başladım ama İrina'nın makalesi hakkında uzman görüşü sunma düşüncesi bile kalbimi acıtıyordu. Sovyet deneyiminde nüfuzlu bir akademisyen, sansür devreye girmedikçe bastırmak istediği şeyi bastırabiliyordu, bu nedenle Batılı konsept İrina'ya tamamen yabancıydı. Makale Lunaçarski'nin Halk Eğitim Komiserliği'nden istifasıyla ilgiliydi ve onun Stalin'le düşman olmadığını, istifasının da Lunaçarski'nin Sovyet liderleri arasında tek onurlu kişi olduğunu gösterdiğini iddia ediyordu. Yazıyı Amerikan Slavca dergi *Russian View*'un editörlerine götürdüm ve işler içime su serpe-

cek derecede yolunda gitti. Makale uzman değerlendirmesinden geçti. Ama parçanın çevrilmesi ve düzeltilmesi çok uzun zaman aldı. 1992'de yayımlandığında İrina ölmüştü. Bu, Lunaçarski'nin günlüklerine ve Natalya Aleksandrovna'ya yazdığı mektuplara dayanan tek akademik makale olarak kaldı, çünkü bu kaynaklara erişimi olan tek kişi İrina'ydı. Şimdi artık İrina'nın oğlu Andrey'in elinde olan kaynaklara akademisyenlerin ulaşması hâlâ mümkün değil.

* * *

Kendimi altın madeni bulmuş tarihçi-casus gibi hissetmem, 1967 baharında bir şekilde KGB'nin kulağına gitti. İgor'la bağlantım ya da Ovçarenko'dan giden bir rapor nedeniyle benden daha çok şüphelenmiş olabilirler. Değişim öğrencileri farklı zamanlarda birdenbire oluşan durumlar nedeniyle KGB'nin ilgi alanına girebildiklerinden, belki de gözetlenme sırası bendeydi. O zamana kadar KGB'nin bana olan ilgisini gösteren tek işaret Valery ve Mişa idi. Ama martın ilk günlerinde tuhaf bir şey oldu. Üniversitenin zemin katındaki kafeteryadan atıştırmalık bir şeyler alırken, tezgâhtar kadın alışılmadık biçimde dostça gülümseyerek arkaya doğru gitti ve "Bırak erkek arkadaşın fotoğrafını çeksin" dedi, tanımadığım bir adamı kastederek. Adam, gölgelerin içinde durmuş fotoğrafını çekiyordu ve görünür hale getirilmekten ötürü rahatsız olmuştu. Böyle bir fotoğrafın ne işe yarayacağını hayal etmek güçtü, çünkü yalnız başıma günahsız bir biçimde yiyecek bir şeyler alıyordum. Ayrıca Sovyetler Birliği'ndeki ilk günümde on tane vesikalık fotoğraf vermiştim, ondan sonra da çeşitli kuruluşlara muhtemelen bir düzine kadar daha teslim etmiştim.

Bundan pek de uzun olmayan bir süre sonra, bir pazar günü, Devlet Arşivi okuma odasındaki yoldaş yabancılardan Andrzej ile öğle yemeği için bir restorana gittim. Andrzej on yedinci yüzyıl üzerine uzmanlaşmış kültürlü bir Polonyalıydı, Sovyet dönemi hakkında dürüst bir tarih çalışması yapmayı deneyecek kadar inatçı birine şaşırmaktan kendini alamıyordu. Eskiden bir Rus'la evliydi, Sovyet toplumu hakkında mükemmel bir kavrayışı ve farklı alanlardan bağlantıları vardı. Söylediğine göre köpek eğitimdeki yetenekleri işe yaramıştı (köpek sahibi olmak son günlerdeki Moskova modasıydı, ama yeni Rus köpek sahipleri onlara nasıl bakacaklarını ya da itaat etmeyi öğreteceklerini bilmiyorlardı). Restorana gitmek Andrzej için muhtemelen öyle değilse bile,

benim rutinimin dışında bir şeydi. Sovyet koşullarında restoranlar sadece özel sebepler içindi ve çok fazla yemeyi ve içki içmeyi gerektiriyordu. Leningrad KGB'sine akseden yabancı öğrencilere dair uygunsuz davranış vakaları, genellikle çalışmak yerine restoranlara gidip sarhoş olmayı içeriyordu.

Andrzej ve ben de olağan restoran âdetini gerçekleştirdik ve çok içtik. Sabah dört civarı birlikte sokağa çıktık, Andrzej takip edildiğimizi söylediğinde metroya gidiyorduk. Söylediğine inanmak zorundaydım, miyop ve çakırkeyif olmanın yanı sıra arkamdaki "kuyrukları" tespit etmeye alışık değildim. Adamın peşimize onun yüzünden takılmış olabileceğini söyledim, Andrzej kesin bir dille bunun ondan kaynaklanmadığı yanıtını verdi; zararsız yoldaş yabancıyı değil, ama beni, kapitalist olanı takip ediyorlardı. Yurda geri döndüm, birkaç dakika dinlenmek için yatağa uzandım ve uykuya daldım.

Öğleden sonra 17.30'da aniden komşum Galya'nın kapıyı vurup onda pek görülmeyen bir heyecanla konuşmasıyla uyandım. Galya, Doğu Almanya'dan bir akademisyenin beni görmek istediğini söyledi, öğlen erken saatlerde beni aramıştı (zemin kattaki, bana çok nadir arama gelen telefondan) ve o da mesajı almıştı (doğruysa, bu daha önce hiç yapmadığı bir şeydi). Elinde Lunaçarski belgeleri olduğundan, benimle acil iletişim kurması gerekiyordu. Hâlâ zihnim bulanıktı: Bu adam kimdi? İsmi (Horst Bott) hiç duymamıştım ve onu aramak istemiyordum, ama bu Galya'yı susturmanın tek yolu gibi görünüyordu. İki kopek bozukluk buldum ve gidip numarayı aradım. Adam, Galya'nın ısrarına denk bir sesle yanıtladı ve bir hayli yakınlarda yaşadığını, elindeki mükemmel Lunaçarski belgelerini görmem gerektiğini söyledi. Hatırladığım kadarıyla, benimle iletişim kurmasını Ovçarenko'nun tavsiye ettiğini söyledi. O soğuk gecede dışarı çıkmak yapmak istediğim son şeydi, ama kendimi, yolu Lunaçarski'den geçen her şeyi görme mecburiyetinde hissettiğim için gönülsüzce kabul ettim.

Horst Bott, görünüşe göre iki odalı apartmanında tek başına yaşayan, sıcakkanlı bir adamdı. Paltomu, şapkası, atkısı ve çizimlerini çıkardım (Kışın bir Sovyet evine girmenin standart yoluydu bu). Oturma odasında bana yer gösterdi, diğer odanın kapısı kapalıydı. Kanepeye yarım yamalak oturdum ve Lunaçarski belgeleri hakkında soracağım ilk soruyu formüle ederken Horst yanıma oturdu, fazlasıyla yakındı ve içinde gerçek bir kuvvet olan banyosu bulunduğunu söyledi (MGU'da sadece duşlar vardı), rahatlamak için hazır buradayken yıkanmak ister miydim? Ha-

yır, dedim, teşekkür ederek, fakat bana Lunaçarski belgelerinden ve araştırma konundan bahset. Yaptığını iddia ettiği araştırmanın konusunu hiç öğrenemedim, buna rağmen sonunda küçük bir karta, Lunaçarski üzerine kısa bir bibliyografik liste yazıp işbirliği yapmamızı ve araştırmalarımızı paylaşmamızı önerdi. Bu noktada doğruluğuna yemin edemesem de (bunu anneme güvenlik sebepleriyle yazmamıştım), İgor ve İrina'yı sordu. Kısa süre içinde ortaya çıktı ki, asıl amacı elbiselerimi çıkartıp beni taciz etmektir. Panik içinde karşı koymaya çalışırken kanepeden kalkmak için şansımı deniyordum (beni sözüm ona tutkuyla tutarken bu kolay değildi). Şapkamı, eldivenlerimi, çizmelerimi ve palto mu giyme ve eğer beni engellemek isterse daireden çıkma şansım sıfırdı. Aynı anda dairede, o kapalı kapının ardında başka biri daha olduğuna dair tüyler ürpertici bir fikir geliştirdim, fakat bana yardım etmeyecek biriydi bu; doğrusu düşündüğüm şey Horst kıyafetlerimi çıkardığında benim fotoğraflarımı çekmek için orada olduğuydu.

Bütün bunlar akla yatkın mıydı, bilemiyorum; duyduğum tüm o sahnelenmiş tuzak öykülerinin ürünü olabilir bu, yabancı öğrenci Rus'la yatağa girdiği anda fotoğrafçının içeri daldığı, bazen de ikinci bir kişinin kızgın eş rolünü üstlendiği hikâyeler. Cinsel ilişki homoseksüellik içerdiğinde, tuzaklar en büyük etkiye sahipti, çünkü bu hem İngiltere'de hem de Sovyetler Birliği'nde suçtu ve ben bu tuzakların başarıya ulaştığını duymuştum, en azından büyükelçilik öğrenciyi evine yolluyordu. İlişki heteroseksüel olsa bile, bu sefer de eşine (ben de sonuçta evliydim) ya da danışmanına haber vermekle tehdit ediliyordun.

Horst'a direnmeye çalışmadım, çünkü bunun umutsuz olacağını düşündüm; bunun yerine son çareye, kurnazlığa başvurdum. Beni öpmesine izin verdim, ama daha ileri gitmesine (şiddet yerine kadınsı yollarla) izin vermedim, ondan çok hoşlandığımı, onunla bir araya gelmenin çok güzel olacağını söyledim, ama bugün değildi; şimdi doğru zaman değildi... Bunu anımsadığımda dehşete düşüyorum, ama işe yaradı. Kendine geldi, çikolata ve şarap çıkardı (ilkini kabul ettim, ikincisini değil) ve çok da uzun olmayan bir süre sonra yorgun olduğum bahanesiyle ayrılmama izin verdi. Onu görmeye, belki de gelecek hafta, can attığımı söyledim ve nispeten iyi durumda ama kafam fena halde karışık oradan ayrıldım. Beni otobüs durağına geçirmede, Sovyet koşullarında alışılmamış bir şeydi bu ama beni birkaç gün içinde arayacağını söyledi. Eve döndüğümde, Galya yüzünde kocaman bir soru

işaretiyle etrafta dolanıyor, beni bekliyordu. Ona o kadar kızgındım ki konuşmadım; bana tuzak kurmuştu, beni aldatmıştı ve onunla ilgili hiçbir şey duymak istemiyordum.

Ama Horst'u ne yapacaktım? Beni takip edip yeniden deneyeceğinden çok korkuyordum ve suç ortağı Galya'yken odamda bile güvende olmayacağımı hissediyordum. Sonuçta, Horst'a karşı gelmemiş ve casus olduğunu düşündüğümü söylememiştim, ona sadece yeni tanıştığım bir insan gibi davranmıştım. KGB'nin onu geri çekmesini istiyordum, bunun da ancak onun ne mal olduğunu anladığımı bilirlerse olacağını farz ediyordum, ama bu mesajı nasıl göndereceğimden emin değildim. Şimdi geçmişi düşününce, Lilya Pavlovna'nın gitmek için en doğru kişi olduğunu görüyorum; hem varsayılan KGB bağlantılarına sahip olduğu hem de cinsel tacize uğramış genç bir kadına sempati duyabileceği için. Ama o zamanlar aklıma gelen tek yol, İngiliz Konsolosluğu üzerinden mesaj göndermekti. Ofisin her yerine dinleme cihazları yerleştirmişlerdi, ama bunun bazen dezavantajları vardı, büyükelçilik yabancı bir öğrencinin taviz verdiğini anladığında, derhal eve gönderiyordu ve ben bedeli ne olursa olsun bundan kaçınmak istiyordum. İşin sırrı, KGB'nin böceğine ajanlarının deşifre olduğunu söylerken, aynı zamanda büyükelçiliği de öğrencinin taviz vermediği yönünde ikna etmektir. Bu yüzden İngiliz kültür ataşesini görmeye gittim, Sovyet kültürü üzerine tecrübeli, anlayışlı bir adam ve evlilik yoluyla James Bond'un yaratıcısı Ian Fleming'in akrabası olan biriydi. Açıkça ve yavaş yavaş Doğu Alman bir casusun beni tuzağa düşürmeye çalıştığını ama başarısız olduğunu; tekrarı olmayacağına inandığımı, ama aynı zamanda büyükelçiliği de meseleye dahil etmek istediğimi söyledim. "Evet" dedi, "anlıyorum." (Ziyaretimin sebebini kavramış olması beni çok rahatlatmıştı.) "Bunu hikâyenin sonu olarak farz edeceğiz." Bunları yukarıdaki avizeye doğru bakarak söylemişti, burası her zaman böceklerin konulduğu yer olarak varsayılırdı.

Doğal olarak, Horst hikâyesinin sonraki yıllarda çok ekmeğini yedim ve hikâyenin sonu bu süreç içinde gerçekte olduğundan biraz daha derli toplu hale geldi. Hikâyeyi bu şekliyle, Ian Fleming'in kayınbiraderine söyleme manevram parlak bir başarıydı. Horst'tan bir daha ses çıkmadı, tahminen KGB hemen onu geri çağırmişti. Tabii ki, Horst söylediği üzere birkaç gün içinde aramadı beni, ama anılarımı deşelediğimde bulanık bir hatırayla birkaç hafta sonra aradığı, çok daha çekimser olduğu ve benim de onu görmek için çok meşgul olduğumu söylediğim geli-

yor aklıma. Tuzak girişimiyle başa çıkmada düşündüğüm kadar akıllı olup olmadığının önemi yok, ama bu olayı hasarsız atlattığım için bayağı şanslıydım. Bilimler Akademisi'nin değişim programıyla gelen İngiliz bir bilimadamı, Rus bir kadınla ilişkisi olduğunun ortaya çıkmasından sonra, geçen sonbaharda eve gönderilmişti. Benim Moskova dönemimde de pek çok British Council öğrencisi başarılı tuzaklar sonucu kendilerini evde bulmuşlardı. Horst'a gelince, daha sonra ne oldu bilinmez ama bir Lunaçarski araştırmacısı olmadığı kesin.

* * *

Horst olayıyla aynı dönemlerde, Devlet Arşivleri'yle ilgili bir engele takıldım. İki arasında bir bağlantı var mıydı, bilemiyorum. Narkompros protokolleri üzerine, yıl yıl okuyarak çalışıyordum, ama 1924'e ulaştığımda, protokolleri bana getirmeyi bıraktılar. "Başka protokol yok" dedi Natalya Dimitrievna net bir şekilde, benim *daha fazla olmalı* itirazlarımı görmezden gelerek. Daha sonra keşfettim ki, teknik olarak o haklıydı: Sovyetler Birliği 1924'te kurulduğunda, Narkompros bir Rus cumhuriyeti enstitüsüne indirgenmişti, belgelerini biriktirme yetkisi de başka arşivin yetkisine geçmişti, benim çalışmakta olduğum SSCB Devlet Arşivi yerine SSCB Rus Cumhuriyeti Devlet Arşivi'ne. Bana sonraki protokollerin farklı bir arşivde olduğunu söyleseydi kabul ederdim, kurallara son derece bağlı biriydim; ama yeterince bilgilendirilmediğimden Rus Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nin varlığından habersizdim. Natalya kadim Rus geleneği olan özensiz inkâra yapıştı, ben de hak sahibi olduğuma dair tutkulu inancıma.

Ovçarenko'yu benim adıma araya sokmaya çalıştım, ama anneye yazdığım gibi "çok baştan savıcıydı." Açıkça söylememiş olsa da, besbelli arşivler konusunda bana daha fazla yardım etme isteği yoktu. Duruma aldurmaksızın Devlet Arşivi'nde Ovçarenko'nun bana verdiği desteği zikredip duruyordum, ta ki biri (Natalya Dimitrievna?) utangaç bir fısıltıyla danışmanımdan aldığım destek konusunda yanıldığımı belirtene kadar... Kişisel olarak gelip, bana daha fazla belge *vermemelerini* söylemişti onlara. Rus Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nden SSCB Devlet Arşivi'ne belge getirilmesi anladığım kadarıyla gerçekte olanaksız değildi; Cumhuriyet Arşivi SSCB'li anasından daha yeni ayrı düşmüştü ve hangi noktaya kadar bağımsız çalıştığı bir muammaydı. Ama Natalya Dimitrievna'nın bana yukarıdan getirdiği mesaj, bunu yapmayacakları yönündeydi.

Aklıma ilk gelen fikir Rusya Cumhuriyet Devlet Arşivleri'ne yetkisiz şekilde ziyarete gidip ne olacağını görmektir. Andrzej bana adres ve yol tarifi verdi, gittim ve beklenmedik sıcaklıkta karşılandım. Benimle konuşmaya gelen arşivci, "kim olduğumu biliyor gibiydi ve bayağı heyecanlandı" diye yazdım anneme. (Doğrusu, oraya gidişim o kadar dikkate değerdi ki, Moskova'daki arşivciler arasında kulaktan kulağa yayıldı, beklenmedik bir anda ortaya çıkan İngiliz değişim öğrencisinin Avustralyalı olduğu bile biliniyordu. Haberler nihayet benim tanıdığım, -arşivci biri değil- arkadaşım olan birine ulaştığında, bilmezmiş gibi hikâyenin Avustralyalı kısmının doğru olup olmadığını sordu.) Dostane karşılaşma bir yana, aldığım cevap negatifti: Yabancılar için okuma odaları olmadığı ve belgelerine erişimin SSCB Devlet Arşivi tarafından karar verilmesi gereken bir mesele olduğu söylendi. Böylece başka bir plan düşünmem gerekti.

Bana, dövizle satış yapan mağazadan bir şişe konyak alıp arşiv müdürüne hediye etmemi öneren Andrzej'e danıştım. Bunu yapabileceğimi düşünmüyordum. Bırakın rüşveti, Avustralyalılar bahşiş vermeyi bile bilmez, ayrıca hediye verme işinin kadınlar için erkeklerden farklı olduğunu düşünüyordum. Ama Andrzej bana müdürün adını, soyadını ve ofisinin nerede olduğunu söyledi - bunlar yoldaş yabancıların bilmesine izin verilen şeylerdi, kapitalistlerin değil- ve ben de şansımı denemeye karar verdim.

Çok şükür, müdürün ofisi, bana birinin eşlik etmesi gerekmeden gidebileceğim tek koridorda, kadınlar tuvaleti yolunun üzerindeydi. İçeri girdim ve üzerime düşeni her zamanki samimiyetimle söyledim. İşler iyi gidiyor gibi görünmüyordu: Rus Arşivleri'ndeki kadın kadar dost canlısı değildi, canımı sıkmam onu kızdırmış görünüyordu. *Küçük, 25 yaşında, tüm Rusların içgüdüsel olarak alelade diye nitelendireceği bir kız; doğru düzgün dil konuşmıyor, dişi cazibeden ya da eril otoriteden yoksun...* Bana yukarıdan baktı ve ilgisiz bir tavırla "Hayır" dedi. Küçük düşme duygusuyla gözyaşlarına boğuldum. Yapmam gereken şeyin tam da bu olduğunu, nereden bilebilirdim. "Yetişkinler ağlamaz" dedi sözlerini uzatarak, yüzünde sonsuz bir hor görme gülüşüyle. Doğru kartı kazara oynadığının henüz farkında değildim, telefonu eline aldığı anda yenilgiye teslim olup sıvışmak niyetindeydim. "Kıza istediğini verin" dedi sıkkan bir sesle.

Sonrasında istenildiğinde kuralları kırmanın, bürokratlar için rutin geri çevirmelerden daha eğlenceli olabildiğini öğrendim, ama o anda sadece kafam karıştı ve kızın ofisinden nazikçe çık-

mak için gereken Rusçayı zor topladım. Ağladığım için o kadar utanmıştım ki sonucun başarılı görüldüğünü anlamam biraz zaman aldı ve anladığımda bile baskın hissiyatım sevinçten çok kaygıydı. “Bana bir şeyler verecekler” diye yazdım anneme, “ama ne vereceklerini göreceğiz. Yarın bana daha fazla belge vermek için söz verdikleri gün. Eğer ters giderse diye çok endişeliyim.”

İki gün sonra kısıtlı bir başarı rapor edebilir durumdaydım. 1925’ten Lunaçarski’nin istifa ettiği 1929’a kadarki, Narkompros kolokyum protokollerini istemiştim. Şimdi bana 1925’ten 1927’ye kadarki protokollerin Rus Devlet Arşivi’nden yollanabileceğini, 1928 yılına ait olanların kaybolduğunu ve 1929’una mikrofilme dökülmekte olduğunu söylüyorlardı. 1920’lerin tam ortasındaki üç dosya, usulüne uygun olarak geldi, fakat aksi gibi bu dönemde Stalinizm devreye girdiğinden yarım yamalak protokol tutulmuştu ve önceki yıllara nazaran içinde pek az şey vardı. Ayın ortasına geldiğimizde, 1925-27 protokolleriyle işim neredeyse bitmişti. “Müthiş bir zafer oldu bu” diye yazdım anneme “içlerinde sadece dört beş günlük kayıtlar olsa da.”

1928 dosyalarının kayıp olduğundan tam olarak emin değildim. 1928 senesi diğer şeylerle birlikte Kültür Devrimi’nin devreye girmesiyle, Narkompros açısından hadiselerle doluydu ve bunlar, arşivcilerin benim görmemi uygun bulmadıkları izler bırakmış olabilir. Arşivciler, vermek istemedikleri belgelerin savaş zamanı tahliyesinde kaybolduğunu, Volga’da gemiyle birlikte battığını söylemeye meyilliydiler. Bunun doğru olup olmadığını kim bilebilirdi ki? Belki de doğrudu. Ama durumu akışına bırakıp 1929 protokollerine odaklandım. Stratejim, tatlı bir dille arşivcilere, eğer istediklerimi getirmezlerse kendilerine fazlasıyla bela çıkaracağımı hatırlatmaktı, böylece teslim olacaklardı. Natalya Dimitrievna’ya, herkesin başını belaya sokmaktansa, mikrofilmlerin bir kopyasını sipariş ederek bedelini ödememin en iyi seçenek olduğunu söyledim. Hazır olduğunda bana, Oxford’a gönderebilirdi. Bu teklif zavallı Natalya Dimitrievna’yı afallattı, çünkü açıkça mikrofilmin bir kopyasını satın almama izin verilmesi gerekliydi ve ama onun da bunu bana söylemeye izni yoktu. “Eğer bu mümkün değilse” diye ekledim, British Council’la konuşarak gelecek sene arşiv için uygun olacak bir dönemde, özellikle 1929 protokollerini çalışmak üzere bir aylığına geri gelebilirdim. (British Council’in ekstra bir aya sponsor olup olmayacağı konusunda hiçbir fikrim yoktu, bunu haybeden atıyordum, ama insanlar size sürekli itinalı yalanlar söylediğinde siz de yalanla-

rına karşılık vermeye başlıyordunuz.) Natalya Dimitrievna, “apışıp kalmış görünüyordu” diye yazdım anneme “ve belki 1929 protokollerini ben temmuzda ayrılmadan da görebilirim” dedim. Sonunda gerçekten de yaptılar bunu, içlerinde pek çok şey olduğu için çok tatmin ediciydi. 1929, Lunaçarski’nin ve ona bağlı birkaç iş arkadaşının ilkelerine dayanarak istifa etmesi de dahil, Narkompros için olaylarla dolu bir yıl olduğundan, 1928 protokollerinin Volga’nın derinliklerine gömüldüğü iddiası daha da şüphe çekici haline geliyordu.

Hayatta her şey bir süre sonra rutine biniyor, Devlet Arşivleri ile ilişkim de bu açıdan bir istisna değildi. Yıllar içinde yabancıların okuma odalarında tanıdık bir sima haline geldim ve Perestroika zamanında biz yabancılar sonunda ana okuma odasına terfi ettik, envanteri sorgulamamıza ve kafeteryada yememize izin verildi. Şüphesiz hiçbir şey bir daha o ilk Narkompros protokolleri kadar heyecanlı olmadı, ama dramatik anlar da vardı. 1970’lerin başında Sovyet sanayileşmesi üzerine çalışırken, bir dizi inanılmaz sendika belgesine ulaştım. Bunlar zabıtlardı ve protokollerden bile daha iyiydi. Belgelerde Stalin’in üç numaralı adamı Lazar Kaganoviç, nevi şahsına münhasır kabadayı tavrıyla, sendikacılara, yönetime karşı işçilerin çıkarını temsil eder gibi davranmaktan vazgeçmelerini söylüyordu; *Sovyet proleter devletinde işçilerin çıkarıyla devletin çıkarı bir ve aynıydı*. Sovyet bilimciler için, Sovyet sendikalarının Sovyet devletine göre ikincil olmalarının haber değeri yoktu, ama tabii ki, 1929’a gelindiğinde Kaganoviç’in, sendikaların hâlâ işçi haklarını koruduğunu düşünmesi ve onlara bunu durdurmaları için tüm çıplaklığıyla emir vermesi haberdi. Keşfim beni o kadar heyecanlandırdı ki, sigara molası verdim ve bunu Amerikan araştırmacılardan birine İngilizce olarak anlattım. Okuma odasının hemen dışında, penceresi olmayan, güzel, yuvarlak bir holde sigara içmemize izin vardı, ama burası fena halde yangın tehlikesi yaratıyordu. Görevli kadının da sigara içmek için çıktığını fark etmiştim ama İngilizce bilmediğini varsaydım ki bu da basit bir dikkatsizlikti. Sendika zabıtları akışım derhal kurudu.

Görünen o ki arşivciler, araştırmacılardan kimin meşru olup kimin olmadığına, KGB’den bir dereceye kadar bağımsız şekilde karar verebiliyorlardı. Temel kıstas çok çalışmaktı: Eğer insanlar düzenli olarak pek çok saat harcıyor ve kafalarını kaldırmıyorlarsa arşivciler onların hakkında iyi şeyler düşünüyorlardı, ama araştırmacı belge almak için bir sürü gürültü çıkarıp sonra-

sında onları günlerce dokunmadan bırakıyorsa kötü düşünüyordlardı. Bir keresinde, endüstri üzerine çalıştığım günlerde, kesinlikle tabu olan mahkûm işçiler üzerine inanılmaz bir belge verdiler. Ben istememiştim ve etiket de içeriği yansıtmadığından, basitçe hata yaptıklarını farz etmiştim. Tabii ki, büyük bir dikkatle okudum, detaylı notlar aldım ve beceriksizce aynı diziden daha fazla belge istedim. Bir süre sonra olayı neredeyse unutmuştum. Ama Perestroyka zamanında, Devlet Arşivleri'nden yaşlı bir arşivciyle ilk kez tanıştığımda –eskisinin aksine artık kendilerini yabancılara açmışlardı–, beni eski bir dostmuşum gibi selamladı. “O mahkûm işçilerle ilgili belgeyi sana gönderdiğimde sevinmemiş miydin? Sana küçük bir hediyemdi, ne kadar da çalışkandın.” Belki de *Başkalarının Hayatı*²⁷ filminde Stasi'den²⁸ gelen adamın, takip ettiği kişiye duyduğu şefkat, sonuçta o kadar da inanılmaz değildi.

* * *

Heyecandan tat alabilirsiniz. Casuslar ve gazetecilerde bu var, ama tarihçiden beklediğiniz bir şey değil. Belki de araştırmacı için bir tür bozulma bu. Av peşinde koşmanın tüyler ürpertici haline, aklımla Sovyet bürokrasisi arasındaki oyunun heyecanına bağımlı hale geldim. Düşündüm ki, mesela İngiliz tarihi üzerine çalışmak ne kadar da korkunç sıkıcı olmalı; arşivlere gidiyorsun, envanteri kontrol ediyorsun, bazı belgeler istiyorsun ve onları sana getiriyorlar. Hiç dram yok, tamamen tahmin edilebilir. Bunun neresi eğlenceli olurdu? Öyle hissediyordum ki bilgi, uğruna savışılması gereken bir şeydi. İngiliz şair Andrew Marvell'in yazdığı gibi “hayatın demir kapılarından sıkı bir arbedeyle” sökülmesi gereken. Kendimi, (benim açımdan) Sovyetler Birliği'ni anlamak yerine küçük düşüren, Soğuk Savaş ajandasına sahip İngiliz ve Amerikan Sovyetologlardan farklı görüyordum. Ama bu beni Sovyetler'in bilmemi istemediği şeyleri bulmaktan duyduğum heyecandan alıkoymuyordu. İşin en iyi tarafı, Sovyetler'in bilmemi istemediği ve Batılı Soğuk Savaşçıların ise basit Sovyet karşıtı hikâyeleri sarsılacağı için duymak istemedikleri şeyleri ortaya çıkarmaktı.

Bu anıları yazarken, bana çok daha açıkça görünüyor ki

27. 1984'ün Doğu Almanya'sını anlatan politik film. (ç.n.)

28. Doğu Alman gizli polis örgütü. (ç.n.)

Sovyetler'in, benim gibi tarihçilerin aslında casus olduklarını düşünmeleri tamamen aptalca değildi. Sahip olmamızı istemedikleri bilgilere ulaşmaya çalışıyorduk, bunun için de her türlü hile ve taktiği kullanmaya hazırдық. Diğer yandan, "bizlerin" Batılı araştırmacı izleyicileri vardı; yani her şey tamamen kişisel tatminimiz için değildi. Arşivde patlamaya hazır şeyler bulduğumuzda, arşive karşı herhangi bir yükümlülük duymak şöyle dursun Sovyet devletine de sadakat duymaksızın çalışmamızda kullanacaktık.

Bizi kontrol etmenin temelde iki yolu vardı. Biri *persona non grata* (istenmeyen insan) ilan edilme tehdidi ve vize başvurularının reddiydi, bunlar da arşiv tabanlı bir tarihçi için felaket demektir. Biz her ne kadar kabul etmesek de, bu tehdit oldukça kuvvetliydi. Bunun arkasında çalışma düzenimizi etkileyen idari mekanizmalar bulunuyordu. Eğer Sovyetler Birliği'ne gitmeye devam etmek istiyorsak, konularımızı Sovyetler'in kabul edeceği şekilde formüle etmek durumundaydık. Bazen bu sadece Batılı bir kavramı, özünü değiştirmeden Sovyet diline tercüme etmek demekti, tıpkı elit olma yolunda yukarıya doğru hareketlilik üzerine sunduğum araştırmayı "Yeni Sovyet Entelektüellerinin Oluşumu" başlığıyla sunmam gibi. Ama bazen de içeriğe kuvvetli darbeler de olabiliyordu. Düşünün mesela, Lunaçarski üzerine araştırmalarım muhalif Buharin'e tutkuyla ilgi duymama neden olmuştu. Yine de konumu değiştiremezdim, çünkü Buharin hakkında elime arşiv belgesi zaten geçmezdi ve doğrusu değişim öğrencisi olarak kabul edilmezdim (Sovyetler tarafından olduğu kadar, muhtemelen bu konunun hiçbir umut vaat etmediğini bilen İngilizler tarafından da).

Danışmanlarımız, yanlış türde bilgileri almamamız için taleplerimizi dikkatle inceleyen arşivci ve kütüphanecilerle birlikte, bizi düzgün ve dar bir çerçevede tutmak için varlardı. Yine de Ovçarenko'nun konuma, tehlikeli bölgelerden beni uzak tutma girişimi olarak algılanabilecek ilk müdahalesi, büyük ölçüde benim için avantaja dönüşmüştü. Ama tezinizin yeterli olup olmadığına karar verme yetkisi taşımayan bir danışmanın etkileri kısıtlıydı ve sonuçta Ovçarenko benim ona yapabileceklerim konusunda benden daha fazla ürküyordu; İngiltere'ye dönüp Sovyet karşıtı ve onu kötü yansıtan bir şeyler yayımlayabilirdim.

Bizi kontrol etmenin diğer yolu arkadaşlıktı. Ama danışmanınız ya da arşiv yardımcınız arkadaşınız olmadıkça, bu devletten bağımsız bir kontroldü ve devlet açısından bakıldığında her zaman bir arkadaşın kontrolünün, otoritenin arzu ettiği kontrolle

örtüşüp örtüşmediği sorusu vardı. İrina çalışmalarımı kontrol etmeye istekliydi, ama onun gündemi kişiseldi ve her durumda başarısı sınırlıydı (onun gerekliliklerine uyan bir Lunaçarski biyografisi yazmaktansa, bu fikirden tümüyle vazgeçmiştim). İgor'un kontrolü çok daha etkiliydi, çünkü kişisel gücü olduğu kadar, entelektüel etkisi de vardı ama büyük ihtimalle otoritelere göre bu, doğru türde entelektüel etki değildi.

Batı'daki eylem ve yayınlarınızla arkadaşlarınıza zarar verebileceğiniz korkusu ciddi bir baskıydı. İrina hakkında pek endişelenmiyordum (yine de *Guardian* gazetesinin Sovyet elitlerinin çocukları üzerine yazma davetini, onunla bağlantımın çok aleni olacağı sebebiyle kabul etmemiştim) ama İgor hakkında çok endişeleniyordum. 1920'lerin Narkompros'uyla ilgili bana anlattıklarının ağır cezalandırmalara sebebiyet vermesi çok düşük olasılıktı. Endişem daha çok çalıştığı dergi, *Novy Mir* içindi, çünkü dergide yazılanlar sadece Sovyet aydınları arasında değil, St. Antony's gibi, Sovyet biliminin Soğuk Savaş odaklarında da merakla takip ediliyordu. Sadece *Novy Mir*'in sırları için İgor'u poh-pohlayan, casus okulundan gelen bir casus gibi görünmekle kalmıyordum; Oxford'daki danışmanımın, "ünlü" Max Hayward'ın *Novy Mir* meselelerini yakından takip ettiği düşünüldüğünde, gerçek bir ustaya sahip casus gibi görünüyor olabilirdim.

Novy Mir

Novy Mir kısa sürede İgor'la görüşmelerimin ana konusu haline geldi, daha doğrusu tek yapabildiğim hayretle dinlemek olduğundan, İgor açısından monolog konusu. Ama bunu yapmaktan çok mutluydum, çünkü o zamanlarda Sovyet meselelerine ilgi duyan herkes gibi, *Novy Mir*'in kaderini, Sovyet politikasında süregelen reformlar ve muhafazakâr sapma arasındaki gizli çekişmenin anahtar göstergelerinden biri olarak değerlendiriyordum. İşte bu nedenle *Novy Mir* meseleleri ya da İgor'un bu konuda bana anlattıkları, günlüğümün ana maddesi haline geldi. Lunaçarski benim için önemliydi, *Novy Mir* ise dünya için.

Kayıt tutan bir tek ben değildim. 1960'larda dergiye ne olduğu üzerine, *Novy Mir* çevresinden yarım düzine insan daha sonraki yayınlarla karşılaştırarak günlük notlar alıyordu ve *Novy Mir* savşaları zirve yaptığında pratik olarak dergiyle bağlantısı olan herkes sağı solu arıyor, en ince ayrıntısına kadar Moskova'daki aile ve yakınlarına raporlar veriyordu. İşte bu kadar önemli görünüyordu, sadece orada çalışan insanlar için değil, dergiyi "okur-yazar Rusların günün saf ışığını görebildikleri bir pencere olarak değerlendiren" daha geniş bir halk için de böyleydi. (Rusya'yı bir hapishane olarak ima eden bu deyim Soljenitsin'indi, gerçi o da derginin ahlaki itibarının abartıldığını hissetmeye başlamıştı.) Tabii ki bu kadar kaydeden olunca, *Novy Mir* *elek* gibi sızıntı yapıyordu. Ya da benzetmeyi değiştirecek olursak, yazışları ofisi yan-ki odasına dönüşmüştü. O odada olan biten şeyler, günler içinde Moskova'nın fısıltı gazetesine düşüyordu. Yayın yönetmeni Aleksandr Tvardovski ve Parti Merkez Komitesi arasındaki özel konuşmalar ya da belli bir haberin sansür yüzünden yayından kaldırılması gibi sır kalması gereken şeyler de buna dahildi. Yasak-

lanan haberlerin kendileri de genellikle bir şekilde dolaşıma giriyordu.

Pek çok kişi aynı olaylar üzerine not alırsa, kayıtların ilgi çekici derecede farklı olacağını tahmin edebilirsiniz. Ama bu durumda pek de öyle değildi. Kayıt tutanlardan biri olan Aleksandr Soljenitsin'in, derginin karanlığa karşı ışığı, gerçek olmayana karşı hakikati temsil ettiği yönündeki liberal fikir birliğine karşı olduğu doğrudu ve hakkında az şey bildiğim, bir tanesi de İgor'a düşmanlık içeren, başka gizli akımlar da vardı. Ama günlüğümü aynı dönemde yazılan diğer günlüklerle birlikte tekrar okuduğumda beni tamamıyla vuran şey, ne kadar da benzer olduklarıydı. Hepimiz aynı hikâyeyi anlatıyorduk, *Novy Mir* kötülük güçleriyle savaşıyan beyaz şövalyeydi. Günlüklerin hepsini toptan okuduğumda, karşı taraftan da bir şeyler duyma isteğinden alıkoyamadım kendimi. *Novy Mir* karşıtlarının versiyonu neydi? Merkez Komite'den ve Yazarlar Birliği'nden derginin yayın planına engel olan sansürcüler ve yetkililer, Ovçarenko gibi dergiyi ve temsil ettiklerini sevmeyen edebiyat eleştirmenleri ya da arkadaşım Alyoşa'nın babasının çalıştığı *Oktyabr* gibi, *Novy Mir*'in çizgisini reddedip başarısını kıskanan *rakip* yayınlardan kişiler. Neden hiçbiri kendi bakış açılarından bu hikâyeyi anlatacak günlükler yazmamışlardı? Kısım kahramanları, kötüler, şehitleri, gerçek savaşçılarıyla *Novy Mir*'in ışığa-karşı-karanlık çerçevesi yüzünden olabilirdi bu, hâlâ geniş bir geçerliliği vardı, bu nedenle diğer türlüşününün Rusya'da ya da dışarıda basılmasının zor olduğunu düşünüyorlardı. Ya da belki de özgüven meselesiydi: *Novy Mir* günlükçüleri ahlaki üstünlükleri konusunda ikna olmaktan güç alıyorlardı, diğer yanda karşıtlar ise ahlaki bir iddiada bulunmuyor ama *Novy Mir*'in niyetlerini rahatsız edici, saf, gösterişçi vb. buluyorlardı, bir sonraki nesil için kayıt bırakmak hevesinden yoksunlardı.

Bildiğim kadarıyla, not tutanlar ve günlükçüler arasındaki tek yabancı bendim ve temel olarak İgor'un kâtibi gibi davranıyordum. Ama buna ilgi duyan tek yabancı ben değildim. *Novy Mir*'in otoritelerle savaşı Max Hayward gibi Batılı Sovyetologların müthiş ilgisini çekiyordu. *Novy Mir* hakkında Moskova dedikodularından ne kaptılsa hemen yetiştiren yabancı gazeteciler sağ olsun, bu savaşlar Soğuk Savaş'ın belirgin dayanak noktası olarak görülüyor, 1970'lerde Sovyet muhalifi olan *Guardian* ve *New York Times* okurları tarafından da biliniyordu. Dahası, Rus göçmeni gazeteciler Moskova'daki muhbirleri aracılığıyla olayları

merakla takip ediyordu. Bazen *Novy Mir*'in sansür yüzünden geri çevrilen makale ve kurgu yazılarını, daha *Novy Mir* kararın değişmesi için çaba göstermekteyken bastırmayı başarıyorlardı.

Novy Mir editörleri metin ve bilgileri yurtdışına gönderme işiyle ilgilenmediklerini ve bu tür yabancı yayınların taraftarı olmadıklarını sürekli söylüyorlardı. Diğer yandan onlara yakın kişiler kuşkusuz böyle şeyler yapıyorlardı, mesela Soljenitsin bu noktada dikkate değer bir vakaydı. Müsvedde ve bilgiler, gazetecilerin, değişim öğrencilerinin bavullarında gizlenerek veya büyükelçilik çalışanlarının diplomatik çantalarında düzenli olarak dış dünyaya sızıyordu. Ben kısmen tedbirden (yakalanmak ve gelecekte istenmeyen insan olmak istemiyordum), kısmen de kendimi ve *Novy Mir*'i bu tür şeylerin üstünde gördüğümünden bu doküman kaçakçılarından biri değildim. İgor bir keresinde, kendisiyle ve dolayısıyla da *Novy Mir*'le bağlantılarımın KGB tarafından çok iyi bilindiğini, benden dışarı metin taşımamı asla istemeyeceğini açıkça söylemişti. Bazen insanlardan metinleri çıkarmalarını istedikleri iması beni o zaman çarpmamıştı.

Benim için, *Novy Mir* ve İgor ayrılmaz biçimde bağlantılıydı. *Survey* ve *Encounter* okuduğum ve Max Hayward'la konuştuğum için ayrı dış bilgi kaynaklarım vardı, ama İgor dışında içeriden bilgi alacağım yerel kaynağım yoktu. *Novy Mir*'de tanıdığım iki genç daha vardı; Volodya Lakşin (günlükçülerden biri) ve Mişa Kitrov, ama onları İgor'dan ayrı düşünmüyorum ve onlarla buluşmuyordum. Ben *Novy Mir*'e İgor'un perspektifinden bakıyordum, o da yakın arkadaşı, yayın yönetmeni Tvardovski'nin perspektifinden ya da onun olduğunu düşündüğü perspektiften bakıyordu. Tvardovski'nin (şimdi basılmış olan) günlüğündeki nüansların kimi zaman İgor'dan duyduklarımdan farklı oluşu bana ikinci olasılığı düşündürdü. Ama hiç kuşku yok ki, İgor, Tvardovski'ye tümüyle sadıktı. Bırakın dışarıdakilerle çatışmayı, derginin içinde ne zaman tartışma olsa, İgor'un anlatısında Tvardovski haklıydı. İgor'dan yedi yaş genç, işçi kökenli popüler bir şair ve efsanevi bir ayyaş olan Tvardovski, şöhretini 1930'larda kazanmıştı, ama İkinci Dünya Savaşı'nda özellikle cephedekiler tarafından çok sevilmiş Şvayk'ın²⁹ benzeri bir asker olan *Vasiliy Terkin* efsanesini kaleme alarak namını perçinledi. Savaştan sonra Tvardovski *Novy Mir*'in yayın yönetmeni oldu ve onu 1950'nin ilk yarısında aydınların mutlaka okuduğu, önde gelen bir dergiye dönüştürdü.

29. *Aslan Asker Şvayk*, Çekoslovak yazar Jaroslav Hasek'in İkinci Dünya Savaşı'nda bir askeri anlattığı kara mizah eseridir. (ç.n.)

Bu, sonraki yirmi yılda hep böyle devam etti.

Tvardovski, İgor'u *Novy Mir*'e 1950'lerin başında, ilk yayın yönetmenliğine geldiği dönemde aldı. Bu İgor'un hemen hemen işe alınamaz görüldüğü zamanlardı; başa bela açan, yüz karası dergi *Literaturni kritik*'le bağlantıları vardı ve dahası yarı resmi anti-semitist dönemde Yahudi olan biriydi. Dergiden 1954 yılında birlikte kovulmuşlardı, 1958'de tekrar bir araya geldiler. İgor derginin eleştiri bölümünde, gözden düşmekte olan bir adama yaraşır biçimde, dikkat çekmeden çalışıyordu. 1965 Ağustos'unda, üst otoritelerin hatırı sayılır itirazlarına rağmen, Tvardovski İgor'u yayın kuruluna sokmayı başardı.

Tvardovski ve İgor hem arkadaş hem de içki masası ahabıydı. İgor'un dairesinde ve daha nadiren Tvardovski'nin *daçasında* bir araya geliyor, arkadaşlarıyla restoranlarda sık sık buluşuyor ve birbirlerini *Novy Mir* ofisinde görüyorlardı. Bazıları içki yüzünden İgor'un Tvardovski üzerinde kötü bir etkiye sahip olduğunu düşünüyordu. Günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla aynı düşünce zaman zaman Tvardovski'de de hasıl olmuştu ama İgor'un bilgeliğine ve muhakemesine büyük saygı duyuyordu, arkadaşlığından hoşlanıyor, ona güveniyordu. Aynı zamanda onu neredeyse esefle, bir muhalif olarak adlandırıyor ve İgor'un yazmayı tamamen reddetmesini, yeteneklerini heba etmesi olarak gördüğünden üzüntüyle karşılıyordu. Lakşin, Tvardovski'nin "Onu kaç kez yukarıya çekmeye çalıştım" dediğini anımsıyor, "ama sonra yeniden kendi yeraltı krallığına, aşağıya yuvalanıyordu." Bunu okuduğumda şaşırmışım, çünkü İgor'u yeraltından biri olarak görmüyordum (ya da diğer kimsesiz çocuklarla birlikte, yeraltı krallığının bir parçası mıydı?). Ama Sovyet yüksek sosyetesıyla bir araya gelmeye zorlandığında, İgor'un huysuzluğunda yuvasından sürüklenerek alınmış, gözlerini kırpıştıran mutsuz bir hayvanı anımsatan bir şeyler vardı.

Tvardovski'nin İgor'a bağlılığını ikinci elden yazıyorum, çünkü kuruldaki diğer editörler, hatta İgor, kendi kaygılarından ötürü, bir yabancıнын yakınlığından doğabilecek ters sonuçların korkusuyla, beni onun yolundan uzak tutuyorlardı. Tvardovski'nin 2000 yılında yayımlanan günlüklerini okuduğumda, 1960'ların sonunda Tvardovski ve benim İgor'un hayatında değişimli bir yere sahip olduğumuz izlenimine kapılıyorum. Ben İngiltere'de olduğum zamanlarda, "Sats'a gittim; içtik (biraz, fazlasıyla)" ibareleri sıklaşıyordu, Moskova'da olduğumda ise bunlar çok daha seyrekti. Bu kendi üzerimden okuma yapmak olsa gerek. Her du-

rumda, orada fazlasıyla bulunmama (diğer zamanlarda onun da çok gelmesine) rağmen, Tvardovski'ye İğor'un evinde hiç rastlamadım. Ama İğor'un Tvardovski için duyduğu sadakat, sevgi ve endişeleri ilk elden biliyorum. Her zaman onun hakkında konuşur ve refahı için endişelenirdi. Bazen Tvardovski'nin yakın olduğu diğer kişilere dair sesinde kaygı ve rekabetin izleri olurdu. İğor'un ikinci derecede olduğu bu eşitsiz ilişkiden şüphe duyuyor olmalıydım, çünkü Tvardovski ve Lakşin'in günlüklerinde Tvardovski'nin İğor'a duyduğu sevgiyi okuduğumda açık biçimde rahatlamıştım. (İlişki bir şekilde eşitsizdi ama hiç değilse korktuğumdan daha az oranda.)

İğor'un *Novy Mir* hakkında üzerimde bıraktığı etkilerden ilki, derginin Sovyetler Birliği'nde "liberal bir güç" olmadığıydı, bunun yerine ilkin komünizmi (zamanla yozlaşan değil, tabii ki doğru şeklini) ve ikinci olarak da eleştirel aklı temsil ediyordu. Şiddetle bu noktaya parmak basmaya ihtiyaç duyuyordu, belki de Hayward ve St. Antony's'e mesaj vermek amacıyla, çünkü *Novy Mir* dışından kimse buna katılmıyordu. Sovyetler Birliği'nde net olmak gerekirse, liberallik küçük düşürücüydü, bu nedenle sadece düşmanları *Novy Mir*'i açıkça bu şekilde tanımlardı. Ama derginin rejimin inançlarına meydan okuyan, reform odaklı ve cesur duruşu Sovyet hayranlarını kendine çekiyordu. Batı'da herkes *Novy Mir*'i, ne kadar sahici olursa olsun Marksist ya da komünist taahhütleriyle değil, liberal kimliğiyle görüyor ve tabii ki bu yüzden dergiyi seviyordu. 1960'ların sonunda Batılı gözlemciler Sovyetler Birliği'nde rejime açıkça meydan okuyan muhalifleri *Novy Mir*'in uzantısı olarak görüyorlardı, bu da derginin editörleri için sonsuz bir rahatsızlık ve utanç kaynağıydı. Hem ihtiyat hem de ilke nedeniyle karşı çıkıyorlardı, en azından İğor'dan anladığım kadarıyla öyleydi. Hiç kuşkusuz dergide, bu İç Savaş eskisiyle (Eski Bolşevik savaşıyla) kıyaslandığında Marksist-Leninist hevesleri ve komünist kimliği daha zayıf olanlar vardı. İğor'un tekrar etmekten hiç bıkmadığı gibi, *Novy Mir*'dekiler muhalif değillerdi, yaptıkları içeriden bir eleştiriydi, onlar kendileri komünist olan ama daha iyi bir Sovyet komünist pratiği isteyen eleştirmenlerdi. Zihnimde bunu "sadık muhalefet" olarak özetlemiştim. Şüphesiz, muhalefet ve sadakatin genel olarak birbirine zıt farz edildiği bir ülkede, bu duruşun sorunları vardı.

Edebiyata yaklaşımında *Novy Mir*, geleneksel inanç olan "sosyalist gerçekçilik" tarafındaydı, bu da Marksist-Leninist görüşün şekillendirdiği dünya görüşüydü. Ama bunun ne olduğuna da-

ir kendi görüşleri vardı. Stalin döneminde şekillenen resmi versiyon, işin pozitif yanını vurgulamaya yönelik sevimlileştirmenin sanatsal sunumuydu. *Novy Mir*'e göre ise durumu daha iyiye götürmek için ne yapılacağını kavramak amacıyla ne kadar çirkin olursa olsun, gerçeği göstermekti. *Novy Mir*'in gerçeği anlatan yaklaşımı reforma odaklı Sovyet okuyucular tarafından takdir ediliyordu, ama öte yandan dergi, yayımladığı sıkıcı kurgu ve edebiyat eleştirilerinde gerçekçilik konusunda *olmazsa olmaz* ısrarı yüzünden sıklıkla tutucu olarak değerlendiriliyordu. Bu noktada İgor, *Novy Mir* standartlarına göre bile ultra-tutucuydu. *Literaturni kritik* dergisinde birlikte çalıştıkları, İgor'un filozof arkadaşası, Luka s'ın ise sevgili öğrencisi Mihail Lifşits'in izinden giderek, gerçekçi tasvirleri terk ettiği için sanatsal modernizmden fiilen hazzetmiyordu.

St. Antony's çevrelerinde genel varsayım, Sovyetler Birliği'nde politika ve sosyal politikalar hakkında reform odaklı kişilerin, aynı zamanda sanatsal yeniliklere sıcak baktığıydı. Bu pek çok kişi için doğrudu, ama kesinlikle İgor için değil. Mart 1967'de günlüğüme İgor'la birlikte Arbat etrafındaki yürüyüşümüzü kaydetmişim; eski moda Rus tarzıyla koluma girmiş (İrina da yapardı), modern sanatı şiddetle eleştiriyor. Sovyet entelijansiyasında solcu sanatın şıklaştırıldığını iddia ediyor; hatta bu tutum "pür Stalinist" edebiyat eleştirmenleri tarafından bile onaylanıyor (tabii ki isimler sıralıyor). İgor'a göre Beckett, Nabokov ve hatta Yumuşama Dönemi'nden beri Sovyetler Birliği'nde genellikle methedilen Picasso, çıkmaz sokağa girmişlerdi; onları dar kafalılık, münasebetsizlik, özellikten ve gayeden yoksunlukla eleştiriyordu.

Sonrasında, Lifşits'in provokatif kitabı *Çirkinlik Krizi*'ni bana verdiğinde, iddiaları beni ikna edemese de İgor'un nereden geldiğini çok daha iyi anladım. Kitap, görsel sanatlarda modernizme kökten saldırı mahiyetindeydi ve yükselişini Avrupa'da faşizmle ilişkilendiriyordu. İgor'un konu üzerindeki coşkunluğuna biraz şaşkınlıkla tepki verir görünsem de, açıkça reddetmiyordum. Batılı kişiliğimle, Beckett ve Brecht'in hayranıydım (İgor'un görüşüne göre de yanlış yoldaydım), Nabokov'dan ve onun biçimsel denemelerinden hoşlanıyordum. Nisan başında günlüğüme kaydettiğim gibi İgor ve ben "geçen hafta Samuel Beckett konusunda tartışma yaşadık, onunla hemfikir olmadığım için hiç de mahcupiyet duymadım." Birkaç hafta sonra anneme "oldukça eğlenceli ve muhtemelen tamamıyla Meyerhold geleneğine ait" sözleriyle tanımladığım avangard bir tiyatro oyunu izledim (referan-

sım 1920'lerin meşhur avangard yönetmeniydi; Büyük Temizlik'in kurbanlarındandı, Yumuşama Dönemi'nde isminin yeniden doğmasının ardından, ileri görüşlü Sovyet aydınlarının çoğu tarafından saygı duyulur hale gelmişti, ama tabii ki İgor için böyle değildi). Yine de, yarım ağızla da olsa devam ettim, "bu İgor Aleksandroviç ve benim onayladığım türde şeylerden biri değil (doğrusu onay verdiğimiz şeyler kısıtlı, özellikle şimdilik Brecht ve Beckett'ten hoşlanmayı kesmem gerekiyor)."

Kuşkusuz İgor tüm kalbimle bir modernizm karşıtına dönüşmediğimin farkındaydı, ama yine de denemekten vazgeçmiyordu. 1968'de, ben Oxford'dayken yazdığı mektupta, Lifşits'in "Liberalizm ve demokrasi" üzerine yeni yazdığı makaleyi, "genel olarak ve çalışmaların için çok önemli" gibi akıl almaz bir iddiayla okumam için ısrar ediyordu. "M.A. Lifşits'e ne kadar saygı duyduğumu bilirsin" diye devam ediyordu; bunu yazarken alt dudağını dışarı doğru uzatmış halde hayal ettim onu, "Sonuçta, ben bir liberal değilim."

Tvardovski ve yayın kurulundaki diğerleri İgor'un olmasına gelmemekte zorlanıyorlardı. (Lakşin'in günlüğünde kaydettiği üzere) 1963'te İgor, Lunaçarski'nin sanat üzerine görüşleri hakkındaki makaleye modernizme karşı şiddetli eleştirilerini dahil ettiğinde bir kavga çıkmıştı. Lakşin'e göre, İgor'u bu konuda yalnızca o ve Tvardovski desteklemişti: "Şüphesiz İgor Aleksandroviç'in resim üzerine yargıları çok sert ve tek taraflı" yorumunu yapıyor Lakşin, "ve genel olarak o bir muhalif, ama söylemek istediği şeyleri söylemesine nasıl izin vermeyiz?" Yine de, Tvardovski, İgor'a modernizm karşıtlığı yüzünden dogmacı diyordu ve bu konu yüzünden 1967 ve 1968'de yeniden küsmüşlerdi.

Buna rağmen, İgor için bile modernizm tali bir konuydu. Gerçekten önemli olan şey gerçek eleştirel ruhu geri getirebilme idi. İgor'un anlayışında bu, derginin eleştiri bölümünde kabul gören sofuluklara karşı kuvvetli tartışmalar başlatmak demekti. Tanışıklığımızın ilk döneminde, İgor beni oturtup *Novy Mir*'de kendi himayesinde çıkan, özellikle gurur duyduğu yazıları okuturdu. İçlerinde Lakşin, Lifşits ve Mark Şiçeglov'un tartışmalar içeren makaleleri de vardı, hepsi de Sovyet edebiyatının iddialı ve çok yüceltilen figürlerinin yaltaklanmaları, yapmacık nezaketleri, sahtekârlıkları ve Sovyet hayatını yansıtırken düştükleri cahillikle alay ediyordu. Edebiyatta gerçeği dile getirme ısrarı *Novy Mir*'in ilkesiydi, ama gücünün keyifle şişe dizilmesi ve kendinden tatmin olma tam da İgor'un kendisiydi, konuşma tarzının ka-

rakteristiğiydi (buna rağmen, tatsızlığı kendisini üzen, benim için de şaşkınlık kaynağı olan yazı dili böyle değildi). Şiçeglov ve Lakşin yirmilerindeyken onun himayesi altındaydılar, ikisiyle de arasında neredeyse baba-oğul ilişkisi vardı (on yıl sonra İgor'u gördüğümde hâlâ Şiçeglov'un zamansız ölümünün yasını tutuyordu) ve kesinlikle her ikisi de İgor'un bazı geleneklerini ve veciz söz yeteneğini almışlardı. Aynı zamanda kılı kırk yaran, acımasız, kendini beğenmiş tartışma analizlerinin düzinelerce sayfa nasıl uzatılacağını da öğrenmişlerdi. İgor'un favori tartışmacıları olan Marx ve Lenin'de, çok iyi gelişmiş üslup özelliğiydi bu. İgor'un bana talimatı, Lakşin'in on sene önce kendisine verildiğini anlattığı talimata fazlasıyla benziyordu. Farkında olmaksızın beni de, *Novy Mir* tartışmacısı olmam için eğitiyor olduğunu düşündüm. Ne yazık ki dünya bunun gerçekleşebileceği şekilde düzenlenmemiştir. Bu benim çıkmaz sokağım olabilirdi.

Enteresan bir şekilde İgor, kendi gazetimi altında yayımlanan en ünlü reform makalesinin üzerinden itibar elde etme konusunda hevesliydi. Vladimir Pomerantsev'in "Edebiyatta Samimiyet Üzerine" makalesi *Novy Mir*'in eleştiri sayfasında 1953 yılında çıkmıştı. İgor, Tvardovski uzun bir seyahatleyken, özellikle eleştiri sayfasına göz kulak olması talimatıyla dergiye tam bu zamanda getirilmişti ve sonuç olarak, Pomerantsev'in makalesine editörlük –ve çobanlık– yapan kişi oydu. Ama bana bu makaleyi okutmak için hiç çaba göstermedi (neyse ki, iyi bir Batılı Sovyetolog olarak ben zaten okumuştum), çünkü Pomerantsev'in "histerik" ve entelektüel olarak kafasının karışık olduğunu düşünüyordu. 1970'te kendisiyle ilişkiye soktuğum Batılı bir *Novy Mir* araştırmacısına yazdığı mektupta, bu makaleyi yazması için görevlendirme yapmadığının ve dergide o zamanlar yayımlanan pek çok şeyin daha dikkate değer olduğunun altını çiziyordu, yine de şüphesiz "tüm kusurlarına rağmen makale, eleştirel düşünciyi uykudan uyandırmak gibi faydalı bir rol oynamıştı."

Bu, İgor'un nankörlüğüydü. Belki de tepkisinin bir kısmı Pomerantsev'in makalesinin hedefi tam ortadan vurması ve İgor'un da başarılarından hoşlanmamasıyla açıklanabilir. Lakşin'in anımsattığı gibi, Pomerantsev'in makalesinden sonra "insanlar dergide ilk olarak eleştiri sayfasını okumaya başladılar." Tabii ki, herkes okuduklarından hoşnut değildi. Eleştirilen yazarlar ve onların hayranları, orada bulunan saygıdeğer yazarların "tacizkâr ve alaycı sözleriyle" dehşete kapılıyorlardı. "Sovyet Kültür Devrimi'nden bu yana *Novy Mir*'in eleştirileri kadar yurtıcı bir

şey görülmemiştir” diyerek şikâyet etmişti bir kurban. 1954’te hesap günü geldiğinde, İgor’un da Tvardovski ile birlikte kovulmasında şaşılacak bir yan yoktu. Hakikatte, Tvardovski Yazarlar Birliği toplantısında *Novy Mir*’in “hatalarını” tamamen üzerine aldığı, rakip bir edebiyat dergicisi “Eleştiri sayfasının eski yöneticisi İ. Sats’ın dergideki ağırlığı ve etkisi hakkında tek kelime etmedi” sözleriyle onu eleştirmişti. Diğer yandan, orada bulunan diğer Yazarlar Birliği üyeleri, bu ihmale çare oldular ve İgor’un katkısını “doğru şekilde değerlendirerek” intikam duygularıyla onu yerden yere vurdular.

1960’larda, Tvardovski’nin yayın yönetmenliğinin ikinci döneminde, Soljenitsin *Novy Mir*’in otoritelerle kavgalarının merkezinde yer alıyordu. Batılı medyada halihazırda olduğundan daha büyük bir figürdü, özellikle de Hayward gibi insanların değerlisiydi (ilk İngilizce çevirmeni oydu). Soljenitsin muhtemelen benim de içimde muhalife karşılık gelen bir şeye ilham verdi. 1962’de *Novy Mir*’de basılmasının ardından, Sovyetler Birliği’nde ve dışarıda büyük sansasyon yaratan Gulag romanı *İvan Denisoviç’in Bir Günü*’nün edebi değeri beni çok da etkilemiş değildi. *Kanser Koşuşu* kitabını daha çok seviyordum –belki de, İgor’un odasında *Novy Mir*’in prova baskılarında okuduğum içindir– ama yine de tarzının oldukça kaba olduğunu düşünüyordum (Bayağılık örneği olarak aklımda her zaman kalan satırları, kanserli bir memenin alınması hakkındaydı: “Bugün bir harika; yarınsa bir çöp tenekesinin içinde”). İgor bunun farkında olmalıydı. 1960’ların sonunda yazdığı mektuplardan birinde, son Soljenitsin gelişmelerini aktarıp soruyordu: “Onun bir sanatçı olarak, özellikle samimi bile olamadığını söylemekte sence haklı mıyım?” Bunu tekrar okuyana kadar erken dönem eserleri hakkındaki tepkilerimi unutmuştum, çünkü geçen zaman içinde Soljenitsin’in alaycı bir tartışma tonu içeren edebiyat tarzını takdir eder hale gelmiştim (mesela *Gulag Takımadaları* ve *Lenin Zürich’te*). Çizgisi net biçimde Marx ve Lenin’e yönelik haddini aşan hakaretamız tavırdan ve hatta *Novy Mir*’in eleştiri sayfasından uzaklaşıyordu. Ama doğrudur, şimdi geçmişe dönüp baktığımda görüyorum ki, 1960 ve 1970’lerde Soljenitsin’e dair hoşnutsuzluğum vardı. Bunun bir sebebi, ilk hamisi *Novy Mir*’le savaşını geliştirirken takındığı partizan tutumuydu. Bir diğeri de, 1970’ler söz konusu olduğunda, neredeyse utanç verici biçimde kişisel tavrıydı: Soljenitsin Sovyetler Birliği’nden kovulmuş, Batı’da da kurban ve kahraman olarak görülürken, bir gazeteci ona şimdi ne yapacağını

sormuş, o da New York'taki Columbia Üniversitesi gibi bir yerde Sovyet tarihi öğretmekten gocunmayacağını söylemişti. O zaman Columbia'da yerini sallantıda hisseden bir Sovyet tarihçisi olarak, bu çıkışı hiç beğenmemiştim.

İgor, kayıtsız şartsız bir Soljenitsin hayranı değildi, Soljenitsin de İgor'dan pek hoşlanıyor değildi. İgor'u Tvardovski'nin çevresindeki yakınlarından biri olarak görüyordu ama bu yakınların kötü seçimler olduğunu düşünüyordu: İgor sadece "kafası dumanlı içki arkadaşıydı", Mihail Lifşits ise "katıksız Marksist dogmacı." Muhtemelen Soljenitsin, İgor ve Lifşits'i, açık ve dürüst bir Rus olarak gördüğü, çok iyi arkadaşı olan Tvardovski'nin arkasındaki kötü niyetli Yahudi manipülatörler olarak görüyordu. Ve İgor, hiç kuşkusuz Soljenitsin'den her zaman şüphelenmişti, kalbinin ta derinlerinde onu komünizme sadık biri değil, ona düşman ve Sovyetler Birliği'ne vefasız bir eleştirmen olarak görüyordu. Diğer taraftan, Tvardovski Soljenitsin'i yıllardır severdi, bu nedenle İgor olumsuz fikirlerini az ya da çok kendine sakladı.

İvan Denisoviç'in *Novy Mir*'de yayımlanması sansürcüleri aşmak için sadece Tvardovski'nin çaba ve enerjisini değil, aynı zamanda Kruşçev'in kişisel müdahalesini de gerektirdi. 1956'da Yirminci Parti Kongresi'nde Kruşçev'in yaptığı Gizli Konuşma'nın ardından bile Gulag, Sovyetler Birliği'nde basılı olarak tartışmak için hassas bir konuydu ve Soljenitsin'inki (kurgu formunda olsa bile) yayımlanan ilk tanık kaydıydı. *Novy Mir*, Soljenitsin için tüm prestijini devreye soktu. *İvan Denisoviç*'i (beceriksizce) Lenin Ödülü'ne aday gösterdi. Lakşin'in makalesi "İvan Denisoviç; Dostları ve Düşmanları" *Novy Mir*'in eleştiri sayfasında yayımlandı (ve İgor tarafından sadece bir kelimesi değiştirilerek onaylandı). Makale çalışmayı Sovyet edebiyatının ihtiyacı olup çoğunlukla yoksun kaldığı gerçekçi realizmin bir örneği olarak sunuyordu: Gözleme dayanan, sosyal problemlere odaklı ve kişinin şeref ve özgürlüğüne saygılıydı. Bu *Novy Mir*'in düzenlenişinin bir özeti gibiydi ve kuşkusuz dergiyi Soljenitsin'in önde gelen dostlarından biri olarak tanımlıyordu.

Ne yazık ki, Soljenitsin'in pek çok düşmanı da vardı. Bunlardan bir grup, *Novy Mir* tarafından Stalinist olarak görülüyordu ve yayın yönetmeni Vsevolod Kochetov olan rakip dergi *Oktyabr*'da sipere yatmışlardı. Hem Soljenitsin'in *İvan Denisoviç*'inden hem de Tvardovski'den hoşlanmayan danışmanım Aleksandr Ovçarenko da bir düşmandı. Ovçarenko bu konu hakkında benimle hiç konuşmadı. Şüphesiz bilgili bir adam olarak, Parti fırsatçısı

şeklinde görünmek istemediği sürece bunlar bir Batılı'ya söylenecek şeyler değildi ama Soljenitsin'den hoşlanmadığı, 1960'ların ortalarında onun hakkında yazdığı yazılarda görülüyor (o zamanlar okumamıştım). Ovçarenko kaba bir Soljenitsin karşıtı çizgide değildi, yazdığıyla açıkça sofistike bir liberalizm karşıtı eleştiri olması amaçlanmış bir metin sunuyordu. Ovçarenko'nun, Soljenitsin gibi Gulag'dan dönmüş arkadaşları vardı (bu onun "Yumuşama" gösterisiydi). Ama İvan Denisoviç ve tahminen Soljenitsin'in aksine, onlar haksız yere mahkûm olduklarını biliyorlardı ve "kendi masumiyetlerinin bilincinde oluşları, saflık içindeki insan ruhlarının güzelliğini korumaları için gereken gücü verdi onlara." Diğer deyişle, onlar daha yüksek bir ahlâk düzenine ait varlıklardı. Ovçarenko'nun görüşüne göre, Soljenitsin Gulag'daki politik mahkûmlardan yanlışlıkla yakalanan masumlarla, orada olmayı hak eden hakikaten suçlu –gerçek halk düşmanı– arasındaki derin farkı kavramıyormuş gibi yazıyordu. Okuyucu, gerçek hayatta Gulag mahkûmu olan Soljenitsin'in hangi kategoriye ait olduğuna kendi başına karar vermek zorundaydı.

Soljenitsin 1960'ların ortalarında Moskova'daki edebiyat çevresi tarafından göklere çıkarılıyordu. Gulag günlerinden arkadaşları ve sonrasında muhalif olan Lev Kopelev gibi aydın camiasından güvendiği insanlar vardı. Kopelev *Novy Mir*'in yazarlarından, İvan Denisoviç'in müsveddelerini Tvardovski'ye vermiş ve böylece Soljenitsin'i edebiyat dünyasına lanse etmişti. Ama genel olarak konuşacak olursak, Soljenitsin aydınlara karşı her ne kadar kuyruk salladıysa da tedbirli yaklaşımını korudu: Dünyası Gulag'da bulunanlar ve hiç bulunmamış olanlar şeklinde ikiye bölünmüştü ve ikincilere tam olarak güvenilmezdi. *Novy Mir*'in yayın kadrosundan hiç kimse Gulag'da bulunmamıştı (doğrusu bulunmuş olsalar yayın kurulunda olmazlardı). Tvardovski, elbette, *kulak* (köylü işletmeci) olduklarından, mallarına el koyulup sürülen bir köylü ailesinden geliyordu. Bu onu kurbanlardan biri haline getirebilirdi, ancak ailesinin geri kalanından farklı biçimde, proleter şair olarak kismetini bulmak üzere evi terk etmesi gibi talihli bir tesadüf sebebiyle sürgünden kurtulmuştu. Bu konuyu gizleme gayretindeydi ama yine de bu, 1930'larda kariyer hayatında güçlükler çıkarıyordu.

Soljenitsin, 1960'ların başında hem iki otobiyografik romanını, *Kanser Koşuşu* ve *İlk Çember*'i ve aynı zamanda gizli gizli materyal toplayarak daha sonra *Gulag Takımadaları* olacak kitabını yazıyordu. 1964 Ağustos'unda, Tvardovski *Novy Mir*'in

İlk Çember'i yayımlayacağını ilan etti ve o senenin sonundan itibaren müsveddeler derginin kasasında, sansüre takdim edilmek üzere doğru zamanı beklemeye başladı. Ama Kruşçev'in o yılın sonbaharında ekarte edilmesinin ardından, zamanlar elverişli olmaktan çıktı, özellikle de *şaraşka*'da (mahkûm bilimadamları için Gulag'da kurulan araştırma merkezinde) geçen ve bir karakter olarak şeytan Stalin'e yer veren bir roman için. Temmuz 1966'da, Sovyetler Birliği'ne varmamdan birkaç ay önce, Soljenitsin ikinci romanının ilk bölümünü teslim etmişti. Direkt Gulag'da geçmediği için basılma potansiyeli daha yüksekti ve hatta iyimser olarak okumak bile mümkündü, çünkü kahramanın kanseri bir Sovyet hastanesinde başarıyla tedavi ediliyordu. İkinci kısmı Haziran 1967'de teslim edildi, aralık ayında prova baskı aşamasındaydı. Her iki kısmı da, 1968 baharında Moskova'ya geri döndüğümde, İgor'un evinde prova baskılardan okumuş olmalıyım. *İlk Çember* söz konusu olduğunda, keşke müsveddeleri İgor'da okuyup okumadığımı anımsasaydım. Zira bu onun için çok cüretkâr bir hareket olurdu ama pek çok cüretkâr şey yapıyordu zaten. Günlük ve anneme yazdığım mektuplarda bu konunun eksikliğini, Batı'da basılmadan okumadığımı mı, yoksa bahsetmek için çok hassas bir konu olarak gördüğüme mi yormalıyım, bilemiyorum.

Daha yeni vuku bulan Soljenitsin'in evinin aranmasıyla ilgili detaylı bilgileri bana verdiğinde, İgor'u henüz bir aydır tanıyordum. Bunu günlüğüme kaydettim. Her ne kadar kişinin kimliğini saklamak gibi ilkel bir teşebbüste bulunduysam da, bu da tedbirli bir hareket sayılmazdı. Batı'da haber değeri bu kadar yüksek bir şeyi, içeriden birinden duyup da, sadece kişisel çıkarım için bile olsa yazmaya karşı koyamadım:

Soljenitsin iki roman ve bazı oyunlar yazmış. Romanlarından birinden alınmış (tam anlamıyla eski bir matematik öğretmenin evinden); daha sonra Tvardovski ve Simonov (Tvardovski'nin birinci ve ikinci dönemlerinin arasında *Novy Mir*'in editörü) telefonla aranarak, onlardan korumaları altında bulunan kişinin Sovyet karşıtı işlerinin isimleri istenmiş. İkisi de *khitreishii* (çok kurnaz) olan editörlerden Simonov bile bunu reddetmiş.

Novy Mir'in Soljenitsin'i bastırmak için efsanevi kavgası, Moskova'da uzun süreler değişim öğrencisi olarak bulunduğum üç yılın büyük bir kısmında hararetini korudu. Olayın her basa-

mağını, tabii ki tüm diğer not tutucular gibi takip ettim. Soljenitsin, Tvardovski ve Lakşin, yayın kurulunun en azından bir diğer üyesi Zhores Medvedev gibi günlük tutuyorlardı. Medvedev bazı editörlerin dert ortağıydı ve notlar alıyordu; tüm *Novy Mir* editör ve çalışanları bir dizi arkadaş ve akrabaya, onlar da diğer arkadaş ve akrabalara neler olduğunu anlatıyorlardı. Yabancı muhabirler ve Moskova'daki büyükelçilik analistleri toplayabildikleri kadar dedikodu toplayıp Batı'da yayıyorlardı. O zamanlar bu bilgilere ulaşabilen pek az kişiden biri olduğumu düşünüyordum; şimdi görüyorum ki çenemi kapalı tutmasını bilen pek az kişiden biriymişim. Ama başkalarına aktarsaydım İgor'a ihanet ediyor gibi hissederdim ve doğrusu ona zararım dokunabilirdi.

Savaş hararetini sürdürdükçe, Soljenitsin ve Tvardovski'nin yolları ayrılmaya başladı. Soljenitsin, eğer eleştirel çizginin savunulması dergiyi yok etmek anlamına gelecekse, Tvardovski'nin sonuna kadar gitmeye hazır olmadığını düşünüyordu; Tvardovski de Soljenitsin'in aslında Sovyet ve komünist karşıtı olduğundan şüphelenmeye başlamıştı. Moskova'dayken İgor'dan elden postalar alıyordum, İngiltere'ye döndüğümdeyse mektup alıp şifrelenmiş güncel bilgileri çözüyordum. Sadece sürekli değişen uzlaşma dengeleri nedeniyle değil, Soğuk Savaş kapsamında hayatın kendisinden büyük karakterler içerdiği ve inanılmaz ağırlıktaki mevzuların tümü ölüm kalım meselesi olduğu için de çok heyecan vericiydi. Şüphesiz, uzun vadede *Kanser Koşuşu*'nun *Novy Mir*'de basılıp basılmamasının pek önemi yoktu, ama o zamanlar işler böyle görünmüyordu. İgor için bu, ölüm kalım meselesiydi ve Batı'da Max Hayward ve hatta *Time* dergisi de bir hayli önemli olduğunu düşünüyordu. Kendimi, dünyanın kaderinin belirlendiği bir bekleme odasını şans eseri bulmuşum gibi hissediyordum.

Soljenitsin, *Novy Mir*'in otoritelerle savaşının tek nedeni değildi. Dergi dikkate değer yazar ve metinlerle ilgili olarak sürekli pek çok savaşın içindeydi ve çok asi olduğundan zaman zaman yayın kurulunun değiştirileceğine dair yukarıdan gelen dedikodular dönüyordu. 1966 için sansür üzerine hazırlanan dahili bir raporda, *Novy Mir*'in yirmi sansür girişimi ve yayını durdurma ile, o sene diğer dergilerin toplamından çok daha fazla sorun çıkarıldığı ortaya çıkmıştı. Raporda *Novy Mir*'in Stalinist birey kültü ve kolektivizasyon politikası (o kadar gaddarca ele alınıyordu ki, bir "baskı" unsuru haline geliyordu) konularını takıntı haline getirdiği ve tüm bu konuların partizanca ele alındığı not düşülmüştü. Sonuncu suçlama *Novy Mir*'in şiddetle karşı çıkacağı bir suçla-

maydı, çünkü partizanca çarpıklığın ve aklamanın tümüyle karşı tarafta olduğunu düşünüyorlardı.

Novy Mir sürekli olarak sansür yetkilileriyle, Yazarlar Birliği (resmi bir organdı), Parti Merkez Komitesi sekreterliği ve hatta bazen bazı Politbüro üyeleriyle, neyin basılabileceğine dair pazarlık halindeydi. Bazı alt düzey pazarlıklar yayın kurulunun sekreteri tarafından yürütülüyordu (benim zamanımda Mişa Kitrov), ama pek çoğu da Tvardovski'nin kişisel ilgisini gerektiriyordu: Üst makamlara edilecek telefonlar, yüksek makamlardan gelmesi beklenen yanıtlar ve Tvardovski'nin hemen icabet edip, önemli yetkililerle konuşması lazım gelen, acilen yanıtlanması gereken resmi davetler. Tvardovski'nin vekilleri (önce Aleksandr Dementev, sonra Lakşin) bazen bu pazarlık ziyaretlerine götürülürdü, ama İgor, yüz yüze iletişimde nezaketi konusunda ona güvenilemeyeceğinden hiç katılmazdı. Tvardovski'nin kişisel olarak katılması gerekliliği, (bazen İgor'la) içki içmek için ortadan kaybolma alışkanlığı düşünüldüğünde, kimi zaman zorluklar çıkarıyordu. Merkez Komite onu 1954'te olanları açıklamak için çağırdığında, sarhoş değil müsait olsaydı, editörlükten hiçbir zaman atılmayacağı konuşulurdu. Diğer gergin an 1969'da geldi. Tvardovski Brejnev'in kendisine telefonla geri dönmesini beklemekten sıkılıp, İgor ve birkaç kişiyle içki içmeye çıktı; yazışları ofisine güç bela dönebildiler, fena dağılmışlardı ve daha kötüsü Brejnev gerçekten de o zaman aramıştı.

İgor'la ilk buluştuğumda, yayın kurulundaki iki arkadaşı diğerlerine uyarı olsun diye işten çıkarılmıştı. Doğaldır ki, tanışıklığımızın ilk aylarında aklındaki en önemli konu buydu. Martta, *Novy Mir* üzerine İgor'la dört saatlik bir sohbeti kaydettim. Durumun çok çok kötü, neredeyse Tvardovski ve onun işten çıkarıldığı 1954'teki kadar kötü olduğunu söyledi. Bu sefer otoriteler tüm editör kurulunu işten uzaklaştırmanın eşiğindeydiler, ama şimdilik sadece iki üyeye atlatılmıştı (Tvardovski'nin vekili ve eski arkadaşı Dementev ile editör kurulunun sekreteri B.G. Zaks). *Novy Mir* Sovyetler Birliği'nde olduğum süre boyunca baltanın tekrar inmesini bekledi ve 1970'te oradan ayrılmanın arifesinde de balta indi.

Novy Mir dramında son yaşananların güncellemesine girizgâh olarak "Bizde işler kötü (*Naşi dela plokhi*)" derdi İgor sıkıntıyla. Ve işler her zaman kötüydü. 1966'dan 1970'e kadar gidişat, her ne kadar hızlı ve kaçınılmaz dibe vuruş hissi 1968'de Prag Baharı'ndan sonra arttıysa da, son felakete kadar hep aşağı doğ-

ru seyretnmişti. Günlük yorumlarının ardından İgor'un standart bir bağlama cümlesi vardı, "İşte işler bizde böyle (*Vot yu nes te-kie dile*)" derdi bir tür alaycı memnuniyetle. Bu beyanatlarında, İgor'un sadece bana değil, Tarih'e açıklama yaptığı inancının yansımaları olan bir resmiyet, kurgulanmış bir nitelik vardı.

Novy Mir'in iniş trendi –şimdi maziye bakıldığında açıkça görüldüğü gibi– Kruşçev'in görevden azli ve 1966'daki Sinyavski-Daniel mahkemesiyle başladı. Moskova'ya gelmeden önce, *Encounter*'da (Andrey Sinyavski'nin *Mahkeme Başlıyor* isimli öykü kitabı Abram Tertz takma adıyla 1960'ta yayımlanmıştı) ve St. Antony's'de sıkı takip edildiğinden, Sinyavski-Daniel hadisesi hakkında pek çok şey biliyordum. İgor'dan daha fazlasını duydum, ama o zamanlar *Novy Mir* ve Sinyavski-Daniel hadisesinin ne kadar yakınlaşmış olduklarının tam farkına varmamıştım. Bunun sebebi muhtemelen, ya İgor'un bağlantılar hakkında bana olabildiğince az şey anlatması ya da *Novy Mir*'in, hakkında puslu bir kavrayışa sahip olduğum bir başka kanadına –daha az Marksist, daha az Parti odaklı, sanatsal modernizme daha anlayışlı ve muhaliflere daha yakın– ait olmasındandı. Her durumda Sinyavski, düzenli olarak *Novy Mir*'e katkıda bulunmuştu ve Yuri Daniel'in tutuklanmasından önce Çek dilinden çevirileri dergide yayımlanmıştı. *Novy Mir*'in editörlerinden hiç kimse 1966'da Yazarlar Birliği'nden altmış iki üyenin protestosunu imzalamamış olsa da, dergiye düzenli katkıda bulunan Lev Kopelev bunu yapmıştı.

Neredeyse onunla tanışır tanışmaz, İgor beni Sinyavski-Daniel mahkemesiyle ilişkili olarak, günlüğümde "çok çelişkili" diye tanımladığım *Novy Mir* perspektifiyle doldurdu. İgor, Sinyavski'nin romancılığını (ben oldukça hoşlanıyordum, özellikle *Mahkeme Başlıyor*'dan), 1920'lerin modernistlerinin kötü bir taklidi gibi görüyordu ki 1920'lerin modernistleri de Andrey Bely gibi Gümüş Çağı sembolist yazarların kötü taklitçileriydi ("Sats, modernizme karşı kavgaya hazır" günlüğümdeki yorumdu). Yine de İgor, Sinyavski'nin yetenekli bir eleştirmen olduğunu düşünüyor-du, kendi ismiyle yazdıkları (*Novy Mir*'de yayımlanan edebiyat eleştirileri, tümü de İgor'un onayından geçmiş olmalıydı) ve *sosyalist gerçekçiliğe dair* Sovyet klişelerinin tahrip edici analizini de içeren yurtdışı yayınları dahil. Yazılarının yurtdışında yayımlanmış olmasını İgor şöyle değerlendiriyordu: "Şerefsiz ama ceza gerektiren bir suç değil", "hapsi değil ama bir tokadı hak ediyor." İgor'a göre Sinyavski, halen hapisteki hücresinde oturmuş, Daniel Defoe üzerine bir kitap yazıyordu ve İgor gibi birçokları da

Devrim'in 1967 Kasım'ındaki ellinci yıldönümüyle bağlantılı olarak beklenen af kapsamında birkaç ay içinde salıverilebileceğini düşünüyorlardı. (Ancak Sinyavski cezasının neredeyse tümünü tamamladı, ta 1971'de salıverildi ve 1973'te Paris'e göçmesine izin verildi.) Bu süre zarfında, Sinyavski başta *Novy Mir* olmak üzere "herkesi berbat bir duruma" düşürdü. Durum sadece derginin Sinyavski ve Daniel'le bağlantısı yüzünden berbat değildi, aynı zamanda Sovyet baskısına karşı Batı'da yükselen öfke dalgası ve *Novy Mir*'in de dahil olduğu kurbanlara karşı yüksek sesle dile getirilen sempati yüzünden de böyleydi. *Novy Mir*'deki düşünce şöyle özetlenebilirdi: böyle arkadaşların varken düşmana ihtiyacın yok! Zaten halihazırda içeride fazlasıyla düşman bulunuyordu.

Novy Mir'in başı, sadece edebiyat ve edebiyat eleştirisi yüzünden değil, tarihsel revizyonizm yüzünden de belaya giriyordu. Bu, genellikle tarihçiler –İgor'un görüşüyle birkaç istisna hariç korkaklar sürüsü– tarafından yazılmıyordu. *Novy Mir*'in en sevdiği konulardan olan kolektivizasyon hakkındaki revizyonist düşünceler farklı türlerle geliyordu: roman, eleştiri, *publitsistika*³⁰, hatta şiir. Igor'un çalışma odasında, *Novy Mir*'de 1967'nin sonunda yayımlanmış, Yevgeni Gerasimov'un "Spas na Peskakh'a Yolculuk"unu okudum. Genç bir gazeteci olarak Gerasimov (şimdi *Novy Mir* çalışanı) kolektivizasyon politikası üzerine yazı yazmak üzere, çalıştığı gazetenin sponsorluğunda Spas köyüne yollanmıştı ve "Yolculuk" 1960'ların ortasında burayı tekrar ziyaret edişini anlatıyordu. 1930'da ne yazdığını ve bastırabildiğini kim bilir, ama yerel kolektivizasyon süreci Gerasimov'un 1967 makalesinde yer aldığı kadarıyla maskaralıkla trajedinin bir karışımıydı. Kitap, çalışmak üzere şehre giden köylünün, kolektivizasyon politikasının ağır darbeleriyle başa çıkmak üzere karısını geride bırakışını anlatan hikâye gibi, olağanüstü tuhaf öykülerle doluydu. Köylü, mektup göndermediği otuz yılın ardından köye dönüyordu ve komşular da *izba*'daki (aile kulübesindeki) efsanevi kavganın seslerini duyuyorlardı. Ama sonraki gün her şey bitmişti: Müsrif koca tekrar eve kabul edilmişti. Bunu ilk okuduğumda, –bir Lunaçarski araştırmacısı olarak kolektivizasyon dönemi benim için sadece tali bir ilgi alanı olduğundan– pek önemsememiştim. Ama çeyrek yüzyıl sonra, bunun üzerine bir kitap yazdım ve

30. *Publitsistika*, on dokuzuncu yüzyılda halka yönelik entelektüel gazete yazıları, halka yönelik yazılan politik içerikli metinler ve bir tür politik içeriği olan (popüler) polisiye, kriminal, vs. metinler için de kullanılan bir terim. (ed.n.)

Gerasimov'un sezgileri *Stalin's Peasants* [Stalin'in Köylüleri] adlı bu kitapta yerini buldu.

Tarihsel revizyonizmi bir derginin eleştiri sayfasına sıkıştırarak zor görünebilir, ama İgor ve Lakşin bunu başardı. Az tanınan bir yazar ve eleştirmen (V. Kardin) tarafından yazılan makale, "Efsaneler ve Gerçekler", Devrim'in en sevilen mitlerinden birinin boyutunda epeyce oynama yapıyordu. 1917 Ekim'inde Bolşeviklerin Petrograd'da yönetime el koymasında, *Aurora* savaş gemisinin oynadığı kilit roldü bu. Makale, Devrim'in Büyük Anlatısı'nın uygun renklerle nasıl allanıp pullandığını acımasız detaylarla ortaya koyuyordu. Hikâye olayı bire bir yaşayanların bile tanımayacağı ya da arşiv belgelerinin destekleyemediği bir noktaya doğru sürüklendikçe sürüklenmişti. Şaşırtıcıdır ki, "Efsaneler ve Gerçekler" sansürü aşmış ve Şubat 1966 sayısında çıkmıştı, ama sonrasında Sovyet vatandaşlarının kutsallarına saygısızlık iddiasıyla, *Pravda* ve *İzvestiya*'nın kınayan makaleleri ve Yazarlar Birliği'nden gelen yoğun "yoldaş eleştirileri" ile berbat bir gürültü koptu. Sansür, nisan sayısında *Novy Mir*'in Kardin'i savunan editoryal yazısını reddederek tekrar devreye girdi. Buna rağmen, putkırıcı İgor, onu olaydan bir sene sonra tanıdığımda bile bu hikâyeden gizli bir zevk duyuyordu; elbette çalışma odasında kısa süre içinde okumam için verdiği eski dergilerden biri de bu olmuştu.

Kardin'in makalesi açık sözlü, şifre çözmeyi gerektirmeyen bir yazıydı. Ama bazı *Novy Mir* yayınları, Ezop dili³¹ kullandığından, bunu gerektiriyordu. Bunun Rusya'da, en azından 1860'lara, Aleksandr Herzen'in *Kolokol*'una³² kadar uzanan, uzun bir tarihçesi vardı. Ezop masallarında olduğu gibi, bir konu direkt olarak değil, analogi yoluyla açıklanıyordu: Mesela bir yazar ABD'deki ırkçı önyargılar üzerine yazıyordu, ama bunu öyle biçimde yapıyordu ki, Sovyet okuyucular bunun Sovyetler Birliği'ndeki etnik çatışmalara gönderme olduğunu anlıyordu. Ezop iletişimi konusunda iyi eğitilmiş bir halk bu referansları anlayıp onların tadını çıkarmayı öğrenir, hatta yazarın ve/ya da yayıncının bile düşünemediği kendi Ezop okumalarını geliştirebilir. Soljenitsin'in *Kanser Koşusu*'nun yaygın Ezop okumalarında, koşuş, hastalık yüzünden kırılmış Sovyet halkını temsil eder. Soljenitsin bu okuma-

31. Dışardan birine masum görünüp, yeraltı ya da komplo hareketine dahil kimselere gizli anlamlar ileten iletişim. Terim, ilk olarak on dokuzuncu yüzyıl yazarlarından Saltıkov-Şchedrin tarafından kullanılmıştır. (ç.n.)

32. *Kolokol* (Çan); Herzen tarafından çıkarılan gazete. (ed.n.)

yı amaçlamış olabilir, ama *Novy Mir* ya da her konuda bana yaptığı yorumlarda İgor, bunu kastetmemiştir.

İgor, 1960'ların Rusya'sı için önemli bir beceri olan ve bunu yapabilen insanlar arasında özel, neredeyse komplocu bir bağ yaratan Ezop okumaları konusunda ilk öğretmenimdi. Sıkı sansürün olduğu bir toplumda Ezop dilinin avantajı, yazar ya da yayıncının her zaman, analojinin bir yakıştırma olduğunu iddia edebilmesiydi. *Novy Mir* bu tekniği, sansür kavgalarını olabildiğince geciktirmek üzere, benim İgor'un prova baskılarından okuduğum, Daniil Melnikov'un "1 Numaralı Suçlu: Adolf Hitler ve onun patronları" makalesinde kullanmıştı. Ezop iletişimi için inanılmaz bir alıştırırmaydı bu: Totaliter devlet olarak Nazi Almanyası üzerine, gerçek bir Alman uzmanı ve Heinrich Böll'ün arkadaşı tarafından yazılmış araştırma tabanlı tarih makalesiydi. İçinde Sovyetler Birliği'ne dair tek bir kelime geçmiyordu ama bunu bilen Sovyet okuyucularının, diğer deyişle tüm Sovyet okuyucularının anında tanıyabileceği biçimde Stalinizm'i teşhir ediyordu. İgor'un da mutlulukla belirttiği gibi ilk önce sansürü gerçekten de geçti, hangi sansürün Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği'ni hatırlattığını söyleyebilecek cüreti olabilirdi ki? Ama sonrasında Merkez Komite işe dahil olup yazının yayımlanmasını yasakladı. *Novy Mir* tekrar tekrar başvuruda bulunup reddin gerekçelerini yazılı olarak isteyerek aylarca rahatsızlık vermeyi sürdürdüyse de, makale dergide asla yayımlanamadı.

* * *

1967'de sağ salım Oxford'a döndüğümde anneme, ona yazdığım mektuplar açık postada Sovyet sansüründen geçtiği için gizlediğim, oradaki yaşamımın en ilginç noktalarını özetleyen bir mektup yazdım. Bunlardan biri İgor'un *Novy Mir*'de olup biten en hassas konular hakkında beni sırdaş kalmaya karar vermesiydi. "Hatırlıyorum, bana bir öykü anlatmış ve sonrasında üzülerken bu işin ortalığa düşmesinden korktuğunu söylemişti. Çünkü editörlerden biri budalaydı ve bunu mutlaka karısına yetiştirecekti." Ve o da bunu bir yabancıya anlatıyordu! Dahası Oxford'daki danışmanlarından biri de, özellikle *Novy Mir*'in iniş çıkışlarını ve Sovyet edebiyatını takip eden ana *Sovyet karşıtçılarından* biriydi. Tevekkeli değil, derginin diğer editörleri, hatta benden hoşlanan Lakşin bile, İgor'un benimle arkadaşlığından ötürü endişeliydi.

Otoritelere karşı verdiği savaşlara Batı'nın gösterdiği sıcak il-

gi, *Novy Mir* için inanılmaz zayıf bir noktaydı. Dergiden Batı'ya doğru her zaman düzenli bir bilgi ve metin sızıntısı vardı, ama 1960'ların sonunda Soljenitsin'in *Novy Mir*'e haber vermeden metinleri dışarı göndermeye başlamasıyla olay kızıştı. KGB de işin içine girdi ve Sovyet halkının gözünde yazarların itibarını düşürmek amacıyla, aralarında Soljenitsin'in *Kanser Koğuşu*, Svetlana Alliluyeva'nın *Bir Arkadaşa Yirmi Mektup* adlı kitapları ve Tvardovski'nin "Anıların Hatırına" şiirinin de aralarında bulunduğu metinleri yurtdışına gönderdi. Münih'in göçmen gazetecilerinin Rusya'ya uzanan o kadar iyi boru hatları vardı ki, dergiler "*Novy Mir*'de yayımlanması reddedilmiş" olarak tanımlanan metinlerle birlikte, tartışmalı derslerin yayımlanmış metinleri ve açık protesto mektuplarıyla doluydu. Bunlara nasıl ulaşıldığı hiçbir zaman belirtilmiyordu, ama gönderenin yazar mı, yoksa bir başkası mı olduğuna bakılmaksızın, gerideki yazarın başının derde girmesi muhtemeldi.

Batılı aracı ve ulaklar bu karmaşık oyunlarda çok önemliydi. Kendimi öyle görmesem de, ben de bunlardan biri gibi görünüyordum ve İ.A. Sats'ın budalalığı yüzünden, *Novy Mir*'in mahremiyetine giren Batılı kadın casus hakkında bir ifşa yazısıyla karşılaşmaya her an hazırlıklıydım. Çok sayıda misal vardı: Fransız Rus uzmanı Helene Zamoyska mesela, Sinyavski'nin öğrencilik günlerinden arkadaşıydı ve Sinyavski'nin mahkemesinde ismi "yasadışı yollardan metinleri ülke dışına kaçıran kişi" olarak geçmişti. Şayet *Novy Mir* bir gün kendini mahkemede bulursa, kendimi Zamoyska rolünü oynarken görmem çok kolaydı; metinleri dışarıya taşımamamın yeterli koruma sağladığına emin değildim. Evime Zamoyska'dan daha da yakın olan Patricia Blake vardı, onunla St. Antonys'de tanışmıştım, Max Hayward'ın arkadaşıydı ve *Oktyabr* dergisi editörü Vsevolod Koçetov'un acımasız hiciv romanının konusuuydu. Blake karakteri CIA'in "Çatışma Takımı"ndan, Sovyet edebiyat dünyasındakilerle yatıp kalkan, güzel bir casus" olarak tasvir edilmişti, en son sevgilisi tarafından cinsel olarak küçük düşürülmüş ve adam sadece ona tatlı almakla yetinmişti. Blake tahammül sınırını aşan iftiralarından sonra Koçetov'umsu bir figür tarafından poposuna şaplak yemişti. İgor *Novy Mir* hakkında anlattıklarını Batı'da yayımlamamamı benden hiç istemedi, yine de Batı'da haddinden fazla dökülen timsah gözyaşının (böyle görüyordu), ne kadar zarar verici olduğunu açıkça belirtti. Bu tutumu kafamı karıştırıyordu ve sık sık onun güvenine layık olacağım konusunda güvence vermeye çalışıyor-

dum, ama beni hep geçiştiriyordu. Moskova'dan ilk ayrılışımda, bana *Novy Mir*'in kendi içinde kullanılan, çalışanların bölüm ve telefon numaralarıyla listelendiği rehberin (hâlâ sahip olduğum) bir kopyasını verdi. Bu tam da bir casusun isteyeceği türde bilgiydi. Lunaçarski çalışmalarımı bir bağlantısı varmış gibi davranmanın hiç yolu yoktu ve İgor'un bunu bana verdiği ortaya çıkarsa başı büyük belaya girerdi. Bulmaları durumunda gümrüktekilere nasıl açıklayacağımı düşündüm, hem dergi hem de ben onun için çok özel olduğumuzdan, İgor bunu bana sohbetlerimizin anısına duygusal bir jest olarak vermişti. Ama İgor böyle şeyler konusunda endişeleniyormuş gibi görünmüyordu. Oxford'dan yazdığım bir mektupta, ondan bir alıntıyı tezimde kullanıp kullanamayacağımı sorduğunda, bunun hakkında bir şaka yapmıştı sadece: "Sevgili, canım Sheila! Benden alıntı yap, Allah aşkına, nasıl ve nerede istiyorsan, çünkü sana Tanrı kadar güveniyorum." Ama Tanrı kadar güvenilmek üzerinizde bir yüke dönüşebiliyordu, özellikle de Oxford'a dönüp, Max Hayward'ın *Novy Mir* üzerine yoğun mesleki ilgisiyle başa çıkmak zorunda kaldığımda.

İgor'un güvenine layık olma konusunda azami dikkati gösterdiğimi düşünüyordum. Ama aynı zamanda Sovyetler Birliği'nde kaldığım o ilk sene, İgor'un söylediklerinin pek çoğunu, en azından bir tanesi apaçık "gizli" belgeyi (Yazarlar Birliği Sekreterliği'nde *Novy Mir* ile ilgili bir tartışmayı), İgor'un büyük isimler hakkında sık sık yaptığı aşağılayıcı yorumlarla birlikte not düşerek günlük tuttum. Bazı şeyleri güvenlik nedeniyle dışarıda bıraktım, mesela Soljenitsin'in *İlk Çember*'inin metni gibi (işte şimdi bu yüzden, İgor bana bundan yalnızca bahsetmiş miydi, yoksa gerçekten *Novy Mir*'in kasasından çıkarıp okumam için çalışma odasına mı getirmişti, bilemiyorum). Fakat bu, kural olmaktan çok istisnaydı. Dışarı çıktığımda günlüğümü asla üniversite yurdundaki odamda bırakmıyor, her zaman evrak çantamda tutuyordum. Ama şimdi düşündüğümde, bu tedbir sadece oda aramalarında koruma sağlıyordu. KGB birini Lenin Kütüphanesi'ne gönderip ben yukarıda çalışırken vestiyerde olan çantamdan rahatlıkla aldırabilirdi; vestiyer görevlisi pat diye bulurdu onu. Çantamı orada bırakmak zorundaydım, çünkü sıkı bir kuralla kütüphaneye sadece üzerine yazmak için kâğıt ve karton dosya alınabiliyordu. Kalınca siyah günlüğümü dosyanın içine koyarak riske atamazdım, çünkü çıkışta sizi kontrol eden koruma görevlilerinin dikkatini çekebilirdi (bunlar vestiyer odasındaki *babuški*'nin aksine, aptal olmayan, genç ve ciddi adamlardı).

Anneme yazdığım mektupları tekrar okuyunca, bazen dikkat-

li olduğumu, bazen de olmadığımı görüyorum. Aynı şey arkadaş ve tanıdıklarla sohbetlerim için de geçerliydi. Valery ya da Galya'yla, hele de Horst Bott'la Igor ve *Novy Mir* hakkında konuşmazdım, ama Yabancı Diller Enstitüsü'ndeki arkadaşlarımla bunu yapıyordum, çünkü onlara, Igor'un çok dostane olmasına karşın neden bana resmi biçimde hitap ettiğini sormuştum. (Yanıt; tabii ki resmi hitap kullanacak, şeklinde oldu. Aramızdaki yaş ve cinsiyet farkı düşünüldüğünde, onun gibi kültürlü bir adamın başka seçeneği yoktu. Bu Igor'la tanışıklığım gibi, Rusçamın da erken aşamalarında olmalıydı.) Kuşkusuz arşivden Polonyalı arkadaşım Andrzej'e, aynı zamanda (çok sonradan) erkek arkadaşım olan Saşa'ya ve eğer aktardılarsa KGB'ye, Igor'un benimle olması gerekenden çok daha özgürce konuştuğunu açık edecek şekilde, onun hakkında yeterince şey anlatmıştım. Eğer İrina hariç, tüm Rusların eşit derecede tutarsızlığı olmasaydı, güvenlik tedbirleri almadaki tutarsızlığımı bir yabancı olarak deneyimsiz olmama verirdim.

Igor'un *Novy Mir*'deki çalışma arkadaşlarının ve birlikte çalıştığı yazarların pek azıyla karşılaştım. Sanırım gazeteye katkıda bulunanların çoğuyla işini *Novy Mir* ofisinde yürütüyordu ya da ben etrafta olmadığımında evinde. Tek istisna Nikolay Pavloviç Voronov oldu. Bu yalnızca bir tesadüf müydü, yoksa Igor bilerek mi ayarlamıştı, bilemiyorum. Muhtemelen ikincisiydi, çünkü Voronov Moskova'nın edebiyat dünyasında alışılmamış biriydi; işçi kalmaya devam eden taşralı bir işçiydi, eylem olsun diye değil, alçakgönüllülüğünden böyleydi. Igor çalışmalarının değerine inanıyordu, ama yazarlığı sürdürmek için mücadele etmesi gerekiyordu: Büyük ölçekli romanlar Nikolay Pavloviç'in güçlü olduğu bir konu değildi, yazmıştı bana: "Ve bu kadar devasa bir tür için ilk girişimim."

Tür, otobiyografik bir romandı ve Voronov'un öyküsü olan *Zeleznodolsk'ta Gençlik*'i ilginç kılan hayatının erken dönemindeki koşullardı. Kolektivizasyon sırasında dağılan bir işçi ailesinde doğan Voronov, 1930'larda demir-çelik şehri Magnitogorsk'ta (*Zeleznodol'sk*) büyümüştü. Ama bu Magnitogorsk, dünyanın en büyük demir-çelik tesisi ile Sovyet efsanesi yaratan, heyecanlı gönüllülerin kahramanca yoktan var ettikleri yer değildi. Voronov'un Magnitogorsk'u kaba, eğitimsiz işgücünün, kalabalık barakalarda yaşadığı, özgür amelelerle mahkûmların, sınır dışı edilen *kulak*'ların birbirine karıştığı bir sınır kasabasıydı. Yiyecek az, şiddet çoktu; aileler parçalanmış, sokakta büyüyen çocuklar

belalı ve başları polisle derde girmeye yazgılıydı. Bu, klasik bir *Novy Mir* içeriği idi; otantik, tanığa dayalı, Sovyet mitine meydan okuyan. Bu yüzden de dergide basıldığında başa bela açtı. Eleştirmenler, hikâyenin, Sovyet sanayileşmesinin bu kahramanca döneminin önemini azalttığını düşünüyorlardı. Voronov'un otobiyografik romanı ayrıca o günlerin Magnitogorsk'unun şehir ağalarını rencide etmişti. "Voronov bunu yiğitçe aştı" diye yazmıştı İgor, "yürekli bir adam, komünizme inanan biri."

Nikolay Pavloviç'in buluştuğu tek yabancı olduğum izlenimi uyandı bende ve tam olarak beklediği şey ben değildim: Casus hikâyelerindeki sofistike, ayartıcı kadın yerine, oldukça utangaç genç bir kız. İgor da beni bazen böyle görüyordu, "artık büyümüş olduğunu unutup duruyorum" derdi sanki beni hep tanımış gibi ama Nikolay Pavloviç bunu daha da ileri götürdü ve bana çocukmuşum gibi şekerler ve portakallar getirdi. Onu İgor'un evi dışında başka bir yerde gördüğümü anımsamıyorum. Ama anlaşılan o ki, üçümüz bir keresinde Vostok kafeye yemeğe gitmişiz (bu anılarından neden silinmiş olabilir ki?), Nikolay Pavloviç için unutulmaz bir vakaymış, İgor'un mektubunda iddia ettiğine göre, öyle etkilenmiş ki, hikâyesi basında saldırıya uğradığında, bu anı anımsayarak kendisini teselli etmiş.

Nikolay Pavloviç, Moskova'dan yaklaşık 160 kilometre uzakta Kaluga'da yaşıyordu. Tüm taşra kentleri gibi Kaluga'da da temel gıda kıtlığı kronik bir sorundu, buna sosis de dahildi, bu yüzden onun Moskova ziyaretleri sadece İgor'dan profesyonel danışmanlık almak için değil, aynı zamanda erzak almak içindi. Soljenitsin'in Kaluga'ya uzak olmayan bir başka taşra kenti Ryazan'da yaşadığı yıllarda da aynı durum söz konusuydu. Tvardovski'yle arkadaşlığını ve savaşlarını kaydettiği *Meşe ve Buzağı*'da, tren garında Tvardovski'nin kendisini telefonla aradığı günü anımsıyor. Trene binmeye hazırlanırken ve başkent dışında bulunması mümkün olmayan erzakla yükünü almışken, Tvardovski arayarak son krizin, kesinlikle hemen *Novy Mir* ofisinde olmasını gerektirdiğini söylüyor. Soljenitsin, omzunda yumurta ve sosis dolu çantalar asılıyken bir köylü gibi görünmekten çekindiğinden ve Tvardovsky ile diğer Moskovalı entelektüelleri bu tür problemlerden koruyan ayrıcalıklı yaşamlarına biraz öfkeli biçimde, gardan *Novy Mir*'e taksiyle gelmeyi öfkeyle reddediyor.

1967'de Moskova'dan ayrılışımdan sonra yazdığı ilk mektubunda İgor şöyle yazıyor:

Bana inan, hayatımın şu anının ve geçmişinin büyük kısmını oluş-

turan kişi ve olaylara karşı ilgine değer veriyorum. Ve benim için oldukça açık ki, anlamaya çalışıyorsun ve pek çok açıdan olayların içinde olan bizlerin, kesin görüşlü insanların zorlukla ve noksan anladıkları şeyleri sen pek çok açıdan anladın... Olaylara apaçık gözlerle bakma, görüşlerinin peşin hükümlerle donuklaşmasına izin vermem kapasiten var.

Mektubun resmi dili tavsiye mektubunu andırıyor ve muhtemelen Lunaçarski çalışmalarında referans olarak kullanabilmem için böyle yazıyordu ("Benden alıntı yap Sevgili Sheila, istediğin zaman"). Ama aynı zamanda gözle görülür bir efkâr da algılıyorum. Erken dönem sohbetlerimiz genellikle monolog halinde olsa da, İgor kiminle muhatap olduğunu az ya da çok görmeye başladığında, benden bu kadar noktasına gelmiş olmalı: Politika konusunda kendine ait "net görüşleri" olan biri değil, şüpheye meyilli, nihai hedefi Sovyet hadiselerini sadece içinde yer alanların nasıl gördüğünü anlamak değil, aynı zamanda olayların içinde yer almamanın verdiği tarafsızlıkla, katılımcıların göremediği şeyleri görmek olan bir Batılı. Apaçık gözlerle bakmak, kesinlikle İgor'un ve *Novy Mir*'in önem verdiği bir değerdi. Ama İgor'un bana bir keresinde yazdığı gibi, o aynı zamanda "politik bir adam"dı ve derginin politik duruşunda ve Sovyet politikasında bir rolü vardı. *Novy Mir*'in ideal okuyucusu sadece açık kafalı değil, ne tarafta olduklarını bilen, Parti'nin fikirlerini benimseyen kişilerdi.

Benim amacım kimsenin tarafında olmamaktı. Ama o yıllarda hem İgor'a kişisel sadakatim hem de dünyayı onun gözlerinden görebilmek için ortaya koyduğum devasa entelektüel çaba yüzünden bu benim için karmaşık bir durumdu. Bu aynı zamanda Max Hayward gibi içselleştirdiğim *Novy Mir*'in gözleriyle görmek demektir, başka pek çok kişi ise muhaliflerin gözünden görüyordu. Sovyet arkadaşlardan hepimizin öğrendiği bir şey varsa o da *svoi*'nin anlamıydı: Bizim olan bir şey veya kişi, başkasının değil kendi grubumuza ya da kabilemize ait biri. Benim için, Sovyet koşullarında sadakat meselesi oldukça basitti. *Novy Mir*, *svoi*'ydi. Ben onun tarafındaydım, *Oktyabr* ya da Ovçarenko'nun değil.

Tabii ki, *Novy Mir*'e ben de kendi merceğimden bakıyordum. Avustralya'da, "hükümet karşıtı" olmanın ahlaki üstünlük sayıldığı, sol görüşlü bir ailede büyütülmüştüm. *Novy Mir*, Sovyet hükümeti karşıtı olduğunu kabul etmezdi, ama kuşkusuz pek çok

benzerlik vardı. İgor ve *Novy Mir*'den oluşan Sovyet çevrem ilk bakışta görülebileceği üzere yabancı gelmiyordu bana. Babamın, mesela Avustralya Kraliyet Komisyonu'nun casusluk konusundaki saçmalamaları hakkında yaptığı alaycı yorumlar, İgor'un Yazarlar Birliği üzerine yaptıklarıyla aynı türdendi. Babam kavgacılığı ve uzlaşmazlığıyla övünürdü, İgor da öyle. Hatta aynı şekilde duygusaldılar. Lakşin, Tvardovski'nin özel bir okuma etkinliğinde *Terkin Öbür Dünyada* isimli şiirini okuduğunda İgor'un ağladığını söyler. İgor'u ayık ya da sarhoş, ağlarken görmedim hiç: Terkin'in öldüğü ve cennete gittiği anı anlatıyordu şiir, dünyaya geri dönmeye karar veriyordu, çünkü "küçük de olsa yardım edebilecek herkese" ihtiyaç vardı burada. Babam da buna gözyaşı dökebilirdi. Yine de, önemli bir fark vardı. Babam neredeyse tam bir alaycı, putkırıcı, ısrarcı ve kuşkucu bir rölativistti. İgor ve *Novy Mir* bir noktaya kadar alaycı ve putkırıcıydı, ama aynı zamanda gerçeğin varlığına ve bunu açıkça göstermenin görevleri olduğuna inanıyorlardı. Bunu ilk anladığımda hayrete düşmüştüm: İgor kadar bilgili, zeki ve hatta alaycı biri, gerçeği nasıl keşfedilecek ve ifşa edilecek mutlak bir şey olarak düşünebilirdi? Düşünen her insanın içgüdüsel olarak bildiği bir gerçeği dile getirecek kadar cesur muydular? Kuşkusuz İgor gerçek üzerine bu görüşü konusunda biraz arsız olabiliyordu: Eğer kendisi ya da siz onun çelişkisini yakalarsanız, haylaz gülüşü ve "diyalektik" diye haykırırken yaptığı abartılı el hareketleri çıkardı ortaya. Diyalektik, anlam bulanıklığıyla başa çıkmada ilk Marksist yöntemdi, *kendimle çelişmiş olabilirim, ama her şey zıddını barındırır*, anlamına geliyordu. Ama İgor inanan biriydi, babam değil. O ve *Novy Mir*, gerçeğin, göreceli olmayan, keşfedilebilir ve iletişimin önü kesilmediği sürece, ifade edilebilir olduğuna inanıyorlardı.

Bu gerçeği açıklama misyonundan çok etkilenmiştim. Sovyet koşullarında gerçek, bilinmesi çok kolay bir şey gibi görünüyordu: Basit anlamıyla gerçek, rejimin saklamaya çalıştığı şeydi. Bu basitlik, "Sovyet tarihini doğru anlama" yeteneğim konusundaki ukalalığıma rağmen, tabiatıma aykırı bir şeydi; en başta çok kesindi, bense her zaman hayatta bir miktar görelilik olduğunu farz ediyordum. Ben, Tanrı'nın görebileceği gerçeği değil, bulunduğum noktadan görünen gerçeği görüyorum, bu da mutlaklığı dışlıyor. İşin tuhafı, gerçeğe bu basit yaklaşım, Sovyet koşullarında işe yarıyordu ve İgor'la olduğum zamanlarda az ya da çok buna inanıyordum. Derginin pek çok okuyucusuyla birlikte, *Novy Mir*'in gerçeği anlatan yazılarını ve öykülerini okuyor, "evet

böyle olmalı” diye düşünüyor, birisi sonunda ortaya çıkıp bunu söyleyebildiği için de minnet duyuyordum. Devletin, yasaklı şeyleri keşfedip yayımlayan kişiler nezdinde, ulaşılabilir kesin gerçek hissini yaratan sansür süreciyle ilgili bir şeydi muhtemelen bu. Her durumda, *Novy Mir*’in yazışları süreci, gerçeği daha berak hale getirmekle ilgili değildi –gerçek her zaman berraktı– fakat herhangi bir anda gerçeğin ne kadarını anlatıp sıyrılabilceğınle ilgiliydi.

Novy Mir’in misyonu gerçeği söylemek olsa da, bunun gerçek hayat koşullarında gerçekleşmesi gerekiyordu. Zaman gerçeği söylemek için her an uygun olmuyordu ve tam da o anda gerçeğin ne kadarı söylenebilir, söylenmelidir soruları vardı. Ayrıca nasıl anlatılabileceği sorusu da bulunuyordu –dobra dobra, kurgu olmadan, destekleyici kanıtlarla mı; yarı üstü kapalı düzyazıyla mı (hatta şiirle); Ezop diliyle daha da gizleyerek mi ve böylece gidiyordu. İgor’un konuşmalarını dinlerken, onun ve *Novy Mir*’in kumsala sürekli çizdikleri çizgiler beni büyüliyordu. Namuslu (*parjadoçini*) bir insanın ne yapması gerektiğine dair parametreleri belirleyen bu çizgiler, sürekli değişen ve sonsuz çatışmalı, anlık politik düzeni (*konyunktura*) hesaba katıyordu. *Tvardovskı* ve *Novy Mir*’in Soljenitsin’le yollarının ayrılmasının nedeni bu tür çizgilerin çizilmesi idi.

Bazıları, rejimin eylemlerine karşı açık protesto mektupları imzalamamanın tüm namuslu insanların sorumluluğu olduğunu düşünüyordu, mesela Soljenitsin’in mahkûmiyetinin ya da Çekoslovakya’nın Rus işgaline uğramasının kınanması gibi. Ama *Novy Mir* editörleri içeriğini onaylasalar bile bu tür mektupları imzalamıyorlardı, bunu yapmama nedenleri otoriteler nezdinde gereksiz provokasyon yaratıyor oluşu ve derginin hayatta kalmasını riske atmasıydı. Bu, *kon’yunkturaya* da sonuçları göz önünde bulundurmaksızın, 1960’larda Sovyet hayatında yanlış giden her şeyi her fırsatta ifşa etmeyi, “yalanla yaşama” söylemiyle aşırıya vardıran Soljenitsin ile *Novy Mir* arasında temel konu haline geldi. Sonuçlar, *Novy Mir*’in çizgiyi nereye çekeceği hesabının genellikle bir parçasıydı. Bazen dergi için ortaya çıkacak sonuçlar oluyordu bu, bazen de Soğuk Savaş koşullarında ulusal sonuçlar; Batı’daki göçmen ve Sovyet karşıtı güçlere destek verme suretiyle Sovyetler Birliği’ne zararı dokunacak sonuçlar.

Kuma çizgi çeken yalnızca *Novy Mir* değildi. *Oktyabr* ve diğer dergiler ile *Pravda*, *İzvestiya* ve *Sovetskaya Rossiya* gibi gazetelerin de, kendine ait “buraya kadar, bundan ötesi yok” fikirle-

ri vardı. Çizgiler çiziliyor, gözlemleniyor ve yeniden çiziliyordu. Bunlar dergilerin sıcak tartışma konusu olduğu kadar, dergilerle otoriteler arasında ve (Yazarlar Birliği, Parti Merkez Komitesi, sansür kurulu gibi) otoritelerin kendi aralarında da tartışma konusuydu.

Çizgi çekmek üzerine, iftira dolu dedikodular ve açık suçlamalarla dolu, amansız gizli kavgalardı bunlar. Editöre yolladıkları, onaylayan ya da onaylamayan mektuplarıyla okuyucular da işin içindeydi; *Novy Mir*'e bunlardan binlercesi geliyordu. Çizgilerin yanlış çizildiğini düşündüklerinde, okurlar otoritelere ihbar mektupları gönderiyordu. Koçetov'un, Patricia Blake'i³³ teşhir ettiği bir romanını yargılayıp bireysel rahatsızlık verme yoluna da gitmişlerdi. Bir bölümde roman karakterinin karısı, liberal entelijansiyanın, kendi hayatına olduğu kadar kocasının hayatına da zarar veren, eve suçlayıcı mektuplar gönderme ve telefonlar açma kampanyasından vazgeçmelerini rica ediyor. *Novy Mir* çalışanı İgor'dan bu tarz bir rahatsızlık hiç duymadım. Acaba liberaller Stalinistlere nazaran böyle taktiklere daha fazla mı meyilliydiler? Akla yatkın gelmiyor ama olanaksız da değil: Ezici bir haklılık ve ahlaki yükümlülük kavrayışına sahip olanlar liberallerdi, 1960'lar da bir tutam Rus milliyetçiliği ve anti-Semitizm karışımına sahip olan ve temkinli muhafazakârlar sayılan Stalciler değil.

Şüphesiz, gerçeğe bu kadar kolay erişmek baskıcı bir hükümetin yönetimi altında yaşamamanın avantajlarından biriydi. Bu yönetim, resmi kurallardan kuşku duymanın büyük lüks olduğu, ciddi manada baskı kuran Stalinist yönetim türünden değildi; geleneklere meydan okumayı uygulanabilir bir teşebbüs haline getiren, bağımsız düşünce için yeterince alan bırakan Kruşçev ya da Brejnev yıllarının daha yumuşak baskıcı rejimleri gibiydi. Gerçek, rejim ve onun hizmetçilerinin ortaya koyduğu gerçek olmayanların karşıtıydı (aklamalar, hileler, teskin edici efsaneler, dini doğrular, açık yalanlar). Mesela, aşırıya kaçan birkaç istisna dışında kolektivizasyon politikasının şanlı bir başarı, kolektif çiftliklerin ise müreffeh ve mutlu olduğu; sadece suçluların Gulag'a gönderildiği ve aralarından en iyilerin yeniden şekillenip topluma yepyeni insanlar olarak döndükleri; tüm Sovyet vatandaşlarının anayasanın garanti altına aldığı sivil hakların güvencesinde olduğu; ayrıcalıklı sınıfın bulunmadığı, Sovyet halkının eşit olduğu; Sovyetler Birliği'nin gerçekten katılımcı, etnik gerilim ve ayrımcılık-

tan uzak, çok uluslu bir demokrasiye sahip olduğu; yabancılaşmış gençlerin veya çok yoksul yaşlıların bulunmadığı; genel olarak her şeyin sürekli daha iyiye gittiği, olası dünyaların en iyisi olduğu... Bu kapsamda, gerçeği söylemek nispeten kolaydı, basitçe, gözleme dayalı veri toplayarak ılımlı genellemelerin uygun olmadığı gösteriliyordu ve *Novy Mir*'in piyasadaki payı da buydu.

İgor'un modernizm karşıtı görüşlerini, o an için nasıl dalga geçerek kabul ettiysem, *Novy Mir*'in gerçek görüşünü de aynı şekilde kabullendiğimi söyleyebilirsiniz, bu görüşün Sovyet koşullarında uygun olduğunu onaylıyor ama bunu olası bir ihraç malzemesi olarak görmüyordum. Bir noktaya kadar doğrudu: Kuşkusuz, temel olarak Sovyetler Birliği'nden döndüğümde, oraya giderken olduğum kadar şüpheli bir rölativisttim. Ama *Novy Mir* vaftizim bende izlerini bırakmıştı; şüpheli göreliliğe koşulsuz inancım sona ermişti. Aynı zamanda sadece tek gerçeğin olduğu koşullara karşı bir tür nostalji geliştirmiştim, anlatması çok zor olsa da bunun kolay olduğunu biliyordum. Moskova hayatım, Sovyetler Birliği'nin dünyada yaşanacak en uygunsuz ve konforsuz yer olduğuna dair bir kanı bırakmıştı bende. Ama diğer taraftan (*diyalektik!*), *Novy Mir* deneyimim, aynı zamanda en kolay yer olduğunu söylüyordu bana, çünkü ahlaki meseleler fazlasıyla apaçıktı. Sonraki yıllarda, kayıp Sovyet cennetim, *Novy Mir*'in gerçek hakkında sahip olduğu açık kavrayış ve bunu ilan etmedeki samimi dayanışması oldu.

İki dünya arasında

Stalin'in kızı Svetlana Alliluyeva, Mart 1967'de Batı'ya iltica etti. Doğu-Batı ilişkilerinde, Küba Füze Krizi gibi korkutucu olmaktan heyecan veren bir büyük dramın yaşandığı andı, hepimiz de bunun keyfini çıkardık. Belki de sadece zavallı Svetlana hariç demeli, yirmi yıl boyunca iki kıta arasında mekik dokuduğu ve hatta kısa bir süreliğine yeniden Sovyetler Birliği'ne kabul edildiği tutsuz bir sürecin içine girmişti. Batılı haber kaynaklarına ulaşabilen yabancılar ve pek çok Sovyet yurttaşı, Sovyet basını hikâyeyi patlatmadan önce ilticayı biliyordu. Çünkü Amerika'nın Sesi radyosundan olayı duymuşlardı. Mayısın sonlarında, anneme yazdığım üzere, hepimiz Svetlana hakkında bir *Pravda* patlaması bekliyorduk. Sonunda, onu hain ve CIA'in kandırdığı kişi olarak ilan eden uzun ve sert bir dizi makaleyle geldi beklenen patlama. Batılı Sovyetolog cemiyete de saldırıyorlardı, özellikle açıklamalarında Svetlana'ya fikir verdiği ve anılarını yazmakta yardım ettiği söylenen bir grup seçilmiş akademisyene. Bu biraz üzüntü yarattı bende. Eğer bu Sovyet karşıtı anılar içeren kitap potansiyel olarak çok satacaksa, Max Hayward'ın resmin bir yerlerinde olma olasılığı yüksekti. Benim için bir başka kara leke.

İgor her zamanki gibi bir bilgi pınarıydı, bu yüzden tüm bu macera iki kat heyecanlıydı. Svetlana'yı gerçekten tanıyan, evliliğine ve ilişkilerine dair karmaşık detayları anlatabilen, içeriden birinden kepçeyle alıyordum haberleri. Kişi olarak Svetlana'ya sempati duyduğunu yazmışım anneme, onu "kolu kanadı kırık" bir kadın olarak tasvir ettiğini ve kimsenin böyle bir hayat yaşamayı hak etmediğini söylediğini (bu raporu açık postayla yolladığım gerçeği, Igor'un itibarını korumada her zaman hayal ettiğim kadar korumacı ve sağduyulu olmadığını gösteriyor). İltica-

yı bir hayli önceden biliyordu, ama bu beni şaşırtmamıştı, “beyaz TASS” ve kapalı devre dolaşan, ancak “içeridekilerin” okuyabildiği bültenler üzerinden yayıldığını ve Tvardovski’nin bunu iletildiğini sanıyordum. Ama ortaya çıktı ki, tam tersine Tvardovski İgor’dan duymuştu. Günlüğünde söylediği kadarıyla İgor, Svetlana’nın anılarını yazdığı haberini İrina Lunaçarskaya’dan almıştı. Belki de bu, İrina’nın çalıştığı Novosti haber ajansından gelmişti. İrina bu bilgiyi benimle paylaşmamıştı, bu onun arkadaş bile olsa yabancılarla konuşurken dilini nasıl tutması gerektiğini bildiğinin bir başka deliliydi.

Svetlana hadisesi, değişim öğrencileri de dahil Batılıların casusluk faaliyetlerine karşı yeni bir mücadelenin başlayacağını sinyali gibiydi. Her ne kadar *Pravda* “tabii ki, Sovyetler Birliği’ne gelen tüm Amerikalı akademisyen ve öğrenciler, Amerikan istihbaratının casusluk aktiviteleri yürüten profesyonel ajan ya da gönüllüleri değil” gibi güven verici bir ifade kullanmış olsa da, gözler özellikle Amerikalılara ve CIA’e çevrilmişti. Özellikle bir haber, değişim öğrencilerinin eve döndüklerinde yazdıkları –benim de birkaç ay içinde hazırlamam gereken– sonuç raporuna, Sovyetler’in aslında istihbarat raporu olarak baktığını açıkça ortaya koyuyordu. “Tarih ve tahrifçileri” başlıklı makale, büyük kapitalist ülkelerde Sovyet tarihi çalışmaları yapması için sponsorlar tarafından “çok iyi finanse edilmiş özel araştırma merkezleri” –St. Antony’s ve benzerleri– ve emperyalist patronlarının emirleriyle “sosyalist ve komünist bir toplum inşa etmek için, SSCB halkının verdiği mücadeleyi direkt ya da dolaylı şekilde itibardan düşürecek çalışmaları yayımlayanları, *Pravda* okuyucularına anlatıyordu. Yurtdışı kaynaklı bu ideolojik sabotajla savaşmak için, *Pravda* bu tarz dezenformasyon yayımlayan dergiler için düzenli, eleştirel inceleme çağrısı yapıyordu. İlk makalemi yayımlattığım *Soviet Studies*, açıkça bu listedeydi.

Moskova’daki ilk senemin son aylarında, Soğuk Savaş’ın politik sahnesinde endişelenecek pek çok şey vardı. Ama endişelenmeye bir mola vermiştim. Benim açımdan hayat güzeldi. İgor ve İrina’yı bulmuştum, arşivlere girmiştim ve araştırmamda büyük adımlarla ilerliyordum. Depresif olmayı bırakmışım, kilo vermiştim ve oldukça iyi Rusça öğrenmiştim. Hatta astımım bile daha iyiydi; Moskova’nın yüksek endüstri kirliliği altında olduğu düşünüldüğünde iyi olmamın sebebi tam bir muammaydı. Eylülde Moskova’yı elinde rehber kitapla tek başına gezen yalnız kızdan başka biri gibi hissediyordum kendimi. Şimdi Moskova benim

kentimdi; telefon numarasıyla dolu bir defterim ve aramadığımda endişelenen arkadaşlarım vardı artık.

Tomiko'yla birlikte, mayısta araştırma yapmak için on günlüğüne Leningrad'a gittik ve arkadaşlığımızı sağlamlaştırdık, hem de yataktaki tahtakurularına ve nadir akan sıcak suya rağmen. Zihnimde artık Moskovalı olduğumdan, Leningrad'ın cazibesine karşı ilgisizdim ve Moskova'ya gönderilmiş olmamın Leningrad'da bulunmaktan çok daha iyi olduğuna karar verdim. Moskova'ya döndükten çok kısa süre sonra, bu sefer de British Council'in sene sonu Sovyetler Birliği turu için ayrıldım oradan.

Bu, çok daha mutlulukla andığım üç haftalık bedava bir geziydi, rotası Volga'da Kazan ve Volgograd'ı; Orta Asya'da Taşkent, Semerkant ve Buhara'yı; Kafkaslar'da ise Erivan ve Tiflis'i içeriyordu. Değişen zihnimin yansıması olarak, şimdi British Council öğrencilerini hoş ve onların Moskova'daki sekiz aylık hikâyelerini ilginç buluyordum. Aralarında özellikle birinden, Ann Barlow'dan çok hoşlandım, daha önce eylülde nedendir bilmem, ona karşı tavrı almış ve sonra da bir daha görmemiştim. Ann, her ne kadar gizlemek için başka konu seçmiş görünse de, erken yirminci yüzyılda ölümlerin fiziksel olarak dirilmesiyle ilgilenen ortodoks Rus filozof Nikolay Fedorov üzerine çalışıyordu. Benim gibi, ona da Rus bir aile sahip çıkmıştı; onun vakası daha sık rastlanan bir yolla gerçekleşmişti, sanatçı oğullarıyla aşk yaşadığı aileydi bu.

Yoldaki pek çok durağımızda rehberlerimiz oldu, ama büyük turumuz dikkate değer biçimde gözetimsizdi. Belki aramızda Sovyet görevli vardı, ama vardysa bile, anılarımda böyle bir şey yer etmemiş ve anneme mektuplarımda rapor etmemişim. Yabancıların kaldığı otellerde değil, Sovyet gezginlerin kaldığı hostellerde konakladık, konforsuzdu ama bu deneyime değerdı. Kuşkusuz, o zaman açıkça böyle hissedemiyor olabilirdik. Orta Asya'daki duraklarımızdan birinde hostelin dışında iki tuvalet vardı ve zemin kat hariç su bulunmuyordu; içimizden bir grup oranın Intourist oteline giderek, beceriksizce, döviz karşılığında banyo yapma ve sifonlu tuvaletleri kullanma izni için ikna etmeye çalıştılar. Moskova'dan uzaklaştıkça hava daha da ılıdı ve hayat daha parlak, daha canlı hale geldi. Pazarda meyve bolluğu, sokakta parlak renkler giyinmiş kadınlar ve çayevlerinde uysal uysal oturup çay içen adamlar vardı.

Taşkent bir yıl önce meydana gelen depremin yaralarını sarıyordu ve şehrin merkezinde büyük bir alan dümdüz olmuştu, ora-

ya gitmemize izin verdikleri için şanslıydık. Taşkent'in yerel modern mimarisi, Moskova'nunkine nazaran daha hoşuma gitmişti; beyaz kerpiçten, ortadaki avlusunda meyve ağaçları ve asmalara olduğu geleneksel Özbek evlerini çok güzel bulmuştum. "Sanmam ki Özbekler yeni Sovyet apartmanlarında yaşamak istesin, musluklardan su akıyor olsa bile" diye yazdım anneme. Ülkenin bazı kısımlarının Sovyet standartlaşmasının belirsizliklerine ve güçlüklerine yenik düşmediğini görmek iç rahatlatıcıydı ve günlük yaşam söz konusu olduğunda, Rus olmayan cumhuriyetlerin insana Moskova'dan çok daha rahat ve yaşanılabilir hissettirdiğini keşfetmek şaşırtıcıydı.

Taşkent'te bir gün, Ann, (grubun lideri) Michael ve ben can sıkıcı rehberden kaçtık ve rehberin taşıdığını iddia ettiği Taşkent Gölü'ne kendi başımıza gitmeye karar verdik. Oraya bir şekilde ulaştık (otostop mu çekmiştik?), "yol boyunca köylerin çekici ve müreffeh görünümünden çok etkilendim", anneme belirttiğime göre, cennet gibi manzarada hiçbir sel izine rastlamadık.

Bir kayığa binip kürek çektik, sonra geri dönüp göl kenarında bir kafede yemek yedik. Bu basit bir keyifmiş gibi gelebilir kulağa, ama SSCB'de sadece üzerinde kayak kiralanan bir göl bulmak değil, aynı zamanda yiyecek içeceği tükenmemiş bir restoranda yemek yemek de neredeyse mucize. Sigara bile vardı. İnanılmaz derecede hayatımızdan memnunduk.

Sonraki gün Michael'le ben, kolektif bir çiftlik bulma arayışıyla gizlice kaçtık. Michael, tarıma profesyonel ilgisi olan bir ekonomistti, otoritelerin bizi bir çiftliğe götürmek konusundaki isteksizlikleri saklayacak bir şeyleri olduğunu gösteriyordu. Üzerinde "VI Lenin kolhozu" yazan bir otobüs gördük ve içine atladık. İşe bakan ki, kolhoz (kolektif çiftlik) Rusya'da gördüğümüz hiçbir örneğe benzemiyordu ve bayındır görünüyordu. Binalar sağlam, boyaları taze ve yönetim binası Leninist sloganlarla pek parlak şekilde süslenmişti, öyle ki bizi buraya Intourist getirmiş olsa, ter-tiplenmiş bir yer diye düşünürdük.

Gürcistan'da hayat daha da keyifli görünüyordu. Tiflis'teki gelenek görenekler bizim için bile fazlasıyla rahattı. Anneme pek çok kafe ve sokakta hiçbir şey yapmadan takılan yüzlerce adam olduğunu yazdım. Kadınlar yolda peşlerine düşülmeden yürüemiyor, ısıklar çalınıyor ve "gerçekten eve dönmeye mecbur edilineceye kadar taciz ediliyordu", bu durum bizi çok kısıtladı ve an-

neme Gürcülerin çekici olmayan bir güruh ve dahası “Ruslardan aşikâr biçimde daha sarhoş” olduklarını yazmama yol açtı. Bu kötü izlenim, ziyaretimizin sonlarına doğru bizi üstü açık, çok eski bir Mercedes Benz’le (bedava) şehir turuna çıkaran birkaç genç insanla tanışmamızla az da olsa değişti. Rusya’da Batılı klasik arabası olan alçakgönüllü, genç insanlarla, onların isteğiyle öyle kolayca tanışmıyordunuz ki...

Gori’ye, Stalin’in doğduğu yere otobüsle gittik, 1955’te kurulmuş ve müsrifçe dekore edilmiş müzeyi gördük. Moskova’dan farklıydı bu, Kruşçev’in Stalin kültünü mahkûm etmesinden sonra Stalin’in genel izleri silinmişti. O ana kadar, Gürcülerin, en meşhur oğulları söz konusu olduğunda alenen kendi yollarını izlediklerini fark etmemiştik. Yol kenarlarında Stalin’e adanmış birkaç tapınak, kamuya açık alanlarda ise büstlerini gördük. Tiflis’te dolup taşan bir kafenin müdürü, odasına Stalin portresi asmıştı. Bunu ilgi çekici buldum ve biraz şaka yollu anneme yazdım, ben Stalin müzesinden yanaydım, zira en azından Rusya’da her yerde pıtrak gibi çıkan Lenin anıtları arasında bir farklılık yaratıyordu: “Lenin çılgınlığı bunaltıcı olabiliyor, Stalin çılgınlığı ise neredeyse çoğulculuk izlenimi veriyor.”

Buranın, özellikle de kırsal kesimin refahı bizi etkiledi.

Kırsal bölgede, özellikle de üzüm yetiştirme alanlarında pek çok çekici köy vardı; gülleri, asmaları ve verandalarıyla birbirinden ayrı, oldukça sağlam tuğla evler. İnsanlar bize sürekli gül veriyorlardı (Moskova’da çiçeğin tanesi yaklaşık bir ruble), bu çok hoştu, verenler sıklıkla pek öyle olmasa da. Öyle görünüyor ki, tüm Gürcü sarhoşlar bir kıza karşılaşırlarsa diye çantalarında gül taşıyorlar. Hatta içlerinden biri hem Ann’e hem bana ve sonra da bize eşlik eden erkeğe “yüzü çok güzel olduğu için” birer gül verdi.

Bizi şaşırtan bir diğer şeyse, kişisel işletmelerin yaygınlığı ve açıkça faaliyet gösteriyor olmalarıydı. Gürcistan’daki gezilerimizden birinde, üniversiteye ait bir otobüs ve 78 yaşındaki neşeli şoförüyle dolaşıyorduk. Şehrin dışına çıkar çıkmaz:

Otobüs yolcu otobüsüne dönüştü, şoför bilet fiyatını içeri aldığı yolcuya göre değiştiriyordu (biz ücretsizdik). Korkunç gürültü çıkaran ve inerken battaniyelerini unutan iki sarhoş köylü ya da serseri aldı. “Körkütük sarhoş” dedi neşeyle ama arkalarından birilerini gönderdi.

Moskova'ya geri döndüğümüzde gevşemiş ve biraz Gürcü kaygısızlığı edinmiştik. Dönüşte havaalanından kendi başımıza dönmemiz gerekti (tüm yolculuğun ne kadar özgür olduğuna bir başka delalet) ve içimizden bir grup, bunu bireysel imkânlarıyla halletti.

Moskova'da havalimanına ulaştığımızda, bir adam gelip "Taksi" dedi. Onunla gittik, arabası taksi değil, kendine ait bir araçtı ve üzerinde "İletişim" yazıyordu. Ya izin günüydü ya da kayıtarıyordu. Bizden dört ruble istedi (taksimetresiz) ama biz sadece üç verdik.

"Sovyet sürücüler genel olarak sizi bir yerden bir yere götürmeye pek istekliler" diye bilgilendirdim annemi, "ama ödeme yapman gerekiyor." Bununla birlikte, bu bilğim o güne kadar yalnızca teorikti. Özel araçları durduran bazı öğrenciler biliyordum, ama ben daha önce hiç yapmamıştım.

Döndüğümde hâlâ tatil modunda olmalıydım, çünkü Rus bir sevgili edindim. Bu, hayatımda çok şaşırtıcı bir yenilikti. Başının derde girmesi ve atılma korkusundan her tür gönül işinden bilinçli olarak uzak kalmak değildi tek konu; aynı zamanda üç yıl önce Avustralya'yı terk ettiğimde, Melbourne'deki son yıllarda içine düştüğüm erkek arkadaş karışıklığına reaksiyon olarak kendime empoze ettiğim "erkek arkadaş yok" kuralını yıkmam demekti. Alex'i aldatmak da demekti ama evliliğimiz o kadar farazi ve gerçektışı görünüyordu ki önceliklerimin en üst sıralarında değildi. Yakınlık söz konusu olduğunda, İgor için duvarlarımı cinsellik sınırında bir hat çizerek indirmiş durumdaydım. İşte tam o anda Saşa çıktı ortaya.

Saşa aktif bir Komsomol üyesiydi, Moskova Üniversitesi felsefe fakültesinin dördüncü sınıfındaydı, Volga üzerindeki yasak kent Gorki'den geliyordu. Bir liman işçisinin oğluydu. Kruşçev'in pozitif ayrımcılık ilkesinden faydalanmıştı, yani en azından entelijansiyayla yatmama kuralını yıkmıyordum. Ciddi, tatlı mizaçlı ve düşüncelerinde ortodokstu, bilgili olma iddiası hiç yoktu. Bırakın hakkında çok az şey bildiği Batı'yı, Moskova bile onun bakış açısından egzotikti. Yurda sekizinci kat gözlemcisi olarak geldiğinde tanıştım onunla, sonra tekrar geldi ve işler buradan ilerledi. Zayıf, orta boylarda ama iri yapılı, açık kahverengi saçlıydı. Oldukça iyi görünmesine rağmen, bir sebeple kendisi hakkında, özellikle de yüz kemikleriyle ilgili negatif fikirlere sahipti: "Çirkin bir yaşlı adam olacağım" demişti. Bırakın Saşa gibi gösterişli

Moskova'ya geri döndüğümüzde gevşemiş ve biraz Gürcü kaygısızlığı edinmiştik. Dönüşte havaalanından kendi başımıza dönmemiz gerekti (tüm yolculuğun ne kadar özgür olduğuna bir başka delalet) ve içimizden bir grup, bunu bireysel imkânlarıyla halletti.

Moskova'da havalimanına ulaştığımızda, bir adam gelip "Taksi" dedi. Onunla gittik, arabası taksi değil, kendine ait bir araçtı ve üzerinde "İletişim" yazıyordu. Ya izin günüydü ya da kaytarıyordu. Bizden dört ruble istedi (taksimetresiz) ama biz sadece üç verdik.

"Sovyet sürücüler genel olarak sizi bir yerden bir yere götürmeye pek istekliler" diye bilgilendirdim annemi, "ama ödeme yapman gerekiyor." Bununla birlikte, bu bilgin o güne kadar yalnızca teorikti. Özel araçları durduran bazı öğrenciler biliyordum, ama ben daha önce hiç yapmamıştım.

Döndüğümde hâlâ tatil modunda olmalıydım, çünkü Rus bir sevgili edindim. Bu, hayatımda çok şaşırtıcı bir yenilikti. Başımın derde girmesi ve atılma korkusundan her tür gönül işinden bilinçli olarak uzak kalmak değildi tek konu; aynı zamanda üç yıl önce Avustralya'yı terk ettiğimde, Melbourne'deki son yıllarda içine düştüğüm erkek arkadaş karışıklığına reaksiyon olarak kendime empoze ettiğim "erkek arkadaş yok" kuralını yıkmam demekti. Alex'i aldatmak da demekti ama evliliğimiz o kadar farazi ve gerçekdışı görünüyordu ki önceliklerimin en üst sıralarında değildi. Yakınlık söz konusu olduğunda, İgor için duvarlarımı cinsellik sınırında bir hat çizerek indirmiş durumdaydım. İşte tam o anda Saşa çıktı ortaya.

Saşa aktif bir Komsomol üyesiydi, Moskova Üniversitesi felsefe fakültesinin dördüncü sınıfındaydı, Volga üzerindeki yasak kent Gorki'den geliyordu. Bir liman işçisinin oğluydu. Kruşçev'in pozitif ayrımcılık ilkesinden faydalanmıştı, yani en azından entelijansiyayla yatmama kuralını yıkmıyordum. Ciddi, tatlı mizaçlı ve düşüncelerinde ortodokstu, bilgili olma iddiası hiç yoktu. Birakın hakkında çok az şey bildiği Batı'yı, Moskova bile onun bakış açısından egzotikti. Yurda sekizinci kat gözlemcisi olarak geldiğinde tanıştım onunla, sonra tekrar geldi ve işler buradan ilerledi. Zayıf, orta boylarda ama iri yapılı, açık kahverengi saçlıydı. Oldukça iyi görünmesine rağmen, bir sebeple kendisi hakkında, özellikle de yüz kemikleriyle ilgili negatif fikirlere sahipti: "Çirkin bir yaşlı adam olacağım" demişti. Birakın Saşa gibi gösterişli

birini, herhangi birinin nasıl olup da böyle düşünebileceğine şaşırıldığını anımsıyorum. Moskova Üniversitesi'ne girmek Saşa'nın aşağı yukarı tüm arzusu olmuştu ve gelecek sene mezun olduğunda (Sovyet üniversitelerinde eğitim beş seneydi) Gorki'ye dönmeyi planlıyordu. Seçtiği bölüm Sovyet edebiyatıydı, bu noktada Valery gibi Moskova'nın entelektüel öğrencilerinden ayrılıyordu. Belki de kız arkadaşı olmayışının sebebi buydu: Felsefe fakültesinde kızlar genellikle elit ya da en azından entelektüel tabandan geliyordu ve onu aşağı sınıftan görmüş olabilirlerdi. Kırsal kesimden gelip mezuniyet sonrası Moskova'ya yerleşmek isteyenlere gelince, Moskova'da ikamet izni olmadığı için gerekli koca vafından da yoksundu.

İgor Aleksandroviç'le yoğun programım düşünüldüğünde, Saşa'yı hangi araya sıkıştırdım emin değilim. Son ayımda, arşivdeki işimi bitirmiş ve kütüphanedeki işimi az çok boşlamış olmam işe yaradı. Çok sıcak bir yazdı. Etrafındaki çimenlik alanın, güneşi tenlerinde hissetmek için soyunmuş, tek, çift ya da gruplar halinde insanlarla; yaşı ya da kilosu ne olursa olsun baygın vaziyette, sutyen ve külotlarıyla iki seksen uzanmış kadınlarla dolduğu Moskova Nehri kıyısında gezinmek çok keyifliydi. Açık havada, daha önce hiç karşılaşmadığım tarzda, Çek birası satan tezgâhlar gibi, yalnızca bu mevsime özgü küçük zevkleriyle sade Moskova hayatıydı. Saşa özellikle az bulunan tüketim malı olan biranın tadını çıkarıyordu ve İngiliz Konsolosluğu'nun davetine katıldığında, bu inanılmaz lükse benim adıma sevinebilmek için orada sundukları her tür içkinin listesini yapıyordu. "Sana uygun değilim" derdi karamsarlıkla ve büyük ihtimalle bana uygun olan kayıp kocam hakkında saygı ve hürmetle konuşurdu. Ama daha farklı bir ruh halindeyken, onun pratik yeteneklerine ve Sovyetik tecrübesine bel bağlamamı kastederek "Bensiz kaybolurdun sen" derdi.

Saşa'nın Valery ve Mişa örneği gibi, KGB tarafından gönderildiğini düşünmüyordum. Kim bilir, yanılmış da olabilirdim ama Saşa bana âşık olduğundan bu seçenek hemen konu dışı kaldı. Bu durum kesinlikle KGB'nin ajandasında olamazdı. KGB'den olduğunu düşünmediğimden, kızdırmak için ona *provokatör* diyordum. Buna karşı çıkıyordu, fakat sırrını da söyledi: Gorki'deyken Baptist bir grubun içine, KGB için değil ama neler döndüğünü merak ettiğinden sızmıştı. "Sızmak" kelimesini kullanması beni şaşırtmıştı, bir topluluğa katılmanın fazlasıyla Sovyetik olan tabiriydi. Rusçam Saşa'yla birlikte sıçramalar ve fırlamalarla iler-

ledi, sonrasında mezun öğrenciler bunu nasıl başarabileceklerini sorduklarında, cevap vermem problem oldu tabii. Diğer değişim öğrencilerinin deneyimlerini ve kendiminkini düşündüğümde, bir Rus'la ilişkiye girmek Rusçayı ilerletmenin en iyi yoluydu.

Vizem 15 Haziran'da bitiyordu. Beklenmedik bir şekilde o zamana kadar mektup yazma konusunda pek de tutarlı davranmayan Alex'ten mektup geldi. Japonya'da Moskova'dan bir değişim öğrencisi ile arkadaş olduğunu, onun iki haftalığına Intourist ücretini ödmeden Moskova'da kalacak yer ayarlayabileceğini söylüyordu. Kulağa akıl almaz geliyordu, ama dahası Alex, vizem bittikten yaklaşık bir ay sonra, 11 Ağustos'ta Japonya'dan ayrılmayı teklif ediyordu. Altı haftalık bir uzatma almanın çok düşük bir olasılık olduğunu düşünüyordum –pek çok değişim öğrencisi geçmişte denemişti, ama başarıyla sonuçlanan yoktu– ama yine de başvurmak zorunda hissediyorum. “Planlarım altüst oldu” diye yazdım anneme sinirle, “ve vize verip vermediklerini uzun süre bilemeyeceğimden, hiçbir şeyi organize etmem mümkün olmayacak.” Bu, trende yer bulamayabileceğimiz anlamına geliyordu. Alex'in bu kadar tasasız oluşundan, ne kadar katı oldukları hakkında hiçbir fikri olmaksızın Sovyetler Birliği'nde kuralları yıkabileceğini sanmasından ya da kuralları kırmasının aleyhime işleyebileceği ihtimalinden rahatsızlık duyuyordum. Her neyse, neden Japonya'dan erken ayrılamıyorduk ki? Vizemi uzatmak için iki hafta savaş verdim, ama başarısızlıkla sonuçlandı. Sonunda, tahmin edileceği üzere, Alex'in Moskova'da illegal kalma planı suya düştü. Gerçi, o yazın sonlarında Tokyo'dan Londra'ya Aeroflight uçuşunda uçakta yangın çıktığı için, tahliye kaydıraktan kayarak Moskova'ya ayak basmıştı. Verilen talimatları göz ardı eden Alex, el çantasını da alarak kaydıraktan kaymış ve olayı hasarsız atlatmıştı.

Sovyetler Birliği'nden çıkış formaliteleri kâbus gibiydi. Belli bir tarihe kadar geçerli olan, ülkeye girişte sahip olmanız gereken giriş vizesi gibi, olmadığında ülkeden çıkamadığınız çıkış vizesine başvurmanız gerekiyordu. İşin kâbus tarafı, Sovyet otoriteleri çıkış vizesi vermeden orijinal vizenizin süresinin dolması ve böylece ikametinizin ya da çıkışınızın illegal hale gelmesiydi. Kâbus diyorsam, gerçek anlamıyla kullanıyorum bunu, çünkü Moskova'dan ilk ayrılışım, üzerimde tüm hayatım boyunca sürecektir, yinelenen bir kâbus olarak iz bıraktı bende. Bu kâbusta Moskova'dan ayrılmaya çalışıyorum ama bürokratik ve pratik nedenlerle kendimi havaalanına ve uçağa atamıyorum. Gerçek

hayatta 1967'deki ayrılışımda, bagajım taşıyamayacağım kadar ağır bir sandık içeriyordu. Ayrılmamdan birkaç hafta önce, bagajlarımızı Moskova'nın merkezinde, bavulların denetlenip çelik şeritlerle mühürlendiği bir yere götürmemiz gerekiyordu. Tahminen bu havalimanındaki gümrüğün omuzlarından dert almak içindi, ama bizim derdimiz ne olacaktı? Bir taksi çağırmadığımuza ve taksiler civarda dolanmadıklarına göre, sandık üniversiteden merkeze götürülüp oradan geriye nasıl getirilebilirdi? Yanıtı hafızamda kayıp ama Saşa yardım etmiş olmalı. Sonra, oradan ayrılmak için havalimanına gittiğimde, kendi adamları sandığını mühürlemiş olmasına ve yanımda çelik mühürleri açacak alet edevat olmamasına rağmen gümrük, sandığı açmamı emretti.

"Moskova'dan ayrıldığım için çok üzgündüm" diye yazdım anıme Oxford'a döndükten sonra. Ama oradan temelli ayrıldığımı düşünmüyordum. Anneme yazdığım üzere, İgor bir sonraki yıl mayısta tekrar gelmeyi denememi önermişti; onun önerisi Alex'i de tüm yıl benimle gelmeye ikna etmemdi. Tüm bir yıl için olmayacağını düşündüğümünden, büyükelçiliğe gidip British Council bursum üzerinden gelecek baharda ekstra iki ay için başvurdum, 1968 Nisan'ından Haziran'a kadar. Anneme yazdığım hafif endişeli "Alex'in ne düşüneceğini bilmiyorum" yorumuma bakılırsa, Alex'e bu konu hakkında danışmamıştım. Horst Bott konusunda konuştuğum ve bir arkadaş olarak görüp hoşlandığım büyükelçilikteki adam, talebim konusunda biraz tersti, çünkü haliha-zırda bir sürü kısa süreli uzatmalar olduğunu, bunun birini uzun dönem hakkından edebileceğini söyledi, ama yine de beni önereceğine söz verdi. Haziran ortası geldiğinde, British Council'dan başvuruma dair ses seda çıkmamıştı ama geçmiş tecrübelerime dayanarak, bir şekilde çıkacağını varsayıyordum.

Moskova'yı bırakmak istemiyor, mutsuz olduğum Oxford'a geri dönmekten korkuyordum, ayrıca Alex'le işlerin nasıl gideceği konusunda endişeliydim. Yine de, British Airways uçağı havalandığında, o yıllarda her zaman hissettiğimiz içgüdüsel rahatlama sardı beni: Uçağa binmem engellenmeden, gözüne alınmadan, kâğıtlarıma el konmadan ya da diğer olası son dakika felaketlerine maruz kalmadan sağ salım dışarı çıkmış olmanın verdiği rahatlık. Uçaktaki herkes aynı tepkiyi veriyordu. 1960'larda, kalkışlarda rahatlama iç çekişleri az ya da çok sessizdi, ama sonraki on yıllarda oldukça işitilebilir oluyor, hatta bazen ona alkışlar eşlik ediyordu. Saşa'yla ilişkim kadar İgor'la geçirdiğim tüm o günler nedeniyle de, KGB söz konusu olduğunda son aylarda

tehlikeli bir hayat yaşadığımı hisseder olmuştum ve buna rağmen sıvışmış olmaktan memnundum. Saşa'yla ilişkimle ilgili rahat değildim, şaşırtıcıdır ki, anneme çok az şeyi değiştirerek rapor etmiştim durumu. "Benim düşüncesizliğim olabilir" diye yazdım anneme temmuzda Oxford'dan, "çünkü eğer Saşa güvenilir biriyse, ona çok fazla şey anlattım Igor hakkında." Az çok bilmeme rağmen spesifik *Novy Mir* sırlarını değil ama Igor'un benimle özgürce konuştuğunu açık edecek kadar şey anlatmıştım ona. "Ama sanırım Saşa iyi biri" diye sonuca vardım "ve beni çok seviyor. Galya haber verdiği için, sanırım benim yüzümden sorulanacak, ama bu bir şey değil."

* * *

"Moskova'da Philby'yi gördün mü?"Döndükten sonra St. Antony's'den bir adamın sorduğu sorulardan ilkiydi ve hayal kırıklığına uğramıştım. Eğer Philby'yi Moskova'da görmüş olsam, gücüm yettiği kadar ters yönde koşardım; Victor Louis ve diğer meşhur casuslar için de böyleydi. Ama St. Antony's'de casus bağlantılarından kaçınmak mümkün değildi. Max Hayward, hafatalık bir Sovyet dergisinde daha yeni "CIA casusu" olarak anılmıştı. Korktuğum üzere ortaya çıktı ki, resmi çevirmen o olmasa da Svetlana Allilyuyeva'ya anılarını yazmasında yardım ediyordu. Anneme yazdığım üzere, ekinde St. Antony's yine gazetelerdeydi, bu sefer MI6'ların eğitim yeri olarak. Hatta *Observer* (alayla karışık), Dekan Deakin'i İngiliz Güvenliği'nin (MI6'nun yabancı casusluk bölümü) başı olması için önermişti. Gazeteler istihbarat konusunda periyodik çılgınlık dönemlerinden birini yaşıyordu; MI5 ve MI6'nun o anki başlarının isimleri ilk defa yayımlanıyor, Cambridge casusları Burgess, Maclean ve Philby ile ilgili sonu gelmeyen hikâyeler yer alıyordu. "Sovyetologların güvenilirliklerini ve yararsızlıklarını görünce Oxford'a dönmüş olmanın belki de bir hata olduğunu düşünmeye başladım ama başka ne yapabilirdim ki?" diye yazdım anneme.

İşin tabii ki kişisel bir boyutu da vardı: Alex ve ben, pek çok aksaklığın ardından Oxford'da buluştuk, ama sonuç bir başarı değildi. Seçtiğim ilk daireyi o beğenmedi, ben de ikincisinden hoşlanmadım ve ikimizin de çekilir bulunduğu St. Antony's'deki dairenin müsait hale gelmesi birkaç ay aldı. Onun aklı Tokyo'daydı, benimkisi Moskova'da. Islak sonbaharla birlikte astımum azap veriyordu ve tanıdık Oxford moduma, moral bozukluğuna geri

dönmüştüm. Aralık geldiğinde, Biritish Council'dan bahar uzatması için hâlâ resmi onay almadım, ama buna rağmen gitmeye kararlıyım. "Eğer British Council karşılamazsa" diye yazdım anneme, "St. Antony's'den burs alabilirim. Moskova'ya gitme hazırlığı olarak, kürk bir palto ve Rusça bir daktilo bulmak için bir Polonyalıdan 10 pound karşılığı karaborsa rublesi aldım."

Rusya'da bir sene geçirdikten sonra, St. Antony's'e dönmüş olmak entelektüel açıdan kafa karıştırıcıydı. Olayları Sovyet ve İngiliz bakışından görebiliyordum, ama kendi perspektifim konusunda bulanıktım. "Sats'ın öğretmenliği çok başarılıydı" diye yazdım anneme. "Fark etmiş olabilirsin, pek çok açıdan Moskova'dan küçük gerçek bir yoldaş-gezgin olarak döndüm, Marksist ve bazen -hâlâ garip geliyor- Sovyetik yorumlara karşı çok iyi niyetliyim." İgor'dan öğrendiklerim üzerine kafa patlatıyor ve bunu bildiğim, ya da bildiğimi düşündüğüm diğer şeylerin içine oturtmaya çalışıyordum. İgor'un bana anlattığı bazı şeylere karşı kuşkulu davranmışım, şimdi farklı konular üzerine okuyarak "kendimi İgor'la sonraki tartışmalara hazırlıyordum." Ama "görüyorum ki, genellikle benim olduğumdan daha fazla haklıydı." Tam olarak tartışma konuları neydi anımsamıyorum, ama uluslararası ilişkiler ve Avrupa politikası bunların içindeydi. Mesela, İgor bana, yazar George Bernard Shaw'ın Sovyetler Birliği'ne 1931'de geldiğini, aynı gezide olan Lady Astor'un İngiliz istihbaratı için onun bekçiliğini yaptığını söyledi. Bunun inanılması güç, Sovyet görüşünün bir yansıması olduğu düşünmüştüm ve anneme yazdığım üzere, İngiliz tarihçisi olan arkadaşım Ross McKibbin'e bu hikâyeyi İgor'un hayret uyandıracak derecede yanlış anladığı bir mesele olarak anlatacaktım ki;

Anlatmadım, çünkü olayın doğru olduğunu söyleyebilirdi. Bazen olasılığın sınırlarının nerede olduğunu kestiremediğimden endişeye kapılıyorum, İngiliz ilişkileri ve daha az olmakla beraber Sovyet ilişkileri konusunda.

Kendimi alışılmadık biçimde şaşkın hissediyordum, bilgi tabanı yoksunluğundan ve anneme yazdığım üzere "her zaman hissettiğim sağduyu yokluğundan" hırpalanmışım. Sanırım büyürken de sağduyu eksikliğim olmuştu. Annemin, benim sağduyudan yoksun olduğumu düşündüğünü hissederdim. Moskova'dayken bunun sıkıntısını çekmemiştim ama cehalet tarafından hükmedilmek de bana göre bir şey değildi. Moskova'dan temmuzda

ayrılmıştım, ama İgor'dan ilk mektup aralıkta geldi. Yazıyordu, ama mektupları bana ulaşamıyordu. Benim de ona gönderdiklerime el konuluyordu, buna rağmen benimkilerin ulaşma şansı daha yüksekti. İrina, Saşa ve Yelena Borisovna'nın mektupları problemsiz biçimde ulaşıyordu. Yine de İgor'dan dolayı olarak, değişim öğrencisi olan bir arkadaşım aracılığıyla haber alıyordum. Arkadaşım İgor'a içinde mektubumun, Raisa İsaevna için sağlık malzemelerinin ve Saşa Sats için modern müzik partiyonlarının (Webern ve Schonenberg) olduğu bir paketi elden götürmüştü. Nihayet İgor'dan iç karartıcı bir mektup geldi: Beni özlediğinden, sıkıldığından ve hastalıktan şikâyet ediyordu. Eski İç Savaş yaraları kendini hissettiriyor ve sadece altmış dört yaşında olmasına rağmen, fazla ömrünün kalmadığını hissediyordu. "Gel!... Ölümüne meydan okuma!" diye yazmıştı. "Sonuçta oldukça yaşlıyım ve huzur içinde yaşamadım... Gecikme." *Novy Mir* ve Lunaçarski çalışmalarıyla ilgili bazı haberler yollamıştı. 1966 baharında şans eseri tanıştığım Elkin, (Sanırım İrina'nın evinde ayaküstü karşılaştım) Lunaçarski biyografisini yayımlamıştı ve okuyucular tarafından topa tutulmuştu. "Antika" demişti İgor onun için. "Taslak metnin üzerinden geçtim ve temel değişiklikler yapmadan bastırmamasını salık verdim, ama bana inanmadı ve şimdi bak zavallı başına neler geliyor." Ovçarenko, Lunaçarski Müzesi'ndeki geleneksel yıllık buluşmalarda rahatsız edici bir konuşma yapmıştı, ama İgor etkinliği boykot ettiği için (bunu sonradan reddettiye de) orada bulunup bu tartışmayı çürütemedi. Alex'le problemlerime ve evliliğime rağmen, baharda döndüğümde İgor'dan, Alex'i Moskova'ya davet etmenin bir yolunu bulmasını istemiş olmalıyım, çünkü şöyle yazmış bana: "Alex ve davetiyesi hakkında bir yol bulmaya çalışacağım. Ama soyadını ve nerede çalıştığını bile bilmiyorum, sadece kocan olduğunu biliyorum. Onu kısıkanıyorum, çünkü seni seviyorum."

Oxford'daki büyük görev doktora tezimi yazmaktı. Hedefim bir taslak hazırlayarak nisanın Moskova'ya götürmekti ve bir ay kadar şöyle bir nefes alıp notlarımı düzenledikten sonra işe daldım. St. Antony's'deki binalardan birinde pek çok zaman geçirdiğim küçük bir çalışma odam vardı, sabahın erken saatlerine kadar arşiv ve kütüphane notlarımı inceliyor, sigara içiyor, daktiloyla yazı yazıyordum. Anneme mektuplarımda itinayla haber verdiğim üzere, işin yazma kısmı hızlı ilerliyordu: Ekim sonunda 4000 kelime, aralık ortasında 14.000 kelime, şubat sonunda 60.000 kelime ve bir ay sonra 70.000 kelime (200 dosya kâğıdı). Tas-

tamam her şeyi içeren ama iki bölümden oluşan bir taslak. Şaşırtıcı biçimde, İgor'un önerisiyle *Novy Mir*'de basılması mümkün olabilecek "Lunaçarski ve İngiltere" başlıklı yazı için arşiv olasılıklarını araştırarak vakit bile buldum. O zaman için basılması heyecanlı bir ihtimaldi, ama hiçbir zaman sonuca bağlanmadı.

Hayward, Rusya'daki çalışmalarım üzerine yazdığım rapordan "çok etkilendi", anneme "bu beni mest etti ama aynı zamanda daha az şey mi söylemeliydim diye düşündüm" diye anlattım. Burada "ağzımı sıkı tutmaya ve *Novy Mir* hakkında tüm bildiklerimle afra tavra yapmamaya" kararlıyım. Hayward için sinir bozucu olsa gerek, bu tedbir yeminini tuttum. "Benimle bir hayli ilgilenmeye başladı" diye yazdım anneme kasımda:

Ve yanıma [Sovyet edebiyatı dünyasından] dedikodu kırıntılarıyla geliyor, Moskova'da bu konuda onay bilgisi mi, tekzip bilgisi mi toplamışım, anlamaya çalışıyor: Bu çok da onaylamadığım oldukça ilginç bir oyun. Cevap verişime sadece kibir sebep oluyor ve sadece birkaç durumda da (dedikodunun yanlış ya da yanıltıcı olduğunu kesinlikle bildiğimden) doğru için duyduğum kaygıdan ötürü cevap verdim.

Aynı tedbir ruhuyla, Hayward'ın St. Antony's'de Moskova'nın edebiyat dünyasına dair seminer vermem için getirdiği teklifi ve *Survey*'in Sovyet izlenimleri üzerine bir şeyler yazmam için yaptığı daveti de geri çevirdim. Narkompros üzerine yaptığım arşiv çalışmam hakkında ortaya çıkmaya daha hevesliydim, London School of Economics'te, Leonard Schapiro ve diğer Sovyetologlarla, oldukça olumlu geçen bir seminer verdim.

Hâlâ arkadaşça davranmak için elinden gelenin en iyisini yapan Hayward, Alex ve beni öğle yemeğine davet etti. Alex kuzeyli, o ise güneyli olmasına rağmen ikisi de işçi sınıfı çocuğu olduğu için, Alex'le benden daha iyi anlaştı ve yemek nispeten başarılı geçti. Ya da belki de sadece Alex'in onun yanında bana göre daha rahat ve dostane davranmasındandı. Anneme yazdığım mektuplara bakarak, Hayward'a geçmişe göre daha temkinli yaklaştığımı, İgor'a yaptığım yorumların anneme yaptıklarımından çok daha az övgü içerdiğini görüyorum. İgor'un şakayla karışık yazdıklarına bakılırsa "Akademik danışmanların söz konusu olduğunda ve İngiliz yol göstericin hakkında her şeyi bildiğim düşünülürse, bir vatansever olarak seni temin ederim ki Moskova'daki ile kesinlikle aynı seviyedeler"; yani diğer deyişle her ikisi de işe yaramaz. (Sanırım bu ifadenin bir benzerini, birkaç yıl

sonra tez kitabım *Halk Eğitim Komiserliği*'nin teşekkür kısmında kendim de kullandım, ama görünüyor ki daha bilge düşünceler üstün gelmişti: Schapiro ve E.H. Carr'a teşekkürümden daha az sıcak olsa da her ikisine de nazıkçe teşekkürlerimi sundum ve kitabımı İgor'a ithaf ettim.)

Hayward, tezimin bitmiş iki bölümünü okuduktan sonra (anneme yazdığuma göre) “tekdüze bir sesle”, çalışmamın “muhteşem, orijinal, heyecan verici, şaşırtıcı ve Sovyet hükümetine şekil veren yılları kavramada büyük bir değer” olduğunu söyledi. Zavallı Hayward'ın tek yaptığı övgü olmasına rağmen, “tekdüze” sesi yüzünden benden karşılığında sadece memnuniyetsizlik almış. Anneme tezi yazarken, Hayward'a olduğu kadar İgor'a karşı da “gereksiz gücendirme”den kaçındığımı itiraf ettim. “Belki de bu benim yanlışımıdır” diye ekledim. Ama bu beni Hayward'ı sinirlendirebilecek, Lunaçarski ve onun Ekim Devrimi ile ilgili “açık duygusal özdeşleştirme içeren kısımları kesme” konusunda cesaretlendirmede avantaj sağladı; muziplik ve alay eğilimimi de İgor'a duyduğum saygı engelledi. Açıkça her iki dürtü de hâlâ aktifti ve metnimi ters yönle doğru itekliyordu. Yine de Hayward ve İgor arasında yapacağım bir seçimde, işler son noktaya geldiğinde hangi tarafta olacağım açıkça belliydi.

Şubat 1968'de, hem British Council ve hem Sovyet otoriteleri tarafından değişim öğrencisi olarak kabul edildim; 4 Nisan'da Londra'dan trenle ayrılacaktım. Yanımda İgor'un “paramparça edeceği” tezimin bir kopyası vardı, anneme yazdığuma göre. Moskova'ya giden ve oradan gelen mektuplar adrese ulaşıyordu, bu nedenle en azından şimdilik, KGB'nin yakın gözetim listesinden muhtemelen çıkarıldığımı hissediyordum. İgor mektuplarından birini İngiliz bir akademisyenle elden gönderdi. Açık konuşmak gerekirse, herkes fırsatını bulduğunda yapıyor olsa da, bu illegaldi. Ama içeriği fazlasıyla tehlikesiz görüldüğünden, neden açık posta ile göndermemiş olduğunu anlayamadım. Besbelli, elden mektup gönderebildiğin her fırsatta gönder, diyen Sovyet içgüdüsünü henüz içselleştirememiştim. Açık posta rahatlığıyla yazdığından, dönme olasılığım konusundaki sevinci dile getiriyordu; ayrıca beni uyarıyor, İngilizcesinin daha iyi değil daha kötüye gittiğini, tezimi okuma konusunda çokça yardıma ihtiyacı olacağını yazıyordu. “Bu yüzden, bu işe fazlasıyla zaman ayırmaya hazır ol. Seni beslerim –kahvaltı, akşam yemeği, öğle yemeği [sonuncusu İngilizce yazılmıştı] – ve Alex gelirse onu da.”

“Geri dönme konusunda çok heyecanlıyım” diye yazdım anne-

me, “yalnızca hayal kırıklığı korkusuyla, buna takılıp kalmamaya çalışıyorum.” Heyecanımın büyük kısmı İgor’u göreceğim içindi, ama Saşa da resmin içindeydi. Alex gelmemeye karar vermişti, bir okulda ders verme pratiği yapıyordu, beni de görmem için götürmeye söz vermişti. Sağduyulu bir şekilde, Ovçarenko’nun güvenini yeniden kazanmam gerektiğine kesin karar vermiştim, çünkü bunun gelecekte Sovyetler Birliği’ne geri dönme şansımı yükselteceğini düşünüyordum (İgor’un bu stratejiyi anlayacağını varsayıyordum, fakat İrina konusunda şüphelerim vardı). Aneme, St. Antony’s’den ve onun Kültürel Özgürlük Kongresi politikalarından gına geldiğini yazdım. Buna rağmen kendim de süttten çıkmış ak kaşık değildim. Dedikodular doğru mu, diye sordum ona, *Dissent* (1964’te Sovyet edebiyatı üzerine ilk makalemi yayımlayan Melbourne dergisi) CIA’in parasını aldığını kabul etti mi? “Akla yatkın geliyor” yorumunu yaptım, gerçekten de doğrudu. Hiçbir şey basit değildi, Hayward’ın Tvardovski’yi yalnız görürsem, selamını iletme talebi de buna dahildi. Bu selamın amacı neydi? Tvardovski ile Hayward’ın kişisel bağlantısı olduğunu ilk kez duyuyordum, Tvardovski’nin Hayward’ın selamını duymaktan neden mutlu olacağını hayal bile edemiyordum. İgor’un bilgisi dışında, arkadaş mıydılar? Ya da taşınan selamların ötesinde bir şeyler mi vardı?

* * *

1968’de vardığımda Moskova farklıydı. İlk olarak, halihazırda bir aile (İgor ve İrina) ve sevgili (Saşa) ile tastamam, ait olduğum bir dünyaya adım atıyordum. Bir başka neden de şuydu: Moskova’da sadece her zamanki gibi eriyen karın geride bıraktığı kirlilik olsa da, politik “Prag baharı” tamamen çiçek açmıştı, burada olup biten her şeye, kişisel yoruma göre tedirgin ya da umut dolu bir arka plan oluşturuyordu. Alexander Dubček Çekoslovak Komünist Partisi’nin ilk Genel Sekreteri olmuştu ve yurttaşları tarafından tezahürat yapılan, Sovyet entelektüellerinin sessizce alkışladığı, ama Sovyet liderlerinin, bir başka 1956 Macaristan’ı³⁴ mı oluşuyor merakıyla büyük şüpheyle izledikleri “güleryüzlü sosyalizm”i tanıtmakla meşguldü. *Novy Mir* çalışanları Çek reformculara sempatiyle bakıyor ama sonlarının kötü olmasından da endişe ediyorlardı.

34. 1956 yılında Macaristan’da Sovyet hükümetinin destek verdiği Stalinist hükümete karşı başlatılan halk hareketi. (ç.n.)

Novy Mir için, politik hava fırtınalı ve belirsizliklerle doluydu. Varışından birkaç gün sonra, editörler Münih'teki *émigré* dergisinden, Soljenitsin'in *Kanser Koğuşu* kitabını yayımlamak üzere olduklarını söyleyen bir mektup almışlardı. Bu *Novy Mir* tarafından özenle düzeltmelerinin yapıldığı metin değil, ev aramasında KGB'nin el koyduğu düzenlenmemiş versiyondur; aracı Victor Louis tarafından dergiye iletilmişti. Bu KGB eyleminin amacının, *Novy Mir*'i romanı yayımlamaktan alıkoymak olduğu varsayılıyordu, ama aynı zamanda Soljenitsin ve derginin arasını bozmayı da başarmıştı. *Novy Mir* tüm bu operasyon nedeniyle ateş püskürüyordu, Soljenitsin'in yaklaşımı belirsizdi, sonuçta romanının yayımlanmasını istiyordu ve *Novy Mir* bunu başaramamıştı. Tvardovski, Soljenitsin'i, onayı alınmadan yapılan yabancı yayından ötürü üzüntü duyduğunu, kendisinin buna yetki vermemiş olduğunu ya da metni göndermediğini söyleyen bir açıklama yazmaya sonunda ikna etmişti, ama her iki adamın da dargınlığıyla sonuçlanan bir debelenme oldu bu.

Novy Mir'in sayıları sansür derdi yüzünden hâlâ planlananın gerisindeydi, diğer dergi ve gazeteler ise makaslanmaya devam ediyordu. Rakiplerden biri, anneme "en tutucusu" diye tasvir ettiğime bakılırsa *Oktyabr*' olsa gerek, *Novy Mir* çalışanlarının "edebiyattaki Stalinizmin dönüşü" olarak değerlendirdikleri bir makale yayımladı. Bir gün İgor'un evindeyken kız kardeşi Tanya geldi (eşi 1930'ların sonundaki Büyük Temizlik'te öldürülmüştü) ve bu makale hakkında konuştuk. Tanya, "Makale o denli gülünç ve aptalca ki, kimse ciddiye almayacaktır" yorumunu yaptı. İgor, "O zamanlar da böyle söylemiştin" diye üzüntüyle yanıtladı. O zamanlar göndermesindeki önsezi hissi kendini açıklar nitelikteydi.

1968'de İgor'un muhaliflere karşı tavrında farklılaşma hissettim. Bir sene evvel, Batı'da insanlar ne düşünürse düşünsün, *Novy Mir*'in muhaliflerle ortak hiçbir noktası olmadığı konusunda ısrarcıydı: Onlar kendilerini sistemin dışına koyuyorlardı, oysa *Novy Mir* içeriden reformu destekliyordu. Geriye dönüp baktığımda, bu şekilde abartarak belki durumu iyice anlamamı sağlamaya mı çalışıyordu ya da Hayward ve *Novy Mir*'i takip eden diğer Batılılara mesaj göndermeyi mi amaçlıyordu diye merak ediyorum. Her durumda, 1968'de *Novy Mir* ile muhalifler arasındaki uçurumu çok fazla vurgulamıyordu ve BBC, Amerika'nın Sesi ya da Münih'ten Radyo Özgürlük (resmi olarak Sovyet karşıtı kabul ediliyor, sürekli olmasa da yayını engel-

leniyordu) üzerinden gelen haber başlıklarından daha sık bahsediyordu. Soljenitsin'e göre, işte bu dönemde Tvardovski düzenli olarak yabancı yayınları dinlemeye ve *samizdat*'a ayak uydurmaya başlamıştı; sanırım İgor da benim yanımda olmasa da bunu yapıyordu ve tercihi daha propagandacı olan Amerika'nın Sesi ya da Radyo Özgürlük'ten değil, BBC'den yanaydı. İgor, kendisinin ve Tvardovski'nin, 1940 göçmenlerinden, BBC'nin denizaşırı görevlisi, zaman zaman Londra'da karşılaştığım, alaycı ve eğlenceli Efim İzrailoviç'le kısa süren ahbablığını açığa vurarak şaşırttı beni. Ama sonrasında Sovyet bakış açısına göre kuşkusuz Sovyet karşıtı olan Efim İzrailoviç'in Sovyetler Birliği'ne seyahat edebilmesi de şaşırtmıştı beni. Dahası İzrailoviç Moskova'da yaşadığı eski evine her nasılsa hâlâ girebiliyordu. Sovyet kurallarını artık tamamen anladığını düşündüğün noktada, devasa istisnalar çıkıyordu karşına.

Bu dönemde, daha önce olduğundan çok daha fazla Sats ailesinden biriydim. Tanya'yla tanıştım ve ondan hoşlandım; anneme yazdığım mektuba göre, onu Moskova Üniversitesi yurtlarına beni ziyaret etmeye bile davet ettim. İgor'la birlikte geldiler. Bu olaya dair hafızamda hiçbir şey yok ve tüm ziyaretçilerin giriş kartı olması şartı olduğu düşünülünce bunu nasıl başardım bilemiyorum. (Saşa, kat gözlemcisi olarak resmi pozisyonuyla bunu ayarlamış olabilir miydi?)

Bir keresinde, İgor'un ünlü yeğeniyle bile tanıştım, 1920'lerde henüz gençken Moskova Çocuk Tiyatrosu'nu kuran ve kocası Ticaret Komiseri İsrail Veitser'le birlikte Sovyet elitlerinin en ihtişamlı üyelerinden biri haline gelen Natalya İliniçna Sats'la. Her ikisi de Büyük Temizlik sırasında tutuklanmış, Veitser vurulmuştu. Ama Natalya İliniçna Gulag'da hayatta kalmayı başarmış, 1950'lerin sonunda Moskova'ya dönmüş, çocuklar için müzikli yeni bir tiyatro kurmuş, tanıtım yeteneğiyle, 1993'te doksan yaşında ölene kadar kendisine yeniden küçük bir şöhret yaratmayı başarmıştı. İgor, onu fazlasıyla dünyevi, hırslı ve kendini beğenmiş bulduğundan, yeğeninin büyük bir hayranı değildi, ama Natalya (kendi de süper güçlü olan) İrina'nın aşırı güçlü bir haliydi ve dikkate alınması gerekiyordu. İgor'un evine yanında genç bir adamla geldi, diğerleri yanımdayken potansiyel bir muhbir olarak gördüğü benimle soğuk bir tavırla sohbet etti, özellikle İgor da ona karşı çok kabaydı.

Raise İsaevna geçen seneden daha iyi durumdaydı, her zaman yatakta ya da hastanede olması gerekmiyor, bazen gruba eş-

lik ediyordu. Bu, İgor'un evindeki daha sık yaşanan aile buluşmalarını açıklayabilir. Varışından sonraki ilk gün İgor'u görmeye gittiğimde hastalıktan çıkmıştı. Şaşırtıcı biçimde İgor'u elinde votkayla, benim gelişimi ve Sibirya'ya demiryolu inşa etmeye giden bir mühendisin gidişini kutlamak üzere hazır buldum. Bu İgor'un benimleyken ilk votka içiydi. İrina'dan ve içki içmeyi utanmazca hayatın zevklerinden biri sayan İgor'dan bunu duymuş olmama rağmen, onunla bir içkici olarak ilk yüz yüze gelişimdi. Gece boyunca İgor "elimi tutarak oturdu, gözlerini ayırmadan bana baktı ve diğerlerinin ne söylediğini dinlemedi., Bu sırada, mühendis demiryolları üzerine bir monolog sürdürüyordu" diye anlattım anneme. İgor ve mühendis bir süre sonra sarhoş oldular, bu yüzden bir süre sonra oradan ayrıldım. Webern ve Schoenberg'i gönderdiğim Saşa Sats da oradaydı, solgun ve çok çalışmış görünüyordu, ama babasının bana karşı karasevdalı tavırlarına "hayret etmişti" ya da mektubumda böyle iddia etmiştim. Kulağa pek de doğruymuş gibi gelmiyor, ama her durumda bana eve kadar eşlik etmek konusunda ısrar etti, bunu hem gönderdiğim müzikler için minnettar olmasına hem de evdekilerden sıkılmış olmasına bağladım. Küçük bir Moskova dairesinde, içkili bir parti devam ederken, gerçekten de saklanacak kuytu bir bulmak zordu.

İgor'un sağlığı kötüydü, İç Savaş sırasında yaralanınca takılan metal hâlâ yerindeydi ve sırtı sürekli ağrıyordu. "Onun cidden ölümün eşiğinde olduğunu düşünmüyorum" diye yazdım anneme oldukça kalpsizce (ya da iç rahatlığıyla?); "sanırım bu onun beni buraya getirme yoluydu." Yine de birkaç ay önce, yalnızca çok kötü olduğunda yapacağı üzere, on günü yatakta geçirmişti. Ağrıya ek olarak, en eski arkadaşlarından birinin, savaştan önce *Literaturni kritik*'te birlikte çalıştıkları, muhtemelen eskiden sevgilisi olan Elena Usyeviç'in ölümüyle depresyona girmişti.

Moskova'ya tezimin taslağının iki kopyasını getirdim. Okuması için birini İgor'a, birini İrina'ya verdim. İgor, metin İngilizce olduğundan zorluk çekti (dilim Almanca olmadığı için hayıflanmaktan hiç geri kalmazdı) ama bir şekilde sonunu getirdi ve hem o hem de İrina metni onayladılar. İgor'un çalışmanın Rusça basılması gerektiğini, çünkü hiçbir Rus akademisyenin bununla kıyaslanabilecek bir çalışma yapmadığını düşündüğünü aktardım anneme. Verili politik atmosfer içinde basılma ihtimali sıfıra yakın olsa da, bu temenni memnuniyet vericiydi. Ovçarenko'yla ilişkiyi onarma konusundaki kararlılığıma rağmen, ona bir kop-

ya getirmemiştim, çünkü şüphesiz onun önereceği değişiklikleri yapmaya hazır değildim, buna rağmen istese ona da bir kopya verebilirdim. İgor'dan düzeltme önerileri almaya hazırdım, İrina'dan ise daha az. İrina en azından direkt Lunaçarski ile ilgili olmayan kısımlarda, son sözün İgor'un olmasını kabullenmişti.

Geçen sene olduğu gibi üniversiteye vermek üzere, çalışmalarımda kullanmayı tasarladığım kaynakların listelendiği, akademik bir plan hazırlamam gerekiyordu. Ovçarenko arşivleri de (Devlet ve Edebiyat, Parti değil), sıraladığım listeyi de itiraz etmeden imzaladı; ama onda bir heves eksikliği hissettim ve benimle bu konuda tartışmaktan kaçındığını düşündüm. Belki de Devlet Arşivleri konusundaki hevesizliğini yansıtıyordu bana. Gerçekten de tekrar içeri girmekte zorluk çektim ama sonunda artık arşivden çok fazla işe yarar belge almadığının farkına varıp zamanımın çoğunu İgor ve Saşa'yla, ya da daha seyrek olmak üzere İrina'yla geçirdim. Hatta Saşa'yı İgor'la tanışmaya götürdüm, belki bunun bir sebebi de Saşa'nın mezuniyet tezinin *Novy Mir*'de yeni yayımlanan, İç Savaş üzerine bir roman oluşuydu. Buluşma çok da başarılı olmadı. İgor ilk başta biraz sert olsa da nazikti, ama sonra içince Saşa'ya budala dedi. Saşa, arkadaşım hakkında nazik davranmaya çalışıyordu, onu "Yahudi olsa da, iyi bir adam" diye tanımladı. En azından Yahudi demiş (*evrei*), Yid (*zhid*)³⁵ sözünü kullanmamıştı. Etnik aşağılama, kuşkusuz, Saşa'nın alt Rus sınıfından gelişinin bir yansımasıydı, ama reaksiyonunun Yahudi karşıtlığından çok, kırsaldaki çalışan kesimin ayrıcalıklı Moskova entelijansiyasına duyduğu kızgınlıktan kaynaklandığını düşünüyordum (sıradan Ruslar için "entelijansiya" ve "Yahudi" sıkı bağlantısı olan kavramlardı). İgor içince, büyük ihtimalle içine biraz sınıf önyargısı katılmış kıskançlıktan ibaretti.

Sovyetler'deki günlerimin son dönemlerine doğru, Saşa ile bağlantılı olarak KGB yeniden benimle ilgilenmeye başladı. Pencerenin kenarına sıkıştırılmış yabancı bir sigara izmariti, benim yokluğumda birinin odamı aradığının işaretiydi, ama odada bulunabilecek hiçbir suç unsuru yoktu. Günlük bile yoktu, çünkü ilk senemin sona ermesinden bir ay kadar öncesinde günlük tutmayı bırakmıştım; günlük tutmak yabancı durumlar içinde olmakla özdeşleştirdiğim bir şeydi ve ben artık Moskova'da kendimi bir yabancı gibi hissetmiyordum. Akademik danışmanı Saşa'dan

35. Rusların Yahudiler için kullandığı aşağılayıcı anlam ifade eden sözcük. (ç.n.)

ve yaptığı çalışmalardan hoşlanıyordu, mezuniyet sonrası ona Moskova'da bir enstitüde iş bulmaktan bahsediyordu. Fakat sonrasında onu aradı ve açıklama yapmadan ama belli ki yanıp giden bir geleceğe üzülererek, "Bu kadar yetenekli bir insan için büyük ayıp!" dedi. Kısa bir süre sonra Saşa'nın Moskova'nın dışındaki düşük mevkide bir işte görevlendirildiği ve sonuçta memleketi olan Gorki'de ilkokul öğretmenliği yapmaya gönderildiği ortaya çıktı. 1968'deki seyahatimin ardından, Saşa'nın hayatını pek çok açıdan karıştırdığım için suçluluk duyuyordum. Şimdi geçmişe bakınca da aynen böyle görünüyor, ama o yaz Moskova'da ortadan kaybolduğu ve kısa süre sonra benimle tüm iletişimi kestiği için ona ne olduğunu hiçbir zaman tam olarak bilemedim. Eski bir İngiliz arkadaşım bu ilişkideki rolümü "Uzaklara yelken açan kadın" sözüyle tanımlamıştı (durumu Moskova'da yaşayan karısı nedeniyle biliyordu, onun aracılığıyla Saşa'ya birkaç mektup göndermiştim, ta ki bunları KGB'ye gösterdiğini anlayana kadar). Bunu az ya da çok bir kompliman olarak söylemişti, ama kendimle gurur duymuyordum.

Seyahatimin sonu, bursum ve çıkış vizemle ilgili çileden çıkan bir kafa karışıklığıyla gerçekleşti. Vizem 6 Haziran'da bitiyordu, ama bir ay daha uzatmak için başvurmuştum. Ancak onay 10 Haziran'a kadar gelmedi, yani haziran bursum ödenmedi (bursu ayda bir kez, belirlenmiş zamanda, her an kapanabilen o pence-relerin ardındaki asık suratlı bir kadından alıyordunuz). Sonuç, tren biletimi ayırtmam için gerekli olan miktar da dahil olmak üzere, paramın tamamen tükenmesi oldu. İgor'dan 30 ruble borç aldım, onun da Raisa'nın hastalığı için yaptığı harcamalar nedeniyle binlerce ruble borç altında olduğunu bilseydim, şüphesiz bunu yapmazdım (çoğunlukla ilaçlar karaborsadan alınıyordu). İrina bundan haberdar olduğunda, parayı ondan almış olmam gerektiğini söyleyerek bir hayli rahatsız oldu. Onun bakış açısına göre, arkadaşım olarak, ihtiyacım kadar parayı vermek tipik Sovyet davranışıydı; küçük arkadaş ve aile çemberinin içinde, bir kitap ya da şemsiye ödünç alınır gibi borç para alınırdı (Rusçada borç almak yerine, geri ödemesi önemsiz olduğundan bu kısmı savuşturmak için, sadece "almak" kelimesi kullanılırdı). İgor'u hem en yakın olduğu hem de bunu defalarca teklif ettiği için seçmiştim. Çalışma masasının çekmecesini açar, karman çorman banknot ve bozuklukları, elinde çok fazla olduğunun ispatı olarak gösterirdi. Paranın, Sovyetler Birliği'nde bizde olduğu gibi kutsal olmadığı, herhangi bir eşya gibi olduğu sonucuna var-

mıştım. Haziran bursum nihayet geldiğinde, İgor'a ödeme yaptım ama geri kalanını oradaki birkaç günümde harcamadım, bu nedenle çok az burs alan ve genellikle parasız olan Saşa'ya verdim. Benim rasyonel Batılı görüşüme göre, Saşa böylelikle üniversitenin yakınında yer alan, Moskova Film Stüdyoları'ndaki yarızamanlı hamallık işini bırakabilecekti. Onun cesur ve Don Kişotvari Sovyet görüşü ise, tüm paraya piyango bileti almak ve "belki bir arabam olur ve geri döndüğünde seni gezdiririm"di. Piyangodan bir şey çıkmadı.

* * *

Döndükten sonra Oxford'daki yazım, bir sene öncekinden daha beterdı. Alex ve ben, Saşa hakkında bir kavgaya tutuştuk. Alex kalkıp uzun süre kimseyle haberleşmeden kalacağı Avrupa'ya gitti, daha sonra ortaya çıktı ki, Paris'teki öğrenci ayaklanmaları sırasında ilginç zamanlar yaşamıştı. Arkadaşlarımdan hiçbiri şehirde değildi, ne Oxford'da ne de Londra'da. "Ağustos'ta tek başına Oxford'da kalmak oldukça korkunç" diye yazdım anneme. Esas itibarıyla tez bitmişti ve son olarak şöyle bir toparlamak, düzeltmek ve dipnotları kontrol etmek de pek çekici gelmiyordu. Bundan sonra ne olacağı sorusu vardı. British Council'a burs için tekrar başvurmamıştım, belki de hazır doktoram da elimdeyken üçüncü kez alamayacağımı düşünüyordum, Moskova'dan ve arkadaşlarımdan sonsuza dek ayrılmış olma düşüncesiyle çok depresiftim. İgor moralimi düzeltmek için bana yazdı ama kendisi de pek mutlu değildi, hastalığı nüksetmişti. Aklımda olması gereken şey iş bulmak olmalıydı, ama iş konusuna garip bir biçimde kayıtsızlıkla yaklaşıyordum. Beni İngiltere'ye göndermiş olan devlet bursunu, Avustralya'ya parası ödenmiş geri dönüş bileti mi iki yıl ertelemesi için ikna ettim. Anneme gönderdiğim mektupta laf olsun diye yazdığım bir satıra göre, şimdi hiç hatırlamadığım bir şekilde, Avustralya'da iki üniversiteden teklif almıştım. O noktada, Alex ve benim (eğer öyle kalmayı başarırız) bir çift olarak Avustralya'ya dönmemiz fikri bana makul gelmiş olabilir. Her ne kadar Alex, İngiliz vatandaşı olup İngiltere'de büyümüş olsa da, Avustralya'da on yıla yakın zaman geçirmişti. Ama öyle görünüyor ki, Avustralya seçeneği oldukça soyut ve çekicilikten uzak bir seçenek olarak kalmış. İngiltere'de kalmayı istememin nedeni, Moskova'ya Avustralya'dan daha yakın olması da değildi.

O zaman için, ne kadar konsantre olabildiğim şüphe götü-

rür ama kısa döneme odaklandım. Anneme hem Birmingham Üniversitesi'nin hem de Londra Slav Çalışmaları Akademisi'nin bana "iyi işler" önerdiğini yazdım, "iyi iş" daha çok üniversite burslarını içeriyordu. Anneme söylediğime göre, Londra ihtimalini Leonard Schapiro'ya borçluydum, çünkü ben Moskova'dan dönene kadar bu pozisyonu boş tutmuştum. Mülakata gidebilirdim. Sonrasında, daha kariyer odaklı olduğumda, o mülakattaki davranışlarıma hayret içinde baktım. Okulda Sovyet tarihçileri için iki açık pozisyon vardı, ilki daha kalıcı olasılık olan öğretmenlik pozisyonu; diğeri ise bir senelik geçici iş sözleşmesine dayanan, öğretmen olma zorunluluğunun olmadığı bilimsel araştırma bursuydu ve hangisini tercih ettiğimi sorduklarında, özgürce tam zamanlı araştırmaya devam etmek istediğimden, bursu seçtim. Geriye baktığımda, nasıl bu kadar aptal olabildiğim diyorum. Gerçeği söylemek gerekirse, jüridekilerin öğretmenlikle ilgili sorularını o kadar budalaca ve kayıtsızca cevaplamıştım ki, seçimim o yönde olsa, Schapiro'nun desteğine rağmen, bana bu düzenli işi önermeleri çok garip olurdu. Her halükârda bana bursu verdiler: Tümünü gayet tatmin edici bulduğum yıllık 1260 pound artı 60 poundluk Londra'da geçinme harçlığı. Londra'da bir oda bulup, burada haftanın pek çok gününü geçirebileceğimi yazdım anneme temmuz sonunda; ayrıca Alex için de faydalı olacaktı, çünkü onun da benim gibi, British Museum'da yapacak pek çok işi vardı. Bu benim açımdan kuyruğu dik tutmaktı, Alex geçici olarak ortadan kaybolmuştu ve evliliğimizin hâlâ devam eden bir müessese olup olmadığı konusunda bir fikrim yoktu.

21 Ağustos 1968'de Sovyetler'in Çekoslovakya'yı işgal etmesi büyük şoktu. Kendimle meşgul olduğum o dönemde, beni gerçekten delip geçen tek dış hadiseydi. Anneme, tüm ajansları Çekoslovakya yüzünden dinlediğimi yazdım.

Sanırım Çekoslovakların paçayı kurtarmalarını ya da cadı avı olmayan bir komünizm keşfetmeyi başaracaklarını hiçbir zaman beklemedim, ama Rusların işgalini de beklemiyordum. Sınırdaki tüm o askerlerin, her şeyin blöf olduğunu düşündüm. Romanya, Yugoslavya ya da Avrupalı Komünist Partilerin gölge desteğini almadan ya da en azından ikna edici bir karşı devrimi sahneye koymadan bu riski almayacaklarını düşünüyordum. Ayrıca Dubçek ve Svoboda Rusya'da popülerlerdi.

Sayfa üzerinde farklı bakış açıları çekişip duruyordu. Tama-

men saf kişisel çıkarlarım şöyle diyordu: “Tanrı’ya şükür, bu sene değişim öğrencisi değilim. İptal olma olasılığı bir hayli yüksek olurdu.” Bir de analitik Sovyet yaklaşımı vardı: “Sanırım Rusya’da her şey daha baskıcı olacak, sonunda Çekoslovakya’da Macar tarzı daha ılımlı bir hükümet oluşsa bile.” Ve son olarak, muhtemelen, en güçlü reaksiyonum, İgor ve Sovyet dünyası ile özdeşleşmeydi: “Keşke bir şekilde Rusya’da olsaydım. Zavallı İgor Aleksandroviç’e çok ağır gelecek bu.” Sovyet işgalini, bir ah-laki saldırı olduğu kadar, geleceğe dair uğursuz bir kehanet olarak hissettiğini düşünüyordum.

O sefil yazda bir darbe daha oldu: *Sovetskaya Rossiya*’da sanki casusmuşum gibi ifşa edilmiştim. Makale haziran ortasında çıktı, ama ekime kadar bundan haberim olmadı. Yazarın adı “V. Golant; Tarih alanında doktor” olarak tanımlanmıştı, daha sonra Max Hayward’ın söylediğine göre, her ne kadar Moskova’daki en tutucu ve Batı karşıtı çalışmayı yazmışsa da, muhalif yanları da vardı ve sonradan İsrail’e göç etmişti. Anneme konuyu aktarıırken, en iyimser yorumu yaptım, isimden yola çıkarak yazar Fitzpatrick ile değişim öğrencisi Bruce arasında bağlantı yapılmamıştı, “Bana karşı bir KGB kampanyasının sonucu değil, bir doktora öğrencisinin Sovyet karşıtı dergileri okumak için hak kazanma çabasıydı.” Ne olursa olsun, “oldukça üzgün”düm, kesinlikle kelimeler yetersizdi ve kederle “öyle ya da böyle Sovyet çalışmaları yaparken bir hayli hırpalanıyorsun” diye yazdım. Bu da direkt olarak KGB hakkında bir kaygı zincirine neden oldu: “Hakkında hiçbir haber alamadığım Saşa’ya ne olduğunu merak ediyorum. Mektuplarımın Sovyet sabotajına uğramasına o kadar kızdım ki, mektupları kayıtlı olarak göndermeye, paketleri sigortalatmaya ve teslim bilgisi almak için para ödemeye başladım, ama bunların işe yarayıp yaramadığını görmek için henüz erken.”

Moskova’da da keyif yoktu. “Yaz sonu ve sonbahar çok zor geçti” diye yazmış İgor 20 Eylül’de. Reform yanlısı aydınlar için korkunç bir dönemdi; güvensizlik, hayal kırıklığı ve korku iç içeydi. İşgal herkesi dehşete düşürmüştü, ama çok az kişi protesto edecek kadar cesurdu. Pavel Litvinov’un da (İvy’nin torunu, Tanya’nın yeğeni) içinde bulunduğu bir avuç muhalif, KGB tarafından alınıp götürülmeden önce, Kızıl Meydan’da kısa bir protesto yapmışlardı. Yevtuşenko, tepkisel bir protesto mektubu yazmış ve bunun sonucunda ayrıcalıkları hoyratça elinden alınmış, yıllarca resmi aforoza uğramıştı. *Novy Mir*’in geniş çevre-

sinden, Soljenitsin'in arkadaşı Lev Kopelev bir protesto mektubu yazmış, ama verdiği rahatsızlık nedeniyle Yazarlar Birliği'nden atılmıştı. Soljenitsin ve fizikçi Andrey Sakharov toplu bir protesto düzenlemek üzere bir metin kaleme almış ama taslak, bilim ve sanat dünyasındaki potansiyel şüpheliler tarafından desteklenmediği için hiçbir zaman gönderilememişti. Bu oldubittiye karşı protesto yapmak manasız olduğu kadar tehlikeliydi de. İşyerlerinde ve parti organizasyonlarında yapılan zorunlu toplantılardan, Sovyet hükümetini destekleyen, neredeyse oybirliğiyle alınmış tekdüze kararlar çıkıyordu.

Novy Mir için iyi zamanlar değildi. *Novy Mir* çalışanlarının tümü kişisel olarak işgale karşıydı. Ama yerel Parti komitesi işgali destekleyen bir karar almalarını talep ettiğinde, içlerinden genç bir editör hariç (o toplantıya gelmemişti) tümü, öncelikle yapılması zorunlu bir hareket olduğu yönünde karar birliğine varıp yola devam ettiler. Editörlerden günlük tutan birinin kaydettiğine göre "Kendisinden her şeyi bekleyebileceğin Sats bile" böyle yaptı. Bunu reddetmek, onların mantığına göre, yayın kurulunun hemen açığa alınması, derginin değişim için sahip olduğu gücün sona ermesi demek olacaktı. Öte yandan, kararın altına imzayı basmanın da maliyetleri vardı, özellikle de *Novy Mir*'in bilgisi olmadan ve açıkça kötü niyetle, diğer edebi dergilerden birinde basılırsa, *Novy Mir* prestijini kaybederdi. Editörleri de durumdan utanç duymuş olmalıydı. Bundan bir sene kadar sonra Moskova'ya geri döndüğümde, İgor'un konuşmayı tercih etmediği konulardan biri de buydu. Açık olmak gerekirse Tvardovski, Yazarlar Birliği sekreterliğinin, "karşı devrimi" destekledikleri ve böylece Sovyet işgaline zemin hazırladıkları için Çek yazarları kınayan açık mektubunu imzalamayı reddettiği için bireysel onurunun bir kısmını kurtarmıştı. Bunun, "yukarıdakiler" nezdindeki itibarına yardımı dokunmamıştı, ama reform yanlılarının işgal karşısında, kuyruklarını bacaklarının arasına sıkıştırmasına da yetmemişti. Soljenitsin, Tvardovski'ye ve dergiye prensiplerinin yanında durmadığı için serzenişte bulundu. Olayı bu şekilde gören bir tek o değildi.

* * *

İgor'a, *Sovetskaya Rossiya* makalesinin dikkatlice şifrelenmiş açıklamasını gönderdim, Sovyetler Birliği'nde persona non grata olduğumu, gelecekte vize almakta zorlanacağımı söylüyordum,

ama o neredeyse ilgisizce yanıt verdi. Makaleden haberi yoktu ama bakacağı sözünü verdi. Bu arada, aynı gazetenin *Novy Mir* hakkında ne denli berbat şeyler yazdığına bakmalıydım, “böylece her şeyin tümüyle ahmaklık (*odin chort*) olduğunu anlayacaksınız. Orada ‘insanların senden hoşlanmadığına dair’ başka hangi işaretler var? Her durumda Moskova’daki arkadaşların seni sonsuz bir sadakatle seviyor.” İgor’un iyimserliğinin haklı çıkmasını umuyordum. Tabii eğer bu inkâr değil de gerçekten iyimserlikse. İgor’un mektupları sonraki bir ay boyunca oldukça iyimser biçimde devam etti. *Novy Mir*, cesaretlendirici iki Lenin Ödülü kazanmıştı (birisini Saşa’nın mezuniyet projesine konu olan romandı). Lunaçarski Müzesi’ndeki geleneksel yıllık buluşma gerçekleşmiş ve İgor, muhtemelen Ovçarenko da dahil davetlileri beğenmediğinden boykot etmişti (“İrina Anatolevna oradaydı ve sakinleştirici alması gerekti,” diye yazdı İgor, “fazlasıyla hassas biri”).

Kendimi tekrar işe verdim. *Soviet Studies* tarafından Lunaçarski’nin yeni yayınlarını konu alan birinci makalemin devamı olarak istenen bir başka yazıyı daha bitirdim. İlk yazıda anlattığım tüm yazarlar ve yayın çekişmeleri hakkında şimdi içeriden bilgiye sahip olduğum düşünüldüğünde, ilginç bir egzersiz haline dönüşebilirdi, ama ortaya çıktı ki bu, durumu yalnızca daha karmaşık hale getiriyordu. Bilgimin bir kısmını açıklayamıyordum, tüm yazarları tanıdığım için ve pek çoğu Batı’da değerlendirilir düşüncesiyle kitaplarının kopyalarını bana hediye etmiş olduklarından her şeyi yazmam hem münasebetsiz olurdu hem de durumumu güçleştirirdi. “Kendi kendime yalancı şahitlik yapmadım sanırım” diye yazdım anneme, “buna rağmen bilimsel dürüstlüğümden açısından iyi bir reklam değil diye düşünüyorum. Ama tezim tutarlı ve bilimsel. Her halükârda değerlendirme yazmaktan nefret ediyorum.”

Ocak 1969’da tez bitmişti; tamamı 95 bin kelime ya da Oxford’un koyduğu 100 bin limitinin hemen altında. Narkompros’un Lunaçarski liderliğindeki ilk üç yılını, 1921 yılına kadarki dönemini kapsıyordu. Devrim’den beri Narkompros’un yarattıklarını büyük ölçüde ortadan kaldıracakmış gibi görünen etkili bütçe kesintileriyle mimlenmiş bu dönem, Savaş Komünizmi’nin ütöpik idealizminden ayılma anıydı. Lunaçarski’nin Narkompros’taki memuriyetini 1929’a kadar incelemiştim ama 1921 benim son noktam oldu, çünkü kelime sınırına dayanmış ve sürenin sonuna gelmiştim. Her durumda, tezi 1921’de sonlandırma kararımı böyle anlamlandıırıyordum: Birkaç yıl sonra önemli bir Sovyet eleştirmeni, kitabı-

ma seçtiğim final tarihiyle, devrimci umutlarla başlayıp hayal kırıklığıyla sonuçlanan bir hikâye anlatmak istediğimi söyleyince benim bir sürpriz oldu. Sürpriz olması eleştirmenin kısmen haklı olduğunu düşünmemden kaynaklanıyordu. Bu benim hikâyemdi, her ne kadar final noktasını yalnızca fırsatçı saiklerle seçmiş olduğumu düşünsem de, çalışmamın merkezinde yer alan ana izah buydu.

Max Hayward, hiç şüphesiz devrimci umuttan hayal kırıklığına giden yol da dahil, tezimi beğendi. Olayların dokunaklı taraflarına karşı duygusal bir yaklaşımı vardı; ben her ne kadar kabul etmesem de, bu bizim ortak noktamızdı. Beni açıkça kutlama amacı taşıyan bir öğle yemeğine davet etti, buna her zamanki zarafet yoksunluğumla yanıt verdim. Çok pahalı bir öğle yemeği-ydi, diye not düştüm anneme mektubumda. Her gün burada yiyordu (Randolph Hotel olabilir miydi?) ama müdavimlerinin, alışıldık olduğu üzere garsonlarla selamlaşma gibi bir itiyadı yoktu. “Rusya hakkında üç saatlik resmi ve bir nebze ilginç sohbetin, onun söylemek istediklerini söylemesini beklemenin ardından, yemeğimizin iyi niyetten ya da öğle yemeğine eşlik edecek birine duyduğu ihtiyaçtan kaynaklı olduğuna karar verdim.” Zavalı Max; üç saat boyunca tek bir arkadaşça gülümseme bile yok, garsonlardan bile. Dönüp baktığımda bu duyarsızlığa canım sıkılıyor. Hafifletmek için söyleyebileceğim tek şey, gençken yaşlıların insan olduğuna her zaman inanmıyorsunuz.

Sovyetler’in Çekoslovakya işgaline gösterdiğim güçlü tepki, etrafımdaki dünyada olup bitenlere karşı kayıtsızlığımı bozmuştu. 1968’deydik, tüm dünyada öğrenci isyanlarının olduğu yılda, ama ben çok az önemsiyordum bunu. Moskova’dayken Sovyet basınından Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’ndeki öğrenci ayaklanmalarını okuduğumu anımsıyorum. Sovyetler’in, kurumsal otoriteye meydan okuyanları kuvvetle onaylamaması dikkatimi çekiyordu ama her şey çok uzak görünüyordu bana. Sonrasında 1968 Paris olayları geldi, Alex’le birlikte orada olmadığım için gözlemleyemedim ve muhtemelen bu sebeple zihnimin bir kenarına itmeye meyilliydim. 1969’un başında, sıra London School of Economics’e geldi. Moskova’dan döndükten sonra Schapiro, liberal olmasının ya da en azından gerici olmamasının hiçbir önemi yokmuş gibi, devrimci öğrencilerin gelip ofisini altüst etmelerinden duyduğu üzüntüyü anlattı ama onu yarım kulakla dinledim. Anneme mektuplarımda, şubat ayının ortalarında “LSE öğrenci isyanları nedeniyle kapandı ama tekrar açılması

yakın” diye verdiğim bilgi dışında, üniversitelerdeki karışıklıktan çok az bahsediyorum. Londra Slav Çalışmaları Akademisi’nde (hemen LSE’den köşeyi dönünce) çalışmaya başladım ve biraz da geç kalmış olarak, doğru düzgün bir işe değil de bursa başvurmamın akıllıca olmadığı sonucuna vardım. O iş, okulun kendi mezunlarından genç bir adama verilmişti. Sovyetler Birliği’nde senelik araştırma yapmamış olduğundan, onu küçümsemeye meyilliydim ve ortak bir tanıdığımızın bana rapor ettiğine göre o da benden hoşlanmıyordu, nedenini şöyle açıklamıştı: “Fitzpatrick tipik bir St. Antony’s ürünü ve St. Antony’s de faşist dolu.”

Martta, beklenmedik bir mektupla taze kan geldi, Oxford’daki kötü namına rağmen her zaman hayranlık duyduğum, ama utançlaştığımdan ya da yoğunluğumdan dolayı iletişime geçmediğim büyük E.H. Carr’dan geliyordu. Mektup nezaketle, bir hoca tavrıyla yapılmış esprinin etrafında şekillendirilmişti: Bana Bayan Bruce diye hitap ediyor, S. Fitzpatrick adında birinin benim konum üzerinde çalıştığını fark edip etmediğimi soruyordu ve beni Cambridge’de kendisini ziyaret etmeye davet ediyordu. Onunla arkadaş olduk, tabii eğer sıradan bir öğrenci ve benim zihnimde Trinity College’ın uzak, yüksek, ılık ya da sesin içeri giremediği bir köşesinde, tacıyla oturan tanrısal bir figür arasında bu tür bir ilişki mümkünse. Sanırım yakınları ona Ted diyordu, ama ben ona sadece Bay Carr (o zamanlar gelenek buydu) diye hitap ettim, ama onun hakkında konuştuğum ya da düşündüğümde hep “E.H. Carr” olarak kullanıyordum ismini. Her ne kadar kariyerinin ilk dönemlerinde (o dönem yetmişli yaşlarının başındaydı), Aberystwyth’de Fransızca profesörünün karısıyla kaçmasıyla ünlenmişse de, insan ilişkilerinde korkutucu derecede kişiler üstü olmasıyla nam yapmıştı. Onu beklendiği gibi, resmi ve kursuz buldum. Ama aslında insanlar ve tuhaf şekillerde yaşadıkları hayatlar hakkında deli dolu bir meraka sahipti (erken dönem çalışmalarından, ağırbaşlı ama neredeyse dedikodu gibi olan *Romantik Sürgünler*’de görülebileceği üzere). Doğal olarak, ona özel hayatım hakkında hiçbir şey –en azından onun bana anlattığından daha fazlasını– anlatmadım, o aralar ikimizin hayatı da fırtınalı olmasına rağmen. Altı yedi aylığına bağlantımız kesildi, bu dönemde Alex’ten ayrıldım ve başka bir erkek arkadaşımınla eve taşındım. Benimle tekrar bağlantı kurması, bir Londra gazetesinde beraber çalıştıkları erkek arkadaşımın elinden gönderdiği mektupla oldu. Bir öncekinde yaptığı Bayan Bruce’un rakibi S. Fitzpatrick göndermesi gibi başka bir Carr şakasıyla: Bu se-

fer ikimizi Cambridge'deki evine çaya davet ediyordu. Bu, benim Carr'ın nispeten yeni, üçüncü eşi Betty Behrens'le ilk ve son buluşmamdı. Kadın patron tavırlarını bardağa çay koymayı bile bilmiyormuş gibi davranarak bize sergiledi. Ondan hoşlanmadım. Carr 1982'de (o zamana kadar boşanmışlardı) öldükten sonra onun aleyhinde açıklamalar yaptığında, kendimi haklı çıkmış hissettim.

Carr, Londra'daki patronum Leonard Schapiro'dan hoşlanmıyordu ve hisleri karşılıklıydı. Görünen o ki, düşmanlıkları 1950'lerin başlarına dayanıyordu. Schapiro o zamanlar barodan akademi dünyasına geçiş yapmaktaydı. Carr, onun Chatnam House'dan çıkacak ilk kitabının yayınını, Sovyet karşıtı eğilimi nedeniyle akademik tarafsızlıktan yoksun olduğunu söyleyerek engelledi. Carr, Schapiro'yu Soğuk Savaş göçmeni olarak görüyordu ve belki de İngiliz istihbarat bağlantılarını ona karşı kullanıyordu; Schapiro ise Carr'ı tavizkâr bir Sovyet yanlısı, Isaac Deutscher'a ve Yeni Sol'a fazlasıyla yakın biri olarak görmekteydi. Schapiro için bir başka sebep de, tarihçinin görevinin ahlaki hükümler vermek olmadığını söyleyerek Carr'la polemige giren Oxford'lu filozof İsaiah Berlin'le Riga'dan çocukluk arkadaşı olmasıydı. Schapiro da, Carr da her ikisini de görmeye gittiğimi biliyorlar, ikisi de düzenli olarak bana bir diğerinin politik ve entelektüel eksikliklerini, karışık evlilik tarihçelerini hatırlatıyorlardı. Neşeyle uyarılarını görmezden geliyordum, her ikisiyle görüşmeye devam ettiğimi açıkça söylüyordum, ki bu bana beklenenin ötesinde onurlu ve bağımsız bir duruş olarak çarpıcı geliyor. Her ikisinden de hoşlanıyordum. Müziği ve Turgenyev'i çok seven Schapiro, oldukça medeniydi, fikirlerine medeni bir tutkuyla sarılıyordu ve bu Sovyet zorbalığına karşı duyduğu tiksinimeyi de içeriyordu. Ahlaki hükümler meselesi üzerinde daha çok Carr'ın yanında durduğumu fark etmiş olmalıydı, ama bunun 1969 Nisan'ındaki doktora finali sözlü sınavına kadar herhangi bir problem yaratmadığını hatırlamıyorum.

Oxford'da gelenek olduğu üzere, sözlü sınavda danışmanım yoktu. Sınavı yapan iki kişiden ilki St. Antony's'den genç akademi üyesi Harry Sukhman'dı ve akademik cüppesini kuşanmıştı. Schapiro, her zamanki gibi üç parça centilmen takım elbisesi içindeydi (akademik sahneye geç çıktığından, daha yüksek bir rütbesi yoktu). Bu zamana kadar işlerimin evrensel kriterlerle onaylanmasına alışmıştım ve şüphesiz bu sefer de fazla övgü beklemiyordum. Doğrusu resmi kayıtlar da bunu doğruluyor.

Max daha sonra yazılı raporu gönderdi ve (kurallara aykırı olarak) raporu bana gösterdi: Anneme özetlediğim şekliyle, şunları yazdım: “Eğer kendi üzerime iyi bir rapor hazırlıyor olsaydım ay-nen bu şekilde yazardım; üzerine başka ne söylenebilir, hayal et-mek zor.” Ama doğrusu sözlü sınavdan pek memnun kalmamış-tım. “Schapiro ve Sukhman’ın tezimden çok hoşlandıklarını san-mıyorum” diye yazmışım anneme olaydan hemen sonra.

Bunu dile getirmeseler de, fazlasıyla Sovyet tarafından yazmış ol-duğumu düşünür görünüyorlardı. Schapiro Parti’nin Narkompros’a daha fazla müdahale ettiğini düşünüyordu. Benim mi, yoksa Nar-kompros’taki durumun mu hatalı olduğunu bilmiyordu, ama her du-rumda hoşlanmamıştı. Schapiro’nun iyi niyetini (sanırım) kaybet-mekten üzgündüm, ama iyi niyeti acaba yaptığım şeyi yanlış anlamış olmasına mı dayalıydı diye sık sık merak ediyordum.

Gerçekte Shapiro’nun iyi niyetini kaybetmemiştim, çünkü söz-lü sınavdan hemen sonra tezimi bir yayınevine önerdi. Sözlü sı-navın olduğu dönemde, Schapiro LSE’deki öğrenci ayaklanma-larından çok etkilenmişti, ayaktakımı ayaklanmaları için duydu-ğu tüm nefret olmadan Lunaçarski’yi düşünebilmesi çok zordu. “Bak senin Lunaçarski bizi nerelere götürdü” ya da aynı etkide başka sözleri, sözlü sınavın sonunda bana söylediğini anımsıyordum. Kendi endişelerime saplanıp kalmasam, halden anlayabi-lirdim. Gerçekte, olayları fark ettiğimde, ben de öğrenci olayları konusunda bir hayli eleştireldim, en azından Avustralya ve Ame-rika koşullarında. “Sadece allanıp pullanmış gençlerin çocuk-ça davranmasından ibaret” diye yazdım anneme Ekim 1970’te. Doğruyu söylemek gerekirse, hemen ardından biraz da kendim-le alay ediyordum: “Kamu yönetimi okumamın reaksiyonlarımı nasıl etkilediğine bakar mısın, mesela kendi bakanlığım bile var. Lunaçarski yüzünden her şeye yönetimin başında duranların gö-züyle bakıyorum; sıklıkla, büyüüp Charles Snow’a dönüşeceği-mi hissediyorum” (Burada *The Corridors of Power* [Gücün Kori-dorları] kitabını yazan İngiliz yazarı C.P. Snow’a³⁶ atıfta bulunuyordum). Bu bir şaka olabilirdi, ama geriye dönüp baktığımda tü-müyle yanlış olmadığını düşünüyorum: 1967’de Sovyet bürokra-sisi arşivlerine dalışım o denli büyük bir deneyimdi ki, üzerimde hem insan hem de tarihçi olarak izlerini bırakmış olmalıydı.

Çok daha sonraları, İngiltere'deki kariyerim boyunca sadakatle hamiliğini yapan Schapiro, çalışmalarım hakkında çekincele-re sahip olmaya başladı. 1980'lerin başında, Amerika'ya gidişimin ardından, bir sonraki kitabım hakkında beni soğukluk ve ahlaki görelilikle suçladığı sert bir eleştiri yazdı. Bu, olayları Sovyet bakışı açısıyla değerlendirme eleştirisinden farklıymış gibi görünse de, gerçekte Soğuk Savaş zamanlarının bir karakteristiği olan aynı itiraz söz konusuydu: Sovyet ve komünizm karşıtı duruşa sahip olma ahlaki zorunluluğuna itaat etmeyi açıkça başaramamıştım.

İgor'a sözlü sınav sonrasında yazdım. Tam olarak ne yazmıştım, İgor'un arşivinin geri kalanıyla birlikte kaybolduğundan bilemiyorum, ama muhtemelen hem Schapiro'nun tepkisini şikâyet ediyor hem de onun öğretilerini ne kadar iyi özümsemiş olduğumu söyleyerek bu şikâyeti İgor için bir komplimana çeviriyordum. İgor'un yanıtı, Schapiro hakkında tutkulu bir öfkeyle doluydu, bu da onun arkadaşlığının benim için bu kadar önemli olma nedenlerinden birini hatırlatıyordu: Benim tarafımı tutacağına her zaman güvenebilirdim.

Nasihatlerim herhangi bir şekilde Schapiro'nun senden hoşlanmamasına (Rusça kelime hoşlanmak ya da sevmek anlamına geliyordu) neden olduysa, üzgünüm. Ama doğrusunu söylemek gerekirse, senden hoşlanmayan biri aptaldır, bu Schapiro olsa bile ve eğer bir profesörse iki kere aptal. Övünüp durduğu tüm tarihçi tarafsızlığına rağmen, politik tutku rüzgârına yenik düştüğünü gösteriyor. Onu bunun için suçlamıyorum, ben kendim de politik bir adamım. Ama Schapiro senden hoşlanmıyor diye üzülmemelisin. Ünlü Schapiro senden hoşlanmıyor olabilir, ama ünsüz ve geleceğin için neyin daha iyi olduğunu bilen Sats hoşlanıyor senden.

* * *

Schapiro ve Hayward'ın desteğiyle doktoramı garantilemiş ve geniş çapta fark edilip beğenilen bir tez yazmıştım, akademik kariyer yoluna çıkmaya hazır genç bir akademisyendim. Ama Moskova'daki hedeflerime ulaşırken sahip olduğum hedefe odaklı kararlılığın aksine, şimdi yaklaşımında tuhaf bir tereddüt vardı. İngiltere'de edineceğim kariyeri düşünüyordum, ülkeden hoşlanmıyordum ve orada sürekli mutsuzdum. Sovyetler Birliği'nde dikkatle planladığım kariyer yoluma kıyasla, hiçbir zaman oturup burada ne yapacağımı aklımda şekillendirmemiştim. Açık-

çası İngiltere-Avustralya konusu çok karmaşık ve sistematik olarak düşünmek için fazlasıyla duyguyla doluydu. Bir Sovyetologun kariyer yapması için daha iyi bir yer olarak, İngiltere lehine meyleden mesleki değerlendirmeler vardı; hiçbir yönü işaret etmeyen (zaten sürüp sürmeyeceği kesin olmayan) evliliğimle bağlantılı konular vardı ve tüm işleri daha da karıştıran, babamın ölümünden sonra Avustralya'ya geri dönemeyeceğimi söyleyen mantıksız hissim vardı.

Hayatımın bu döneminde, belki de her şeyden önemlisi Moskova'ya gidebilmektir. Buna rağmen bir saniye bile Svetlana olup, Sovyetler Birliği'nden kısa ya da orta dönemli oturma izni almayı hiç düşünmedim. Zor ve alışılmamış olsa da bu mümkünü, ama benim için berbat bir hayat gibi görünüyordu. Çevirmen olarak iş bulanları biliyordum (sıklıkla İrina'nın çalıştığı Novosti ajansında ve genellikle de bir Rus'a âşık oldukları için). Genel olarak acınası bir profil oluşturuyorlardı: Kendi büyükelçilikleri tarafından parya muamelesi görüyor, KGB tarafından sıkı biçimde takip ediliyor ve diğer yabancılar hakkında kendilerinden bilgi isteniyor, her an Sovyet baskısı altına girip İngiliz ve Amerikan pasaportlarından vazgeçerek Sovyet yurttaşı olmaya yükümlü görünüyorlardı. Sovyetler Birliği'nde seni her zaman dışarı çıkarabilecek bir pasaporta sahip olmanın ne kadar önemli olduğunun son derece bilincindeydim. İkimim şuydu: Geçici olarak köklerimi saldıgım yer Moskova'ydı, ama ne orada yaşayabiliyor ne de köklerimi tamamıyla oradan çekip kendimi başka bir yerde köklendirme düşüncesine katlanabiliyordum.

Her şeyi daha da karmaşıklaştıran, *Sovetskaya Rossiya* makalesinin Moskova'ya dönme umutlarına etkisini bilemeyişimdi. Ne İgor, ne de St. Antony's'dekiler bunu çok ciddiye alıyor görünmüyordu, ama iş vize almaya geldiğinde KGB ciddiye alabilirdi. Sovyetler'in Çekoslovakya işgaliyle bağlantılı olarak artan gerilim, her şeyi riske sokuyordu, hatta potansiyel değişim öğrenmelerini de. İki dünya arasındaydım, ama hangi yöne doğru ilerlediğimi bilmiyordum ve hatta ilerleyip ilerleyemediğimi de. Tedirginlik hali içinde, beklenmedik şekilde, çakılıp kalmış hissediyordum. Sonra kasımda her şey değişti.

Moskova için son çağrı

Sovyetler Birliği'ne dönmek için elle tutulur planlarım yoktu. Belki de Saşa'yla ilişkimin kefareti olarak Moskova'ya gidişi geçici bir süreliğine rafa kaldırmıştım. Ama kasımda Alex'in St. Antony's'deki danışmanı beklenmedik biçimde Japonya'ya gitme olanağı sundu, yolda Amerikan üniversitelerindeki Uzakdoğu bölümlerine de kısa bir tur yapacaktı. Bu, İngiltere'den altı ay uzak kalması demekti. İkimiz de mutlu olmuştuk ve ilk tepkim, belki benim de gezinin Amerika ayağında ona takılabileceğim düşüncesi oldu. "Amerika'ya hiç gitmedim" diye yazdım anneme, "ama gitmeyi isterim." (Sanki annem Amerika'ya gidip gitmediğimi bilmiyormuş gibi yazdığım bu ilginç ifadeler, mektubu nasıl bir ruhla yazdığımı sorgulatıyor bana: Bir aile görevi olarak kayıt altına almak mı?) Her durumda annem mektuplarımın adresi olma halini sürdürüyordu, çünkü bunun ardından parantez içinde "bunu kendimden çok da emin olmadan yazıyorum" notu düşerek gelecek kuşağa değil, anneme yazdığımı açık ediyordum, sonrasında da hemen alternatif planımla devam ediyordum. Böyle çekingenlikle dile getirdiğim plan şuydu: Alex gittiğinde "Eğer British Council beni gönderirse ve Bolsover [burs aldığım Londra Slav Çalışmaları Akademisi'nin direktörü George Bolsover] izin verirse Moskova'ya gidebilirim. Sadece altı aylığına. Alex buna karşı değil." Açıkça, tekrar Moskova'ya gitmemin annemin onaylamaya cağı bir şey olduğunu hissediyordum. Mezun olduğu ve şehirde kalması için gereken ikamet iznine sahip olmadığı için, Saşa'nın Moskova'da olmayacağı yönünde güvence veriyordum.

Yeni yılda (1969) Moskova söz konusu olduğunda ortaya çıkan yüksek enerjimle harekete geçtim. Bolsover gitmemi kabul etmekle kalmadı, "şaşırtıcı derecede memnun oldu" (Hayward'dan

bile daha uzun soluklu istihbarat bağlantıları olan Bolsover'a karşı temkinliydim) ve hatta faydalı önerilerde de bulundu. Daha önce katıldığım öğrenci değişimine geç bir başvuru yapabilirdim, son tarihi geçmiş olmasına rağmen benden gelecek öğretim üyesi değişimi başvurusunu destekleyeceğini söylüyordu. Bunu daha kötü bir seçenek olarak değerlendiriyordum ama hiç yoktan iyiydi. "Bolsover her kurulda da yer alıyor, bunun yardımı olabilir."

Anneme altı ay demiştim, ama gerçekte on aylık bir başka gezi için başvurmuştum. Belki de bunun sebebi, Alex'in kendi gezisine hazırlanması ve zihninin Japonya'ya odaklanmış olmasıydı (en az benim Moskova'ya takıntılı olduğum kadar takıntılıydı Japonya'ya). Evliliğimizi dostça sonlandırmaya ya da en azından kendimizi ayrılmış olarak görmeye karar verdik. Oxford'daki dairemizden vazgeçtik. Londra'ya taşınarak, arkadaşım Ann'le yaşamaya başladım. Anneme nisanda yazdığımı göre, kafası Moskova'ya dönmekle meşgul ve kaygılı olan bir tek ben değildim. Ann de Moskova'ya gitmek için bir başka turist vizesine başvurma konusunda karar vermeye çalışıyordu, ama tekrar reddedilmekten korkuyordu. Ben hem değişim programına kabul edilmemekten hem de vizemin reddedilmesinden korkuyordum. Londra'dan, Rus dostlarına değer veren bir arkadaşım, geçen sefer çıkışta üzerini aradıklarından, Moskova'ya geri döndüğünde KGB tarafından taciz edilmekten korkuyordu. Halihazırda British Council değişiminde yer kapalı bir başka arkadaşım, KGB tuzaklarından ve kocasını yalnız bırakırsa, onu kaybetmekten korkuyordu. "Ama hepimiz Moskova'ya gitmek için tuhaf bir heves içindeydik, cepheye geri dönmek isteyen askerler gibi." Bolsover'ın desteğine rağmen, geç başvurumun sonuçlanması birkaç ay aldı, ama nisan sonunda on aylık bir öğrenci değişimi için onay aldım.

O zamana kadar, kişisel durumumda değişiklikler olmuştu. Burada, anneme yazdığım mektupları tekrar okuduğumda oldukça şaşırdığımı söylemeliyim. O senelerde (Moskova dışında geçen) zamanımın bir kısmını, hayatımı yoluna oturtmak için gösterdiğim çabalara annemin gittikçe artan eleştirel yaklaşımı ve anlayış yoksunluğuyla alevlenen, yalnızlık ve mutsuzluk çölü olarak hatırlıyordum. Oysa mektupları tekrar okuduğum zaman, kendimi neredeyse tamamen onun tarafında buldum. İlk önce annemin yanlış bulduğu sebeplerle Alex'le evlenmişim; sonra Moskova'ya gidiyor ve babam olacak yaşta bir adamla garip ilişkimden coşkuyla bahsediyordum; sonrasında böyle şeyler

yüzünden öğrencilere KGB tarafından şantaj yapıldığını yazma-
ma rağmen, genç bir Rus'la çok ciddi olmadığım bir ilişkiye giri-
yordum (bu ilişki konusundaki nispeten dürüstlüğüme geriye dö-
nüp baktığımda beni şaşırtıyor); sonra Alex'le belki de boşana-
bileceğimizi söylüyordum ve bundan sadece birkaç ay sonra ev-
lenmeyi planladığım İngiliz bir adamla tanıştığımı, bir ev almak
üzere olduğumuzu ve biriktirdiğim parayı avans olarak kullana-
cağımı ama yine de altı aylığına Moskova'ya gideceğimi yazıyo-
r-dum. İngiliz talibim Rex, otuzlarının ortalarında, yuva kurmak is-
teyen başarılı bir gazeteciydi. Rusça konuşuyordu ve onunla Rus
sever ortak bir arkadaşımız vasıtasıyla tanışmıştık. İlişkimiz uzun
sürmedi, annem yerine mektuplarımı okuyan ben olsaydım, uzun
sürmesini de beklemezdim. Bu ilişki o zaman için, hem Moskova
dışındaki dünyaya yoğun biçimde demir atma ihtiyacımı ve hem
de Avustralya'ya geri dönmek yerine hayatımı İngiltere'de kurma
kararımı temsil ediyordu.

Hayatımda meydana gelen gelişmeler nedeniyle canı sıkılan
annem neden Moskova'ya dönmek istediğini de anlayamıyordu,
çünkü Moskova 1968 Çekoslovakya işgalinin ardından hiç hoş ol-
mayan bir yer gibi görünüyordu. Ama şimdi nasıl olduğunu gi-
dip kendim görmek istiyordum; neler hissedildiğini anlayabilmek
için, gerçekten çok kötü durumda olmasını neredeyse ister gibiy-
dim. Sovyetler Birliği konusunda ne tahayyül ettiğimle ilgili kafa
karışıklığı hissim 1968 mektuplarımda açık, 1969 mektuplarımda
ise ara sıra yüzeye çıkıyor. Şöyle yazmışım: "Hâlâ orada gördük-
lerimle orası hakkında okuduklarımı örtüştüremiyorum. Yani hiç-
bir zaman aynı yermiş gibi görünmediklerini kastediyorum." Ama
genel olarak, kendime duyduğum güven Moskova'ya geri dönme
olanaklarıyla birlikte yükselişeydi. Sovyetler Birliği hakkında ne
düşünürsem düşüneyim, çünkü tüm bunlarla başa çıkabilirdim,
benim için bir gurur kaynağıydı.

Moskova'dan haberler, beklendiği üzere kötüydü. Tvar-
dovski'nin Stalin karşıtı son şiiri "Anıların Hatırına"nın *Novy
Mir*'de yayımlanması yasaklanmıştı ve daha sonraki sayılarda ya-
yımlamak için tekrar başvuruda bulunduklarında geri çevrilmişti.
Mart'ta *Pravda*, *Novy Mir*'in hataları konusunda inatçılığını sür-
dürdüğünü ve yayın kurulunda revizyon demek olan "yönetmelik so-
nuçlara varması"nın kaçınılmaz olduğunu yazdı. *Novy Mir*'e karşı
yürütülen kampanya çeşitli rakip yayınlar ve (İgor'un dediğine gö-
re) bana saldıran makaleyi yayımlayan *Sovetskaya Rossiya* tara-
findan sahipleniliyordu. Yüksek rütbeliler Tvardovski'ye ilk olarak

editör kurulundan birkaç kişiyi atmasını ve sonrasında kendisinin de istifa etmesini önerdiler, ama o her ikisini de reddetti. Üzerindeki baskı çok yoğun ve sürekliydi, temmuzda daçasında düşmesinin ardından kaldırıldığı hastanede birkaç ay kaldı. Tüm bunların üzerine “Anıların Hatırına” bir şekilde yurtdışına çıkarılmıştı. Sonbaharda Rus mültecilerin çıkardığı dergilerden birinde yayımlandı. Bir önceki sene, *Kanser Koğuşu* yayımlandığında Soljenitsin’e ısrarla yazdırdığı türden, şiirini yurtdışına göndermediğini ve izinsiz yayınlanmasından üzüntü duyduğunu belirten bir açıklama yazdı. Ama bu sefer yeni bir pürüz vardı: Muhtemelen yukarılardan gelen emir yüzünden Sovyet basını açıklamayı yayımlamadı, bu da Tvardovski’yi mülteci yayını olayında istekliymiş gibi bir konuma soktu.

İgor döneceğimi duyduğu için çok mutluydu, hatta mektubunun içinde Raisa İsaevna’dan, resmi olmayan kanallardan ilettiğim tıbbi malzemeler için teşekkür eden ve daha da iyi olmayı, döndüğümde beni daha iyi tanımayı umduğunu söyleyen dostane bir not çıktı. Ama İgor’un ilkbahar sonu ve yazın yazdığı mektuplarda kaygı ve üzüntü ağır basıyordu. Artık *Novy Mir*’in günlerinin sayılı olduğuna ve yakında işinden olacağına inanıyordu. “Gelmek için fazla bekleme” diye yazdı mart sonunda. “Doğrusu fark edilir biçimde yaşlandım, öyle ki senin için tamamen sıkıcı olacak.” Bir kadar ay sonra: “Sevgili Sheila, eylüle kadar ne kadar uzun bir süre var... Gerçi öncesine göre daha fazla serbest zamanım olacağına ikna oldum artık. Birlikte güzel güzel çalışabiliriz.” “Öncesine göre daha fazla serbest zaman” politik bir skandalla işsiz kalmayı beklediği ve aynı zamanda emeklilik yaşı geçtiği için işe alınamaz olduğu anlamına geliyordu. Uzun zamandır planladığı, Lunaçarski hakkındaki kitabı yazmaya geri dönmenin ne büyük zevk olacağını yazmıştı ama tabii ki ne o ne de arkadaşlarından herhangi biri bu kitabın yazılacağını hiç düşünmüyordu. Hayatının değişmesi ve emeklilik dönemi ona hiç kolay gelmeyecekti. Mayısta efkârlı bir pişmanlık ve imkânsız fantezilerle dolu mektubu geldi: “Sonuçta, yazın gelemiyor musun?” (British Council insanları asla yazın göndermiyordu.) “Temmuz-Ağustos en iyisi olurdu; herkes gidiyor. Bizim evde yaşayabilirdin.” (Hayır, yapamazdım; yabancıların bir Rus’un evinde gecelemei kesinlikle yasaktı.) “Sana soracağım çok fazla soru var. Kendimle ilgili sana anlatacağım çok fazla şey. Ve birlikte düşünmek. Seninle birlikte düşünmekten öyle çok hoşlanıyorum ki. Ne olursa olsun, daha erken gelebilirsin belki?”

Sovyet gazeteleri Batılı Sovyetologlara saldırı yayınlarını artırıyor ve Rusların birkaç değişim öğrencisini daha Moskova'dan geri gönderdiklerine dair dedikodular vardı, tümü de seks komplo-larıydı. Süregiden gerçek ilişki kıtlığı çekilmezken (benimle Saşa'nın arasındaki gibi), böyle tuzakları sahneleme derdine düşmeleri beni şaşırtıyordu. "Asıl suçluların fotoğraflarını çekmek yerine, neden masumları yakalamaya çalışıyorlar, anlamak zor", diye yorum yapmışım anneme. Biraz Avustralya'dan bahsedip Hayward'ın verdiği (kaynağı belirsiz) rapora geçiyordum. Buna göre, yakın dönemde, Oxford şiir kürsüsüne aday gösterildikten sonra İngiltere'de Kingsley Amis gibi tutucuların saldırısına maruz kalan şair Yevtuşenko, "Frank Hardy'ye [Parti'den son zamanlarda ayrı düşmüş ve Çekoslovakya'nın işgalini açıkça kınamıştı], arkadaşlıkları hakkında yazdığı makaleden ötürü en az Kingsley Amis'e olduğu kadar kızgındı. Çekoslovakya'nın işgalini protesto ettikten sonra Yevtuşenko'nun kendisi de Sovyetler Birliği'nin ağır saldırısı altındaydı, gençlik edebiyat dergisinin yayın kurulundan kovulmuştu" diye haber veriyordum, "yani her yandan kafalar düşüyor. Umarım kendi başımı korumayı başara-bilirim."

İgor hayatımdaki yeni adamı ve hakkındaki haberleri anneme göre daha anlayışla karşılıyor, selam gönderiyor ve bir nedenle benden Rex'i, "buluştuğumuzda odamın dağınıklığı ve giyinmeyi bilmeyişimden ötürü şoke olmaması" için uyarmanı istiyordu. (Bu ilginç yoruma, Rex'in sık giyindiğini, davranışlarında benim olduğumdan daha derli toplu olduğunu ve sık apartman dairesinde yaşamaktan biraz gözümün korktuğunu yazmam yol açmış olmalıydı. Ama peki Igor'un geçmişin uzak bir noktasında giyimle ilgili bu denli ince detaylara merak salmış olması mümkün olabilir miydi?) Igor, Rex'in içki içen biri olmasını umut ediyordu (içmiyordu).

İgor'un mektubundaki ipuçları olmadan bile, *Novy Mir*'in tehlike altında olduğunu sezinleyebilirdim. Doğrusu, bilgi kaynağı olarak St. Antony's'e bel bağlamak zorunda değildim: *Novy Mir* efsanesi genel ilgiye o kadar hitap ediyordu ki sadece günlük gazeteleri bile okuyarak takip edebilirdiniz. Mayısın sonlarında İngiliz gazeteleri Tvardovski'nin *Novy Mir*'in yayın yönetmenliğinden istifa etmesinin istendiğini bildirdi, bu da anneme yazdığım gibi, Igor'un da dergiden ayrılmasının neredeyse kesinleşmesi ve Moskova'daki her şeyin gerginleşmesi manasına geliyordu.

Tvardovski ağustosta hâlâ hastanede-ydi. Igor, Volodya Lakşin

ile birlikte onu ziyarete gitti. İgor bu ziyareti bana anlatmadı, ama Tvardovski'nin günlüğünde kaydedilmişti. Ziyaret saatlerinden sonra gelmişlerdi, dışarıda küçük düşürücü biçimde kapıda bekletildiler, ancak Tvardovski öfkelenildiğinde girmelerine izin verildi. İgor'u "üzgün, ayık, yüzü darmadağın ve neredeyse her şeye tepkisiz" buldu, "her şeyden gına gelmişti zavallı adama." "Ayık" diyerek İgor'un içki içmemiş ve yanında hastayla paylaşmak üzere votka getirmemiş olduğunu kastediyordu, bu İgor'un da normalde uyduğu genel bir Sovyet alışkanlığıydı. Eğer Batılı standartlara alışmışsanız, İgor'un içkiyle ilişkisi tam bir bulmaca gibiydi. İşler kötü giderken değil de iyi giderken içki içmesi daha muhtemeldi. Daha sonraki yıllarında anladığım üzere, hiç içki içmediğinde umudunu kaybediyor demekti.

* * *

"Bu özel zamanda Rusya'ya gitmek zorunda olmam bir taraftan büyük talihsizlik" diye yazdım anneme. "Büyük talihsizlik" ve "bir taraftan" kelimelerini yan yana koymam garip titreşimler yayıyordu, belki sadece bazı açılardan büyük talihsizlikti ve benim açım onlardan biri miydi? Ama bu belki de durumu fazlasıyla rafine hale getirmektir. Annem ve ben içgüdüsel olarak tanımlayıcı ifadelerin hakkını verirdik. Rex, daha yeni Londra'da pahalı bir ev almıştı (benim kaparomla, onun taksitleriyle ve onun ismiyle); bahçesi, müzik odası ve doğacak çocuğun odasıyla tastamamdı, yeniden dekore edip sonrasında taşınmaya hazırlanıyorduk. Moskova gezimden vazgeçme sorusu gündeme geldi, ama ben buna karşıydım ve Rex, muhtemelen çok mutlu olmayarak, razı geldi. "Muhtemelen" diyorum, çünkü anımsayamıyorum, bu da konuyu pazarlık dışı olarak değerlendirdiğimi akla getiriyor. Yine de, eğer İgor'un duygularını pek fazla incitmeden Moskova gezimi iptal edecek bir mazeret bulsaydım, bunu yapmış olacağımı bekleyebilirdiniz benden. Ama böyle değildi. Sovyetler beni son dakikada geri çevirdi, ama bu gönülsüz çözümü, karar verme sıkıntısından kurtulma olarak kabul etmek yerine, hemen kararı tersine çevirmek üzere harekete geçtim.

Problem halihazırda verilmiş vizem değildi, Moskova Üniversitesi'ne yerleştirilmemdi, reddedilen buydu. Karar, alışılmışın çok dışındaydı ve British Council yorumlamakta güçlük çekiyordu. Ama hem vize hem de yerleştirmenin gerekli olduğu aşıkardı, bu nedenle SS *Maria Ulyanova* (Lenin'in kız kardeşinin

adını almıştı) eylül başında demir aldığında, aynen *Baltika*'nın 1965'te yaptığı gibi bensiz demir aldı. Belki de bu hatıra, geri çevrilenin kabulünü dayanılmaz kılıyordu, ama daha da fazlası Moskova hâlâ hayatımın merkezinde yer alıyordu ve ne olursa olsun oraya gitmek istiyordum. British Council daha önce böyle bir kararın tersine çevrildiğini hiç görmemişti, ama ben bir tane istisnai sonuç elde etmeye kararlıyım. Şöyle akıl yürütüyordum: Eğer beni kara listeye alan KGB olsaydı, daha erken safhalarda vize almama engel olur ya da British Council'ın atamasını durdururdu. Sorun Moskova Üniversitesi'nden kaynaklandığından, muhtemelen altında Ovçarenko vardı. Kötüye giden politik ortamda, tezimin yayınlanması durumunda, resmi danışmanım olduğu için başının derde gireceğinden endişe ettiğini varsayıyordum. Geri dönüşümü engellemek hem önleyici bir darbe hem de kendi ismini benden ayırıştırmanın yolu olacaktı. Bu yüzden sadece ayırıştırmanın bir işe yaramayacağını göstererek Ovçarenko'nun fikrini değiştirmeye ihtiyacım vardı. Karar verdiğim yol bir çeşit şantajdı ve anneme yazdığım mektupta da görülebileceği üzere bunu düşündüğüm için kendimden çok memnundum. Geriye dönüp baktığımda, bunun ahlaki bir kınamayı hak ettiğini hissediyorum, ama aslına bakılırsa kendimden şimdi bile çok memnunum. Sinsi ama zekice bir hamleydi.

Ovçarenko'ya sağduyulu ama dostane bir mektup yazdım, onun Moskova Üniversitesi adresine ve düşünebildiğim tüm resmi Sovyet kurumlarına birer kopya gönderdim. Mektubun altına tüm bu kurumları titizlikle listeleyerek, Moskova'ya Lunaçarski üzerine daha derin araştırma yapmak üzere dönme planlarımda üzücü bir aksama olduğunu, ama şu ana kadar tüm çalışmalarımı okuduğu ve onayladığı göz önüne alındığında hatanın düzeltilmesinde ona güvendiğimi söyledim. Bu söylediğim, tezimi Ovçarenko'ya göstermeye bile çalışmadığımdan, tamamen yalandı; okuyan ve onaylayan Ovçarenko'nun düşmanı Igor'du. Fakat sonuçta resmi danışmanım olduğundan, bunu tamamen inkâr edemiyordu, çünkü tezimi okumayı istemiş olması ve son ziyaretimde ona mutlaka göstermiş olmam gerekiyordu. Öyle düşünüyordum ki, benimle ilişkisi yüzünden mimlendiğini anladığı anda, omuzlarını silkip pes edecekti.

Dikkate değer biçimde, tam da böyle oldu. Yaklaşık iki hafta sonra British Council, Moskova Üniversitesi'nin direncinden vazgeçtiği ve beni kabul etmeye hazır olduğu yönünde bilgilendirildi. Emin olmak gerekirse, tam on aylığına değil ama Moskova'ya

vardıktan sonra uzatmak için pazarlık şansımın bulunduğu beş ay için. Mutlak başarı sonrası, mutluluktan uçuyordum. “Moskova için çok tuhaf ve alışılmadık bir şey” diye böbürlendim anneme, “herkes şaşırmış ve etkilenmiş durumda, ama bu onun için neler yapabileceğimin de bir göstergesi.” Bununla, tabii ki Rex’le gelecekteki mutluluğumuzu hiç tereddüt etmeden ertelemiş olmamı kastediyordum. Beş ay sonra uzatma için başvurma konusunda emin değildim, şöyle devam ediyordum: “Çünkü bana bursu vereceklerinden eminim ve bu, Muswell Hill’deki koca evde yalnız yaşayacak Rex için oldukça berbat bir durum.” Doğru, böyle olabirdi. Uzatma konusunda esneklik payı bıraktığıma eminim. Ama burada, çok kısa bir an için bana yabancı bir benliğin pırlırtısını görüyorum, dünyayı kendi istiridye kabuğundan ibaret sanan biri. Bu kişi yazışmada bir daha ortaya çıkmıyor.

5 Ekim’de beş ay geçerliliği olan bir vize ve aynı dönem için Moskova Üniversitesi’nden bir atamayla yola çıktım. Bu sefer British Council beni uçakla gönderdi ve Sheremetyevo Havaalanı’na indiğimde İgor’u, “Üret” yazan bir minibüsün içinde beni bekler buldum. Bunu daha önce hiç yapmamıştı. Ekstra gelir cazibesinin işten kaytarmak için cesaretlendireceği inancıyla özel ya da ticari olsun, yoldan geçen arabaları el kol hareketleri yaparak durdurup seni bir yere kadar götürmelerini istemek standart Moskova pratiklerinden biriydi. Benim ya da İgor’un alışık olduğumuz türden bir hareket değildi, bu yüzden İgor’un jestinin muhteşemliği karşısında şaşkına dönmüştüm.

Moskova Üniversitesi yurdunda, iki kat aşağıdaki odam ve yeni komşum dışında her şey hemen hemen önceki gibiydi. Lida önceki komşularıma göre büyük bir ilerlemeydi. Anneme yazdığıma göre, “zeki, arkadaş canlısı, temiz, fazla soru sormayan” biriydi. Rusya’nın güneyinden, Stavropol’den bir son sınıf öğrencisiydi (bu, Gorbaçov’un şehriydi, ama o zamanlar Gorbaçov’u kim duymuştu ki?) ve mezuniyet yaklaştıkça, geleceği düşünür olmuştu. Adını koymak gerekirse evlenebileceği, Moskova’da ikamet izni olan birini arıyordu. *Perspektivnyi* –iyi bir istikbal– kullanmayı ondan öğrendiğim, halk diline ait bir kelimeydi; özellikle erkeklerin durum ve meslekleri için kullanılıyordu. Rex bir *perspektivnyi* idi mesela. Lida’nın erkek arkadaşlarını hiçbir zaman görmedim, çünkü yurttta yaşamıyorlardı ve Moskovalı ideal kocasını buldu mu, bilmiyorum. Umarım ki bulmuştur. Çay yapraklarından fal bakardı ve pek çok zaman gelecekle ilgili acı acı konuşurdu: “Büyük bir aşk değil tabii ki”, ondan pek çok kez duydu-

ğum cümleydi, kaçınılmaz olarak “ama”yla devam ederdi faydalarını değerlendirirken. Komşum olduğu için, hakkımda bir rapor hazırlayacağını farz ediyordum, ama onunla bir anlaşmaya vardık (keşke konuşmadan bunu nasıl başarabildiğimizi anımsasaydım). Hayatımla ilgili bazı ilginç kısımları ona anlatacaktım ve o bunun karşılığında, raporunda benim hakkımda güzel şeyler yazacak, tamamen masum ve zararsız olduğumu belirtecekti. Bir nedenle, sanki gerçekten de masum değilmişim gibi, bu gerekli bir aldatmaymış gibi görünüyordu, ama Sovyetler Birliği’nde işler böyleydi. Lida’nın iyi huylu alaycılığı ve bir gözünün hep fırsat kolluyor oluşu bana uyuyordu. Oradan ayrıldıktan sonra görüşmemiş olsak da ondan hoşlanıyordum. Galya’nın Horst Bott vaka-sında yaptığı gibi, benim için berbat tuzaklar kurmayacağına güveniyordum ve yapmadı da.

Ovçarenko ile ilk buluşmamızın tadını çıkardım, kısmen zafer hissinden ötürü, kısmen de çok iyi karşıladığı için. İşe benim adıma karışıp yardımcı olduğu için ettiğim teşekkürleri alçakgönüllülükle kabul etti ve mektubumu alır almaz Moskova Üniversitesi yetkililerine koşup adaylığımı savunduğunu anlattı. Buraya gelişime gerçek engelin bizzat British Council’den geldiğini öğrendiğinde ne kadar şaşırdığını hayal edin! Bu tipik yozlaşmış kapitalizm manevrasıyla beni destekler görünürken Sovyetler’in engellediğine inanmamı istemişlerdi. Ama onun müdahalesiyle komplo önlenmişti. Ovçarenko, katıksız ve inanılması güç bir yalanı yüzü kızarmadan söyleyebilecek türde bir hilekârdı (buna rağmen taslağımda okuduğu yalanım düşünüldüğünde, belki ben de yüksek ahlak yolunu tutmuş olduğumu iddia edemezdim). Ona güvenebileceğimi bildiğimi söyleyerek, sıcak biçimde hızlı çözümü için teşekkür ettim. Ovçarenko, hakkımda *Sovetskaya Rossiya*’da çıkan makaleden bahsetmedi. (Bunu kimse yapmadı. St. Antony’s istihbaratçıları dışında makaleyi başka birinin okuduğuna dair tek işaret, o sonbahar durup dururken az kullanılan Moskova Üniversitesi adresime, kendisi de Lunaçarski araştırmacısı olan Saratov Üniversitesi rektöründen gelen gizemli mektuptu. Çalışmamla ilgili, *Sovetskaya Rossiya* makalesine dolaylı imalar da içeren ılımlı eleştiriler yapıyor, ama aynı zamanda takdirlerini sunup bağlantılarımla ilgili yardım ricasını ifade ediyordu.) Ovçarenko, geçen sene yaptığı gibi, itiraz etmeden Parti Arşivi’ni hariç tutup Devlet ve Edebiyat Arşivi’ni dahil ederek planımı imzaladı; ama sonuçlar neredeyse aynıydı; izin vermede gecikmeler ve içeri girdiğimde zayıf seçenekler.

İgor'un, kabul ediliş efsanemde kendi arka plan hikâyesi vardı. British Council'in benimle ilgili kararı değerlendirme aşamasındayken (muhtemelen yazın, Moskova Üniversitesi'nin yerleştirme konusu ortaya çıkmamışken), Parti Merkez Komitesi'ne çağrılmıştı. Aslında bunun KGB'nin bir çağrısı olduğunu söyledi, davetin gerçekleştiği yer Eski Bolşevik kimliğine hürmettendi. Ona, eğer gelmeme izin verirlerse, sorumluluğun onun üzerinde olacağını söylemişlerdi: Yanlış bir adım atacak olursam, kişisel olarak sorumluluğu üzerine alıyor muydu? Yanıtı evetti. Bu konuşmaların kati surette gizli kalması gerektiğini söylediler ona; hiçbir durumda haberim olmamalıydı. İgor, tabii ki, keyifle aktardı. Ama izlendiğim konusunda uyarılmış olduğumuzdan, bana kendi talimatlarını verdi: Kurulu arkadaş çemberim dışında sosyalleşmek yoktu, arkadaş olmak isteyen her yeni tanıdık İgor tarafından temize çıkarılmalıydı. Bu koşulları tereddüt etmeden kabul ettim. Bir yandan, Moskova'da normalde görülen arkadaşlık geleneklerinden çok da farklı değildi öne sürülen koşullar. İlk girdiğin aile çemberine sadakat şarttı ve bunun dışına çıkmak, en zararsız sosyalleşme türleri bile, hafifmeşreplik olarak değerlendirilirdi.

Bunlar olurken, Rex'in de eski Avustralyalı bohem alışkanlıklarına döneceğim endişesiyle, yeni arkadaşlar edinmeme kendi yönünden itirazları vardı. Anılarımda yer ettiğine göre, bunu da açıkça kabulleniyordum, çünkü hayatımı değiştirmek, Rex'in yönlendirmesi altında yeni bir kadına dönüşüp banliyöde yaşayan İngiliz bir kadın ve anne olarak sonsuza dek mutlu yaşamak umuduyla her konuda onun liderliğini kabul edeceğime dair bir karar vermiştim. Tabii ki bu, Muswell Hill'i bırakıp Moskova'ya gitme kararlılığımın pek örtüşmüyor ve ona yazdığım (bu hatıraları yazmam için bana nazikçe iade ettiği) mektuplarda kendimden beklediğim itaatkâr tavrın olmayışı beni daha da fazla şaşırttı. Mesela, Moskova'ya varışından kısa süre sonra yeni bir arkadaş edindiğimi iletmişim: İngiliz değişim öğrencilerinden, kadın olduğundan kabul edilebilir olan Margot Light ve oldukça ığneleyici biçimde ekliyorum: "Sonuçta Moskova'da bazı arkadaşlar edinmeliyim, ama seninle İgor Aleksandroviç arasında kaldığımdan seçimimin çok sınırlı olduğunu hissediyorum... Tanrı'ya şükür ki kemanımı getirmişim." Bunun anlamı yalnız gecelerimde yapacak tek şeyim olduğuydu. Ama doğrusu bu gelişimde hiç keman çalmadım, bir önceki uzun süreli gelişimde de çok nadiren elime aldığım kemanı yine yanımda getirme zahmetine katlandığıma şaşıyorum. Kısa süre sonra ortaya çıktı ki, yalnız bir ak-

şamım pek olmayacaktı, çünkü kısa süre içinde, Güney Afrikalı bir dilbilimci (daha sonra uluslararası ilişkiler uzmanı) olan ve o günden sonra hep arkadaşım kalan Margot ile vakit geçirme alışkanlığı edinmiştim.

İgor yeni insanlarla tanışmam konusunda koyduğu yasak meselesinde çok ısrarcıydı. Rex'e yazarak (bir sebeple kısmen Rusça yazıyordum, İngilizlerin mektuplarımı okuduklarından mı endişe ediyordum?), İgor'un tanıdık çemberimi genişletmemem gerektiği, çünkü bunun hem kendim hem de onlar için özellikle de liberal entelijansiyeyle geliyorlarsa tehlikeli olacağı yönündeki "son derece katı uyarısını" aktardım. "Bu benim için sorun değil" diye yazdım. "Hiçbir zaman [Sovyet] liberallerle bir araya gelmedim ve buna özel bir ihtiyaç da duymadım" ama kendi uyarımı ekledim: "Geldiğinde mektupta yazdığım tüm kuralları aklında tut." Rex, aralık ayının ikinci yarısında iki haftalık bir gezi planlıyordu ve bu, her ne kadar hoş gelmişse de, hayatı oldukça karmaşık hale getirdi. Londra'nın önde gelen ekonomi gazetelerinden birinde gazeteciydi, yani Sovyetler'in bakışıyla olunabilecek en üst derecede kapitalistti ve daha da fenası, askerlik görevi sırasında Rusça öğrenmek üzere buraya gönderilmişti (açıkça bir istihbarat görevlendirmesi) ve ayrıca yabancıları tanıyan liberal Sovyet entelektüeller arasında kendi bağlantıları vardı. "Yeni yıl kutlaması için ne yapacağız?" diye yazdım telaşla. İgor'un tereddütle baktığı liberallerden biri, bizi daçasına çağırmıştı. İgor'un, besbelli pratikte az ya da çok Rex'i de içeren yasağı ışığında bu uygunsuzdu, buna ek olarak daçalar, yabancılar için geçerli olan kırk kilometre limitinin dışında yer alıyorlardı, yani teoride (her ne kadar git-tikçe daha çok delinse de) sınırların ötesindeydi. Mektuplarımda dolambaçlı yollardan anlattığım üzere, üzerimdeki KGB ilgisinin işaretleri vardı. Bir olayda, geç saatte dışarı çıkarken, İgor'un evinin merdiven boşluğunda saklanan genç, üzerinde kemerli yağmurluğu olan bir adam yaklaştı bana. Sarhoş ya da potansiyel tecavüzcü değil de sadece KGB'den bir adamın olması oldukça rahatlatmıştı beni. İyi görünümü, nazik davranışları ve hemen Ortadoğu politikaları üzerine konuşmaya başlamasından bunu hemen anlamıştım. Ortadoğu ya da herhangi bir politikanın ilgimi çekmediği konusunda onu ikna ettim, fakat otobüsüne giderken yolda bana Kiev tren istasyonunun dışındaki tekinsiz meydan boyunca eşlik edebilirse çok minnettar olacaktım. Bunu yaptı, otobüsüm geldiğinde birbirimize nazik şekilde veda ettik ve bu onu son görüşüm oldu. Daha önce yaklaşanların aksine, ismini ya da

kişisel bilgilerini vermedi; gizlenme çabası yoktu, daha çok gözlem altında olduğuma dair açık bir mesajdı.

Her tanıdığım yeni Rus'u görevmiş gibi İgor'a bildirdim ve bir süre sonra bir rutinin farkına vardım. Tanıdık kadınsa, hiç problem yoktu. Eğer erkekse, değişmez biçimde onu bir daha görmememi söylüyordu. İgor'un bakış açısından güvenlik değerlendirmelerinin ötesinde bir şeyin olduğunun farkına vardım, ama rahatsızlık duymaktan çok, uygulandım. O zamanlar ne düşünüyordusam, İgor'un denetimine karşı Rex'e olduğumdan daha yumuşak başlıydım. Ama İgor'a karşı bile gergin olabiliyordum. Beni evine davet eden ve Moskova'da yediğim tek taze balığı pişiren yeni tanıdığımdan epey bir süre kadar ona bahsetmedim, buna rağmen eminim ki bu olay karşılıklı anlaşmaya varmamızdan önceydi. İki kişilik, hoş bir akşam yemeği idi ve bu sadece balık güzel olduğundan değildi. Adam hoştu ve bana asılmadı, ama oldukça üzgün halde babasının KGB'de büyük bir adam olduğunu, bu nedenle onu tekrar görmek istemeyebileceğini söyledi. Bu tür açıklamalar konusunda normalde budalaca davranırdım: *Bu zavallı adamı ebeveynleri yüzünden nasıl cezalandırabilirim ki, onu daha tanımadan yakınlarına bakıp nasıl reddederim...* Ama bu, bana onu bir daha görmemem gerektiğini söyleyen İgor'u etkilemedi ve ben de onu görmedim. Başka bir red de İngiliz arkadaşlar vasıtasıyla tanıştığım Yahudi entelektüellerin oğlu için geldi. Her ne kadar İgor aileyi tanıyor ve ara sıra onlardan bana bahsediyor olsa da... Baba, Stalin'in son yıllarındaki Yahudi karşıtlığının kurbanı olmuştu. Oğulları yasaklı listede mi diye sordum ve İgor kararlı bir şekilde evet dedi ama Rex'e yazdığım üzere, o an oldukça sarhoştı ve açık bir kişisel kıskançlık söz konusuydu ("Tabii ki seninle sevişmek istiyor" onun gerekçesiydi, bunun doğrudan güvenlikle ilgisi olmaması bir kenara, doğru da değildi).

1968'de ilişkimizde yeni bir unsur daha çıkmıştı: Benim yanımda içmesi, kıskançlık gösterişi gibi iyiden iyiye öne çıkıyordu. Rex'e elimde kitabımın bir taslağıyla, "tamamen akademik sebeplerle" İgor'a gittiğim berbat akşam hakkında yazdım. Oraya gittiğimde İgor ve (Tvardovski hariç) *Novy Mir*'den birtakım iş arkadaşları "özel bir kutlama yapıyor ya da sabahlıyorlardı" ve hepsi de fena halde sarhoştı.

Hoş karşılanmamam değildi sorun, tam tersine... [İgor] Sen, diğerleri ve daha da kötüsü kendisiyle bağlantılı olarak beni anlatmaya başladı ve genel olarak Yeats'in son dönem şiirlerinde-

ki gibiydi [yani genç bir kadını arzulayan yaşlı bir erkek]. Raisa İsaevna'nın orada bulunması da epeyce şaşırtıcıydı; iyi davrandı, hatta bana açık teklifi karşısında bile. İgor'un benim çalışmalarımın bu alanda herkesinkinden çok daha iyi olduğunu söylemesi üzerine, iş arkadaşlarından biri 'ondan çok hoşlandığını biliyorum' dedi [*ia znaiu, chto vy ochen' liubite*-mektupta Rusça yazmışım], bunun dışında nazik olsa da bu hiç hoş değildi. Çok rahatsız oldum. Tüm bunların üstüne düşmanca davranışlarda bulunan yabancı karşıtları da vardı. Rezalet.

"Bunun dışında nazik" dediğim kişinin Volodya Lakşin olduğunu düşünüyorum. Kendisi İgor'un bana karasevdasına ilişkin tüm *Novy Mir* grubunda ortak olduğunu düşündüğüm bir duyguyu paylaştı, bavulunda ne olduğu bilinmeyen bir yabancı, tüm ekibi riske atıyordu. Beni Tvardovski'den uzak tutmak konusunda çok dikkatliydi, *Novy Mir*'de beklenmedik bir anda görüldüğünde beni iteleyerek bekleme odasına soktular ve hatta İgor bile Tvardovski etraftayken ortalarda görünmememin daha iyi olduğunu tamamen kabulleniyordu. Böylece Max'ın mesajını ona hiç ulaştıramadım, ama isteseydim mutlaka yapardım.

Söz ettiğim akşam beni özellikle rahatsız etmiş olmalıydı, çünkü Rex'e yazdığım bir sonraki mektupta konuya tekrar dönmüşüm:

Rusların içki içmesinden bıktım. Buna benzer durumlar olmuştu önceden, neden bu kadar alındığımı bilmiyorum. [İgor] Senin rakibin olduğu fikriyle çok meşguldü. Alex'in yakışıklı olduğunu söyledi (onun gerçekte olduğundan çok daha iyi bir fotoğrafı vardı) ve Saşa'nın da budala olduğunu [oğlu değil, erkek arkadaşım olan]. Sürekli yüksek sesle tekrarladığı, gece orada kalmam teklifinden ötürü, o, Raisa İsaevna ve Saşa'sı adına çok mahcup oldum. Kapalı davetleri görmezden gelmek ayrı bir şey ama [açık olanları] reddetmek bambaşka.

İgor'un içmesinden bıkmıştım ama olaylardan bir tanesi değer verdiğim bir anıya dönüştü. İgor babama çok ilgi duyuyordu ve onun hakkında daha fazla şey bilmek istiyordu; hatta zayıf İngilizcesine rağmen ben yokken babamın çalışmalarını araştırmak için Lenin Kütüphanesi'ne gitmişti. Babamın çalışmalarının kopyalarını getirmemi istedi benden, ben de yaptım (*Short History of the Australian Labor Party* / Avustralya İşçi Partisinin Kısa Tarihi ve *The British Empire in Australia* / Avustralya'da İngi-

liz İmparatorluğu] ve kararlılıkla tümünü okudu. Görünen o ki, tezimle cebelleşmesi İngilizcesini ilerletmişti. Ondan sonra babamın bir fotoğrafını istedi. Onu kendisi gibi, ayrıcalıklı insanları hor gören ve içgüdüsel olarak çoğunlukla alaycı bir tavırla otoriteye meydan okumaya meyilli, solcu ve yarı Marksist bir tarihçi gibi görüyordu; tüm bunların üstüne babam gibi içki içen bir adamdı. Kısaca, benzer bir ruhtu. Ve ölüydü, bu da babamı, 1930'ların terör ortamında kaybolan, geride kalan öksüz çocuklarına babalık etsin diye ona bırakan arkadaşlarıyla aynı kategoriye sokuyordu.

İgor açısından, babamı düşünüp resmine bakması düş âleminde tuhaf bir sıçrayışa yol açtı, tabii ki alkolün etkisi altındayken. Sanki babamı kanlı canlı tanımış, hatta yakın arkadaşlarım, kol kola giren yoldaşlarım gibi konuşmaya başladı. Babam, İgor'un ayılmaya yakın rüyasında, beni İgor'un himayesine bırakarak, Büyük Temizlik'e kurban gitmişti. Bu beni çok duygulandırmıştı; beni Rusya'da evimdeymişim gibi hissettirmek için yapılmış mükemmel bir jestti. Alternatif bir evrende, babama bunu keşke anlatabilseydim diye düşündüm, İç Savaş'ta eski bir Bolşevik ve savaşçı olduğunu ve 1937'de yere serildiğini.

Sonbaharın büyük olayı, Lunaçarski'yi anma etkinliğindeki bildirimdi. Bu toplantılar her sene Lunaçarski'nin ölüm yıldönümünde düzenleniyordu. İrina, tüm *Lunaçarski-bilimi* alanını kontrol altına alma hedefiyle, etkinliğin oldukça aktif katılımcısıydı. İgor, geçmiş iki senede olduğu gibi genellikle etkinliğe katılmayı reddediyordu; İrina da öyle ya da böyle, gelirse Ovçarenko gibi kişilere fena halde kaba davranma ihtimali yüksek olduğundan, buna ses çıkarmıyordu. Bu yıl, etkinliğin organizatörlerinden biri bana karşı oldukça iyi niyetli davranan, edebiyatçı Nikolay Trifonov'du. Şimdi doktorası olan gerçek bir akademisyen olduğumdan, bildiri sunmak üzere davet edilmiştim. Trifonov, Lunaçarski'nin edebiyat çalışmaları üzerine büyük bir bildiri sunacak ve ben de fazlasıyla Sovyet olan "A.V. Lunaçarski-İlk Eğitim Komiseri" başlıklı küçük bir sunuş yapacaktım (en fazla otuz dakikalık). Bu başlık tartışma konusundan çok bir olayın raporu gibi geliyor, diye şaka yaptım Rex'e, ama Sovyet akademik çalışmalarının çoğu böyleydi. Resmi ortamlardan nefret eden İgor, bir çalışma sunacak olsam da, başlangıçta "orada karşılaşabileceği insanlar nedeniyle" gelmeyeceğini söyledi, ama sonra fikrini değiştirdi.

Bu benim Rusça yapacağım ilk akademik sunumumdu (Ov-

çarenko olmadığından, 1966-67 ziyaretimin sonunda Felsefe Fakültesi'ne sözlü raporumu bile sunmamıştım) ve sunumla birlikte epey sıkıntı yüklendim. "Lunaçarski çalışması Sovyet klişelerinin akışkanlığı içinde kendi kendini yazıyor" diye yazdım Rex'e, gramerim Rusçaya ne kadar da dalmış olduğumu gösteriyor. "İngilizce yazıp sonrasında çevirmek fazlasıyla imkânsızdı, diye düşünüyorum, çünkü kişi Sovyet fikirlerine İngilizce sahip olamaz. Umarım ki İgor uzak durur." Bir hafta sonra, "Lida (çalışmada) üslup açısından düzeltmeler yapmak için saatler harcadı; şimdi de İgor taktik açıdan üzerinden geçiyor. İrina ise tek yapmam gerekenin kalpten konuşmak olduğunu söylüyor. Ayrıca Trifonov'un da ön sansüründen geçmesi gerektiğini düşünüyorum." Sonunda, İgor (gururla) geldi, İrina ve içinde Lunaçarski araştırmacılarıyla eski Narkompros çalışanlarının da olduğu geniş bir seyirci topluluğu da öyle. Ovçarenko'nun gelmemiş olması dikkat çekiyordu. Komşum Lida'yı, hem KGB raporuna yazacak bir şeyler vermek için hem de kişisel bir eğlence yaşasın diye çağırdım.

Rex'e verdiğim bilgiye göre "Bildiri bir başarıydı; iyi kotarılmıştı [ve] saldırıya uğrayacak boşluklar yoktu" ve hem İrina hem de İgor memnundu. Sonrasında harika bir Sovyet tartışması oldu, kırılması mümkün olmayan Sovyet uyumu hakkındaki Batılı genellemeler karşısında havlu atacağınız türden bir tartışma. Tutkulu destekçilerim vardı. "Sheila [yakın ve cüretli bir ifade, ama bir yabancı olarak soyadım yoktu] bizim mucizemiz" dedi Lunaçarski'nin komiserliğinden eski bir çalışan. Benden genellikle fazla hoşlanmayan, genç Lunaçarski araştırmacılarından biri bile "profesyonel tutarlılığın alıp onu götürdüğünü" ve çalışmanın harikulade olduğunu söyledi. Ama eleştiriler de vardı, genç ve deneyimsiz olduğuma dair uzun ve daldan dala atlayan bir konuşma yapan ve İgor'un himayesinde olan kadınlardan birine (İrina "bir felsefe doktoru!" diye bağırdı) göre durum kendisini (olumsuz) olarak açıklıyordu zaten. Lunaçarski'nin belli ki finansal ve yönetsel asistanı olan yaşlıca tuhaf bir adam ayağa kalkıp "fanteziler kurma konusunda dikkatli olmamı" söyledi. Toplantı başkanı yorumun uygunsuz olduğunu söylemek için araya girdi ve İrina yüksek sesli bir fısıltıyla adamın şapşal olduğunu homurdandı. Sovyet toplantılarında her zaman biraz deli ya da en azından duygusal açıdan gerilimli birileri olurdu, bu da bir istisna değildi. İrina'nın yüzünden, dostu olduğunu ve ona düzgün davranmam gerektiğini okumasam düşmanca algılayabileceğim,

Narkompros'ta çalışmış yaşlı bir adam ayağa kalkıp, uzun ve heyecanlı bir konuşma yaptı. Konuşmasının sonunda titriyordu ve nefesi kesilmişti, ona yakın oturan Lida, bir hap çıkarıp yuttuğunu görmüştü. (Tahminen kalp problemi vardı, onun yaşındaki Sovyet erkeklerinde çok yaygındı.) Yerine oturdu ama sonrasında tekrar ayaklanıp ipe sapa gelmez sözleri nedeniyle özür diledi (dostane “Hayır, hayır” haykırılarıyla karşılandı).

Düzenli tartışmaların ardından, herkes birbiriyle kaynaştı ve olaylar biraz tuhaflaştı. “İnsanlar sürekli elimi sıkmak için geliyor ve kaç yaşında olduğumu soruyorlardı... Narkompros'tan olan adam utangaç ve titrek halde yanaşıp, “beni gelip görmek istediğini söylediler” diye mırıldandı. (Birkaç hafta sonra gidip onu gördüm. 1920'lerde Komsomol taraftarı olduğu ve bir yabancı olarak o öncü yılların heyecanını takdir etmediğimi düşündüğü ortaya çıktı.)

Telefonunu not alırken, onu görmek istediğimi “söyleyenlerin” kim olduğunu düşünüyordum, bana saldıran tuhaf adam elimdeki kalemi alıp numarasını kendi yazdı. Sonra gidip, Lida'yı bir köşeye çekerek ona Lunaçarski'nin tek gerçek sekreterinin kendisi, diğerlerinin ise sahte olduğunu söyledi. Lida geceden bütünüyle çok etkilendi.

* * *

Bu sırada Rex, Londra'da Muswell Hill'deki evimize taşınmaya hazırlanıyordu. Moskova'ya getirdiklerim dışındaki tüm dünyevi varlığımı ona bırakmıştım ve kasımda giysilerimin bir kısmını atmamızı önerdi. Kötü giyindiğimi ve modaya daha uygun bir imajla yenilenebileceğimi düşünüyordu; genel olarak anlaşmamızın doğasında, eskisinden her konuda tümüyle farklı, “Yeni Bir Hayat” önermesi bulunuyordu ve ben de (Moskova kısmı hariç) hayatımdan öylesine hoşnutsuzdum ki, ona uydum. Aslında kıyafetlerimi ya da varlığımı, bir tarihim olduğunu kanıtlayan şeyleri atma fikri beni dehşete düşürmüştü ama akılsızca hemen karşı çıkmadım. Birbiriyle çelişen iki yanıt verdim, ilk olarak Rex'e en azından ben dönene kadar eşyalarımın sahip çıkmasını önerdim (“Geçmişime fevkalade bağlı değilim, ama bu duygudan çok da uzak değilim”) ve sonra geri adım attım (“ikinci kez düşündüm de, sık olmadığını ve bana yakışmayacağını düşündüğün sürece, eğer istiyorsan onları atabilirsin”). Tümünü attı. Şoke olmuşum

ama işi hafife almaya çalıştım: “Senin otoriter kişiliğini anlattığımda insanlar güldü. Senin karar adamı olduğunu söyleyen İgor Aleksandroviç bile” diye yazdım. “Peki, tamam” diye sonuca bağladım, “ama arada beni de atma lütfen.” Son yorum oldukça ileri görüşlüydü.

Rex aralık ortasında turist vizesiyle iki haftalığına geldi. Onu, benim o günden bu yana itici bulduğum Hotel Ukrayna'ya yerleştirdiler (ama dürüst olmak gerekirse, öncesinde de hilkat garibesiydi). Rex'in odasının bulunduğu katta görevli olan kadını aşmada çok sıkıntı olduğunu anımsıyorum ve tabii o da Moskova Üniversitesi yurduna giriş kartı olmadan içeri alınmıyordu. Yeni yılı liberal entelektüellerin daçalarında değil, onlarla Moskova'da – pek çok insanla, içki ve baladlar söyleyen gitarist bir şairle– kutladık. Rex'e söylenecek doğru türde şeyleri tasarlarlarken –yani klasik bir şeyler–, ona gelecektekilerin ilki olan bu yeni yılda birlikte olmamızın ne kadar da güzel olduğunu söyledim. Söylerken kulağa tamamen yapmacık geliyordu, ama bu, söylediğimi kastetmediğim, ya da en azından kastetmeyi kastetmediğim anlamına gelmiyordu. Rex, yapmacıklığa takılmadı, sadece beti benzi attı. Sonuçta onun fikri olan bu burjuva evliliğine kıızıyordum.

Rex'i İgor ve İrina'yla buluşmaya götürdüm. Naziktiler, ama ondan hoşlanmadıkları izlenimine kapıldım, hoşlanmaya meyilli de değillerdi. Rusça konuşabilmesi avantaj olmalıydı ama öyle görünmüyordu. Belki de kıyafetlerimi atma hikâyesinin o kadar da komik olmadığını düşünüyorlardı; belki istihbarat bağlantıları olduğundan şüpheleniyorlardı. Rex yanında pahalı bir gazeteci kamerası getirmişti, İgor'la benim, gerçekten de çok güzel fotoğraflarımızı çekti. Ben de onunla İgor'un bir resmini çektim, aralarındaki gerilim alanını yansıtmaya açısından bu da güzel bir fotoğraf olmuştu. Neden İrina'nın evinde fotoğraf çekmedi bilmiyorum. Eğer doğru anımsıyorsam, İrina bir ebeveyn için doğru şeyi yaparak ona gelecek planlarını ve maddi durumunu sordu. Onun Rex'i dünyevi bir adam olarak sunduğum için takdir edeceğimi düşünmüştüm –sonuçta beni sürekli daha maddi olmak için zorluyordu– ama bu özellik onu sadece şüphelendirmiş görünüyor. Ya da belki, eğer sene 1937 olsaydı ve ebeveynlerinin tüm arkadaşları halk düşmanı olarak tutuklansaydı, Rex'in, Rafayel Nayumoviç'in yaptığını yapıp, bana destek olacağına ikna olmamıştı. Ama yıl 1937 değildi.

Rex ve kendim için gündemde olan cüretkâr (Sovyet şartlarında bu, tabii ki, cinsel değil, politik anlamda demekti) bir oyun

olan Mihail Şatrov'un *Bolşevikler*'i için bilet temin etmiştim. Oyunun iyi ya da kötü olduğunu söyleyemeyeceğim, çünkü sonunu getiremedim. Ne ondan önce ne de sonrasında deneyimlemediğim, başıma hiç gelmeyen bir şey oldu bana. Üzerime birden son derece tuhaf ve tarif edilemez bir his geldiğinde, oturmuş oyunun ya da ikinci yarının başlamasını bekliyorduk. Korkunç bir şey olacağını ve hemen tiyatrodan çıkmam gerektiğini biliyordum, bu yüzden tek kelime etmeden gözlüğümü çıkarıp Rex'in eline verdim ve insanların bacakları üzerinden tırmanarak koridora çıktım. Koridorda attığım birkaç adımın ardından bayıldım, ama tekrar ayağa kalkmayı başardım ve tekrar bayılmadan önce kapıya kadar ilerledim, bu sefer beş dakikadan fazla bilincimi kaybettim. Kendime geldiğimde Rex ve ambulans gelmişti. Sağlık görevlisi beni ayağa kaldırmak için bir kafein iğnesi yaptı; iğnenin ucu öyle kördü ki oldukça acılı oldu bu. Beni hastaneye götüreceklerini ya da en azından eve kadar bırakacaklarını varsaymışım, ama Rex'e beni metroya götürmesini ve eve vardığımdan emin olması gerektiğini söylemekle yetindiler. Ne olduğunu sorduğumda, kalp krizi (*infarkt*) geçirdiğimi söylediler. Rus arkadaşlarım, özellikle de erkekler, sürekli geçirdikleri kalp krizlerinden bahsediyorlardı, ben de her ne kadar İngilizcede kalp krizi için aynı kelime kullanılsa da, burada çok daha gevşek biçimde kullanıldığını düşünmeye meyilliydim. Bunu yıllarca Rusya'da sağlık durumlarını ne kadar abartabildiklerine dair bir hikâye olarak anlattım. Açıkçası ambulans görevlileri İngilizce karşılığıyla kalp krizi geçirdiğimi söylüyor olamazlardı, aksi takdirde beni eve metroyla göndermezlerdi ki. Bu nedenle, 2000'li yıllarda Avustralyalı bir doktor EKG'mi çekip, yıllar önce geçirmiş olduğum bir kalp krizinin ipuçlarını bulduğunda bu benim için bir sürpriz olmuştu: 1970'lerde bu tür bir olay yaşamış mıydım? Moskova'daki o gece, sözcüklere daha çok güveniyor olmalıydım. Her halükârda, Rex beni yurda metro ve otobüs kullanarak götürdü. Oraya vardığımızda, görevliyle önlenemez tartışmayı yaşadık, kalp krizi kurbanı birine eşlik ediyor olsa bile, giriş kartı olmayan kişiyi içeri alamazdı. Sonraki gün, ya da en azından birkaç gün sonra hayat normal seyrinde devam etti.

* * *

Tezim Cambridge Üniversitesi Yayınları tarafından basılmak üzere kabul edildi (*Halk Eğitim Komiserliği* adıyla 1970-71 k-

şında çıktı) ve bu Moskova ziyaretim sırasında zaten baskı aşamasındaydı, ama yazın yazdığım girişi ve birinci bölümü revize etmem hâlâ mümkündü. Yeni bölümde Lunaçarski ve iş arkadaşlarının çok canlı tasvirleri vardı (tarzım belki de bir gazeteciy-le yaşadığım ilişkiden etkilenmişti) ve tonum St. Antony's'de Lunaçarski üzerine ilk yazdığım (yayınlanmamış) makalelerden bir dereceye kadar farklıydı, ümitlerin önlenemez kırılışının yanı sıra daha az alay ve devrime daha çok merhamet vardı. Benim için bu hissi aktarmak çok önemliydi, ama bir hayli debelendikten sonra bunu kendi sözlerimle yapma girişiminden vazgeçtim. Sonunda Thomas Carlyle'in Robespierre üzerine yazdığı *Fransız Devrimi*'nden alıntı yaptım, devrimci Yüce Varlık Festivali için sipariş ettiği gök mavisi palto içinde idama giden Robespierre, "Ey Okur,, katı yüreğin buna nasıl dayanacak?" diyordu.

Bu sözler Lunaçarski ve temsil ettiği devrimci idealizmi içindi. Ama Carlyle'dan, beni aynı derecede etkileyen ve koyduğuma dair üzerine yemin edebilecek olmama rağmen kitabımda yer almayan bir başka alıntı daha vardı. Alıntı 1791 Anayasası'nı hazırlayan Abbé Sieyes hakkındaydı. Carlyle, Sieyes'in devrim çöktükten çok zaman sonra, yaşlılığın ağırbaşlı gözleriyle geriye dönüp baktığında ne gördüğünü merak ediyordu: "Umut edebilir miyiz hâlâ, inkâr edilemez o yücelikle?" Elli sekiz yaşında, Devrim (görebileceği kadarıyla) daha tamamlanamamışken ölen Lunaçarski için umut edemiyordum bunu, ama İgor için bir tür dua gibiydi bu, hâlâ yaşayan kendi Eski Bolşevik'im için: Lütfen hayatının tamamen hayal kırıklığıyla sona ermesine izin verme.

İgor girişteki gök mavisi paltoya yorum yapmadı, ama kitapta ki yeni konular hakkında bir hayli eleştirisi vardı. Birkaç noktada önerdiği düzeltmeleri yaptım. Yorum içeren bazı pasajlardaki ifadeleri düzenledim. Arkadaşım Margot bunun akademik tutarlılık adına çok fazla fedakârlık olduğunu düşünüyordu, ama Rex'e yazdığım bir mektupta buna karşı çıkıyordum: "Bu genellemelerin doğruluğu bana sen derece göreceli gözüküyor, anlayabildiğim herhangi bir ispat için elverişli değil, bu yüzden insan bunları duygusal zeminler üzerinden seçiyor." İlginç bir nokta ve sanırım Sovyet tarihini birbiriyle örtüşmeyen iki ayrı perspektiften görme zorluğuna ve ne yapacağını bilmeme haline bir tür çözüm.

En ciddi konu, İgor'un, tonunu beğenmediği ve düşmanca eleştirilerin tahriflerine açık olduğunu düşündüğü için Lunaçarski üzerine olan yeni bölümü tamamen iptal etmemi istemesiydi. Sovyet

koşullarında, tonu gerçekten de bir problemdi: Sovyet tarihçiler böyle yazmıyorlardı ve bu nedenden ötürü Sovyetologlar da öyle. Dile getirmese de, İrina'nın sempatik ama aziz olmayan bir Lunaçarski portresinden alınacağı konusunda endişelendiğini varsayıyordum. "Eleştirisini çok hoş biçimde yaptı," diye yazdım Rex'e, "gücenmek imkânsız. Ama tartışmak mümkün ve aslında gerekli, tartışmadan galip çıkmaksa zor. Fakat [yayıncı] izin verse bile, yeni bir giriş yazmayacağım. Kişisel sansürün de sınırları var."

İgor, Narkompros hikâyesindeki ana karakterlerin özet biyografilerini verdiğim yeni ek bölümden de rahatsız olmuştu. Bu kısmen gerçek hatalardan kaynaklanıyordu. O zamanlar, Sovyet dönemine ait doğru biyografik bilgiler edinmek inanılmaz zordu, bu nedenle içine hatalar sızmıştı (İgor ve İrina'nın düzeltmelerine rağmen birkaçı kalmıştı), ama benim bakış açımdan bilgi kıtlığı, Batılı okuyucuların gözünde eki sadece daha da değerli kılıyordu. Diğer sorun bilhassa bir Sovyet problemiydi. Özet biyografilerdeki pek çok kişi 1937-38 arası zamansız ölmüşlerdi ve Sovyet standartlarında 1937 yılının ölüm oranını yayımlamak sansürcüler için kırmızı bayrak demekti. Buna da ayak diriyordum, Rex'e "Hataları düzeltmek istiyorum ama bu çizgi üzerinde gidebileceğim en son nokta bu. İnsanlara olanlar benim suçum değil ki [mesela biyografisine yer verdiğim birkaç kişi Büyük Temizlik kurbanıydı]. Sonuçta tarafsız burjuva tarihçisi olmam gerekiyor."

Kitap taslağım için Igor'a ikinci tur için geri gittiğimde, destek kuvveti olarak genç Lunaçarski araştırmacılarının en parlağı Art-hur Ermakov'u getirdiğini gördüm. "İgor bana ideolojik bir ders verdi, hatalarımın yine de kötü niyetten değil, cahillikten kaynaklandığını söylüyordu. Ermakov ise söylediklerine âmin diyordu" diye yazdım Rex'e. "Bu hoşuma gitmedi, ama Igor'un bir tür güvenceye almak istediği noktayı gördüm." Olanları yeniden anlatırken, bunun kulağa Igor'la ilişkimde bir dönüm noktası gibi geldiğini fark ediyorum –ilk defa ayak diriyor ve onunkilere karşı kararlar alıyordum– ama aslında böyle değildi. Mektuplarımda ve hafızamda mükemmeliyetten uzak naklettığım, ama Igor'la güçlük yaşamadan uzlaştığım bu süreçte, onun küçük dinleyicisi olmaktan çıkıyor ve kendi kararlarını verebilen bir insana dönüşüyordum. Tabii ki, artık Rusçamın bunları nakletmek için yeterince akıcı olması da işe yaradı. Igor'un itirazlarını çok iyi anlıyordum; kitabımı *Novy Mir* için düzeltmeye, aynı zamanda gelecek Sovyet eleştirilerini de etkisiz kılmaya çalışıyordu. Ama ben Batılı akademik izleyici için yazıyordum, Igor'dan daha iyi anladığım bir çevreydi bu.

Doğrusu eğer *Novy Mir* için yazıyor olsaydım, farklı yazardım.

Ovçarenko'ya giderken taslağı yanıma aldım, yorum yapmadan masasının üzerine görülür biçimde yerleştirdim, öyle ki görmeden edemez ama görmezden gelmeyi seçebilirdi. Ovçarenko içki içmişti (O da mı? Açıkçası Moskova atmosferi herkesi ele geçiriyordu) ve yüzünde iyiye delalet olmayan o kurnaz bakış vardı. Bana "içinde aşırılıklar olmayan, tarafsız bir kitap yazmam için yardım etmeye çalıştığını" söyledi, sonra da mırıldanarak ekledi: "Moskova'da bazı insanlar bile, mesela Sats, aşırı görüşlere sahip." Önündeki masada taslak önünde yatariken, görmek için talepte bulunmadı, ben de görevimi yapmış olduğum hissiyle onu geri aldım.

* * *

Novy Mir hikâyesini sona sakladım, çünkü İgor ve Tvardovski için bu son hareketti. Tüm sonbahar boyunca, Tvardovski yayın yönetmenliğinden istifa etmesi için baskı altındaydı. "Anıların Hatırına" şiiri yurtdışında çıkmıştı, ama Sovyet medyası onun bu olayı kınamasını hâlâ yayımlamıyordu. Daha eski tartışmalı bir şiiri, "Terkin Öbür Dünyada" (Vasili Terkin'in İkinci Dünya Savaşı başarılarının öbür dünyadaki devamının hicivsel anlatımıydı) yeni baskıya giderken kitabından çıkarılmıştı. Stalin'in Kasım 1969'daki doğum yıldönümünün, iadeitibar olarak öne çıkacağı dedikoduları dolanıyordu. *Novy Mir*'in sayıları, ara vermeyen sansür dertleri nedeniyle hâlâ geç çıkabiliyordu. Sonbahar sonunda, Tvardovski'yi istifa ettirmek için "yukarıda" yapılan planın, *Novy Mir*'in editör kadrosundan, aralarında İgor ve Lakşin'in de yer aldığı dört kişinin atılması olduğu yönünde dedikodular dönüyordu.

Fısıltı gazetesinin tahmin ettiği üzere, İgor ve üç diğer editör 11 Şubat 1971'de işten çıkarıldı; sonraki gün de Tvardovski istifaasını verdi. Yeni bir yayın kurulu atandı. Yeni atanların arasında, danışmanım Aleksandr Ovçarenko da bulunuyordu. Ovçarenko, tabii ki İgor'un düşmanıydı, ama aynı zamanda Tvardovski'nin ve derginin de bilinen bir düşmanı olarak değerlendirildiğinin farkına varmamıştım. Geçen iki senede *Novy Mir*'i alenen pek çok kez eleştirmiş, özellikle Tvardovski'yi "Anıların Hatırına" şiirini yurtdışına bizzat kendisinin çıkardığını ima ederek suçlamış ve (Tvardovski'nin köylü babasının 1930'da sınır dışı edilme-

sine istinaden) şiiri bir “kulak”³⁷ şiiri olarak adlandırmıştı. Yeni *Novy Mir* yayın kurulunun görevi devralmasından kısa süre sonra, editör toplantısında Ovçarenko’nun Tvardovski’yi Andrey Sinyavski’nin (onun da hapsedilmeyi hak eden bir hain olduğu ima ediliyordu) adıyla bağlantılandırması üzerine, editör toplantısında kavga çıkmış ve eski kuruldaki kalan geçici üye Mişa Kitrov, olayı iftira diye nitelendirerek, fırtına gibi odadan çıkmıştı. Sonrasında Soljenitsin, İgor ve diğerlerinin kovulmasının ardından yayın yönetmenliğini bırakan Tvardovski’ye yeniden yanaştığında, Tvardovski Ovçarenko ile hiçbir şart altında çalışmayacağını söylemişti. Nispeten ılımlı olan yeni yayın yönetmeni, Ovçarenko’nun Tvardovski’yi suçlamalarını patavatsızca bulduysa da, Ovçarenko dergide editör olmakla kalmadı, aynı zamanda senelerce yayın kurulunda da yer aldı.

Eski *Novy Mir*’in son günlerinde, Tvardovski Brejnev’e telefonla ulaşır, dergiyi kurtarmak için kişisel olarak araya girmesine ikna etmek için son bir umutsuz çabada bulundu. Bundan hiçbir şey çıkmadı, ama mart başında Sovyetler Birliği’nden ayrıldığımda bu hikâye hâlâ bitmemişti ve İgor sonrasında neler olduğunu bana iletmeye söz verdi. Yazdıklarını normal postayla yollayacağından bir kod kullanacağını söyledi, arkadaşımız Nikolay Pavloviç Voronov’un adını Brejnev yerine kullanacaktık. Daha önce böyle gizli kapaklı bir şeyi hiç teklif etmemişti. Mektup beklendiği üzere geldi ve gerçekten de Nikolay Pavloviç’ten haberler vardı: Kaluga’dan Moskova’ya sosis almaya gelmişti. Yani bu, gerçek Nikolay Pavloviç’ti ve İgor verdiği kodu unutmuştu!

* * *

İgor işten çıkarıldığında altmış altı yaşındaydı, bu nedenle başka bir iş bulma konusu gündeme gelmedi. Daha genç olsa da, kendisine muhtemelen iş verilmezdi: Yayın kurulunun onunla birlikte kovulan iki genç üyesinden biri olan Lakşin başka bir dergide iş buldu, ama diğeri yıllarca işsiz kaldı. Pek çok yayınevi için kadrosuz edebiyat editörlüğü yapmaya devam ettiğinden, İgor tamamen işsiz değildi, ama morali bozulmuştu. Onu mayısta ziyaret eden Tvardovski, (günlüğüne kaydettiğine göre) onu “topallar, af diler gibi ve kararsız” bir halde bulmuştu, içki içmeye üşenecek kadar yorgundu. Tvardovski hakkında kişisel suçluluk

37. Kendi çiftliğinde işçi kiralayıp tarım araçları kullanarak ticaret yapan zengin köylülere verilen ad. (ç.n.)

duymadıkça –onu tehlikeden korumalıydım hissi olmalıydı bu–, “af diler gibi” kısmını hayal edemiyorum.

Temmuzda, Tvardovski altmışıncı doğum günü nedeniyle, İgor’un da dahil olduğu bir grup arkadaşını bir restorana davet etti. Bu seçilmiş davetliler arasında bile bir yakınlık hiyerarşisi vardı; davetlilerin çoğu kendileri için ödeme yaptılar, ama İgor Tvardovski’nin özel konuklarından biriydi. Bunu anlattığı mektupta İgor, “Nasıl oldu da yayın kurulundaki yoldaşlarımla bir kez bile tanışmadın?” diye soruyordu. Bu tümüyle doğru değildi, Lakşin ve Kitrov ile sık sık, diğerleriyle ara sıra karşılaşmıştım; ama o Tvardovski’yi kastediyordu ve bu cevabı beklenmeyen sorunun yanıtı, onun için güvenlik riski oluşturduğumdur. Artık eski *Novy Mir* olmadığına göre, tabii ki Tvardovski’yle tanışmamda hiç problem yoktu, artık kaybedecek çok az şeyi vardı. Fakat Tvardovski’nin sağlığı kötüye gidiyordu. “Aleksandr Trifonoviç hakkında kaygılanmaktan kendimi hiçbir zaman alıkoyamıyorum” diye yazdı İgor bana Haziran 1970’te. “Bir tür sıkıntı gibi.” Çok geçmeden Tvardovski bir kriz geçirdi ve sonrasında akciğer kanseri teşhisi konuldu. Açıkçası günleri sayılıydı ve İgor “bu konu hakkında düşünmesen de, üzerine gölgesi düşüyor” diyordu.

Eski *Novy Mir* yayın kurulu, her sene derginin devir tarihinin yıldönümünde buluşmak üzere anlaştı, ama daha ikinci buluşma gerçekleşmeden Tvardovski ölmüştü. Aralık 1971’de vefat etti. Ben de tesadüf eseri oradaydım, İgor’u görmek için turist vizesiyle kısa süreliğine Moskova’ya gitmiştim. Üzücü bir buluşmaydı. Tabii ki, İgor ve Raisa İsaevna cenazeye gidiyorlardı ve beni de Rus geleneklerine uygun olarak Tvardovski’nin, ziyaretçilerin son kez görüp veda etmeleri için yatırıldığı Yazarlar Evi’ne götürdüler. Halktan normal kişiler, paltolarını çıkarmadan sırayla tabutun önünden geçip dışarı çıkıyorlardı. Yazarlar Birliği üyeleri içinse farklı bir prosedür vardı: Vestiyere girip paltolarını bırakabiliyorlardı ve halkla birlikte tabutun etrafında döndükten sonra, salonunda yerlerine oturup konuşmalarına ve resmi vedayı izlemek üzere bariyeri aşmalarına izin veriliyordu. Yazarlar Birliği üyeleriyle birlikte gelmiştim, hemen *Novy Mir* grubunun diğer üyeleriyle buluştuk ve paltolarımızı bırakmak için vestiyere gittik. Tabutun etrafında paltosuz olarak, İgor ve Raisa İsaevna ile tur attım. Sonrasında beni yalnız bırakarak, ikisi daha yakın dostların olduğu küçük bir topluluğun yanına gitmek için sıradan çıktılar. Anında başımın belaya girdiğini fark ettim: Halkın sıradan bir üyesi gibi çıkip gitmem gerekiyordu ama gidemiyordum, çünkü paltom yok-

tu. *Vestiyer neredeydi?* Binayı tanıımıyordum ve vestiyerin hangi yönde olduğunu bile bilmiyordum. *Palto fişim kimdeydi?* Ortadaki üzgün küçük grubun içinde yaşlı ve şaşkın gözükten İgor ve Raisa İsaevna'ya ulaşmak için yaşlı insanları itelemeyi kendime yedi-remedim. Binada panikle ve tüm bu süre zarfında sadece üyelerin girebildiği alanda yetkili birinin beni azarlayacağından korkarak vestiyeri bulmak için koştum. Sonunda yayın kurulunun genç sekreteri Mişa Kitrov'la karşılaştım, büyük şans eseri vestiyer fişim ondaydı, paltomu geri aldım. Üzerime geçirip oradan uzaklaştım.

O gün Yazarlar Evi'nde, başka küçük dramların da yaşandığını bilebilseydim keşke. Koyunlarla keçileri ayıran bariyerden canı sıkılan bir tek ben değildim. Yazarlar Birliği'nden kovulmuş olan Soljenitsin, onlarla bariyerde karşılaştı ("beni durdurma-ya çalışmadılar") ve salondaki yerine oturdu; sonrasında yetkililer mezarlığa gidişini engellemeye çalıştı ancak Tvardovski'nin dul eşinin ısrarı üzerine geri adım attılar. Akıl hastanesinden çok da uzun olmayan bir zaman önce çıkan Zhores Medvedev (rejimi eleştiren yazıları deliliğine işaret sayılmıştı), açık tabutun etrafında iki tur atarak, ona ve eşine paltolarını çıkarıp bariyeri aşmaları ve oturmaları için yardım eden arkadaşlarına, tahminen Yazarlar Birliği üyelerine denk gelmişti. Mezarlığa gidilmesi için üye yazarlara ayarlanan otobüslere binmesine izin verilmeyen Medvedev, trolleybüsle Novodeviçi Mezarlığı'na ulaşmış ama orayı büyük polis gruplarınca çevrelenmiş olarak bulmuştu. Birlik kartları olmayan diğer Tvardovski hayranlarıyla birlikte püskürtülüp yürüyerek diğer girişe gitmiş ve sonunda bir grup okul öğrencisiyle birlikte içeri girmeyi başarmıştı. Ama o zamana kadar tören sona ermişti ve kalabalık onu, Rus geleneği olan tabuta bir avuç toprak atmaktan alıkoymuştu.

* * *

"Aşk ilişkisi bitti", Lida'nın en sevdiği ifadelerden biriydi. Durumuma tam olarak denk düşmüyordu ama bu sözler Moskova'daki 1969-70 ziyaretimin sonlarında kafamın içinde yankılanıp duruyordu. Hâlâ İgor'u önceki kadar seviyordum, onu ve İrina'yı hâlâ aile olarak addediyordum ama açıkça bir sona gelinmiş gibi görünüyordu. *Novy Mir* ölmüştü, kitabım bitmişti ve öyle ya da böyle arşivleri tüketmiştim. İgor'un işten çıkarılmasından bir ay sonra, Mart 1970'te süresi dolan değişim programında beş aylık uzatmaya talip olmadım. Gitme vaktivdi.

Aynı zamanda Moskova yüzünden ertelenen Londra'daki Yeni Hayata başlama vaktiydi. Muswell Hill'deki ev vardı, (yarısı benim olsa da) ilk sahip olduğum ev olmakla kalmıyor, aynı zamanda içinde yaşadığım ilk tam tekmil ev olma özelliğini de taşıyordu, Avustralya'da küçük bir apartman dairesinde büyümüş ve yurt odalarında, apartman ve lojmanlarda kalmıştım. Bu evde, konuğunu bekleyen bir bebek odası bile vardı. Bense kendimi iyi hissetmiyordum: Ocak ayında Moskova'da bir kere daha bayılmaya yakın bir rahatsızlık geçti başımdan ve İngiltere'ye döndüğümde yüzüm sarıya çalan, aşırı soluk bir renk almıştı. Birkaç ay bu şekilde kaldı, ama gizemli "kalp krizi" teşhisi konusunda ne bir doktora gittim ne de birine danıştım, bir yıl kadar sonra sağlığım normale döndü. Anneme mektuplarım, Rex'le geleceğim konusunda oldukça ikna edici parlak gevezeliklerle doluydu. Ama İngiltere'ye dönüşüm konusunda coşkulu bir ruh halinde değildim.

Bu sefer eşyalarımı Rusya'dan çıkarmak ilk seferki kadar problem olmadı, çünkü bir sandığım yoktu. Aynı zamanda, hayatım boyunca bana eşlik eden bavul hazırlama kâbusu, Rex'e ocakta yazdığımı göre halihazırda halledilmişti: "Rüyamda kendimi tamamen dağılmış vaziyette bir yerlerde bavul hazırlarken gördüm ve uçak gitmek üzereydi. Sen oradaydın, kırdığım şeyleri tamir ediyordun, ama sen de biraz düzensizdin." Bu şüphesiz düzeltilmiş bir versiyondur. Rex rüyamda bir şeyleri tamir ediyor olabilirdi, ama yine de uçağa yetişemiyordum. Ama gerçek hayatta uçağa yetişip, sonunda alışılmış olduğu üzere British Council için –teslim etmesi zorunlu, Sovyetler'in istihbarat dokümanı olarak değerlendirdiği– Sonuç Raporu'nu yazdığım İngiltere'ye döndüm. Yoğun olarak arşiv ve kütüphane girişlerime odaklanan, önlenmesi imkânsız bürokratik problemlere rağmen araştırmamın verimliliğine vurgu yapan bu raporun bir kopyasını hâlâ saklıyorum. Şüphesiz, *Novy Mir* ya da Igor ve İrina'dan bahis yok; ama birkaç hafta sonra enstitümün direktörü Bolsover beni öğle yemeğine çıkardı ve bu başlıklar üzerine beni sorguya çekmeye çalıştı ya da ben böyle yorumladım. Taş duvar kesildim.

Rex'le evlenmeye karar verirken, evim olarak Avustralya'yı değil İngiltere'yi seçtim, ama ona yazdığım mektuplar bunun hakkındaki güçlü bir tedirginlik hissi taşıyor. Ekimde, Rusya'nın ikinci vatanım olduğu klişesine karşılık onu sert biçimde azarlıyordum:

Rusya'nın ikinci vatanım olduğunu yazdığında, birincisinin neresi olduğu hakkındaki düşüncelerin aklımı karıştırdı. Eğer İngiltere'yi

kastettiysen, bu yaz Londra'ya gelene kadar asla evim olmadı burası; bundan önce sürekli bir yabancıydım.

Sonra kasımda, Moskova'daki arşiv mücadelelerimi anlatırken, “Bu komik atmosferde fazlasıyla evimde gibiyim. İngiliz geleneklerini daha iyi kavrasaydım, burada daha huzursuz olurum” diye yazdım. İngiltere'dense Moskova'yı evim olarak gördüğüm yetmezmiş gibi, bunun değişmesini istediğimden emin olmadığım anlamına gelebilecek tuhaf bir çifte olumsuzluk vardı.

O iki mektup, moralim yüksekken yazılmıştı. Şubata gelindiğinde durum bu değildi, romancı ve İngiliz sınıf ayrımlarına ilişkin analizler konusunda uzman Angus Wilson'a sert eleştirilerimle konuya geri dönmüştüm. “Bana İngiliz toplumunun yirmi beş karakterden ibaret olduğunu ve birinden birini seçmek zorunda olduğumu hissettiriyor, böylece kim olduğunu tespit edip seni küçümseyecek. İngiliz olmadığuma memnunum” diye yazdım Rex'e. Londra'da yaşamak konusunda “gerçekten korkuyorum” diye devam ediyordum, doğrusu böyle de olmalıydım, çünkü gelecekteki vatanım hakkında gelecekteki İngiliz kocama yönelttiğim yorumların tonu sadece nezaketsiz değil, aynı zamanda panik içindeymiş gibi saldırgandı. “Seninle Muswell Hill'de yaşayacak bu kişi kim?” diye sordum. “Arkadaşların onun kim olduğunu düşünüyor?” *Sen* kim olduğunu düşünüyorsun? (Son soru açıkça sorulmuş olmasa da havada asılı duruyordu.) Eski Sol'un bir kızı mı? Avustralyalı bir mülteci mi? Bir Sovyetolog mu? Kuzey Oxford'dan bir göçmen mi? Ve sonra, son bir çılgık olarak (İngiliz banliyölerinde karı koca olarak yaşayanlardan hâlâ aynı soyadı taşımaları beklendiğini fark ederek): “Soyadımın ne olduğunu bile bilmiyorum.”

Sonsöz

Moskova'dan Mart 1970'teki ayrılışım Sovyet hayatımın tamamen sonu değildi elbette, buna rağmen hayatımdaki Sovyetler Birliği'nin sonuydu. Sovyetolog oldum ve bir süre sonra Sovyet tarihi meşru bir alan olarak kabul edildiğinde de bir Sovyet tarihçisi. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle, alanın adı "modern Rus tarihi"ne dönüşmeye yüz tuttu, ama benim konum her zaman Sovyetler Birliği idi, Rusya değil. Igor ve İrina ile kişisel bağlarım ölümlerine dek devam etti. Sovyetler Birliği ile ilgili profesyonel çalışmalarım söz konusu olduğunda, Igor'un ayak izleri her yerdedir ve sonsuza dek öyle olacak. Ve sanırım, Amerika'da da Sovyet tarihçisi olan pek çok öğrenciye sahip olduğumdan, her ne kadar daha silik ve onlar tarafından fark edilmez olsa da Igor'un ayak izleri onların çalışmalarında da yer alıyor.

1970'lerin başında İngiltere'den Amerika'ya taşındım (başka bir Yeni Hayat!). Birkaç yıl boyunca, Sovyetler Birliği'ne turist ziyareti dışında gidemedim, çünkü kimsenin değişim programı için uygun değildim: İngiliz değişim programıyla gidemedim, çünkü ABD'de yaşıyor ve Amerikan üniversitesinde çalışıyordum; Amerikan değişimiyle gidemiyordum, çünkü Amerikan vatandaşlığı yoktu. 1970'lerin ortasında Amerikan pasaportu aldığım da, araştırma yapmak için Sovyetler Birliği'ne, evlendiğim Amerikalı Sovyet bilimci Jerry Hough'la birlikte düzenli olarak gittim, Igor ve İrina'yla düzenli yüz yüze ilişkiyi sürdürdüm. Eğer doğru anımsıyorsam, soyadım başka bir alfabeye yazıldığında Rusçaya Khaff, Khog, Gog ve Goff olarak çeşitli şekillerde çevrilmiş olsa da vizem Khoff adına düzenlenmişti. KGB'nin bu yeni isim değişikliğine hâkim olduğundan emin değilim, Jerry ile (siyasetçi ve politika analisti olarak) benden daha çok ilgileniyorlardı, bu

nedenle Byrus, Fitzpatrick ve Khoff dosyaları hiçbir zaman birleştirilmemiş olabilir. S. Fitzpatrick yayınlar yapmaya devam etti, ama Amerika'da yerel gelenekleri izleyerek, Sheila Fitzpatrick oldu.

Çalışmalarımın seyri 1970'lerde değişti. Lunaçarski'nin Nar-kompros'undan başlayan bir yolu takip ederek sosyal tarihe döndüm; 1920'lerde işçi ve fakir köylüler lehine pozitif ayrımcılık yapılması ihtilaf çıkaran bir konuydu. Stalin ve Parti Merkez Komitesi, elitleri işe alma kaygısı duyuyor, daha fazlasının işe alınmasını istiyorlardı; Lunaçarski ise daha az olmasını istiyor, eğitim standartları hakkında endişeleniyordu. Partinin görüşü Kültür Devrimi yılları boyunca, 1920'lerin sonundan 1930'ların başına kadar egemen oldu, daha sonra Lunaçarski'nin politikası geldi, fakat Lunaçarskisiz oldu bu. Keşfim, 1930'ların başında pozitif ayrımcılık yapılan kişilerin, Büyük Temizlik sonrası güçlenerek yeni komünist elitin çekirdeğini oluşturduğu ve Brejnev'in dönemine kadar önde gelenler olarak kaldıklarıydı. Bu argüman, Amerika'da başımı derde soktu, çünkü burada pozitif ayrımcılık ve sınıf atlama, tümüyle Amerika'ya özgü ve Amerikan demokrasisinin keşfiymiş gibi algılanıyordu. İgor da bundan pek hoşlanmamıştı. Pozitif ayrımcılık yapılan insanları ayrı bir tür olarak kabul ediyor ve onlardan nefret ediyordu; onlar basit, yarı-eğitilmiş, Devrim'in onlar gibi insanları sefaletten çıkarıp elit kılmakla görevinin sona erdiğine inanan Stalinist bürokratlardı. İgor Devrim'in bundan ibaret olduğunu düşünmüyordu. Amerikan Sovyetologlarının aksine İgor, bu çalışma grubunu onlara hayran olduğum için değil, tarih açısından kayda değer bulduğum için seçtiğimi anlıyordu. Her ne kadar kabul etmeden yapamasa da, bu sağduyu bile ona acı veriyordu. Bu insanlar onun Devrimini gasp eden insanlardı ve şimdi de beni gasp ediyorlardı.

Bunu İgor'a, onun yaptığından çok daha uzun ve ayrıntılı olarak açıkladım: Birbirimizi tanıyorduk ve bunu yapmasına gerek yoktu. Aramızdaki kişisel bağın gücü hiçbir şeyden etkilenmemişti, ama şüphesiz kaçınılmaz biçimde, ben büyüdükçe ve o yaşlandıkça doğası değişti. Amerika İngiltere'den daha uzak ve İgor'un gözünde daha yabancıydı. Birbirimizi daha az görüyor ve daha az yazışıyorduk: İgor'un 1970'lerdeki mektuplarında, bana hiçbir şey vuku bulmadığı için söyleyecek bir şeyi olmadığını yazdığını fark ediyorum. Raisa İsaevna mücadele ederek neredeyse sağlığına kavuşmuş, çevirmen olarak işe başlamıştı. Oğulları Saşa kısıtlı olanaklar için yas tutsa da piyanist olarak kariye-

rine azimle devam ediyordu. İgor zamanla küçülmüş, çok zayıflamıştı ve hareketleri kısıtlanmıştı. Artık en azından ben varken fazla içmiyordu, kız arkadaşları geçmişte kalmış görünüyordu. Bilgi ve zekâsı hiç azalmamıştı, ama hayattan daha az zevk alıyordu ve mizah duygusu kararmıştı. Her buluşmamızda, yakında öleceğini söyleyerek bu sonuncusuymuş gibi davranıyordu. Son seferinde, veda öpücüğü verirken onu ellerimin arasında o kadar kırılgan hissettim ki, bunun doğru olduğunu düşündüm.

İgor, 1979 yılında, yetmiş altı yaşında öldü. Sırtındaki İç Savaş yarasıydı (çıkarılmamış şarapnel) onu öldüren ve Okucava'nın kendi ölümünü, İç Savaş cephesinde örgüt yöneticilerinin asker parkalarıyla sessizce tepesinde dikilip ona doğru bakarlarırken hayal ettiği baladı düşünmekten alamadım kendimi. İgor bunu belki duygusal bulurdu, şiir adamı değildi, Lizst ve Beethoven'ı tercih ederdi. Sonuna kadar, oyunda kendisine dağıtılan elin "tek Parti, tek Vatan" olduğu inancına sadık kaldı, ama gün geçtikçe elinin epey berbat olduğunu daha fazla düşünüyordu. Parti'de kaldı ama bağlılık hissi gittikçe zayıfladı; *Novy Mir* günlerinde asla yapmayacağı üzere muhaliflerle bir araya gelmeye başladı. Öldüğünde, Raisa İsaevna ve Saşa, Amerika'ya öldüğünü bildiren ve beni cenaze için aile törenine davet eden bir telgraf gönderdiler. Şüphesiz, İgor'un böyle isteyeceğini düşündüklerinden yapmışlardı, ama yine de aileden biri sayılmak içimi ısıttı. Sovyetler Birliği, İgor'un ölümünden sonra 12 yıl ayakta kaldı. Çöküşü Eski Bolşeviklerin görmek istemeyeceği bir manzaraydı, İgor'un da bu manzarayı görmemiş olduğuna memnundum.

İgor'un ölümünden sonra, ne zaman Moskova'ya gitsem Raisa İsaevna'yı ziyaret ettim. İlk başta bunlar nezaket ziyaretleriydi, sonrasında arkadaş olduk. 1974'te kendi banyosu olan, İrina'nın Rusça söylediği gibi, "tam teşekküllü" denilen bir apartman dairesine taşınmışlardı. İgor buraya hiç alışamadı, ama Raisa için hayat daha kolaylaşmıştı. İgor hâlâ hayattayken önce hep birlikte mutfakta oturur, sonra Raisa'nın odasına geçerdik. Saşa, yıkılan evliliğinin ardından, evde içinde büyük bir piyano ve hatıta boş alan olan, kendine ait bir odaya sahipti, ama kendi evini kuramamış olmasına içerliyordu. Apartman dairesi dikdörtgen bir alandı, karanlıktı ve Smolensk Meydanı'nda yer alan eski evdeki kendine özgülükten yoksundu. Geç Stalin dönemi binasıydı, o zamanlar ABD Büyükelçiliği olan yerin neredeyse tam karşısındaydı ve İgor, Sovyetler'in, büyükelçiliği gözetlediği aletlerin kendi çatılarının üstünde olduğunu iddia ediyordu. 1980'ler-

de çalışmalarım daha çok günlük hayat odaklıyken, 1930'lar-da Moskova'da yaşamının pratik yanlarını Raisa İsaevna'ya sordurdum. İgor'un aksine Raisa bir hikâyecici değildi, ama detayları abartmadan kusursuz hatırlayan, olağanüstü bir bilgi kaynağıydı. İgor hakkında da konuştuk. Bir keresinde, her şeye rağmen İgor'un âşık olduğu kişinin ben olmamdan ötürü memnun olduğunu söylemişti; her zaman birileri olacaktı ve şans eseri ben efendi (ve o söylemese de çoğunlukla ortada olmayan) biriydim. Biraz duraksadıktan sonra, o mutsuz yıllarda, onun için bir mutluluk kaynağı olduğumu da ekledi. Ama bu Raisa'nın neredeyse ölümcül hastalığından ve benim İgor'la tanışmamdan on yıldan fazla süre geçtikten sonraydı; ona karşı kızgınlığı sönmüş, geride sadece birlikte geçen bir hayatın tortusu olarak sevgi kalmıştı.

Raisa İsaevna Komünist Parti üyesi miydi bilmiyorum, büyük ihtimalle evet, ama ruhu İgor gibi "Eski Bolşevik" değildi. Yine de, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden kısa süre sonra, Saşa'nın Avusturya'da bir işe kabul edildiğini, Raisa'nın da onunla göçtüğünü duyunca endişelenmişim (Saşa 2007'de orada, altmış altı yaşında öldü; Raisa sanırım daha önce ölmüş olmalıydı). Köklerinden kopmak için ileri bir yaşta görünüyordu, bildiği dillerse Almanca değil, Fransızca ve İspanyolcaydı.

Belli ki alelacele olan ayrılma süreçlerinde, İgor'un evde kalan belgeleri kaybolmuştu. Diğer belgelerse 1980'lerde Yazarlar Birliği tarafından atanan edebiyat vasisi Volodya Lakşin tarafından toparlandı. Lakşin'e göre, İgor'un sürekli hiç yazmadığımdan şikâyet etmesine rağmen benden pek çok mektup vardı; doğrusu mektuplarım için özel bir *opis* (envanter) olduğunu söylemişti. Bir *opis*'in konusu olmaktan çok etkilenmişim, ama arşivdeki bu dokümanlar biz yabancılara asla verilmezdi, bu yüzden hiçbir zaman *opis*'imi göremedim, bu nedenle bunu nasıl etiketlediklerini hiç bilemedim ("İ.A. Sats'tan Sh. Bruce'a Mektuplar, İngiltere?" "Sh. Fitzpatrick'ten?" ya da isimlerin tümünü mü kullanmışlardı: "İ.A. Sats'a Sh. Bruce-Fitzpatrick-Hough, İngiltere-ABD?") Bunların Devlet Edebiyat Arşivi'ne girmesi gerekirdi ama girmemişlerdi. Nasıl ortadan kaybolduklarını bilmiyorum, Volodya Lakşin beklenmedik biçimde 1993'te altmış yaşında öldüğünden, soracak kimse kalmadı.

İrina İgor'dan sonra on yıldan fazla yaşadı, Sovyetler Birliği'nin çökmesinden kısa süre sonra 1991'de Londra'da bir araba kazasında öldü. Lunaçarski biyografisi yazmadığım için hayal kırıklığına uğramıştı, ama bunu kabullendi; nispeten sey-

rek buluşmamıza rağmen 1980'lerde daha da yakınlaştık. Belki de İgor'un ölümüyle, İrina'nın Sovyet ailemden kalan son kişi olmasındandı bu; ya da belki zamanla kendimizi daha fazla aynı zamana aitmiş gibi hissetmeye başlamıştık. İlk tanıştığımızda yirmi beş ve kırk sekiz iken, o öldüğünde elli ve yetmiş üç olmuştuk. Ona sık yazmıyordum, ama 1980'lerde, kendi annemle ilişkim kötüye giderken, İrina'ya en azından hayatımdaki gelişmeleri takip eden bir yarı ebeveyn rolünü dolduruyormuş gibi bakıyordum. İrina eylemlerimi genellikle eleştirir, her zaman sorguya çekerdi beni, ama temelde (annemden farklı olarak ya da hissettiğim üzere) benim tarafımdaydı. Hayatımdaki adamları genellikle bir şekilde onaylamıyormuş gibi incelerdi. Bunun benim açımdan bir avantajı vardı, onlardan ayrıldığımda her zaman onlar suçluydu; oysa annem tam tersini hükmetmeye meyilliydi. İrina benim maddi anlamda başarılı olmamı istiyordu (Profesyonel başarı sadece bir adımdı, ama iyi bir evlilik de aynı amaca hizmet ederdi). Bulabildiği her başarı işaretine samimi biçimde alkış tutardı, buna rağmen Amerikan büyükelçisini hiçbir zaman tanımamış olmamdan ötürü hayal kırıklığı yaşıyordu. Son kocam Michael Danos'la tanışma fırsatı da olmuştu. Michael, üstünlük kurmasına izin vererek ve iyi mizah duygusuyla gözdağlarını savuşturarak İrina'yı etkilemeyi başarmıştı. Michael o buluşmanın fotoğraflarını çekmişti, İrina her zamanki gibi zarif ve hatta Rafayel Nayumoviç de sevecen görünüyordu. İrina, Mişa'nın bir Nobel Ödülü kazanmasını tercih ederdi, ama Paris'te bir evi olması, Rusça kadar Fransızca da konuşması onun lehineydi. Mutlu olduğum gerçeği, İrina'nın gözünden kaçmazdı ve önemli olan buydu; buna rağmen başka şeyler de önemliydi.

Bir keresinde, belki 1989'da, bir gece İrina'nın Gorki Caddesi'ndeki evinde kaldım. Bu dikkate değer bulunmayabilir, ama yabancı olarak damgalandığım, bu nedenle Sovyet aileleriyle kalmama izin verilmeyen tüm o yıllardan sonra gerçekleşmişti. İrina'nın geç olduğunu, kendisinde kalmamı söylediği zamanki bakışını anımsıyorum: Biraz neşeli ve biraz da cingöz; sonra gecelikte yüz kremi çıkardı. Evde kimse yoktu, bir nevi kızların pijama partisi gibiydi. Geç saate kadar oturduk, İrina eski Sovyetler Birliği'nde hayatta nasıl kaldığı, Gulag'a gitme şanssızlığına düşmüşsen nasıl geriye dönüldüğü üzerine konuşmaya başladı. Magadan ya da her neresiyse, orada hamin ve koruyucunmuş gibi davranacak, tekrar merkeze dönmene yardım edecek birini bulman gerekiyordu. Sonrasında, teyzesi Natalya İliniçna'nın

kamplardan sonra Kazakistan'da izlediği stratejiyi anlattığının farkına vardım, ama beni asıl vuran şey ise İrina'nın normalde hiç elden bırakmadığı Sovyet doğru-düşünme sisteminden birdenbire soyunmuş olmasıydı. Olduğu gibi ya da görüldüğü şekliyle anlatıyordu; keskin, mantıklı ve derinlemesine içgörü içeren Sovyet davranışı hakkında doğaçlama sosyolojik bir analiz sunuyordu bana. Farklı bir İrina'yı görmek gibiydi bu, Büyük Temizlik'in zirvesinde henüz reşit olmamış, kendini korumayı öğrenmemiş İrina'yı. Onu bir sonraki görüşümde normale dönmüştü. Daha doğrusu, benim yardımum ve Lunaçarski'nin sırlarını kartvizit olarak kullanarak, Sovyetler Birliği dışında yeni bağlantılar inşa etme amacı olduğundan, yeni bir normale. Ama ben onu böyle anımsamak istemiyorum. Onu elinde yüz kremi, yüzünde şefkatli ve biraz da afacan ifadeyle görmeyi tercih ederim.

Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle İrina'nın ölümü arasındaki kısa sürede Moskova'da değildim. Oğulları da İrina öldüğünde bana bir telgraf göndermediler. Şaşırtıcı değil, çünkü her şey karmaşa içindeydi. İrina'nın büyük oğlu, onun dünyevi ihtiraslarına sahip olmayan bilimadamı Sergey, geçiş sürecini oldukça iyi atlattı: İstediginde akşamları dışarı çıkıp caz dinleyebildiği için mutluydu, bunu 1990'larda onu tekrar gördüğümde söylemişti. Başka türlü olsa da işine devam eder, sonunda birilerinin maaşını ödeyecek olmasına güvenirdi ki zaten bunu yapıyorlardı. Ekonomist olarak eğitildiğinden, Rusya'nın yeni zenginlerinden biri oldu. Onu tekrar gördüğümde üzerindeki ilgiden çamura sapanmış bir işadamı ve pazar uzmanıydı. İşadamları için tehlikeli bir dünyaydı, rakipler tarafından öldürülmek sık görülen bir durumdu ve daha da büyüyen aileyi düzlükte tutma sorumluluğu Andrey'deydi. Bana Lunaçarski'nin günlüklerine özel erişim verebileceğini ama onları arşive koymayacağını söyledi. O zaman başka şeyler üzerine çalışıyordum, ilgimi çekmemişti, ama teklifine oldukça içerlemiştim. Belki de uzun zaman önce Ovçarenko'nunki gibi, bir başka anlaşma teklifi olduğunu hissetmiştim. Biraz da Lunaçarski çalışmalarını kontrol ederken sahip olduğu müteşebbis yaklaşımı nedeniyle, tabii ki İrina gibi hissettiriyordu. Andrey'in kendisinin bildiğim kadarıyla Lunaçarski çalışmalarına özel bir ilgisi yoktu, bu yüzden sanırım bunu sadece evlatlık görevi olarak görüyordu, ya da belki İrina'nın Lunaçarski'nin sırlarının pazarlanabilir mallara dönüşmesi umudunu paylaşıyordu. Sovyet sonrası yeni dünyadaki bağlantıları nedeniyle Andrey, gerçekten de İrina'nın gurur duyacağı bir oğuldu. Moskova be-

lediye başkanının torpili sayesinde Lunaçarski Müzesi, İrina'nın büyüdüğü, Lunaçarski'nin çatı katında yaşadığı (şu an çok değerli bir emlak olan) eski binasında el sürülmeden kalmıştı. Ama artık halka açık değildi, yasal mülkiyet sorunu çözümlenememişti ve amacı ya da geleceği belirsizdi.

Max Hayward ve Ovçarenko, ben ABD'ye taşındıktan sonra temelli olarak hayatımdan çıktılar, sadece veda ederken şöyle bir gördüm o kadar. Max'la tasdüfen, 1970'lerin sonunda New York'ta, o zamanlar çalıştığım Colombia Üniversitesi'nin Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün merdivenlerinde karşılaştım. Gösteriş yapmak için, beni kaldığı pahalı Yukarı Doğu Yakası apartmanına götürdü, muhalif Rus edebiyatıyla ilgilenen Amerikalı zengin hayranları tarafından ağırlanıyordu. Amerika'da başka bir insandı, Oxford için doğru insan olma çabasının kısıtlamalarından kurtulmuştu. Beni (ayık olmasına rağmen) coşkuyla selamladı; kendine benzeyen, eli açık ama saf Amerikalıları beni desteklemeleri için kandıran müteşebbis bir İngiliz gibiydi. (Benim Amerikan hayatım böyle değildi, ama yeni ve ilginç bir imajdı bu.) Hiç olmamamıza rağmen eski arkadaşımız gibi konuştuk. Bana Oxford'da onun öğrencisi olmamın nasıl bir kâbus olduğunu anlattı, ben arşivler ve kaynaklarla ilgili konuşurken kendini ne kadar yetersiz hissettiğini, resmi konuşmalarımızda her an cahilliğinin ortaya çıkmasını bekleyerek nasıl ödü koptuğunu, beni genç bir yargıç gibi gördüğünü. Onun gözünde bu kadar değişmiş olmam dikkate değerdı. Benim gözümde de o değişmişti; en başta nispeten daha genç, neredeyse yaşıtlım gibiydi. Büyük bir iyi niyetle birbirimizden ayrıldık. 1979'da elli dört yaşında öldü.

Ovçarenko Sovyet edebiyat çalışmalarında aktif kalmaya ve yeniden düzenlenen *Novy Mir*'de editör olarak çalışmaya devam etti, ama 1970'ten sonra 1980'lerde Washington'daki Kennan Enstitüsü'nde rastlayana kadar, onun hakkında ne bir şey gördüm ne de duydum. Orada bir yıldır bulunuyordum. O da uluslararası gerginliğin yatışması sayesinde kısa dönemli ziyaretçi olarak gelmişti. Beni gördüğüne sevinmişti, sıcak bir biçimde, hatta sevgiyle bana selam verdi. Etrafındaki herkese ta eskiden öğrencisi olduğumu, beni bir tarihçi olarak görmekten ne denli keyif aldığını söyledi. Igor'un anısına duyduğum tüm sadakate karşın, ona gülümsemekten kendimi alamadım. Yaramazlıktı, ama benim yaramazlığımdı, geçmişimin bir parçasıydı. Sovyetler Birliği'nin çöküşünü, çok yakın olmasına rağmen göremedi. Eğer biraz daha yaşamış olsa, bu onun için kazanca dönüşecekti, çün-

kü *Perestroyka* zamanında yabancı akademisyenler şüphe odağı olmaktan çıkıp ödül sahiplerine dönüşmüşlerdi. Tarih Enstitüleri'ndeki Burjuva Tarihi Bölümleri misyonlarını yeniden tanımladılar, artık yabancı akademisyenleri kendi yayıncıları gibi görme beklentisinden sıyrılmışlardı. Doğrusu bu, Ovçarenko'yu es geçmezdi, çünkü rüzgârın nereden eseceğine dair keskin hisslere sahip olmasının yanı sıra 1983'te bile bunun için hazır gibiydi. Fakat 1986'da altmış dört yaşında öldü.

Dünya çapında gerginliğin azalması ile birlikte Sovyetler Birliği yumuşuyordu; öğrenci ve akademisyenlerin tuzağa düşürülmesi hikâyeleri seyrekleşti. Öğrencilik yıllarımdan sonra KGB'yle önemli bir sorun yaşamadım. New York'taki Columbia Üniversitesi'nde çalışırken, pek çok casus, Rus Enstitüsü'nde merakla geziniyordu; sadece Amerikan değil Sovyet, İsrailli ve Tanrı bilir nereli casuslar. Ama beni rahatsız etmiyorlardı. Birkaç kere FBI gelerek öğrenciler hakkında bilgi istedi (vermedim) ve bir seferinde umut vaat eden bir Sovyet casusun eğlenceli bir ziyareti oldu. Casus, bir üst kattaki Siyaset Bilimi Bölümü'nün yaşlı Soğuk Savaş şahinlerinden, gayet iyi anlaştığım Zbigniew Brzezinski ile aramı bozmak istiyordu. Sovyetler Birliği'nde tarihin "burjuva tahrifçisi" olarak saldırılmamıştım, işin doğrusu beni E.H. Carr ile birlikte, Batılı tarihçilerin "sözüm ona tarafsız" kategorisine (kapitalizme bağlılıkları göz önünde tutulursa, olabildiğince tarafsız olan tarihçiler demektir) koymaya eğilimliydim. Bunun nedeni 1970'lerde revizyonist olarak adlandırılmamdı; bu da Sovyetler Birliği'ndeki her şeyin hep en yukarıdan başladığını tartışan ve totaliter modeli (Sovyetler de bu adlandırmadan hiç hoşlanmıyordu) eleştiren sosyal tarihçi demektir. Sovyet Devlet Arşivleri'nde Narkompros üzerine çalışırken bu konuda şüpheliği öğrenmiştim.

1970'ler boyunca ve 1980'lerin başında ABD'de, Sovyetler Birliği'nde olduğundan çok daha fazla politik sorunun vardı. Amerikan akademik sahnesinde yeniydim ve yeni gelenler doğal olarak şüphelerin hedefi oluyorlardı. Muhtemelen, babam Avustralya'da önemli bir komünist olduğu için Sovyet arşivlerine girebildiğim dedikodusu dolanıyordu; Columbia'ya KGB ajanı olarak geldiğim, (Haftalık sağcı dergi *Commentary*'nin imasında olduğu gibi) Jerry Hough ile onu kendi solcu dünya görüşüme çekme amacıyla evlendiğim de olabilirdi konuşulanlar arasında. Yani bu, bireysel Soğuk Savaş deneyiminin ikinci bölümüydü ve düşürüldüğüm durumdan hoşlanmıyordum. Ama Sovyetler'de-

kinden farklı bir deneyimdi. Kendimi kurban edilmiş ve korkmuş hissediyordum, ama suçlu hiç değil. Sovyetler Birliği'nde Batı için "casusa yakın bir şey" olarak adlandırıldığımda olduğu gibi, suçlamaların doğru olduğunu düşünmeye yarı-hazırlıklı bile değildim. Kendimi masum hissediyordum, belki de olduğumdan daha çok, çünkü komünizm karşıtlarına karşı olmanın da tuzakları vardı ve Amerikalıların abartılmış Soğuk Savaş kaygıları nedeniyle beni yanlış anladıklarını düşünüyordum. Bir süre sonra, hem de oldukça uzun zamandan sonra, onlar da böyle olduğunu anladılar.

Sovyetler Birliği'nde hiçbir zaman kendimi tamamıyla masum hissetmedim. Şüphesiz, bu kısmen babamın ölümü hakkında duyduğum suçluluktan ve onunla aramın açılmasının kişisel yükünden kaynaklanıyordu. Ama aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin yarattığı bir şeydi. Sovyet vatandaşları Büyük Temizlik'in cadı avlarını unutmuş değildi, birden halkın düşmanı olmakla suçlanabiliyor ve masumiyetinizi kanıtlamanın hiçbir yolunu bulamıyordunuz, kendinize bile. Sürekli şüphe altında olma duygusu Andrey Sinyavski'nin *Dava Başlıyor* kitabında ele alınmıştı (Max Hayward tarafından çevrilmiş, CIA desteğiyle basılmıştı, ama her şeye rağmen iyi bir uzun hikâyeydi). Çocukça bir komplo grubu kuran çocuk tutuklanıp Lubyanka'da sorgu altına alınıyordu. Yargılanıyor olsa da, henüz mahkûm olmadığını söyleyerek, sorgucunun tonuna itiraz ediyordu. KGB sorgucusu onu pencerenin yanına götürüp, sokaktaki gündelik işlerini sürdüren ve henüz serbest olan Rus kalabalığı gösteriyordu: "İşte onlar burada yargılanan insanlar" diye açıkladı sorgucu. "Sen artık farklısın oğlum. Sen yargılanmıyorsun, mahkûmsun."

Ben sadece sokaktaki, yargılanan insanlardan biri değildim; ben bir yabancıydım ve durumun kendisi beni yargılanmakla hüküm giymek arasındaki süreçte orta noktaya koyuyordu. Sonrasında *Sovetskaya Rossiya* makalesiyle, biraz daha ileri gittim, hüküm giymeye giden yolun sekizde yedisi diyelim: Ben tam bir casus değildim, ama ona yakın bir şeydim. Mahkûmları Gulag'a götüren trende Yevgenia Ginzburg'a³⁸ eşlik edenlerden biri, "Bir terörist olduğum ortaya çıktı" der, anlamı hangi suçtan hüküm giydiğidir, ama aynı zamanda suçun gerçekliğinin önemi olmaksızın, şu an onun olduğu şey de budur. Aynı şekilde, ben de bir casusa dönüşebilirdim. Tabii ki, çok düşük ihtimaldi, ama hayal

38. Troçkist gruba dahil olduğu iddiasıyla, 18 yıl Gulag'da kalan Rus kadın yazar. (ç.n.)

gücüne istatistik olasılıklarla hükmedilmiyordu. Eğer bir casus olup çıksaydım, St. Antony's bağlantım da düşünüldüğünde, bu muhakkak akla yatkın olurdu.

Peki, ben bir anlamda, casus muydum? Eğer Sovyetler buna karar veremediyse, başımın belada olması şaşırtıcı değildi. Sovyetler'in saklı tutmak istediği şeyler de dahil, Sovyet tarihi ile ilgili her şeyi bilme niyetimle başlamak üzere, kendimde kesinlikle casusa benzer özellikler bulabiliyorum. Eğer bir casus, iki dil konuşabilen bir bukalemunsa ve nihai biçimde kime tabi olduğunu bilmiyorsa, bu kısmen bana uyuyor. Her iki dili de, hem kelimesi kelimesine hem de mecazen konuşabiliyordum. Bu noktada milli kimliğim tartışmalıydı. Bağlılığımıza gelince, ne Sovyetler Birliği'neydi ne de İngiltere'ye, çünkü soruyu bu şekilde ortaya atmıyordum. *Novy Mir*'e karşı St. Antony's açısından bakıyordum ve seçim hakkı tanındığında bağlılığım *Novy Mir*'den yanaydı. Bu, görünüşte Sovyet'lere bağlılıktı ama gerçekte oldukça muğlaklıktı. *Novy Mir*, sadık bir Sovyet dergisi olduğu iddiasındaydı, ama Sovyet otoriteleri bu iddiayı gittikçe daha çok reddetme eğilimindeydiler. Dahası bu iddia, derginin St. Antony's'deki hayranları tarafından da reddediliyordu. Diğer deyişle iki kamplı bir âlemde ve *Novy Mir*'in hangi kampa ait olduğu belirsizdi. Aynı şey benim için de geçerliydi.

Öte yandan, soyutlama dünyasından pratiğe indiğinizde, şüphesiz tarafım belliydi. İngiliz pasaportum vardı, Sovyetler Birliği'ndeki ilişkilerim söz konusu olduğunda hiçbir şey beni bundan vazgeçiremezdi. Bir an bile Sovyetler Birliği'nde yaşamayı düşünemezdim, çünkü orada yaşadığınızda kapana kısılıyordunuz: Kendi isteğinizle oradan ayrılma yeteneğini kaybettiğinizde (ben buna sahiptim, ama Igor, İrina ya da başka bir Sovyet vatan-daşı değildi), bir hapishaneye dönüşüyordu. Hepimiz biliyorduk bunu ve işte bu nedenle uçak Moskova'dan havalandığında hep o kolektif derin oh çekme hissi oluyordu. Şansımız yaver gitmiş, çıkmayı başarmıştık. Sanki görevden dönen, bir uçak dolusu casus gibiydik.

Casuslar sadece bilgi toplamaz, birilerine bilgi de verir. Casus olması en muhtemel ustalarım Max Hayward ve George Bolsover'e bilgi verme konusunda temkinliydim. Ama bu Sovyetler Birliği'nde toparladığım bilgileri iletmediğim manasına gelmiyordu. Bu anılarımı araştırdığımda, bilgi verdiğim insanın annem olduğunun farkına vardım. Sovyetler Birliği üzerine toparladığım tüm politik ve toplumsal bilgiler de dahil, deneyimlerimin detay-

lı kayıtlarını düzenli olarak gönderdiğim kişi oydu; Sovyet sansüründen kaçınmak için genellikle ona anlatacağım en iyi parçaları İngiltere'ye döndükten sonrasına saklıyordum. Onu bir usta casus olarak hayal edebiliyorum, uzaklardaki ajanlarından raporlarını alırken, onların güvenilirliğini ölçüp biçerek ve hâlâ güvenilir olup olmadıklarını merak ederek Melbourne'deki dairesinde rahatça oturuyor. O soğuk duruş, o şüphencilik ve taraf olmayı reddedişi bu göreve çok uygundu. Benim bilgilerine MI6 ve CIA'den daha az ilgi gösterdiği doğrudur. Aslına bakılırsa, yazdıklarımın analitik ve betimleyici bölümlerine şöyle bir göz geziyor, ama mektuplarımı her şeyden önce geleceğimin şifrelenmiş iletişimi olarak okuyordu. Şifre çözmeyi de iyi biliyordu.

Ama mektuplarımı sadece anneme değil, onun ötesinde bir şeye yazıyor olma ihtimalim var. O bir şey ya da kişi, Amerika'ya hiç gitmediğimi iletmem gerekendi. Böyle durumlarda "gelecek nesil" der insanlar çoğunlukla, ama bunun tam olarak uyduğuna emin değilim. O mektuplarda kendimi iyiymiş gibi göstermeye çok da fazla çalışmıyordum (mektupları okuduğunuzda, bazen bunun tam tersi sonuca varabilirsiniz), bundan ziyade izlenimlerimi netleştirmeye ve kavramaya çalışıyordum. Anneme 1966-67'de yazdığım mektuplar, eşzamanlı olarak tuttuğum günlüklere düşündüğünüzden çok daha fazla benziyordu. Bazı endişe ve kafa karışıklıklarını dışarıda tutsam da, günlüğümde sıklıkla kısaca yer verdiğim konuların üzerinden ikinci kez geçiyordum. 1960-70 arasında, Rex birkaç aylığına öncelikli olarak bilgi verdiğim insan oldu. Bu mektuplar yoğun dramatik havasıyla oldukça farklıydı. Ama rapor olarak, Rex'in, Sovyet gelenekleri üzerinde daha fazla bilgi sahibi olduğu varsayımı ve Rusçayı bilmesi dışında, anneme yazdıklarımın pek az farklıydı. Bir arada alındıklarında, mektuplar ve günlük her şeyden çok araştırma notları gibi görünüyor, bu da araştırmacının ve daha da genişletirsek, ait olduğu akademik topluluğun, mektupların gerçek muhatabı olduğu manasına geliyor. Biraz zorlama da olsa bu beni, kendi kendimin usta casusu haline getirebilir ve bu da sanırım hepimizin olmayı umut ettiği şeydir.

Püriten John Bunyan, *Grace Abounding for the Chief of Sinners* kitabında Kutsal Ruh'a karşı günah işleyip işlemediği konusu üzerinde çok durmuştur. Bu bağışlanamaz bir günahı, ama bağışlanamaz günahın ne olduğuna emin olamadığından, bunu işleyip işlemediğine de hiçbir zaman emin olamıyordu. İşte casus olmakla ilgili hissettiğim fazlasıyla buydu. Belki öyleydin, belki

değildim, ama her şeyin lütuf dolu olduğunu ve karanlık kuyulara atılmaktan kaçabileceğimi ümit ediyordum. On yedinci yüzyıl İngiliz Devrimi'nde, Kutsal Ruh'a karşı günahlar konusunda insanlara kaygı veren yaygın bir delilik hali vardı. Yirminci yüzyıl Sovyetler Birliği'nde, delilik casusluk hakkındaydı ve bu, ülkede çalışan Batılılara sıçradı. Soğuk Savaş'ta Kutsal Ruh'a karşı işlenen günahın eşdeğerini işledim mi emin değilim, işlediysem hangi taraf adına işlediğimden de. Ama Sovyetler Birliği'nde Kutsal Ruh olarak bilinen KGB bile kararını veremediyse, bunu ben nasıl bilebilirdim.

Teşekkür

İlk minnettarlık sözlerim, bu kitabın isim annesi, Chicago Üniversitesi'nden iş arkadaşım Tara Zahra'ya gitmeli. Kitaba ilişkin sunduğum taslak önerisinin değerlendirmesini Bernard Wasserstein yaptı, Barbara Gillam ve Lynn Dalgarno yazım sürecinde ilk değerlendircilerim oldular. Ross McKibbin, Katerina Clark, Margot Light ve Robert Dessaix'e pek çok noktayı benimle tartıştıkları, Rex Winsbury'ye de kendisine yazdığım mektupları kullanmama izin verdiği için minnettarım. Stephen Wheatcroft bana tüm kitap boyunca cömertçe alıntı yaptığım Leningrad KGB'nin 1972 kitapçığı *Nauchnyi obmen ideologicheskaiia diversiya*'nın (Bilimsel alışveriş ve ideolojik saptırma) bir kopyasını verdi. Mark McKenna tüm taslağı okuyup eleştirecek kadar nazikti. Ann Curthoys ve Sidney Üniversitesi'ndeki Felsefi ve Tarihi Danışma Okulu'nda yer alan Araştırma Destek Grubu'nun diğer üyeleri, 6. bölüm üzerine çok yararlı geribildirimler yaptılar. Yine Sidney Üniversitesi'nin "Pazartesileri Tarih" semineri izleyicilerinin 5. bölüm üzerine çok ufuk açıcı yorumları oldu. Melbourne Üniversitesi Yayınları'ndaki yayıncım Sally Heath'e süreç boyunca verdiği yardım ve destekleri ve pek çok taslağı okuduğu için teşekkür ediyorum.

"Her tarihçinin yazmayı düşleyeceği bir kitap."

Slavoj Žižek

1960'ların sonuna doğru bir doktora öğrencisi, "casus akademisi" olarak bilinen St. Antony's'den yola çıkarak Devrim sonrasında ilk Halk Eğitim Komiseri Lunaçarski hakkında tez yazmak üzere Moskova'ya gider. Soğuk Savaş'ın, akademik casus raporlarının soğuk ve yanlı dilini bir kenara bırakıp Sovyetler Birliği'ni analiz etmek için yeni bir dil, yeni bir bakış aramaktadır genç öğrenci. Aradığı bu dili, Lunaçarski'nin ailesinde bulacaktır. Lunaçarski'nin kayınbiraderi ve özel sekreteri İgor Sats'la kurduğu dostluk, Batılı tarihçiye Devrim'in kuşağını tanıtmıştır. Sheila Fitzpatrick, her köşesinde kasvet gördüğü Moskova sokaklarını, Rus romanlarından fırlamış gibi duran olağanüstü portreleri yakalamak için arşınlayacaktır artık.

Yalnız dönemin Sovyet entelektüellerinin değil, Batılı entelektüellerinin de fotoğrafını çeken *Arşivdeki Casus*, inanca ve devrimi yapan kuşağa bir saygı duruşu.

tavsiye edilen
satış fiyatı

₺ 25

DK
DOĞAN
KITAP